

V. Ecsedy Judit

MC:2
129.527

*A
könyvnyomtatás
Magyarországon
a kézisajtó korában
1473–1800*

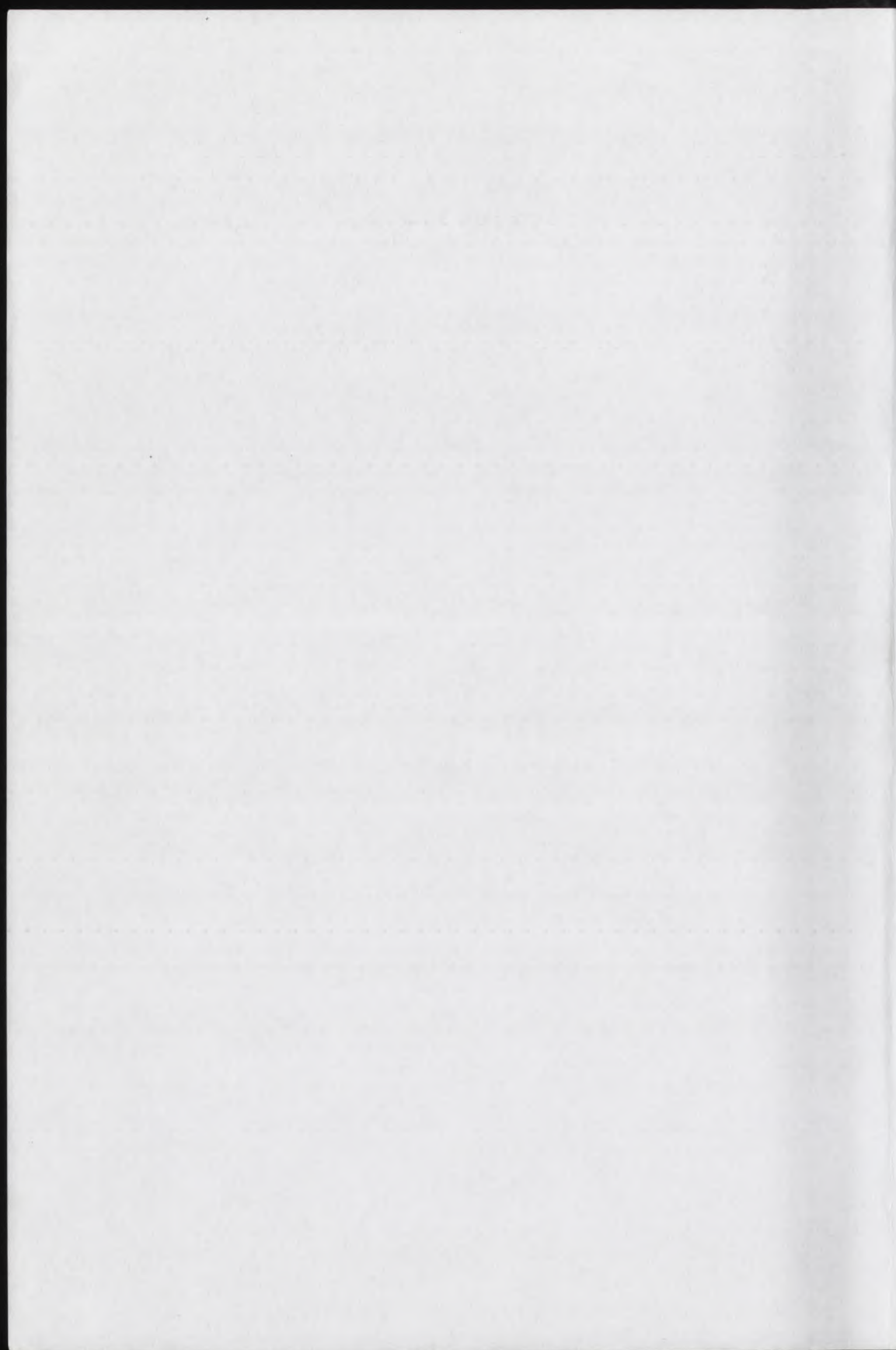
BALASSI KIADÓ

V. ECSEDY JUDIT

A könyvnyomtatás Magyarországon
a kézisajtó korában

1473–1800

V. ECSEDY JUDIT

A könyvnyomtatás Magyarországon
a kézisajtó korában

1473–1800

BALASSI KIADÓ
BUDAPEST

444947

A könyv kiadását
a Nemzeti Kulturális Alap
támogatta

A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig
című fejezetet *Pavercsik Ilona* írta

Lektorálta
Borsa Gedeon

A borítón korabeli nyomda berendezése
Rekonstrukció a Tiszántúli Református Egyházkerületi
és Kollégiumi Nagykönyvtár (Debrecen) kiállításán

~~SKF-40~~

MC 129.527 : 2

2000.

© V. Ecsedy Judit, 1999
© Pavercsik Ilona, 1999

ISBN 963 506 270 2

Tartalom

Útmutató a könyv használatához	9
A magyarországi nyomdászat és könyvkiadás vázlata	11
A magyarországi ősnymdászat	18
Hess András <i>budai</i> műhelye	19
A Confessionale nyomdája	25
Magyar nyelvű könyvkiadás külföldön Mohács után	29
Magyarországi könyvnyomtatás a 16. században	35
Területi és felekezeti megoszlás	35
Egy főúri nyomdaalapítás	37
Nádasdy Tamás <i>sárvár-újszigeti</i> nyomdája	37
Városokban létesült protestáns nyomdák	40
A <i>szebeni</i> városi nyomda	40
A <i>brassói</i> Honterus-nyomda	43
A <i>kolozsvári</i> Hoffgreff-Heltai-nyomda	46
A <i>debreceni</i> nyomda	51
Gutgesell Dávid <i>bártfai</i> nyomdája	55
A második <i>bártfai</i> nyomda: Klöss Jakab műhelye	57
Több helyen dolgozó műhelyek és reformátor-nyomdászok	59
Huszár Gál és fia, Huszár Dávid nyomdája	59
A Hoffhalter-műhely Magyarországon	61
A Bornemisza-Mantskovit-műhely	66
Joannes Manlius műhelye	70
Katolikus nyomdák	73
A <i>nagyszombati</i> Telegdi-nyomda (az esztergomi káptalan nyomdája)	73
A <i>vimpáci</i> ferences nyomda	76
Rövid életű nyomdák	77
Karádi Pál nyomdája <i>Abrudbányán</i> és <i>Simándon</i>	77
A <i>besztercebányai</i> nyomda	78
Erdélyben készült cirill betűs nyomtatványok	79
Tévesen feltételezett, vagy nem kellően bizonyított 16. századi hazai műhelyek	81

Magyarországi könyvnyomtatás a 17. században	85
Területi és felekezeti megoszlás	85
A felső-magyarországi városok nyomdái	87
A bártfai Klöss-nyomda és a városi nyomda	87
Kassai protestáns nyomdák	90
Lőcse nyomdászata: a 17. század rövid életű nyomdái és a Brewer-nyomda	94
A Szenicén, Trencsénben és Zsolnán működő cseh exuláns nyomda	98
Az eperjesi nyomda	99
Pozsonyi nyomdák a 17. század második felében	100
A nyugat-dunántúli protestáns nyomdák	102
Joannes Manlius és Farkas Imre műhelye a nyugat-dunántúli evangélikusok szolgálatában	103
A Batthyány Ferenc által alapított nyomda a dunántúli reformátusok szolgálatában	105
Erdélyi és kelet-magyarországi nyomdák	109
A kolozsvári nyomdászat a 17. században	109
A szebeni városi nyomda és a Szebenbe menekült nyomdák	113
A debreceni városi nyomda	116
A brassói városi nyomda	118
Szenci Kertész Ábrahám váradí nyomdájá	119
A keresdi nyomda	122
Protestáns fejedelmi nyomdaalapítások	123
A gyulafehérvári nyomda	123
A sárospataki fejedelmi nyomda	127
Katolikus nyomdák	131
Nagyszombati katolikus nyomdák	131
Pozsonyi katolikus nyomdák	135
Nádasdy Ferenc <i>lorettomi</i> nyomdájá	137
A kassai jezsuita akadémiai nyomda	138
A csíksomlyói ferences kolostor nyomdájá	139
Cirill betűs nyomdák az erdélyi románság szolgálatában	140
Gyulafehérvár és Preszáka, Dobre mester nyomdájá	140
A gyulafehérvári fejedelmi nyomda cirill betűs kiadványai	142
A gyulafehérvári ortodox érsekség nyomdájá	143
Tévesen feltételezett, vagy nem kellően bizonyított 17. századi nyomdák	146
Magyarországi könyvnyomtatás a 18. században	150
Felekezeti és területi megoszlás	150
Bevándorló külföldi nyomdászok	152
A pozsonyi Royer-nyomda és Landerer-nyomda	153
A kismartoni Hübschlin-nyomda és Streibig-nyomda	155
A soproni Streibig-nyomda, Dobner-nyomda, Schmid-nyomda, Rennauer-nyomda és a Siess-nyomda	155
A győri Streibig-nyomda	156
A komáromi Töltési-nyomda és Schmid-nyomda	158

A budai Landerer-nyomda	159
Protestáns városi és egyházi nyomdák	160
A nagyszombati városi nyomda, Hochmeister-nyomda és Barth-nyomda	161
A brassói városi nyomda a Seuler, Albrich és Schobeln család tulajdonában	163
A debreceni városi nyomda	163
A kolozsvári unitárius nyomda, a református egyházközség nyomdája és a református kollégium nyomdája	166
Hanyatló és megszűnő protestáns nyomdák	170
A löcsei Brewer-nyomda	170
A cseh exuláns nyomda Zsolnán és Puhón	171
A bártfai városi nyomda Bártfán és Kassán	172
A késmárki Vitarius-nyomda	173
A feltételezett kőszegi Ludvig-nyomda az evangélikusok szolgálatában	174
Könyvkiadás a nyugat-dunántúli protestánsok számára. Hamis impresszummal kiadott protestáns könyvek	174
A katolikus egyház nyomdái	176
A nagyszombati egyetemi nyomda	177
A csíksomlyói ferences kolostor nyomdája	180
A kassai jezsuita akadémiai nyomda	181
Kolozsvári katolikus nyomdák: a jezsuita akadémia nyomdája, az universitas nyomda és a püspöki nyomda	183
A nagyváradi szemináriumi nyomda	184
A balázsfalvi görög katolikus püspöki nyomda	185
Az eszéki ferences nyomda	187
Az egri Royer-nyomda, Bauer-nyomda és a püspöki liceumi nyomda	187
A szakolcai jezsuita nyomda	191
Az esztergomi Royer-nyomda (érseki nyomda)	192
A kalocsai érseki nyomda és utóda, a piarista nyomda	194
A váci Ambró-nyomda és Gottlieb-nyomda	195
A gyulafehérvári püspöki nyomda	196
Magánnyomda-alapítások a 18. század második felében	197
A nagykárolyi Károlyi-nyomda	197
A besztekeri Lehmann-nyomda, Sift-nyomda és Eckhardt-nyomda	199
A medgyesi Sift-nyomda	199
A nagyenyedi Kiss György és utóda, a Debreczeni Sámuel-féle nyomda	200
A pécsi Engel-nyomda	201
A kassai Landerer-nyomda és Ellinger-nyomda	201
Az eperjesi Redlitz-nyomda és utóda, a Pape-nyomda	203
A löcsei Podhoránszky-nyomda	204
A besztekerbányai Tumler-nyomda és utóda, a Stefani-nyomda	204
Kaprontzai Nyerges Ádám marosvásárhelyi nyomdája	205
A diószegi és nagyváradi Medgyesi-nyomda	206
A selmecbányai Sulzer-nyomda	206
A nagyszombati Jelínek-nyomda	207
A komáromi Weber-nyomda és utóda, a Weinmüller-nyomda	207
A szombathelyi Siess-nyomda	209

A Streibig-nyomda Pápán és Veszprémben, és utóda, a veszprémi	
Számmar-nyomda	210
Takáts Ráfael nyomdája Pádén, Lőrinciben és Dorozsmán	211
A kolozsvári Hochmeister-nyomda és Barth-nyomda	211
Délvidéki nyomdák: Temesvár, Eszék, Fiume és Újvidék	212
A hazai könyvkiadás központjai a század utolsó évtizedeiben: Pozsony, Pest és Buda ...	214
Pozsony	215
Pest és Buda	219
Nyomdaalapítási kísérletek és tévesen feltételezett 18. századi	
nyomdahelyek	226
Külföldön megjelent magyar nyelvű könyvek a 17–18. században	232
Nyomdáink működése a kézisajtó korában	235
A könyvnyomtatás kapcsolata más mesterségekkel és kézművesiparokkal	244
Papírmalmok – papírkészítés	244
Betűmetszés – betűöntés – betűminták	249
Könyvkötés – hazai könyvkötők	257
A könyvkiadás és a könyvnyomtatás szabályozása Magyarországon	264
Nyomdaalapítás	264
Cenzúra	266
Könyvvizsgálat (revízió)	268
Tiltott könyvek	269
Privilegiumok	272
Magyarországi könyvtermelés a kézisajtó korában – számokban	279
A könyvdíszítés módjai a kézisajtó korában	286
A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig	295
Könyvkereskedelmünk kezdetei a 16. század végéig	295
17. századi könyvkereskedőinkről	302
Könyvkereskedelmünk 1710-től 1770-ig	309
Felvilágosodás kori könyvkereskedelmünk 1770-től 1800-ig	321
Könyvtörténeti fogalmak	341
Hely- és névmutató	345
Magyarországi nyomdák és nyomdászok 1473–1800	363

Útmutató a könyv használatához

A hazai könyvnyomtatás korai szakaszának ez az új összefoglalása a történelmi Magyarország területén működött kiadók, nyomdák, könyvkereskedők történetét összegezi az első hazai nyomtatott könyvtől 1800-ig. Területi határa a mindenkori történelmi Magyarország (Szlavóniával és Erdéllyel, majd 1779-től Fiumével együtt). A török megszállás következtében szétszakadt országnak tehát valamennyi részét tárgyalja a kötet. A régi könyv időhatára nálunk korábban az 1711-es év, a szatmári béke éve volt mint a magyar történelem egyik fordulópontja, és egyúttal Czvittinger Dávidnak a magyar irodalomtörténet-írás és könyvészet alapjait megvető *Specimen* című művének megjelenési éve. A korszakhatár ma már a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően a régi könyvek esetében az 1800-as év lett. Ezért indokolt, hogy a régi könyvek kiadásával, nyomtatásával, forgalmazásával kapcsolatos szakterületek is ehhez a korszakoláshoz igazodjanak.

A könyv nagyobb része a hazai nyomdák történetével kapcsolatosan mindazt összegezni kívánja, ami a korábbi feldolgozásokat követően az utóbbi több mint harminc évben e téren új kutatási eredményként született. A 18. század utolsó harmadának nyomda- és kiadástörténeti feldolgozása korábban nem történt meg (Gulyás Pálnak *A könyv sorsa Magyarországon* 1–3. Bp., 1961 című munkája az 1770 utáni korszakot nem tárgyalja), itt tehát szinte semmilyen előzményre nem lehetett támaszkodni. Ugyanakkor a régi könyv különböző korszakaira vonatkozóan az utóbbi évtizedekben a Magyar Könyvszemlében, az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyveiben, a József Attila Tudományegyetem könyvtörténeti műhelyében és még számtalan, sokszor nehezen hozzáférhető hazai és szomszéd országokbeli kiadványban jelentek meg olyan tanulmányok, amelyek alapvetően változtatták meg az egyes nyomdákra alkotott képet, vagy új összefüggésekre hívták fel a figyelmet. Mindezeket az új adatokat most megkíséreltük szerves egységbe foglalni a korábban is ismertekkel. Tisztában vagyunk azzal, hogy a könyvkötéssel, betűtörténettel, könyvművészetrel stb. akár külön tanulmánykötetek foglalkozhatnának, ezért tárgyalásukra csak tömören, vázlatosan kerülhetett sor. A kötet végén a leggyakrabban előforduló könyvtörténeti fogalmak magyarázata található.

A személyneveknél azt a gyakorlatot követtük, hogy a korábbi szakirodalomban inkább magyar keresztneveken ismert és meghonosodott személyek (nyomdászok, könyvkereskedők) nevét magyaros formában használtuk, különösen, ha nyomtatványaikon maguk is alkalmazták a magyar keresztneveket. Ellenkező esetben meghagy-

tuk a latinos, illetve a német, román, szlovák névalakot. E módszer ugyan némileg szubjektív és következtetlen, de a könyv könnyebb olvashatóságának talán javára válik.

A kötet végén a hely- és névmutató az összes előforduló személy- és helynevet tartalmazza. A helységek a könyvben következetesen a korabeli magyar nevükön szerepelnek, mai megfelelőjük és hovatartozásuk azonban a helynévmutatóban megtalálható. A könnyebb tájékozódást szolgálja a kötet végén a magyarországi nyomdák és nyomdászok 1473–1800 közötti jegyzéke. Ebben azonban csak azok a nyomdászok találhatók meg, akik legalább egyszer kitették nevüket nyomtatványukra.

Egy-egy nagyobb korszakon és tematikai egységen belül a nyomdák alapításuk időrendjében követik egymást. Bizonyos ismétlődések elkerülhetetlenül akadnak az egymással összefüggő műhelyek esetében. Bár az egyes műhelyek és cégek tevékenységét 1800-ig tárgyaljuk, zárójelben közöljük azt az évet, ameddig a vállalkozás 1800 után is – néhány esetben még a 20. században is – e néven működött. Minden nagyobb fejezetet az ajánlott irodalom jegyzéke zár, amelyet egy-egy tárgykörön belül a jobb használhatóság érdekében csoportosítottunk (pl. városonként).

A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig című fejezetet Pavercsik Ilona írta. Az új szempontú áttekintés éppúgy hangsúlyt helyez a hazai nyomdák és bizományos könyvkötők könyvterjesztésére, mint az önálló könyvkereskedők tevékenységének bemutatására. Az elhanyagolt kutatási terület nem nagy számú szakirodalmán túl új forrásokat kapcsol be a vizsgálatba: a nyomtatott könyvkereskedői katalógusokat és a könyvkötők, könyvkereskedők könyvkiadási munkásságát is.

Budapest, 1998. október

V. Ecsedy Judit

A magyarországi nyomdászat és könyvkiadás vázlata

A magyarországi nyomdászat és könyvkiadás területileg magában foglalja a történelmi Magyarországon működő nyomdák, kiadók és könyvkereskedők tevékenységét, a tárgyalandó korszakot pedig a régi könyv fogalma határozza meg, amelynek kezdési időpontja Magyarország esetében 1473, záró éve pedig az Európára érvényes nemzetközi gyakorlatnak megfelelően 1800: a könyvnyomtatás kézi és gépi korszakának választóvonalá. E nagyobb földrajzi és időbeli határon belül a magyar nyomdászat és könyvkiadás tovább tagolható, amennyiben a Mohács előtti nyomdászat és könyvkiadás elkülönül a három részre szakadt országtól, amikor is az egyes országrészek egymástól eltérően fejlődtek. Sőt a 18. század sem mutat egységes képet, amennyiben utolsó harmadában az előzőektől eltérő irányzatok jelentkeztek.

A magyarországi könyvnyomtatás és könyvkiadás, minthogy az első századokban csak kivételesen vált szét, együtt tárgyalható a könyvnyomtatás 16. századi újraindulásától egészen az 1750-es évekig, vagyis a tárgyalt korszak legnagyobb részében. Európa fejlett országaitól eltérően nem voltak még külön, csak kiadásra specializálódott vállalkozások.

Más iparágakhoz és művészetekhez hasonlóan a könyvnyomtatás és -kiadás fejlődését is döntően határozta meg az ország társadalmi, anyagi fejlettsége és történelme, amely magával hozta a kulturális fejlődést, ezek hiányában azonban a könyvkiadás és nyomdászat felvevő piaca sem volt meg. Magyarország esetében az a különleges helyzet következett be, hogy a rendkívül korai első nyomda (ősnymda) alapításával néhány fejlett és gazdag országot is megelőztünk, mint Spanyolország vagy Anglia, míg a rövid életű ősnymdák után fél évszázad telt el anélkül, hogy Magyarországon újabb nyomda létesült volna.

Mindez azt bizonyítja, hogy az első nyomdák alapításakor a gazdaságilag és kulturálisan egyaránt fejletlen ország még nem érett meg arra, hogy a tipográfia tartósan gyökeret verhessen nálunk, létrejöttük tehát nem a társadalmi igénynek tulajdonítható, hanem Hess András műhelye esetében (1472–1473) Vitéz János esztergomi prímás egyéni, reneszánsz szellemű ambícióinak, míg az úgynevezett Confessionale nyomdászát (1477–1480) feltehetően egyéni vállalkozó kedve hozta az országba.

E két korai műhely után, amelyeknek öt ősnymtatványa ismeretes, fél századig nyomdák nem, csak kiadók működtek Magyarországon. A Magyarország számára készült könyveket külföldön, mindenekelőtt Velencében nyomtatták, egészen a mohácsi vészig. Ezek megrendelésével és terjesztésével vagy tíz budai könyvkiadó foglalkozott.

Mohácsot követően alapvető változások történtek hazánkban, amennyiben Magyarország másfél évszázadra három részre (a királyi Magyarország, Erdély és a török hódoltsági terület) szakadt, és e három rész fejlődése a történelmi lehetőségeknek megfelelően, egymástól nagyon eltérően alakult. Ehhez járult a szinte ugyanekkortól bekövetkezett és legalább ilyen eltéréseket eredményező vallási megosztottság, a reformáció általános elterjedése. Mindez természetesen a Kárpát-medence nyomdászátát is döntően meghatározta.

A királyi Magyarországon élők hazai nyomda hiányában magyar nyelvű könyveiket eleinte Bécsből vagy Krakkóból szerezhették be, ahol, mint hozzánk közeli nyomdahelyeken, többen is foglalkoztak magyar nyelvű könyvek megjelentetésével, az ottani egyetemeken tanuló magyar diákok segítségével. Nem változtatott a kialakult helyzeten az sem, hogy Sárovar-Ujszigeten, Nádasdy Tamás birtokán megalakult a királyi Magyarország első nyomdája. Ezt a rövid életű műhelyt ugyanis ezen a területen évtizedekig nem követte újabb nyomdaalapítás.

A hódoltsági területen – a mai ismeretek szerint – egyetlen nyomda sem működött, sem a 16., sem a 17. században. A létbizonytalanság, a lakosok elvándorlása és a szegénység nem tette lehetővé nyomdák megtelepedését. Ez magyarázza, hogy Magyarország nyomdászati térképén csaknem kétszáz évig hatalmas fehér folt jelzi ezt a területet.

Meglepő, hogy a viszonylag fejletlen erdélyi területen indult meg először a könyvnyomtatás a 16. század első felében, megelőzve a királyi Magyarországon létesült sárovar-újszigeti nyomdát is. Ennek oka Erdély elszigeteltsége volt, mert míg a királyi Magyarországot elláthatták magyar nyelvű könyvvel a bécsi vagy krakkói kiadók, ugyanez a lehetőség az erdélyiek számára, a török hódoltsági terület közbeékelésével csak nehezen járható út volt. Ezért minden szempontból önellátásra kényszerültek, így a könyvvel való ellátottság és ezzel összefüggésben a nyomdákat kiszolgáló papírmalmok terén is. Elsőként két fejlett szász városban, Szebenben és Brassóban létesült nyomda, közülük a brassói, Johannes Honterusé hosszabb életű, jól megalapozott vállalkozás. Az erdélyi szászok jó üzleti érzékkel a román anyanyelvű lakosságot is ellátták az erdélyi fejedelemség területén több nyomdahelyen kiadott cirill betűs, elsősorban vallási, főleg szerkönyvekkel, sőt a román fejedelemségek könyvigényét is fedezték. Az itt készült egyházi szláv nyelvűeket a szerbek és bolgárok is használták.

Azok a hatalmas változások, amelyek a 16. század során vallási téren bekövetkeztek, s amelyek az addig egyöntetűen katolikus lakosságot vallásilag döntően megosztották, különösen fokozták a könyvnyomtatás és -kiadás jelentőségét. A reformáció, amelynek három ága (evangélikus, református és unitárius) gyökerezett meg Magyarországon, különös súlyt helyezett a Biblia népnyelvre fordítására és minél több hívő kezébe juttatására, ugyanígy az énekeskönyvek kiadására. Nem egy protestáns nyomda alapításának éppen ez volt elsődleges célja. E törekvések a több, részleges bibliakiadás után a 16. századi magyar irodalom és nyomdászat csúcspontját jelentő *Vizsolyi Bibliában* teljesedtek be.

Ennek a nyelvi egységet tükröző hatalmas műnek létrejöttében nagy szerepet játszott a kolozsvári Hoffgreff–Heltai-nyomda úttörő munkája, amelyet a magyar nyelv és helyesírás egységesítése terén végzett. A magyar nyelvű könyvnyomtatást Erdélyben ez

a műhely honosította meg számos, és túlnyomórészt magyar nyelvű kiadványa megjelenítésével. A magyar nyelvű könyvkiadás terén a 16. században csak Debrecen közelítette meg, ahol református kézben lévő városi nyomda működött, nagy felvevőpiacal az ország három részének találkozási pontján.

A 16. század utolsó harmadában már a királyi Magyarországon is több állandó nyomdahely volt, így az evangélikus Bártfán és a katolikus érseki székhelyen, Nagyszombatban. Ez utóbbi városban volt a 16. századi Magyarország egyetlen hosszabb ideig működő, katolikus kézben lévő nyomdája.

Magyarországon is, Európa más országaihoz hasonlóan, a nyomdászat szabad mesterségnek számított, tehát a nyomdászok nem alkottak céheket. Rudolf császár a Habsburg-Birodalom területén a nyomdák működését engedélytől tette függővé (1599).

Feudális viszonyok között a nyomdaalapítás a mindenkori patrónustól függött, aki lehetett főúri személy, város vagy egyház. A magyarországi nyomdatörténetben mindegyikre van példa. Legbiztosabb a város védelme és felügyelete alatt működő nyomda léte volt, vagy a valamely egyház és annak intézménye mellett létesült műhely. Legingatagabbnak bizonyult a főúri patrónus védelmében dolgozó nyomdász helyzete. A patrónus kérdése egyúttal felveti a magyar nyomdatörténet egyik sokat emlegetett, bár ebben a formájában sohasem létezett alakjának, az úgynevezett vándornomdász-nak és a vándornomdáknak kérdését. Johannes Manliust szokták így jellemezni, mint aki a legtöbb nyomdahelyen dolgozott, de hasonlóan sokat mozgott Huszár Gál, Bornemisza Péter vagy a két Hoffhalter is. Helyzetváltoztatásuk oka nem kizárólag nyughatatlan természetükben keresendő, hanem általában patrónusuk költözésével, vallásváltoztatásával vagy érdeklődésük megszűnésével magyarázható. Mindezek döntően hatottak a szerény anyagi erővel, viszont akár jelentős műveltséggel és általában hittérítői buzgalommal dolgozó nyomdászokra. Bár a korabeli nyomdafelszerelés nem tette lehetetlenné a gyors helyváltoztatásokat, biztosra vehető, hogy e „vándornomdászok” számára csak kényszerű megoldás volt a költözés. Helyesebb tehát olyan nyomdászokról beszélni, akik több nyomdahelyen működtek egymást követően.

Éppen ezek az egymás után több helyen is dolgozó műhelyek magyarázzák a 16. századi magyarországi nyomdászatnak azt a jellegzetességét, hogy a ma ismert kb. 900 kiadványt tizennyolc műhely huszonkilenc nyomdahelyen készítette, azaz a néhány állandó, városban működő, vagy éppen városi műhely mellett számos kis, jelentéktelen, félreeső helység szerepel magyarországi nyomdahelyként.

A 16. századi magyarországi nyomdák felszereltségére jellemző, hogy többnyire egy sajtóval dolgoztak, betűkészletüket bécsi vagy krakkói forrásból szerezték be. Kész, öntött betűket vettek, matricával általában nem rendelkeztek, tehát az egyszer elkopott betűk felújítására nem volt lehetőségük. A Heltai-nyomda érdeme, hogy átmeneti ingadozás után az ősnymtatvány korban gyökerező reneszánsz antikva vált a magyar nyelvű könyvnyomtatás általános betűtípusává, amely könyvdíszítés terén összhangban volt a reneszánsz stílusú fametszetű díszekkel.

A magyar nyomdászat és könyvkiadás irányzatai a 16. és 17. században sok közös vonást mutatnak, bár a 17. században a nyomdaalapítás motívumai közül már valamelyest háttérbe szorul a hittérítés. Nagyjából ugyanannyi nyomdahelyen a 17. századra a kiadványok száma megötszöröződött. Kevesebb olyan műhelyt találni, amely egymás

után több nyomdahelyen működött volna, és a vállalkozások általában hosszabb életűek. Ritkán fordult elő, hogy egy nyomdahelyen egynél több műhely is dolgozott, mindössze három kivétel van ez alól az egész 17. század során (Kassa, Szeben és Kolozsvár). Még a forgalmasabb városok sem bírtak el két műhelyt. A nyomdák létét ugyanis továbbra is a patrónus és a privilégiumok szabták meg, a pártfogó vagy tulajdonos azonban egyre több esetben a város, a fejedelem, az egyház vagy annak valamely intézménye, és csak kivételes esetben egy-egy főúr.

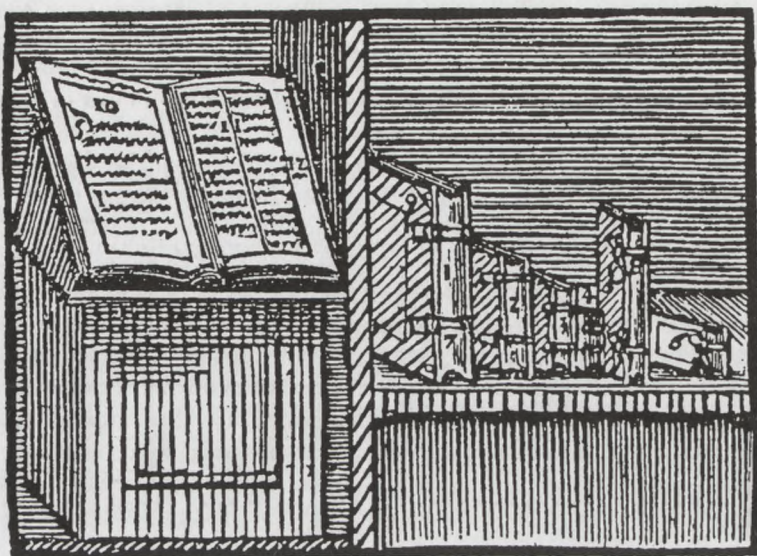
A nyomdák területi megoszlása ekkor a három részre szakadt országban szinte azonos a 16. századival. A nyomdászat központjai a királyi Magyarország legnagyobb városai: Pozsony, Nagyszombat, Bártfa, Lőcse és Kassa. Közülük a két első a katolikus egyház intézményeként működött, elsősorban a jezsuiták nagyszombati egyetemének munkáját támogatva. A nagyszombati egyetemi nyomda a 17. század folyamán a királyi Magyarország legállandóbb és legnagyobb teljesítményű nyomdájává és kiadójává fejlődött.

Hasonlóan biztos alapokon álltak Erdélyben a református fejedelmek által alapított tipográfiák. Előbb csak a gyulafehérvári, amelyet később a sárospataki, váradi és kolozsvári református kollégiumok mellé is létesített nyomdák követtek. A gyulafehérvári nyomda az államigazgatással, tankönyvellátással kapcsolatos feladatok mellett az erdélyi románság anyanyelvű és református hitre térítését szolgáló könyvek kiadását is magára vállalta. A század utolsó harmadában a román nyelvű könyvek kiadásával az ortodox érsekség önálló nyomdája foglalkozott.

Kolozsvár és Debrecen nyomdája továbbra is elsősorban magyar nyelvű könyveket adott ki, de ezek megjelenítésében Nagyszombat, Lőcse és Várad is jeleskedett. Nyelvi megoszlásukat tekintve a 17. században még a latin volt túlsúlyban. A német és szlovák nyelvű könyvek a felsőmagyarországi evangélikus lakosságú Bártfa, Lőcse, Kassa majd Trencsén nyomdájában készültek, Erdélyben pedig a szászok részére Brassóban és Szebenben.

Míg a könyvtermés az előző századhoz képest megötszöröződött, a nyomtatványok külsejének színvonala általában süllyedt a 16. századhoz képest. A magyarországi korai nyomdákra jellemző, hogy nyomdafelszerelésük legjelentősebb részét, a betűkészletet rendkívül hosszú ideig, 50–100 évig használták, tehát a kezdetben színvonalas, kifogástalan betűkészletet tükröző kiadványokat néhány évtized múlva már nehezen olvasható, kopott betűkkel nyomtatott könyvek váltották fel. Anyagi erő híján az általában németországi vagy németalföldi eredetű betűkészletek felújítására, lecserélésére nem volt mód, nyomdáink pedig a legritkább esetben rendelkeztek az újraöntéshez szükséges matricával. Betűmetszéssel sem foglalkoztak Magyarországon a 17. század végéig, Tótfalusi Kis Miklós megjelenéséig, és általánossá ezután sem vált.

Bár általános hanyatlás tapasztalható a kiadott könyvek tipográfiai színvonalában, annál jobban kiemelkedett a 17. század három nagy nyomdászegyénisége, a Pozsonyban dolgozó Némethi Jakab jezsuita, a váradi Szenci Kertész Ábrahám, a *Váradi Biblia* nyomdásza és a korábban Amsterdamban a betűmetszés terén híressé vált kolozsvári nyomdász, Tótfalusi Kis Miklós. A század folyamán Európa-szerte általánosan használt barokk betűtípust a századforduló utolsó évtizedében, részben éppen Tótfalusi Kis Miklós munkássága nyomán, az úgynevezett átmeneti vagy hollandi betű váltotta fel.

1. „A könyv” címszó szemléltető ábrája
(Comenius, *Orbis Pictus*, Lőcse, 1685)

Magyar könyvek külföldi kiadásával ekkor, a 16. századtól eltérően nem a bécsi és krakkói kiadók foglalkoztak, hanem az egyetemjárás szokásának megváltozásával egyre inkább a németországi és németalföldi műhelyek, azokban az egyetemi városokban, ahol magyar protestáns diákok nagyobb számban megfordultak.

Az ország török uralom alóli felszabadítását követően a tudatos betelepítések eredményeképpen az egykori hódoltsági területek is szervesen bekapcsolódtak az ország gazdasági és kulturális életébe. Ugyanakkor a 16–17. század folyamán viszonylagos önállóságot élvező erdélyi fejedelemség, bizonyos adminisztratív különállást megtartva, akár csak Magyarország, beolvadt a Habsburg-Birodalomba. Vallási téren ez országszerte a katolikus egyház megerősödését jelentette, nyelvi téren pedig a német nyelv előretörését.

A nyomdászat és könyvkiadás terén ez leginkább abban mutatkozott meg, hogy a 18. század folyamán többé nem létesült új protestáns nyomda. Az újonnan betelepülő, jórészt német származású nyomdászok ugyanis szívesen vállalkoztak nyomdaalapításra katolikus egyházi központokban, ahol ez a szándékuk az ottani főpapok törekvésével is találkozott. A 18. században majd minden püspöki székhely hosszabb-rövidebb ideig nyomdahely is volt. Közülük néhány az egykori hódoltsági területen létesült. Méreteiben azonban egyetlen más korabeli műhellyel sem hasonlítható össze a nagyszombati, amelynek saját papírmalmi és betüöntödéje volt. Ugyanakkor a protestáns nyomdák, akár a szlovák és német evangélikusoké, akár a magyar reformátusoké, egyre nehezebb körülmények közé kerültek.

Az újonnan bevándorló nyomdászcsaládok előbb az ország nyugati részén telepedtek meg: Győrben, Sopronban, Pozsonyban, mint a Landerer, Streibig vagy Royer család, amelyek egymással rokonságban lévén, egész nyomdászdinasztiát alkottak.

Amíg a század első felében Nyugat-Magyarország (Nagyszombat, Pozsony), a század hetvenes éveitől kezdve egyre inkább Pest és Buda lett a gazdasági és kulturális élet központja, így a nyomdák és kiadók is itt tevékenykedtek legnagyobb számban. A nyomdák működését nemcsak királyi engedélyhez kötötték, hanem tulajdonosaik továbbra is arra törekedtek, hogy a nyomtatványok minél tágabb körére kiterjedő privilégiumok birtokában, lehetőleg versenytárs nélkül maradhassanak.

A 18. század utolsó harmadát, bizonyos jellemzői miatt, a magyar nyomdászat és könyvkiadás külön korszakának kell tekinteni. A jezsuita rend feloszlásával (1773) és a nagyszombati egyetemnek a nyomdával együtt állami kezelésbe kerülésével, majd Budára költözésével (1777) kezdődött ez a korszak. Ez a korábbi privilégiumokon alapuló viszonyokkal szemben fokozatosan a szabad verseny érvényesülését jelentette. Legközvetlenebbül a budai Landerer-officinát érintette, de hatásában ennél jelentősebb volt és nagyban hozzájárult Pest és Buda kulturális centrummá válásához. A század utolsó harmadában a legtöbb nyomda és kiadó már e két városban működött. Ugyanebben a negyed században kezdődött a magyarországi könyvkiadás és nyomdászat egyre határozottabb elkülönülése is. Bizonyos cégek csak kiadással, mások csak nyomtatással foglalkoztak. A 18. században a korábbihoz képest ismét legalább ötszörösére növekedett a megjelentetett könyvek száma, és példányszámukban a korábbi néhány százhoz képest nem ritkaság a több ezer sem. Ez a nagy könyvtermés azonban időben nem oszlott meg egyenletesen. A 18. század első két évtizede ugyanis a könyvek száma terén még az előző századhoz képest is mélypontot jelentett, mennyiségi és tipográfiai színvonal tekintetében egyaránt, míg a század utolsó két évtizede soha nem látott termelést eredményezett.

A 18. századi nyomtatványok nyelvi megoszlását értékelve megállapítható, hogy nagyobb lett a német nyelvű kiadványok aránya, és a latin rovására nőtt a magyar nyelven kiadott művek száma is. A nagyszámú német kiadvány az egyre erősödő német ajkú városi polgárság igényei nyomán jelent meg. A 18. századi nyomdászok a korábbi tudós tipográfusok, gyakran egyházi személyek után most vállalkozók, gazdasági célkitűzéssel, akik csakhamar jómódú, tekintélyes tagjai lettek a városi polgárságnak, sőt nem egy közülük az uralkodótól – különös kitüntetésként – magyar nemességet is nyert.

A földrajzi súlypont áthelyeződése mellett ennek a korszaknak másik jellegzetessége a feudális és vallási kötöttségektől mindinkább megszabaduló verseny kialakulása. Szabad ipargyakorlás érvényesült az elmúlt századok megkötöttségei, privilégiumai után. Különösen vonatkozik ez II. József uralkodásának idejére, aki a nyomdák létesítését felmentette az engedélyezés alól, sőt szaporításukat elősegítendőnek nyilvánította, mindössze azt kívánta, hogy minden nyomda három példányt küldjön termékéből a helytartótanácshoz. A nyomtatványok engedélyezésének ez a liberális fel fogása azonban korántsem jellemző az egész 18. századra. A 16–17. századdal szemben, amikor valamely kiadvány megjelentetése a nyomdatulajdonos főúr, fejedelem vagy város támogatásán múlt, a 18. század folyamán általános gyakorlattá vált az előzetes cenzúrázás, és ez a katolikus egyház kezében összpontosult. Ez a körülmény természetesen a protestáns kiadványok előállítását és terjesztését sújtotta leginkább, így nem véletlen, hogy a nem katolikus szellemű vallásos irodalom egy része nyomda megjelölése nélkül, vagy hamis nyomdahely feltüntetésével jelent meg e században. Ugyan-

így eltitkolták valódi megjelenési helyüket azok a felvilágosodás szellemében íródott, vagy az uralkodó számára nemkívánatos politikai mondanivalót hordozó röpiratok, amelyek koholt, azaz kitalált helységnevek és kiadók megjelölésével láttak napvilágot, nagyobb számban éppen e század utolsó két évtizedében.

Ajánlott irodalom

FITZ József, *A magyar könyv története 1711-ig*, Bp., 1959.

FITZ József, *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története, I, A mohácsi vész előtt*, Bp., 1959.

GULYÁS Pál, *A könyv sorsa Magyarországon*, 1–3, Bp., 1961.

GULYÁS Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a 15. és 16. században*, Bp., 1931.

PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1711–1860*, 1–4, Bp., 1888–1892. és *Pótlások*, 5–8, Bp., 1971–1991.

Régi könyvek és kéziratok, szerkesztette PINTÉR Márta, Bp., 1974.

Régi magyarországi nyomtatványok, 1–2, Bp., 1971–1983.

SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár*, I–II, Bp., 1879–1885.

A magyarországi ősnymondászat

Magyarországon az ősnymondatvány korszakban, vagyis a 15. században mai ismereteink szerint két műhely dolgozott: Hess András budai műhelye és egy másik, legvalószínűbben Budán működő tipográfia, amelynek tulajdonosa, illetve vezetője is ismeretlen. Magyarországon a könyvnyomtatás rendkívül korán, jó néhány fejlettebb európai országot is megelőzve honosodott meg (megelőzve Angliát és Spanyolországot), de ekkor még nem tudott tartósan megtelepedni. Gutenberg Németországon kívül Magyarországot e téren csak Itália, Svájc, Franciaország és Németalföld előzte meg.

Mint az ősnymondatványoknak általában, a Magyarországon készült legrégebbi nyomtatott könyveknek sincs címlapja, hanem a kódexek mintájára a megjelenés körülmenyeire (hely, idő és nyomdásznev) utaló megjegyzés – ha egyáltalán van ilyen – a kötet végén, a zárósorokban (kolofonban) található. A magyarországi ősnymondatványok a kor gyakorlatához igazodva általában öt levélpárt tartalmazó füzetekből állnak. Többségük, de nem valamennyi példány rubrikált (a fejezetcímek aláhúзва, a nagybetűs szókezdők át vannak húzva pirossal kiemelés céljából), a kézi díszítés mértéke és igényessége az egyes példányokban eltérő. Vannak gazdagabban, több színnel kifestett, illetve egyszerűbb, dísztelenebb példányok. A kézi festéssel különbözőképpen rubrikált és díszített nyomtatott könyvek ily módon egyedivé váltak. A hazai ősnymondákból fennmaradt nyomtatványok mindegyikét papírra nyomtatták, egyiket sem pergamenre.

A nyomdatörténeti kutatások három alapvető forrása mindenekelőtt az egykorú, írásos dokumentum, másodsorban a tárgyalt nyomda kiadványainak összessége és harmadsorban a korabeli nyomdászgyakorlat. Ezeket az általános irányelveket a hazai ősnymondákra alkalmazva sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy az első pontban említett hiteles írásos dokumentum egyik magyarországi ősnymondáról sem ismeretes. A kutatások alapjául tehát a másik két forrásnak kellett szolgálnia: a tárgyalt nyomda kiadványainak összessége és a korabeli nyomdászgyakorlat.

A hazánkban a 15. század folyamán működő két nyomdai műhely termékei közül ötből maradt fenn példány: kettőből azonban csupán egyetlen egy. Öt nyomtatvány összesen 19 fennmaradt példányáról van szó. Ezek a két magyarországi ősnymonda között a következőképpen oszlanak meg: Hess András műhelyének két kiadványa ismert: a *Chronica Hungarorum*ból tíz példány, a Basiliusból két példány maradt fenn. A másik ősnymondából, a *Confessionale* nyomdájából a névadó *Confessionale* című műből öt példány maradt fenn, a Laudivius-kötetből és a búcsúlevélből mindössze egy-egy. Ha tehát az egyes művek egyes példányait is össze akarjuk vetni, akkor mindössze három kiadvány vehető számításba, amelyekből egynél több példány is megvizsgálható. Lát-

ható, hogy a legtöbb példány a Budai Krónikából maradt fenn: Magyarországon őriznek belőle kettőt, a többi nyolc pedig nyolc ország ősnymtatvány-gyűjteményének megbecsült darabja.

Hess András budai műhelye, (1472)–1473

Bár Hess András műhelye Budán minden bizonnyal már 1472-ben működött, első könyve, a *Chronica Hungarorum* 1473-ban hagyta el sajtóját. Minthogy az első Magyarországon nyomtatott könyv az 1473-as évszámot viseli, ezért ez az év tekinthető a hazai könyvnyomtatás kezdetének.

Hess budai műhelyének két kiadványáról tudunk. Az egyik, a legelső hazai nyomtatvány, amely a magyarok történetéről szól latin nyelven, ezzel a két sorral fejeződik be: „Finita Bude anno Domini MCCCCLXXIII. in vigilia penthecostes per Andream Hess”. Ennek a teljes impresszumnak köszönhető, hogy ismerjük az első Magyarországon működött nyomdász nevét.

A *Chronica Hungarorum* Magyarország történetét tárgyalja, és a mű a magyar történeti irodalomban Budai Krónika néven ismert. A Hess által kinyomtatott kéziratváltozat a 14. században összeállított krónikáknak abba a csoportjába tartozik, amelynek ma ismert összes tagja a „Porro” (= továbbá) szóval és a Vízözön leírásával kezdődik. Eleje, amely bizonyára a Teremtést tárgyalná, hiányzik. Ahogyan a *Chronica* mai formájában fennmaradt, az első levél üres, a második levél rektóján az ajánlás és alatta az incipit található, verzóján pedig az említett „Porro” szóval kezdődik a krónika.

A *Chronica* kis folio formátumú, 133 nyomtatott lapot tartalmazó kötet, első nyomtatott lapján a nyomdász által írt ajánlás található. Egyetlen, reneszánsz antikva ősnymtatvány-típussal készült. A nyomtatás által kihagyott kezdőbetűk helyére általában piros tintával egyszerű iniciálékat rajzoltak, de egyes példányokban késsel is festett, vagy többszínű, tollrajzos iniciálé került a szöveg élére, esetleg indafonatos díszítéssel. Ajánlásából kikövetkeztethetően a *Chronica* volt az első magyarországi nyomtatvány.

Az első magyarországi nyomda másik kiadványa két művet tartalmaz egy kötetbe nyomtatva: elsőnek Basilius Magnus egyházatya *De legendis poetis* című művét latin nyelven, amely a klasszikus írásműveket és az általuk nyújtott művelődési lehetőségeket dicséri. Másodikként Xenophón *Apologia Socratis* című művét, vagyis *Szókratész védőbeszédét* latinul. Ez a *Chronicánál* terjedelmében és formátumában is jóval kisebb, 20 levélből álló nagyedret alakú könyv ugyanazzal a betűtípussal készült, mint a *Chronica*. Az első rész végén mindössze a „Bude A. H.” szövegű sor áll.

Az első magyarországi nyomda szempontjából különös fontosságú az egyetlen szövegszerű dokumentum: a *Chronica* ajánlása. Ennek az írásnak a jelentőségét nem csupán a hazai tipográfia, de a hazai kultúrtörténet egésze szempontjából is már viszonylag korán felismerték. Szövege több fordításban magyarul is rendelkezésre áll.

A magyar szakirodalom ezt a Hess által írt szöveget évszázadok óta rendkívül fontosnak minősítette. Az ajánlás egyik mondatában azt állítja, hogy napról napra nagyobb könyveket fog nyomtatni, ezt azonban mindössze a humanista irodalom szte-

dñō nostro illustrissimē atq; gratioſo optimus maximuſq; deus
etiā atq; etiā rogandus eſt: ut eum in pace tranquilla: iuſticie
obſervatione: ſuorum dilectione: regni incremento: & diuturna
demū uite incolumitate tenere: ſeruare: & augere dignetur.

Finita Bude Anno dñi. M. CCCC. LXXIII
In uigilia penthecoſtes: per Andreā Hels

2. Az első magyarországi nyomtatványnak,
a *Chronica Hungarorum*nak utolsó szövegsorai és kolofonja (Buda, 1473)

reotíp fordulatának kell tekinteni, amely a korabeli ajánlásokban nem ritka. Inkább úgy látszik, hogy Hessnek nem volt semmiféle előre átgondolt könyvkiadói terve. Nem lehet tehát ebből a mondatból kiindulva messzemenő következtetéseket levonni felszerelése és műhelye nagyságára nézve, vagy ennek alapján azt feltételezni, hogy nagyszabású munkái elvesztek, nem maradtak fenn.

Azzal a kérdéssel, hogy vajon miért telepedett meg hazánkban az első könyvnyomtató, és kinek a kezdeményezésére készült az első nyomtatott könyv 1473-ban, több magyar szakíró is foglalkozott az utolsó évszázadban egészen a legutóbbi időkig. Kiindulópontul ehhez mindig a *Chronica* ajánlásának szövege, írója (Andreas) és címzettje (ad Ladislaum prepositum ecclesie Buden) szolgált. Az első név kiegészítése sohasem okozott gondot, hiszen ugyanennek a könyvnek a kolofonjában – de egyedül csak ott – olvasható a nyomdász teljes neve. A budai, pontosabban az óbudai káptalan élén álló prépost személyével kapcsolatban már a 19. század végén tisztázódott, hogy 1473-ban a budai prépost nem Geréb László későbbi erdélyi püspök volt, mint korábban gondolták, hanem Kárai (Karaí) László. Ő nyilvánvalóan fontos szerepet játszott az első hazai nyomda létrejötté körül.

Az előszóból annyi bizonyos, hogy Kárai nem gondoskodott Hess számára megrendelésekről, és nem ő szerezte meg számára a *Chronica Hungarorum* kinyomtatandó szövegét. Hiszen Hess azt írta ajánlásában, hogy „mikor a Te jóvoltodból Magyarországra jöttem, nem kevés ideig munka nélkül voltam”. Ezenkívül, bármilyen nagyok voltak Kárai érdemei, Hess ajánlásában mégis azt írta, hogy „hosszasan tépelődött”, kinek ajánlja a krónikát. Majd később: „Fogadd tehát ezt a könyvecskénket, hiszen a munka legfőbb indítóoka Te voltál” és „Nálad nélkül sem elkezdni sem befejezni nem tudtam volna”. Hess e két kijelentése közti ellentmondás régen feltűnt a könyvtörténettel foglalkozóknak. Megnyugtatóan feloldani azonban mindaddig nem sikerült, amíg a budai nyomda alapítását kizárólag csak a *Chronica* ajánlásában szereplő két személlyel (a nyomdással és Kárai Lászlóval) hozták kapcsolatba.

Hess nem olyan fogadtatásra talált Budán, mint amilyenre számított. Ennek oka a korabeli, egymást gyorsan követő eseményekben rejlik. A Vitéz János-féle Mátyás elleni összeesküvés Kárai budai prépost számára váratlan helyzetet teremtett. Az összeesküvés alapjaiban döntötte össze a budai ősnymoda működésének feltételeit. Ha Kárai

saját céljaira hívta volna a nyomdászt Budára, akkor bizonyára lett volna határozott terve is a sajtóval. Ha viszont abból a feltevésből indulunk ki, hogy Kárai a tudomány-szervező Vitéz János esztergomi érsek, illetve a pozsonyi egyetem céljaira hívta Hess Budára, akkor ezzel az ajánlás ellentmondása is feloldódik.

Nagyon valószínűnek látszik, hogy a hazai könyvnyomtatás megindítása Vitéz Jánosnak, a magyarországi humanizmus vezető alakjának tulajdonítható, akinek udvari beosztása miatt sokirányú külföldi kapcsolatot is sikerült kiépítenie. Korán megismerkedett Gutenberg találmányával, a „mesterséges írás művészetével”, és különös érdeklődést tanúsított az asztronómia és asztrológia iránt. Regiomontanus, korának neves csillagásza Vitéz János és Mátyás udvarában egyaránt dolgozott. Vitéz kezdeményezője és legfőbb szervezője volt az 1467-ben alapított pozsonyi egyetemnek. Mint bibliofil, a képzőművészetek pártolója, politikai és egyházi pályája mellett a hazai humanizmus megteremtésével, a reneszánsz művészet átvételével messztekintő kulturális programot kívánt megvalósítani. Minthogy természettudományi és technikai újdonságok egyaránt érdekelték, jól átgondolt tervei közé pontosan illeszkedett a szövegtöbbszörözés korabeli nagy találmánya, amelyet ő szinte annak megszületése pillanatától ismerhetett. Mindezek fényében úgy véljük, aligha lehetett más személy az akkori Magyarországon, aki 1470-ben, vagyis a tipográfia elterjedésének szinte a legkezdetekor, nyomdászt hívatott volna hazánkba, mint Vitéz János.

A *Chronica* tipográfiai jellemzői azt mutatják, hogy a betűöntvények mérete a kiadványon belül egyre csökkent. A legkisebb sorméretűek azonban éppen az ajánlás és e füzet utolsó levelének betűi. (A sorméret-csökkenés oka feltehetően az eredetileg eltérő méretű betűöntvényeken több alkalommal végzett csiszolás lehetett.) Vagyis a *Chronica* Kárai Lászlónak szóló ajánlása az egész mű kinyomtatásának legvégén készült el, Hess ezenfelül utólag kénytelen volt újra kinyomtatni e füzet utolsó levelét. Feltehetően azért volt erre szükség, mert a könyv első levelén eredetileg olyan személynek szóló ajánlás állott, amelynek eltávolítása – az ezzel egy levélpárt alkotó 12. levéllel együtt – elkerülhetetlennek látszott. Ezeknek a sajátos feltételeknek egyedül a Vitéz Jánoshoz szóló, és abban az első hazai nyomda támogatását megköszönő ajánlás felel meg. Vitéz elfogatását, majd 1472. augusztusában bekövetkezett halálát követően azonban Hess a kiadvány első füzetének külső levélpárját feltehetően eltávolította és újra nyomtatta. Így megoldódnak a Kárainak szóló ajánlás ellentmondásosnak tűnő mondatai.

Bizonyos sajátosságok (a központosítás gyakorlata, a papír vízjele) is azt igazolják, hogy az első levélpárt valamilyen okból közvetlenül a munka befejezése előtt újra kellett nyomtatni. Vagyis a tartalmi és a formai (tipográfiai) vizsgálati módszer eredményei egymást megerősíteni látszanak, és ennek köszönhetően ma a szűkös forrásokhoz képest jól rekonstruálható Hess rövid magyarországi működése.

A fentiek alapján a budai műhellyel kapcsolatban a következő időrend állítható fel: Kárai 1470 és 1471 fordulóján tárgyalt Hess-szel Rómában, hogy rávegye a mestert a Magyarországra költözésre. A biztatást ehhez – feltehetően – Vitéz János prímás megbízatása jelentette. A korábbi feltételezések szerint csak 1472 februárja után indulhattott Hess Magyarországra, mert a budai műhelyben alkalmazott betűkhöz legközelebb álló típusok használatát a római Lauer-nyomda ekkor hagyta abba. Lauer azonban nyugodtan használhatta továbbra is saját (Hessével nem teljesen azonos) betűtípusát Rómá-

ban. Vagyis Hess korábbi, 1471. évi Budára érkezésének nincs kizáró akadálya. 1471. évi végi érkezését valószínűsíti, hogy az esztergomi érsektől a megbízást és jelentős anyagi támogatást a papírvásárlásra egyedül a főpap életének ebben a viszonylag nyugodtabb periódusában kaphatta. A legalkalmasabb időszaknak az 1471. december 19-ét követő hetek mutatkoznak, amikor Vitéz kibékült Mátyás királlyal, de bizonyosan még 1472. március elsejét megelőzően, amikor a prímást újra letartóztatták. 1472 legelején a feltehetően Vitéztől kapott pénz birtokában Hess megrendelhetette a papírt Velencéből, és amint megérkezett, hozzáfogott a krónika kinyomtatásához. Ez szükségszerűen a prímás augusztus 9-én bekövetkezett halála előtt történhetett, hiszen ellenkező esetben a tipográfus nem írt volna neki címzett ajánlást.

Az eddig kikövetkeztetett részletek alapján kísérletet lehet tenni Hess munkája ütemének rekonstruálására is. Ha tehát már 1472 augusztusa előtt hozzáfogott a *Chronica*-hoz, akkor annak kinyomtatása legalább tíz hónapot vett igénybe (1473. pünkösdjéig). Elosztva ezt az időt a *Chronica* 133 szedett lapjával, folyamatos munka esetén ez azt jelenti, hogy hetente három lapot nyomtatott ki. Ez rendkívül lassú ütemnek tűnik, hiszen a hivatásos nyomdászok teljesítménye a szedésben óránként kb. 1000 betű, amíg a nyomásé (két személy közreműködésével) 250 levonat. A krónika egy lapja 2000 betűhelyet tartalmaz, vagyis egy-egy krónika-lap szedése két órát, a kikövetkeztethető 200–240 példány kinyomtatása pedig mindössze egy órát igényelt volna az ebben a munkamenetben járatos személynek. Ezek az adatok megdöntik azt a korábbi feltételezést, amely szerint esetleg tíz személy is dolgozott volna Hess műhelyében, és a szedést legalább hárman végezték.

Szinte biztos, hogy Hess aligha rendelkezhetett jelentős gyakorlattal a könyvnyomtatás valamennyi részletmunkájában, így teljesítménye jóval az említettek alatt maradt. A két fő munkafázishoz hozzájárultak egyéb kiegészítő feladatok is, mint amilyen a betűk megmosása, visszaosztása, a papír nedvesítése, illetve szárítása minden nyomtatás előtt és után. Ha a munkát segítőárs nélkül végezte, ez több mint kétszeres feladatot jelentett egy személy számára.

Azok a betűk, amelyekkel Hess két kiadványát nyomtatta, a legtöbb rokonságot kétségtelenül a római Lauer-féle műhely típusaival mutatják, bár teljes azonosságról nincs szó. Lauer nem csupán a legtöbb betűtípussal rendelkezett a maga korában Rómában, egyben a legkísérletezőbb alkat is volt a betűmetszés területén. Erre utalhatnak azok az egymástól méretben és formában egyaránt eltérő kisbetűk, amelyeket a budai nyomda kiadványaiban viszont lehet látni. Amennyiben Hess Magyarországra hozott betűit öntött formában szedte össze Rómában, megmagyarázható az egyes betűk sokfélesége. Ha azonban a típusokat nem készen, hanem matricák formájában hozta volna magával, és a betűket csak Budán öntötte volna ezek segítségével, akkor érthetetlen, hogy egy-egy betűt miért nem egyetlen matricáról állított elő. A matricáról ugyanis csak egyféle, egymással tökéletesen azonos betűforma önthető. Hessnek tehát Budán nem volt matricája, hanem kész, öntött betűkkel rendelkezett.

Hess munkamenetét rekonstruálva bizonyosnak látszik, hogy műhelye mindössze egyetlen, kis méretű sajtóval volt felszerelve, amelyen a *Chronica* lapjai egyenként készültek. Ilyen félíves sajtóval is megoldható, hogy az egy levélpáron lévő két szedés-tükörről egyszerre készüljön levonat: mindössze a szedést tartalmazó keretet két menet-

ben kellett volna a sajtó alá betolni. A *Chronica*-ban azonban az egyes levélpárokon lévő szedéstükrök egymáshoz képest mutatkozó gyakori elcsúszása azt bizonyítja, hogy a nyomtatás laponként történt a *Chronica* mind a 133 lapja esetében. Ennek oka pedig csakis a korlátozott számban rendelkezésre álló ólombetű lehetett. Ha Hessnek valóban három sajtója lett volna, amint azt korábban feltételezték (és amelynek folyamatos működéséhez vagy 70 000 öntött betű kellett volna), akkor érthetetlen, hogy miért tartott e viszonylag kis terjedelmű munka kinyomtatása egy teljes esztendeig. Ugyanezt a gondolatmenetet folytatva, ha matricája lett volna, amelyről elvileg bármennyi ólombetű önthető, miért csak egy lapot nyomtattak egyszerre? Hessnek tehát mindössze viszonylag szerény mennyiségű öntött betű állhatott rendelkezésére, matrica pedig egyáltalán nem.

Abból, hogy a *Chronica* szedése laponként történt, és annak kinyomtatása után a nyomdász a betűket kénytelen volt visszaosztani a szedőszekrénybe, hogy új lapot szedhessen ki, kikövetkeztethető a budai műhely betűmennyisége. A *Chronica* egy-egy lapjához 2000–2000 betűre volt szükség. Hess másik nyomtatványának, a Basiliusnak esetében a lappárok együttes nyomtatása a félíves budai sajtóval is megoldható lett volna, ha a betűmennyiség nem korlátozza a nyomdászt. Ezt egyes levélpároknál meg is tudta oldani, de végig az egész kötetet át nem. Ha a rendelkezésére álló tartalékot is figyelembe vesszük, betűkészlete kb. 10 000 betűre tehető, amelynek súlya mintegy 45 kg lehetett.

Eszerint Hess egyetlen, meglehetősen megviselt betűtípusból kb. fél mázsa öntött betűvel érkezhett Budára. A kis méretű sajtót minden bizonnyal helyi mesterek készítették el, instrukciói alapján. Vállalkozása nem lehetett tőkeerős. A *Chronica* megjelenítéséhez a papírt, amely a vállalkozás legköltségesebb tényezője volt, úgy tűnik, mecénás – feltehetően Vitéz János prímás – támogatásával sikerült megszereznie. Így az is valószínű, hogy mindenekelőtt saját erejére támaszkodva dolgozott. A központosítás sajátosságából arra lehet következtetni, hogy az egyik legtöbb szakismeretet igénylő feladatot, a szedést Hess bizonyosan maga végezhette.

A Budai Krónika minden fennmaradt példányában mindig ugyanaz a két vízjel váltakozik: a kötet első felében a csillagon függő mérleg, a kötet másik felében pedig a nyolcason függő mérleg körbe zárva. Mindkét vízjelen belül még két-két altípus is felismerhető, tehát összesen két vízjelpár. Hess másik nyomtatványában, a Basilius–Xenophón-kötetben csak egyféle vízjel található, de az némileg eltér a *Chronica* mindkét változatától: nem a csillagos és nem a nyolcas típusú, hanem fent Y-forma látható a körbe foglalt mérleg fölött. Semmi sem tanúsítja, hogy a Basilius papírja ugyanabból a malomból való lenne, mint a *Chronica*-é. Mindezek a 15. század második felében a magyarországi kódexekben is használatos, elterjedt vízjelek voltak, ami azonban nem jelenti azt, hogy e papírokat itthon állították volna elő. Hazánkban a nyomdászat 16. századi újraindulása előtt nem működött papírmalom. A Hess nyomtatványain és más hazai kódexeknél is használatos papírt vízjele szerint Itáliában készítették, méghozzá a Velencei Köztársaság területén. Ennél pontosabb meghatározása nehéz, tekintve, hogy ebben az időben csak Velencétől északra negyven papírmalom állított elő nagyon hasonló vízjelű papírokat. A két bála papír meghaladta az akkori hazai kereskedelemben köz-

vetlenül beszerezhető mennyiséget, így azt előbb meg kellett rendelni. Leszállítására több hónapra volt szükség. Ezért volt Hess akkoriban „tétlen”.

A könyvnyomtatás legkorábbi szakaszában a nyomtatványok példányszámára a papír vízjelek ütemes váltakozása alapján lehet következtetni. Miután a teljes papírmennyiséget Itáliából szállították, jogos a feltételezés, hogy ezt a nagy mennyiségű papírt eredeti csomagolásban vásárolták a budai nyomda számára. Abban az időben az írópapírt nemzetközileg egységes módon csomagolták: egy bála = tíz rizsma = 4800 ív. Ez pedig a *Chronica* nyomtatásához egy-egy egymástól eltérő vízjelű, egyenként 4800 ívet tartalmazó bála lehetett. A *Chronica* esetében előbb a csillagon függő mérleges vízjelű bálát vették munkába, majd később a nyolcason függő mérlegest. Ezt elosztva az összesen 36 ívnyi nyomtatvánnyal, kb. 260-as példányszámot kapunk. Ha még levonjuk az esetleges selejtes íveket, akkor a Budai Krónika példányszáma kb. 200–240-ben határozható meg. Ekkora példányszámhoz és ekkora terjedelemhez tehát két bála papír kellett. Ez a példányszám jól beleillik a korai nyomdászat termékeinél máshol tapasztaltak sorába. Gutenberg 42 soros Bibliájának a közelmúltban ismertté vált a pontos példányszáma: előbb 150 volt, majd azt 180-ra emelték. A *Chronica* nyomtatását a kolofoon szerint Hess a pünkösdi előtti napon, azaz 1473. június 5-én fejezte be. Csaknem bizonyosnak látszik, hogy a nyomdász a pünkösdi budai országos vásáron kívánta forgalomba hozni munkáját, így nem zárható ki, hogy azzal már valamivel előbb elkészült.

A Budai Krónika ajánlásán kívül a tipográfiai jellemzők is azt mutatják, hogy ezt követően fogott hozzá Hess a Basilius-féle Xenophón-mű kinyomtatásához. A kis kötetben a betűk állapota és a sorok mérete megfelel a krónika legutolsóként nyomtatott szövegrészei betűállapotának és sorméretének, azok pontos folytatásának tekinthető. Ennek az utóbbi nyomtatott kis kötetnek előállításához kötetenként mindössze öt ív papír kellett. Ha ennél is 240 példánnyal számolunk, akkor összesen csak kb. 1200 ívre, vagyis három rizsma papírra volt szükség.

Hess budai műhelye méretei alapján tehát nem tartozott korának jelentős nyomdái közé. Alig félmázsás betűkészlete és egyetlen sajtója valóban nyomtalanul tűnhetett el az idők forratakában. Talán ezen szerény lehetőségei miatt nem tudta eléggé magára vonni Mátyás király érdeklődését.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a könyvnyomtatás rendkívül korai hazai megalapításának érdemét – nagy valószínűséggel – Vitéz Jánosnak kell tulajdonítani. A ma rendelkezésre álló, illetve kikövetkeztetett rendkívül kevés adat alapján természetesen lehetetlen biztonságosan eldönteni, hogy a prímásnál vajon a humanista mecénás könyvszeretete, vagy a pozsonyi egyetem, illetve az 1470-ben még az udvarban tartózkodó Regiomontanus támogatásának szándéka közül melyik motívum játszott közre abban, hogy nyomdát kívánt alapítani. Kárai szerepe ezek szerint elsősorban a közvetítésre és némi további, de korlátozott támogatásra szorítkozott. Kárai adhatott szállást és ellátást Hessnek a mai Hilton szállóval szemben elhelyezkedő budai házában, hiszen amint Hess neki szóló ajánlásában írta, „nála nélkül nem tudta volna a *Chronicát* befejezni”. Hess a Mátyás és Vitéz között időközben kirobbant ellentét következtében állandó mecénás nélkül maradván kénytelen volt önállósulni. Működése azonban az állandó nyomdát ekkor még nem igénylő, meglehetősen fejletlen hazai műveltségi és anyagi viszonyok miatt rövid életűnek bizonyult. Nincs nyoma annak,

hogy 1473 után is folytatta volna Budán a könyvnyomtatást, sem neve, sem betűi nem tűntek fel ezt követően egyetlen más európai nyomdában sem.

A Hess által nyomtatott *Chronica* utóéletével kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy annak 1473. évi megjelenése után a délnémet nyelvterületen több kéziratos másolat is készült szövegéről, amelyek közül négy ma is ismeretes. Komoly érdeklődés mutatkozott ezekben az években a magyarok története iránt a Mátyás királlyal szinte állandó ellenségeskedésben álló III. Frigyes császár országaiban. Hess (vagy inkább Vitéz János) tehát jól választotta meg első kiadványként a *Chronicát*, és a növekvő külföldi érdeklődés kielégítésére néhány esztendővel később már nem is állt rendelkezésre példány. Ekkor és ezért készültek az említett másolatok Hess előszavával, de a kolofon nélkül.

Ennek fényében érthető, hogy a Thuróczy-féle krónika 1488. márciusi brünni kiadását követően még ugyanannak az évnek júniusában Theobald Feger budai kiadó megjelentette e mű utánnyomását az augsburgi Ratdolt-nyomdában. Thuróczy erősen támaszkodott a magyar krónikának a Hess-féle budai kiadására. A magyarok története komoly könyvsikernek bizonyult, hiszen a Thuróczy-krónikának ma is sok-sok tucat példányát őrzik a világ számos országában. E nyomtatványok megjelenése után a továbbiakban már nem volt szükség kéziratos másolatokat készíteni a magyarok nyomtatott történetéről, amint ez a Hess-féle *Chronica* esetében még történt. A magyarok történelmét előadó *Chronica Hungarorum* tartalmilag messze kimagaslik a hazai ősnymtatványok közül.

A Confessionale nyomdája, 1477–(1480)

A magyarországi könyvészetnek és irodalomtörténetnek évszázadokig nem volt tudomása arról, hogy Hess Andrásén kívül egy másik ősnymda is működött volna Magyarországon területén. Csak a legutóbbi évtizedek kutatásai szolgáltatnak bizonyítékot e második hazai ősnymda léteire. Ennek a csaknem ötszáz éven át ismeretlenségben maradó műhelynek tulajdonosát vagy vezetőjét, sőt bizonyosan egykori helyét sem ismerjük, hanem egyik kiadványa alapján a hazai és nemzetközi szakirodalom a Confessionale nyomdájának nevezi. A betűtípusok azonossága alapján sikerült három nyomtatványt egy eddig ismeretlen, Magyarországon működő ősnymda kiadványaként meghatározni.

Ennek a műhelynek három terméke maradt az utókorra; Antoninus Florentinus 1477-ben megjelent *Confessionale*jén kívül, amely tehát a nyomda névadója, ismeretes még Laudivius *Vita beati Hieronymi* című kis munkájának egy impresszum nélküli kiadása, és egy egyleveles, 1480. május 11-én, Johannes Han által Pozsonyban kiállított nyomtatott búcsúlevél. Amint látható, e három közül Laudivius munkájának kiadási éve sem ismeretes, a nyomtatás helye és a nyomdász személye pedig egyik kiadványon sincs jelölve.

A búcsúlevél kibocsátásának helye és a példányok lelőhelye alapján a szakirodalom ma egyöntetűen azon az állásponton van, hogy ennek az ismeretlen nyomdásznak a műhelye az egykori Magyarország területén (legvalószínűbben Budán) dolgozhatott, 1477 és 1480 között.

Incipit sumula p[re]fessionis utilissima: in qua agitur
quomodo se habere debeat confessor: erga penitentem
in p[re]fessionibus audiendis. quae edidit Reuerendissi-
mus uir: ac in Christo pater dominus frater An-
tonin[us] archiep[iscopu]s florentin[us] ordis frat[er] p[re]dicato[rum]:

D

Ecce u[er]o scurates (aut inlo p[er]s: l[et]i).
Scrutiniu[m] quide[m] est confessio. T[ame]n
et penitens scrutat[ur] p[re]sentiam suam:
et confessor cum eo: Scrutans ergo
est p[re]fessor: qui in hoc p[ar]te tripliciter
deficere: Quia uel per malicia[m] absol-
uendo qu[od] scit no[n] posse: uel per igno-
rantia[m] nesciendo dicere inter le-
p[ro]p[ri]am et lepra[m] et quem possit uel no[n]

possit absolvere: uel per infirmitate[m] concupiscentie inde sume[n]-
do occasiones malorum ex auditu du[m] incaute se habet: unde
Aug. de p[er]m. di. vi. c. i. . Caveat sp[irit]ualis iudex ut sciat no[n] com-
mittit crim[en] nequicie: ita non careat munere sciencie. Ex quib[us]
u[er]bis innuit[ur] q[uo]d p[re]fessor siue sacerdos debet habere illa tria ex
auctoritate Augu. p[re]legata. Primo p[re]senti[m] siue p[re]fessor sciencie
ut. i. sit iudex sp[irit]ualis. Secundo co[n]seruare puritate[m] uite ut
ne committat crim[en] nequicie: Tercio habere sufficientem
sciencie claritate[m]: ut non careat munere sciencie:

3. Részlet Antoninus Florentinus *Confessionáléjának*
első szöveglapjából, kicsinyítve (1477)

E három nyomtatvány közül kettő az irodalom számára korábban sem volt ismeretlen. Antoninus Florentinus *Confessionáléját* a nemzetközi ősnymtatvány-katalógus Matthias Moravus nápolyi nyomdász kiadványaként írta le. Felmerült az a feltevés is, hogy valóban Moravustól származó típusokkal, de Hess András budai műhelyében készült volna. Másik nyomtatványát, Han bűcsúlevelét először 1942-ben ismertették, majd feltételeken a német származású római nyomdász, Johann Bulle kiadványának tartották, mint amelyet útközben, Pozsonyban jelentetett volna meg. Sajtójának harmadik terméke, Laudivius munkájának ez a kiadása korábban nem szerepelt egyetlen ősnymtatvány-katalógusban sem. (Megjelenésének időpontja alapján talán ebben a műhelyben készülhetett az a mára már példány alapján nem ismert plakátszerű politikai röpirat, amelyet Mátyás király 1477-ben Bécsben III. Frigyes császár ellen bocsájtott ki.)

Ellentétben Hess műhelyével, amelynek csak egyetlen, reneszánsz antikva típusa volt, a *Confessionale* nyomdájá három különböző fokozatú fraktúr betűvel állította elő fennmaradt kiadványait. E típusoknak valóban van köze Matthias Moravus nápolyi nyomdászhoz, de a *Confessionale* nyomdájában azoknak részben eltérő sorméretű és kopottságú változatai találhatók. A Johann Bulle betűivel való azonosságot ki kellett zárni.

Az 1477. évi *Confessionale*, a Laudivius-kiadás és a bűcsúlevelé tehát egy olyan ismeretlen ősnymda terméke, amely készletét közvetve vagy közvetlenül Matthias Moravustól szerezte be öntött betűk formájában. Semmi bizonyíték sincs arra nézve, hogy az ismeretlen nyomdásznak matricái is lettek volna.

A Confessionale nyomda három ismert kiadványa alapvetően kétféle vízjelű papírra készült: egyféle ökörfejes vízjelű papírra és többféle változatú mérleges vízjelűre. A mérleges vízjelek hasonlóak, de nem azonosak a Hess-féle műhelyben használt mérleges változatokkal. (Az egyleveles búcsúlevélén nincs vízjel.)

Minthogy a szakirodalom legalábbis e művek egyikét korábban a nápolyi Matthias Moravus kiadványának tartotta, indokolt összefoglalni mindazt, ami az ismeretlen nyomdász Moravusszal való kapcsolatáról ma megállapítható. Moravusnak valóban voltak hasonló betűi, de e hazai műhely kiadványai sokkal egyenetlenebb szedéssel, kopottabb betűkkel készültek. A felhasznált papír vízjele teljesen eltérő a nápolyi nyomdász által használttól. Minthogy nápolyi nyomdásztársaihoz hasonlóan Matthias Moravus is több kiadványát ajánlotta a nápolyi királyi család tagjainak, köztük Beatrix magyar királynénak, munkásságát Magyarországon is ismerhették Mátyás humanista körében. A Confessionale nyomda ismeretlen mestere is kapcsolatban állhatott vele.

A fennmaradt három mű közül az egyleveles búcsúlevelet a pozsonyi Szent Márton székesegyház kanonoka, Johannes Han, teljes nevén Han de Wyt alias de Ispár állította ki Agnes de Posonio számára. Ez utóbbinak a nevét kézzel írták be a búcsúlevél megfelelő, erre a célra üresen hagyott helyére. A rajta olvasható 1480-as dátum nyomtatva van.

Különösen az ősnymdászok működési helyének megállapításához szokták bizonyító érvként mérlegelni, hogy hol találhatóak a fennmaradt példányok. Esetünkben mindhárom mű összesen hét példánya a történelmi Magyarország területén maradt fenn annak ellenére, hogy a 16–17. század folyamán a hazai könyvanyag tömegesen semmisült meg. Egyetlen példány sem ismert külföldről, pedig ott a megmaradás esélyei összehasonlíthatatlanul nagyobbak voltak. Kétségtelenül magyarországi nyomdahelyről van tehát szó.

Második ősnymdánk helyét kutatva pozsonyi nyomdahely mellett szól a Han-féle bűnbocsánati levél, amelyet pozsonyi személy számára pozsonyi templom papja állított ki és Pozsonyban maradt fenn. E háromszoros érv azonban nem olyan nyomós, hiszen természetes következménye egyik a másiknak. A bűnbocsánati levelet nem feltétlenül a felhasználás helyén készítették: pozsonyi nyomtatása ellen szól, hogy a városi levéltárból eddig nem került elő pozitív bizonyíték a nyomda létezésére, pedig ezen levéltárunk középkori anyaga megőrződött. A Mátyás által, Vitéz János kezdeményezésére alapított egyetem, az Academia Istropolitana sem lehet érv, hiszen az egyetem működésére vonatkozó utolsó adat 1474-ből való, vagyis a Confessionale nyomdája idején már aligha működött. Egyébként második ősnymdánk fennmaradt kiadványainak egyike sem hozható kapcsolatba az egyetem szükségletével. A pozsonyi klérus sem jöhet számításba mint komoly vásárlóerő: Pozsony püspöki székhely sem volt. A határszéli város nem tudta volna nyomtatványait terjeszteni az egész országban. A bűnbocsánati levélről eltekintve e nyomda termésének egyéb fennmaradt példányai sem szólnak Pozsony mellett, hiszen azok a várostól több száz kilométerre maradtak fenn.

Több tényező mutat arra, hogy inkább Buda jöhet számításba második ősnymdánk helyeként. Beatrix éppen 1476-ban jött Magyarországra, és a Confessionale nyomda első nyomtatványa a következő évből, 1477-ből való. Az Aragon-ház kapcsolata a nápolyi nyomdászokkal, és a második ősnymda betűinek kétségtelen rokonsága a

nápolyi Moravus-betűkkel önmagában elég erős érvnek látszik ahhoz, hogy a nyomda itteni megtelepedését Beatrix királynéval és a budai királyi udvarral hozzuk összefüggésbe. Lehetséges, hogy a Moravus-nyomda egyik alkalmazottja jött Magyarországra. Budán a királyi udvar és az egyházi központ közelsége miatt joggal remélhetett támogatót, még ha az első nyomdai vállalkozás nem bizonyult is tartósnak. Hogy Budán korabeli irat nem bizonyítja e tipográfia létezését, azt kellően megmagyarázza az a körülmény, hogy a budai levéltárakat 1526-ban a törökök teljesen megsemmisítették. Ugyanakkor a *Confessionale* nyomda kiadványainak tartalma is inkább Budára utal. Buda dominikánus központ volt, és Antoninus Florentinus, a *Confessionale* írója nagy tekintélyű dominikánus szerző, a művet tehát itt volt érdemes kiadni. Ami a másik művet illeti, Szent Jeromos tisztelete egész Magyarországon elterjedt volt.

Ajánlott irodalom

- BORSA Gedeon, *Könyvtörténeti írások, I, A hazai nyomdászat 15–17. század*, Bp., 1996, 1–115.
 CSAPODI Csaba, *Wo war die zweite ungarische Inkunabeldruckerei tätig? (Buda oder Pozsony–Pressburg?)* Gutenberg Jahrbuch Jg, 58, 1983, 163–165.
 Régi magyarországi nyomtatványok 1, írta BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István, Bp., 1971.
 SAJÓ Géza–SOLTÉSZ Erzsébet, *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, 1–2, Bp., 1970.
 SOLTÉSZ Zoltánné, *A második magyarországi ősnymda nyomai*, MKSz, 1958, 144–157.
 SOLTÉSZ Elisabeth, *Ein Unikum-Inkunabel der Budapester Universitätsbibliothek. Ein neues Dokument für das Wirken einer unbekannten ungarländischen Druckerei im 15. Jahrhundert*, Gutenberg Jahrbuch, 1958, 59–68.

Hasonmások

- BASILIIUS MAGNUS, *De legendis poetis – A költők olvasásáról*. XENOPHON, *Apologia Socratis – Socrates védőbeszéde*, ford. RITOÓK Zsigmond, bev. SOLTÉSZ Zoltánné, Fordítás és hasonmás kiadás, Bp., 1978.
Chronica Hungarorum, A Budai Krónika, bev. FRAKNÓI Vilmos, hasonmás kiadás, Bp., 1900.
Chronica Hungarorum, préf. Erzsébet SOLTÉSZ, éd. facsimilé, Bp., 1972.
Chronica Hungarorum, ford. HORVÁTH János, utószó SOLTÉSZ Zoltánné, hasonmás kiadás, Bp., 1973.
Chronica Hungarorum, bev. SOLTÉSZ Zoltánné, miniatűr-hasonmás, Bp., 1973.
Laudivius eques Hyerosolimitanus ad Francinum Beltrandum Bachinonensem de uita beati Hyeronimi, hasonmás kiadás, Bp., 1975.

Magyar nyelvű könyvkiadás külföldön Mohács után

Az 1526 előtt Budán működő könyvkiadók nagyon szoros üzleti és szellemi kapcsolatban álltak más európai kiadókkal, nyomdákkal és tudósokkal. (Erről bővebben lásd A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig című fejezetben.) A hazai tipográfia hiányát Mátyás idején és a Jagelló-korban is a humanista szellemű egyetemeknek és az egyházi kapcsolatokat ápoló városoknak a nyomdái pótolták, ahol a hazai nyomdászat újraindulásáig számos könyv készült Magyarország számára.

A két hazai ősnymda megszűnésétől az 1520-as évekig terjedő fél század a magyar társadalom művelődésében is nagy átalakulás korszaka. Ez alatt az idő alatt az írni-olvasni tudók száma legalább megkétszereződött (kb. 40 000–50 000 főre tehető, szemben a Hess idejében becsülhető kb. 17 000-rel). Az iskolát végzettek száma megszorodott a városi polgárok, a nagybirtokosok és a középnemesség soraiban.

Az 1520-as évek végére az egyetemet jártak száma már kb. 2500-ra emelkedett (Hess idejében 500–600 fő). A magyarok által leginkább látogatott bécsi egyetem az 1490-es évektől a reneszánsz és humanizmus szellemében oktatott. A magyar kismanes és polgári származású hallgatók az 1520-as évektől kezdve mind szívesebben látogatták a bécsinél szabadabb szellemű krakkói, majd pedig a reformáció fellegrárát, a wittenbergi egyetemet. A főúri családok és a középnemesség a világi tudományokat a padovai és a bolognai egyetemen sajátította el.

A reneszánsz és humanizmus eszméi által felébresztett tudásszomj, alkotni akará, hírnévkeresés irodalmi vonatkozásban ösztönzője lett az olvasó-, kutató- és írósznvedélynek: az írott szó által elérhetőnek hitt e világi halhatatlanság keresésének. Úgy vélték, hogy az irodalmi alkotás számára a gyors terjesztést és az örök élet lehetőségét leginkább a könyvnyomtatás biztosíthatja. Láthatták ugyanis, hogy ez néhány évtized alatt az egész antik világot új életre támasztotta. Ez a felismerés Hess nyomdalapítása idején még nem volt olyan nyilvánvaló és általános, mint az 1520-as években. A századforduló táján a magyar humanisták körében is uralkodó nézetté vált, hogy irodalom valójában csak az, ami nyomtatásban is megjelent, azaz átlépte a halhatatlanság küszöbét.

Ahhoz azonban, hogy az olcsóbb könyv megszülessék, a nyomdásznak szakítania kellett a régi gyakorlattal, amikor a nyomtatott könyv a kézirat kódexet utánózta. A technikai átfarmálódás folyamata évtizedekig tartott, s csak a 16. század elején zárult le. Előbb a betűk zsugorodtak mind kisebbre, majd a folio nagyságról az átlag könyvformátum negyed- vagy még inkább nyolcadrét alakra csökkent. A nyomtatáshoz vékonyabb és hajlékonyabb papírt használtak, mint néhány évtizeddel korábban.

E tekintetben a századforduló idején a velencei Aldus Manutius kiadványai lettek a mintaképek Európa-szerte. Munkásságának hatására a nyomdászok az általa meghonosított könyvalakot igyekeztek utánozni. Azt mondhatjuk, hogy a 15. században még arisztokratikus nyomtatott könyv a 16. század elején elindult a demokratizálódás útján. Igazán népszerűvé azonban a reformáció avatta azáltal, hogy a vallásos reformmozgalom legfőbb propagandaeszközevé a nyomdai úton készült könyvet, mindenekelőtt a röpiratot tette.

A 16. századi Magyarországon a könyv ára mintegy a negyedére csökkent a Hess korabelinek. Ez a tetemes különbség azért rendkívül fontos, mert egész 16. századi könyvkiadásunk a mecénásrendszeren nyugodott, vagyis az előállítási költség nem a vásárlók közt oszlott meg, hanem a kiadási költség viselésére egy-egy jómódú támogatót kellett keresni.

Nem csak a magyar nyelvű könyv közönségének kialakulása játszott szerepet a magyar nyelvű könyvkiadás majd a hazai könyvnyomtatás megindulásában. Ki kell emelni a humanizmusnak a nemzeti nyelvek tudományos vizsgálatára és irodalmi művelésére tett ösztönző hatását. A magyar humanisták fiatalabb generációját Erasmus eszméi indították munkára e téren, így Komjáti Benedeket, Pesti Gábort és Sylvester Jánost. Ők fedezték fel az irodalmi művelésre érdemes magyar nyelvet, és ők figyeltek fel elsőként a magyar nyelvű könyv iránt ébredező igényre. Az erasmisták nyelvművelő programjával csaknem egyidejűleg a reformáció jelszava is az anyanyelv szóban és írásban való használata lett. Az 1530-as évek elejére így csomósodtak össze mindazok a szellemi erők, amelyek együtt hatásából a magyar nyelvű könyvkiadás megszületett.

Ugyanakkor azonban, amikor társadalmi és kulturális szempontból megérett a helyzet a magyar nyelvű irodalom és könyvkiadás kibontakozására, a magyar állam és a nép sorsában végzetes fordulat következett be: előbb 1526-ban a mohácsi csatavesztés, majd 1541-ben Buda eleste, amely az ország három részre szakadását eredményezte. A magyarság e politikai-területi szétszaggatottságában elvesztette művelődésének legfőbb irányítóját, szellemi központját, a királyi udvart. Mátyás halála után II. Ulászló és II. Lajos idején, ha halványabb lett is az udvar fénye, de még mindig összefogó erőt képviselt. A Habsburg király, I. Ferdinánd azonban az ország határain kívül élt, keleten Izabella királyné, majd fia, János Zsigmond udvara jelentőségében és gazdagságában nem vetekedhetett a korábbi királyi udvarával. Részben a török, részben a reformáció hatására eltűntek a főpapi udvarok és a kolostorok is, a kultúra és irodalom egykori központjai.

A mohácsi csatavesztéstől tehát közel két és fél évtized telt el addig, amíg a magyar nyelvű könyvnyomtatás az ország határain belül állandó otthonra talált. E negyedszázados időközben a magyar nyelvű könyvek zöme nem itthon jelent meg. Természetes, hogy e tekintetben a Magyarországhoz legközelebb eső két egyetemi város és könyvkiadó központ, Bécs és Krakkó jöhetett csak szóba. De Bécsben csupán katolikus, vagy legfeljebb erasmista szellemű munkákat lehetett kinyomtatni, ezért ott – a hazai könyvnyomtatás újraindulásáig – nem is jelent meg háromnál több erasmista mű: Pesti Gábor *Négy evangéliuma* és Aesopus meséinek átültetése 1536-ban, valamint a hatnyelvű *Nomenclatura* 1538-ban.

4. Könyvsajtót ábrázoló „L” iniciálé
Pesti Gábor Újtestamentum-fordításában
(Bécs, 1536) és Joannes Manlius
egy nyomtatványában, nagyítva
(Keresztúr, 1604)

Magyar szempontból a legnevezetesebb bécsi könyvnyomtató a bajor származású Johannes Singriener volt, aki 1510-ben tűnt fel Bécsben mint Hieronymus Vietor társa. Közös műhelyük legkorábbi fontosabb magyar vonatkozású kiadványa Janus Pannonius latin *Panegyricusa* 1512-ből, amely azért is nevezetes, mert ajánlása Perényi Gábornak szól, és címlapját is a Perényi-címer díszíti.

Singriener 1514-ben önállósította magát (Vietor utóbb Krakkóba ment) és ettől kezdve egészen 1545-ben bekövetkezett haláláig működött Bécsben. Műhelyének egyik legpompásabb kiadványa Werbőczy *Tripartitum*ának első, latin nyelvű kiadása. A több mint hetven ív terjedelmű, folio méretű könyv 1517-ben készült el.

Singriener magyar nyomtatványainak sorát Pesti Gábor Újtestamentum-fordítása nyitotta meg 1536-ban. A király öt évre szóló kiváltságával ellátott, számos fametszettel díszített kötet Singriener és Johann Metzger bécsi könyvkereskedő együttes költségén jelent meg. Ugyanebben az évben készült el Pesti Gábor másik fordítása, *Aesopus meséi*, majd ugyancsak Singriener készítette Pesti Gábor hatnyelvű szótárát, a *Nomenclaturát*, amelyhez szintén szerzett privilégiumot. Nagy sikerét mutatja, hogy ezt a munkát Singriener fia később még kétszer kiadta, 1550-ben és 1561-ben, majd ugyanebben az évben Werbőczy *Tripartitum*ából is új kiadást készített.

Aegidius Adlert, Rafael Hoffhaltert, Kaspar Stainhofert, Blasius Ebert és Michael Apfflt kell említeni mint magyar nyelvű, vagy magyar szerzőktől származó könyveket előállító 16. századi bécsi nyomdászokat. Rafael Hoffhalter később kénytelen volt elhagyni Bécset, és Magyarországon folytatta mesterségét. Ebernél jelent meg a *Tripartitum* Zsámboky-féle latin kiadása kétszer is, 1572-ben és 1581-ben, Apffl egyik legelső kiadványa Telegdi Miklós magyar prédikációinak első kötete. Az utóbbi a német-római császár privilégiumával jelent meg 1577-ben, még azelőtt, hogy Telegdi Nagyszombatban megalapította volna az első hazai katolikus nyomdát. (Postilláinak második és harmadik kötete már az újonnan alapított nagyszombati nyomdában látott napvilágot.)

Itarom magyarosual ky jelentettwnk, es nia
 hol nihil mew magunkules yob ertelemert
 egy verlet as vagy felet neholt twnbetes hozza
 attunk, kyket hogy as sent Paal irafatul meg
 esmerynek, ket fel holdual () kyt parenthes
 sifnek hyuonk be rekeztettwnk, yol lehet as
 Romabelieknek yrth leuelnek argumentos
 maban vykony linearul emlekeztwnk vala
 hogy as hozza adot ygyket meg yegeztwnk,
 de as kwnyw nyomratonak, kwnyeb volta
 yrr, es parenthelisel, yltwnk, asyrr mykor ola
 uaalandod as epistolat, es es ket fel holdual
 berekeztet ygyk t latandod, meg emlek
 hogy nem sent Pale de my magun
 tul attuk hozza yob ertelemert, le
 ygyetek egyflegben es as en
 munkaimot yo neuen
 vegyetek.

5. Krakkói magyar nyelvű nyomtatvány
 egy lapja, kicsinyítve (Krakkó, 1533)

Valószínűleg éppen a nagyszombati nyomda alapítása az oka, hogy ezt követően vagy negyed századig nem jelent meg Bécsben magyar nyelvű könyv, hiszen a katolikus szerzők számára kéznél volt a hazai sajtó, a protestánsoknak pedig a korábbi krakkói nyomtatás mellett a protestáns hazai nyomdák szaporodásával az itthoni kiadás is lehetővé vált.

A bécsi, magyar vonatkozású nyomtatványok többszöröse készült a lengyel fővárosban, Krakkóban, amely a 16. század első évtizedében vált a közép-európai reneszánsz és humanizmus legfőbb központjává. Ekkor honosodott meg itt véglegesen a könyvnyomtatás: az 1520-as években négy műhely is dolgozott. Krakkó már a 16. század első felében az európai könyvkiadás nemzetközi viszonylatban is jelentős, legkeletibb fókusza lett, ahol 1550-ig legalább 24 magyar nyelvű könyv jelent meg.

Magyarország és Krakkó kapcsolatai az ott tanuló nagy számú magyar egyetemi hallgatón kívül több más szálon is szorosan szövődtek egybe. A politikai érdekek mellett és János király családi kapcsolatain kívül a nyugati országrésszel való kereskedelem bizonytalanná válása folytán önként adódott az egyetlen lehetséges út, Krakkó felé. János király területének nagyobb része közelebb is feküdt Krakkóhoz, mint Bécshez. Krakkó az Erdélyhez és a tiszai tájakhoz legközelebb eső és legbiztonságosabban megközelíthető külföldi könyvnyomtató város volt, így szinte szükségszerűen vált a korai magyar nyelvű nyomtatás színhelyévé.

A legelső nyomtatott magyar szöveg is egy hajdani krakkói diák, Sylvester János munkája volt (1527): beszélgetés-gyűjtemény magyar értelmezéssel. Majd két másik nyelvtankönyv, amelyben a latin alapszöveghez magyar kiegészítés társul. Mindhárom kötet a Bécsből már megismert Hieronymus Vietor nyomdájában készült, aki az 1520-as

évek elejétől a lengyel nyelvű könyvkiadás lelkes propagátora, majd a magyar nyelvű könyveknek is legszorgalmasabb nyomtatója. Nála jelent meg Komjáti Benedek Szent Pál leveleinek erasmista szellemű fordítása (1533). Kis formátumban, antikva betűkkel nyomtatták, amely külső azután a további magyar nyelvű krakkói nyomtatványokra is jellemző lett. Ez a mű még nem a lutheri, hanem az egyház belső megújulását sürgető erasmusi reform jegyében született. Vietor nyomdájában készült Ozorai Imre *De Christo* című, a reformáció eszméit propagáló magyar nyelvű írása is.

Vietornál rendelte meg Frangepán Katalin, Perényi Gábor özvegye János fia nevelőjének, Komjáti Benedeknek *Szent Pál leveleiből* készített fordítását, amely a tipográfus előszavából ítélve 1533 februárjában hagyta el a sajtót. Címlapján Magyarország, Dalmátország és Csehország egyesített címerét ábrázoló fametszet, a címlevél hátán pedig a Frangepán-címer látható; emellett figurális iniciálék és fametszetű képek díszítik. Egyike a legdíszesebb korai magyar könyveknek. Ugyanebben az esztendőben jelent meg Vietornál Perényi István fiainak ajánlva Murmelius lexikona, magyar és német értelmezéssel.

1536-ban szintén Vietor kiadványa Gálszécsi István énekeskönyve, amelyből csak kötéstáblából kiáztatott töredékek maradtak fenn. Ugyancsak Gálszécsitől egy katekizmus is elhagyta Vietor sajtóját, és ekkortájt jelent meg Székely István *Kalendárium* is. Úgy látszik, Vietor törekedett a magyar hangoknak megfelelő betűkkel való jelölésére is. Ennek első nyomai Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Ungaricá*jában lelhetők fel, sőt valószínű, hogy éppen ez a mű kényszerítette Vietort a magyaros ékezetes betűk bevezetésére.

Téves az a még ma is előbukkanó nézet, amely szerint Krakkóban Vietor, vagy bármelyik nyomdász a magyar könyveket saját költségére adta volna ki, és terjesztésükről és árusításukról maga gondoskodott volna. Ilyesmiről szó sincs. A magyar művek kiadási költségeit rendszerint mecénások vállalták, a szerzők gyűjtötték össze a nyomtatáshoz szükséges pénzt pártfogóiktól, és ez utóbbi rendelkezett a példányokkal, amelyeket részben szétosztott: családja tagjainak, az udvarában vagy birtokán működő prédikátoroknak és tanítómestereknek, a többi példányt a szerzőnek adta, aki azokat igyekezett eladni. Vietor tehát nem foglalkozott a magyar könyvek értékesítésével, sőt az effajta könyvmegrendelések a legbiztosabb jövedelemforrást jelentették műhelyének. Neki csak az volt az érdeke, hogy minél több nyereséges megrendelést biztosítson nyomdájának.

Batizi András kátéja, amely 1542–1545 táján jelent meg Krakkóban, már lutheri fogantatású. Batizi 1542-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre és 1545-ben itthon részt vett az erdődi zsinaton.

A 16. század második felében virágzott Krakkóban Matthias Wierzbith műhelye, amelynek két magyar termékét ismerjük, egyikük a *Beteg lelkeknek való füves kertecske* Balassi Bálint fordításában 1572-ből. Bár tudomásunk szerint magyar nyelvű könyvet nem adott ki, de magyar tudósokkal és írókkal állt összeköttetésben Matthias Ostrogóvski (Scharffenberg), Johannes Honterus munkáinak nyomtatója, és Florian Ungler, Pesti Gábor latin nyelvű munkáinak megjelentetője.

A lengyel főváros jelentőségét a magyar könyvkiadás történetében azért kell különös hangsúllyal kiemelni, mert a 16. századi magyar történelemnek éppen két

legváltásosabb évtizedében segítette elő a nyomtatott magyar könyv megszületését és elterjedését. Attól az időtől kezdve azonban, hogy a magyar reformáció a két nagy polgári, illetőleg mezővárosi központban, Kolozsvárt 1550-től és Debrecenben 1561-től állandó nyomdát tudott szervezni, és ezáltal biztosította idehaza is a magyar könyvkiadást, a krakkói magyar nyelvű könyvkiadás elvesztette addigi jelentőségét és szinte máról holnapra elsovadt, majd néhány évtized múlva teljesen meg is szűnt.

A Krakkóban nyomtatott magyar nyelvű munkák szerzői egy kivételével részben vagy egészben a krakkói egyetem neveltjei. Idehaza napi munkájuk során mérték fel a nyomtatott magyar nyelvű könyvek társadalmi igényét és szükségességét. Nagyon is érthető tehát, hogy ennek eredményeképpen a gyakorlati követelmények kielégítését érezték sürgetőnek. Az irodalmi igényesség, bár kezdettől fogva jelen volt ezekben a művekben, általában nem elsőrangú szempont. A kiadványok túlnyomó többsége iskolás könyv: ábécé és katekizmus gyermekek és felnőttek számára, templomi istentiszteleti célokat szolgáló művek, a lutheri reformáció hitelveit és történetfelfogását propagáló magyarázó irat. Az olvasmányosság vagy magasabb irodalmi szándék jegyében fogant írás jóval kevesebb akad köztük (Komjáti Benedek Szent Pál leveleinek fordítása vagy Székely István zsoltárfordítása, Balassi Bálint vallásos elmélkedésgyűjteménye). De a magyar könyvkiadás krakkói korszakának éppen úttörő jellegében van legfőbb érdeme: segítette a magyar nyelvet irodalmi rangra emelni, és megkezdte szélesebb olvasói réteg nevelését a nyomtatott magyar nyelvű könyv, a magyar nyelvű irodalom számára.

Ajánlott irodalom

- BORSA Gedeon, *Könyvtörténeti írások, I, A hazai nyomdászat 15–17. század*, Bp., 1996.
 FITZ József, *A magyar könyv története 1711-ig*, Bp., 1959, 62–77.
 FITZ József, *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története, II, A reformáció korában*, Bp., 1967.
 GULYÁS Pál, *A könyv sorsa Magyarországon, I*, Bp., 1961, 52–61.
Régi magyarországi nyomtatványok, 1, 1473–1600, írta BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÄFER István, Bp., 1971.
 VARJAS Béla, *A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok*, in *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Bp., 1969, 79–128.

Magyarországi könyvnyomtatás a 16. században

TERÜLETI ÉS FELEKEZETI MEGOSZLÁS

A magyarországi könyvnyomtatás újraindulása a Mohács utáni időre, sőt legnagyobb részében az ország három részre szakadása utáni időre esik. A 16. századi Magyarország 29 nyomdahelyének mindegyike vagy a királyi Magyarországon, vagy az erdélyi fejedelemség területén helyezkedett el. A középső, a törökök által megszállt területen nem működött nyomda.

Egyetlen főúr számára egy nyomda folyamatos üzemeltetése túlságosan nagy megterhelést jelentett, amelynek sem szellemi, sem anyagi feltételeit nem tudta vagy nem akarta hosszabb időre biztosítani. Állandó nyomda csak városi központban lehetett életképes. Az ország három részre szakadásával a fővárossal együtt a királyi udvar is elvezett a magyar kultúra számára mint összefogó, irányító centrum. A magyar irodalom kényszerűen kisebb központokba szóródott szét: a főurak udvarába, a magyar lakosú mezővárosokba és néhány magyarosodó városba.

A főúri udvarok ugyan csak a 17. század második felében kezdtek hanyatlani, de jelentős kultúrcentrummá tartósan egyik sem tudott válni. A magyar irodalomnak ez a decentralizált állapota késleltette és kedvezőtlenül befolyásolta a magyar könyvnyomtatás és könyvkiadás hazai megindulását és folyamatát is. Emiatt nyomdáink a 16. században a külföldiekhez viszonyítva kis házi üzemekként működtek, amelyek szinte kizárólag csak a helyi igényeket elégítették ki.

A 16. század utolsó negyedében a királyi Magyarországon több, főúri támogatást élvező nyomda működött. Ezek magánvállalkozások voltak ugyan, de mégsem tudtak létezni valamely tekintélyes főúr vagy főúri család anyagi és erkölcsi támogatása nélkül. Bornemisza nyomtatóműhelyén kívül (amelyet a Balassa, a Thurzó és a Salm család pártfogolt) többek között Alsólindván a Bánffy család, Németújvárott a Batthyány család, Monyorókeréken a Zrínyiek, Keresztúron és Sárvárott a Nádasdyak támogatásával működtek hosszabb-rövidebb ideig nyomdák. E téren a nagy kezdeményező Nádasdy Tamás volt még 1539-ben, a század utolsó harmadában alakuló nyomdák azonban már hosszabb életűek voltak, s közös vonásként a protestáns felfogás jellemezte mindegyiket. Ennek megfelelően e műhelyek igyekeztek protestáns főurak védelmében meghúzódni, tehát nem annyira városokban települtek meg, hanem minél közelebb patrónusukhoz.

Abban az időben az élet minden területén döntő befolyással rendelkező vallás mozgatta a tipográfusokat is. Így volt ez a protestáns főúri patrónusait és ezzel össze-

6. 16. századi hazai nyomdahelyek

függésben helyét is többször változtató Joannes Manliusnál, a Hoffhaltereknél, Huszár Gálnál vagy Bornemisza Péternél – ők azok a protestáns nyomdatulajdonosok, akiket korábban „vándornyomdász”-nak neveztek. Ez a kifejezés – félrevezetően – azt sugallja, mintha egyik helyről a másikra vándorolva kínálták volna szolgálataikat. Az irodalomban még ma is kísértő romantikus felfogással, hogy a vándornyomda fölszerelését egy zsákban, öszvér hátán is elszállíthatták, szakítanunk kell, de egy-két szekéren a nyomda leglényegesebb elemei már elfértek. Ugyanígy nem állja meg a helyét az a reformátor-nyomdatulajdonosainkról kialakult felfogás sem, amely szerint ők maguk végezték volna a nyomtatást, és minden más gyakorlati munkát is a műhelyben. Ők az irányítást és a szedett szöveg korrigálását végezték. A városainkban működő nyomdák többségét is a hit terjesztésének szándékával alapították, mint a debrecenit. Ugyanez indította Nagyszombatban nyomdaalapításra a katolikus főpapot, Telegdi Miklóst is.

A két világhatalomtól (a Habsburgoktól és a töröktől) függésben lévő Erdélyben az akkori viszonyok között szinte egyedülálló vallásszabadság valósult meg. 1550 júniusában az erdélyi rendek olyan vallásügyi törvényt hoztak, amely megengedte az evangélikus vallás gyakorlását, a továbbiakban bevett felekezetnek számított a református és az unitárius is, ugyanakkor a népesség egy része megmaradt katolikusnak, a románság pedig ortodox hitűnek. De a protestáns rendek a királyi Magyarországon is sokkal eredményesebben tudták megvédeni vallásuk szabad gyakorlatát a katolikus Habsburgokkal szemben, mint az örökös tartományokban. Ennek bizonyítéka a kirá-

lyi Magyarország területén működő protestáns nyomdák sora, amelyekhez csak a század utolsó negyedében csatlakozott az egyetlen tartósan működő, nagyszombati katolikus nyomda (a rövid életű vimpáci ferences műhely mellett).

Az ország 29 nyomdahelyén azonban ennél jóval kevesebb, mindössze 18 műhely dolgozott, mert a 16. századi hazai nyomdák és nyomdászok közül többen öt-hat helységben is megfordultak. Egyre inkább úgy látszik, hogy e műhelyek nem elszigetelten működtek, hanem sokkal több szállal kapcsolódtak egymáshoz, mint az korábban ismert vagy feltételezhető volt. Szinte nincs köztük olyan, amely ne lett volna összefüggésben valamelyik másik műhellyel. A legszerteágazóbb hatása a hazai könyvnyomtatásra kétségkívül a bécsi eredetű Hoffhalter-műhelynek volt, amelynek tevékenysége Huszár Gál, a szebeni városi nyomda, a debreceni nyomda, sőt valószínűleg Manlius munkásságát is érintette.

EGY FŐÚRI NYOMDAALAPÍTÁS

Nádasdy Tamás *sárvár-újszigeti* nyomdája, 1536–1541

A 16. század első felének egyetlen, magyar nyelven nyomtató műhely létesítésére tett korai kísérlete a Nádasdy Tamás országbíró által berendezett nyomda volt. A főúr birtokainak központjában, Sárvár-Újszigeten 1536-ban létesített könyvsajtó 1541-ig állt fenn. A királyi udvar Erasmus szellemét követő humanista légkörében élő főurak közül Nádasdy Tamás az 1530-as években lett az ország egyik leghatalmasabb nagybirtokosa. A római egyházzal ugyan sohasem szakított, de a vallási reformeszméktől sem idegenkedett. Kulturális célokra is szívesen áldozott, birtokain iskolákat állított, udvarában otthont adott a magyar irodalmi műveltség néhány neves személyiségének: Sylvester Jánosnak, Abádi Benedeknek, Tinódi Sebestyénnek, Dévai Bíró Mátyásnak. Ezzel éppen olyan jelentős szolgálatot tett a magyar kultúrának, mint az általa létesített nyomdával, amely a legelső itthon nyomtatott magyar nyelvű könyvet adta ki. (A korábban létesített szebeni és brassói műhelyben csak német és latin nyelvű művek jelentek meg ekkor.)

A legrégebb magyar nyelvű nyomtatott szövegrészeket a Krakkóban 1527-ben kiadott Donatus-féle *Grammatica* és Heyden Sebald latin beszélgetés-gyűjteményének magyar értelmezései őrizték meg számunkra. Az anyanyelvi példákat és szövegeket mindkettőhöz Sylvester János készítette. Teljes magyar nyelven írott könyv Sylvester *Újtestamentuma* előtt nyomtatásban 10–11 jelent meg, valamennyi külföldön. Ezek között voltak Újtestamentum-részletek, mint Komjáti Benedek Szent Pál leveleinek fordítása és Pesti Gábor evangélium-fordításai, de ezek együttesen sem tartalmazták a teljes újszövetségi Szentírást. Az első teljes Újtestamentum-fordításnak Sylvester János munkáját kell tekinteni, és az ő művével indult meg 1541-ben Magyarországon az anyanyelvű könyvkiadás. Sylvester a krakkói és a wittenbergi egyetemen tanult, az utóbbi helyen Philip Melanchthon tanítványaként. Sohasem szakított a katolikus egyházzal; a bibliai igazságot filológiai módszerekkel igyekezett feltárni.

Mielőtt az Újszövetség nyomtatására sor került volna, már megjelent Sárvár-Újszigeten Sylvester *Grammaticája*, amely mintegy a bibliafordítás melléktermékeként született. Ajánlását 1536. október 15-ről keletkezte, amikor már túl volt a biblia fordításának jó háromnegyed részén. Ez a latin nyelven írt grammatika egyúttal az első magyar nyelvtan. Sylvester a fordító szemével állandó összehasonlításokat tett a két nyelv között, és felfedezte a magyar nyelv szabályokba foglalhatóságát. Ugyancsak ő döbönt rá, hogy antik időmértékes formában magyar nyelven is lehet verset írni.

Sylvester rendkívül kedvező lehetőséget kapott művei kinyomtatására: azok helyben, saját felügyelete mellett készülhettek el. Nádasdy Tamás vállalta a kiadás költségeit, ezért legegyszerűbbnek látszott – nyilván Sylvester is ilyen irányba ösztönözte a főurat –, ha saját birtokán rendeztet be nyomdát. Bizonyára Nádasdy önértetét is kielégítette, hogy Magyarországon, saját birtokán állított nyomdát a művelődés szolgálatába. Sylvester ragaszkodott ahhoz, hogy művét az általa helyesnek tartott hangjelöléssel nyomassa ki, és minden magyar hangnak külön jele legyen, de tudta, hogy sajátos helyesírási rendszere a nyomtatásban komoly nehézséget jelent majd. Ezért Sylvester a sárvár-újszigeti nyomda vezetésére olyan mestert akart, aki ért a betűmetszéshez.

A Nádasdy által szerződtetett Joannes Strutius, aki vagy még 1536-ban, vagy 1537-ben látott hozzá a nyomda berendezéséhez, meglehetősen gyakorlott fametsző volt, de gyenge nyomdász, a betűmetszéshez pedig egyáltalán nem értett. Valószínűleg kész, öntött betűket hozott magával Sárvárra, elég kis mennyiségben, méghozzá meglehetősen használt típusokat, amint azt a *Grammatica* betűi tanúsítják. Matrica híján utánöntéssel való pótlásról nem lehetett szó. Az nyilvánvaló volt, hogy a terjedelmes *Újtestamentumot* nem lehetett ezzel a kis mennyiségű és igen apró, főleg kurzív betűkkel kinyomtatni. Bár Sylvester szívesen elsajátította volna a nyomdászat mesteriségét, Strutius féltékenyen őrizte tudását, így Sylvester nem szerzett jártasságot a nyomdászatban, és bár szerette volna, nem lehetett része a nyomdai munkák irányításában. A *Grammatica* három év előkészületei után lett csak kész, és Strutius 1539-ben fogott neki az Újszövetség nyomtatásának, bár addigra világossá vált, hogy a nyomda vezetését más személyre kell bízni, akivel a munkák gyorsabban haladnának.

Az *Újtestamentumhoz* valószínűleg Bécsben szereztek be új betűket (esetleg matricákat), méghozzá úgynevezett bastard típust, amelyben megvoltak a magyar hangjelöléshez szükséges betűk, de mégsem annyira tört vonalú, mint a fraktúr. Egyelőre nem ismeretes, hogy pontosan honnan származnak, milyen eredetűek a sárvár-újszigeti *Újtestamentum* betűi. Minthogy a nyomtatás nem haladt kellő ütemben, sor került arra, hogy Nádasdy, talán Dévai Bíró Mátyás közvetítésével, Abádi Benedeket hívja meg a nyomda vezetőjének. Abádi az 1530-as években Krakkóban dolgozott a Vietor-nyomdában, ahol akkoriban több magyar nyomtatvány is készült. Sárvárra alighanem 1540 elején érkezett, és ekkor vehette át a nyomdát, valószínűleg az *Újtestamentum* első részének nyomtatása közben. A mű végén írja is, hogy ezt a könyvet, amelyben a betűk „nem igen szépek”, nem ő kezdte el, hanem valaki más. Sylvester 1540 decemberében már jelentette pártfogójának, Nádasdynak, hogy a mű rövidesen elkészül, és kérte őt, hogy a királynál gondoskodjék a privilégiumról, nehogy munkájuk gyümölcsét mások ellopják. A könyv címlapján azonban nincs említés a mű királyi jóváhagyásáról.

GRAMMA

TICA HUNGAROLATINA IN
VSVM PVERORVM NVNC

primum scripta, Ioanne Syl-
uestro auctore.

RAMMATICA est ars
recte loquendi et scribendi au-
thoritate optimorum poetarum
et oratorum constans. Docet
enim primum quæ uocum inter
se sit differentia. Deinde quæ dictionum componen-
darum ratio. Ac deinde quidam tradit quæ est circa
litteras, Syllabas, et casus. Constructionem uero
quæ est circa uoces recte scriptas, modulatas, et
inflexas, quæ singula nisi probe tenuerimus, nihil
unquam recte uel scribimus uel enunciamus. In hoc
ergo Grammatica inuenta est, ut recte tu loquãdi,
tum scribendi esset magistra. Γραμματικὴ γρæκα
uox est latine dici potest literatura, Betűírás uero
tudomány.

A Partes

7. Sylvester János *Grammaticájának* első lapja,
kicsinyítve
(Sárvár-Újsziget, 1539)

Az 1541 legelején elkészült könyvet Sylvester Ferdinánd császár és magyar király két fiának, Miksa és Ferdinánd főhercegnek ajánlotta; ez az ajánlás kétféle szedésváltozatban maradt ránk. A fametszetes keretbe foglalt cím piros nyomással készült, és ha a kötet betűi nem is tetszetősek, a könyvet a korabeli olvasó számára a feltűnően gazdag képanyag, rajzos iniciálé és egyéb díszek élénkítették. A kötet tartalmát több mint száz illusztráció szemlélteti, a fametszetek között vannak olyanok, pl. Nádasdy Tamás és felesége, Kanizsay Orsolya egyesített címere, amelyek valószínűleg Bécsben készültek, de többségük, köztük az I. S. mesterjegyük, minden bizonnyal Joannes Strutiustól származik. Valószínűleg ő metszette fába a nagyobb, gótikus kezdőbetűket, nagyobb betűkből álló sorokat és a héber típusokat. Nem lehetetlen, hogy némelyik fametszet Sylvestertől származik, aki maga is foglalkozott rajzolással. Az 1541-ben elkészült *Újtestamentum* a leggazdagabban illusztrált 16. századi nyomtatványunk.

A sárvár-újszigeti nyomdának ez a két nyomtatványa maradt fenn, de két másik emléke is megőrződött: Sylvester leveleinek említése alapján feltehetően kinyomtatták Sárváron III. Pál pápa bulláját és a Genesis verses összefoglalását Sylvester magyar fordításában.

A sárvár-újszigeti nyomda ellátásához szükséges papírt kereskedőktől vásárolhatták, valószínűleg a legközelebb eső Bécsből. Kereskedői közvetítésére utal, hogy az *Újtestamentumban* 18 féle vízjel típus található, vagyis sokféle eredetű és minőségű papírt

vásároltak, talán nem is egy helyen. A *Grammatika* és az *Újtestamentum* papírrjai nagyobb részükben délnémet, kisebb hányadukban itáliai eredetűek voltak.

A sárvár-újszigeti nyomda hatéves fennállásának az 1541-ben, tehát éppen az *Újtestamentum* elkészülésének évében bekövetkező országos katasztrófa, Buda elestével az ország három részre szakadása vetett véget. Alapításának elsődleges motívuma, a magyar nyelvű *Újtestamentum* elkészült. Az országos gondok között Nádasdy érdeklődése is megcsappant a sok nehézséget és költséget jelentő nyomda iránt. A nyomdász, Abádi Benedek 1543-ban beiratkozott a wittenbergi egyetemre, Sylvester János pedig 1544-ben a bécsi egyetemre került a héber nyelv tanárának. A Nádasdy-féle nyomda nagy része elkallódott, bizonyos fametszetei azonban valamilyen módon Huszár Gálhoz, majd Bornemisza Péter műhelyébe kerültek. Sárváron a század utolsó évében, 1600-ban még egyszer működött nyomda: Joannes Manlius sajtója dolgozott itt átmenetileg.

VÁROSOKBAN LÉTESÜLT PROTESTÁNS NYOMDÁK

A szebeni városi nyomda, 1529–1600

Az első magyarországi nyomdaalapítás a 16. században az erdélyi százszok központjában, Szebenben történt, és az első itt nyomtatott könyv 1529-ből ismeretes. Ez a korai szebeni sajtó 1529-ben Thomas Gemmarius helybeli iskolamester latin grammatikáját, a következő esztendőben pedig Sebastian Pauschner városi orvos pestissel foglalkozó munkáját készítette el németül, amely egyben a Magyarországon nyomtatott legkorábbi orvosi könyv. Az első műnek csak emléke, a másodiknak az egykori nyomtatvány címlapját utánzó kéziratos másolata maradt fenn. A rajta név szerint feltüntetett Lukas Trapoldner nyomdász tekinthető tehát a szebeni nyomda első vezetőjének.

A szebeni sajtó kezdeteivel kapcsolatban szinte semmi konkrét adat nem áll rendelkezésünkre. Meglehet, hogy eredetileg magánvállalkozás volt, de már 1530-ban feltehetően városi nyomdaként működött, mert Pauschner pestisről szóló közérdekű könyve hivatalos városi kiadválynak tekinthető. Lukas Trapoldner nyomdász tevékenységéről Pauschner könyvecskéjének impresszumán kívül egyelőre más adat nem szól, bár személye szebeni polgárként nem ismeretlen. A nyomdászat terén valószínűleg hamar fel is hagyott próbálkozásaival, mert 1531-ben már a város jegyzője volt. A szebeni sajtó tehát talán már 1530-ban, vagy kevéssel ezután félbeszakíthatta működését, és latin betűs nyomda alapítására csak évtizedekkel később került ismét sor. Az első szebeni műhely felszereléséről – fennmaradt kiadványok hiányában – nem tudunk képet alkotni.

Brassóban eközben már lendületesen dolgozott Joannes Honterus jól felszerelt műhelye a kibontakozó reformáció szolgálatában, amelynek terjedését éppen a brassói sajtó segítette. Hosszú szünet után, 1575 táján került sor ismét Szebenben a latin betűs könyvnyomtatás felélesztésére (ettől független vállalkozásnak látszik ugyanis az 1544–1552 közötti cirill betűvel nyomtató műhely tevékenysége). Feltétlen összefüggést kell látni a város papírmalmának létesítése (1573–1574) és az új nyomda megindítása között. Szeben számára kedvező változást jelentett, hogy a brassói nyomda

Valentin Wagner halála után (1557) már alig működött. Heltai Gáspár 1574-ben bekövetkezett halálát követően pedig a kolozsvári sajtó is majdnem két esztendőre beszüntette tevékenységét. Mindezek következtében egész Erdély latin betűs nyomda nélkül maradt.

A szebeni nyomdászat újraindítását tehát több tényező motiválta. Az 1575-től kezdve megjelenő kiadványok szoros kapcsolatba hozhatók a városi hatóságokkal. A nyomda újraalapítása hasonlóan történhetett, mint a papírmalom építése. A város felállította a papírmalmot, majd 1574-ben papírgyártó mesternek adta el. A város a vételár java részét meghitelezte a magánvállalkozóknak. A fizetés elmaradása esetén a tulajdonjog visszaszállt a városra. A későbbi adatok megerősítik, hogy a nyomdával is így történhetett, amikor azt 1575-ben újraindították. Erre az időre a korábbi nyomda készlete már minden bizonnyal elkallódott, s a nyomda még 1576-ban is olyan szerény felszereléssel rendelkezett, hogy egy német nyelvű kis munkát az általános szokással ellentétben nem fraktúr, hanem antikva és kurzív betűkkel tudtak csak kinyomtatni.

A szebeni officina új életre keltésében Hoffhalter Rudolfnak is jutott szerep. A Hoffhalter-műhely Alsóindván és Nedelicen használt betűanyagának és nyomdai díszjeinek számottevő része 1574 után a szebeni officinába került. Hoffhalter szebeni közreműködésének más nyomai – ide került betűin és díszjein kívül – nincsenek. Végül is nem itt, hanem Debrecenben telepedett le, elvette Komlós András nyomdász özvegyét, és ily módon nyomdához jutott. A Hoffhaltertől származó díszek legnagyobb számban a feltehetően Johann Fabricius által 1597-ben nyomtatott magyar perikopás (evangéliumi részleteket tartalmazó) könyvben találhatók, de a Hoffhalter-féle műhely dúcai még ezután évtizedekig (a 17. század első harmadában is) használatban voltak Szebenben.

A nyomdászok gyakori cserélődéséből arra lehet következtetni, hogy újraindulásakor a szebeni műhelynek sok nehézséggel kellett megküzdenie. 1575-ből ismeretes három kiadványán előbb Martin Heusler és Martin Wintzler, majd egyedül csak Heusler, végül Heusler és Gregor Frautliger nevezte meg magát nyomdászként. Freutliger 1578 és 1580 között egyedül dolgozott, majd 1580-ban Georg Greus váltotta fel.

1578 után a brassói sajtó is újrakezdte tevékenységét, 1580 és 1581-ből ismert kiadványainak gyenge kivitelezése azonban azt bizonyítja, hogy addigra Honterus egykori nyomdafelszerelése szintén elavult és alapos felújításra szorult. Végül is az erdélyi szászok fontos politikai érdekei tették szükségessé a szebeni és brassói műhely összevonását. Időszerűvé vált a szász szokásjog kodifikálása és általánosan ismertté tétele kinyomtatás útján. Erre az igényes feladatra azonban külön-külön sem a szebeni, sem pedig a brassói műhely nem vállalkozhatott volna. Ezért 1582-ben vagy 1583-ban a két nyomda felszerelését egyesítették. Mindez az időközben meghalt brassói nyomdász helyett a Brassóba küldött Greus vezetésével ment végbe. Greus a Mathias Fronius által összeállított szász jogkönyv latin és német nyelven való kinyomtatása céljából magával vitte Brassóba a szebeni nyomda felszerelésének leghasználhatóbb részét: újonnan szerzett antikváját, fraktúrait és díszjeit.

A munkálatok bevégzése után, 1584-ben Greus Szebenbe visszatérve – a magával vitt típusokon kívül – Szebenbe vitte a Honterus–Wagner-sajtó antikva és kurzív betűit, valamint nyomdai díszei egy részét, Brassóban csupán a Honterus-féle régi fraktúr

*Foannes Decius Baronius lite-
 rarij xenij loco cum subiectissi-
 ma animi promptissimi
 significatione.
 D.D.D.*

8. Baranyai Decsi János magyar Sallustiusának ajánlása (Szeben, 1596)

típusok maradtak. Az 1584-ben elhozott brassói típusokat és díszeket később is a szebeni nyomda használta, egész sor kiadványának bizonyossága szerint. A Honterus-nyomda Szebenbe költöztetéséről tehát a fenti értelemben lehet beszélni. A szász jogkönyv kiadása nemcsak Szeben és Brassó, hanem az egész erdélyi szászság közös ügye volt, és bizonyára művelődéspolitikai megfontolások kívánták meg a szebeni nyomda megerősítését, akár a brassói rovására is.

A szász törvénykönyvet kinyomtató Greus után, 1585 és 1590 között feltehetően Johann Gübesch volt Szeben nyomdása. Tőle ugyan egyetlen kiadvány sem ismeretes, de szebeni nyomdászkodásáról egykorú iratok szólnak. Özvegye 1590-ben férje segédjéhez ment feleségül, Johann Heinrich Cratóhoz, aki 1591 és 1594 között fejtett ki viszonylag élénk tevékenységet a szebeni könyvnyomtató műhelyben. Munkásságával lényeges színvonalemelkedés mutatkozik a korábbi szebeni nyomtatványokhoz viszonyítva, de ez részben a Greus-féle időkre és a Brassóból származó nyomdai felszerelésre is visszavezethető. Greus és Crato működése idején következhetett be a betűtípusoknak és nyomdai díszeknek gyökeresebb felújítása. Crato 1594-ben bekövetkezett halála után Johann Fabricius vásárolta meg a nyomdát a városi tanácstól hat esztendőre. A műhely Fabricius halálával – aki szinte alig üzemeltette a nyomdát – visszaszállt a városra. A szebeni papírmalom elpusztulása (1599) újabb csapást jelentett a nyomda számára.

A 16. század utolsó másfél évtizedében úgy látszott, hogy a szebeni officina az erdélyi szászok központi nyomdájává lesz. A következő esztendőkből egyre nehezebbé váló körülmények azonban nem engedték meg, hogy ez a műhely kifejlődhessék. A brassói felszerelés áthozatala nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, sőt ellenkező következményekkel járt: Honterus sajtójának teljes hanyatlását eredményezte anélkül, hogy a szebeni officinát komolyabban fellendítette volna. Ami a szebeni nyomda 16. századi felszereléséről megállapítható, azt mutatja, hogy a legrégebb erdélyi nyomda mindvégig nagyon szerény műhely maradt.

A század folyamán kisebb-nagyobb szünetekkel majdnem 30 évig működött a szebeni sajtó, és nagyjából ugyanennyi nyomtatvány megjelenéséről van tudomásunk. Kiadványai zöme a helyi iskola működésével kapcsolatos, vagy egyéb alkalmi nyomtatvány, néhány lap terjedelemben. A fennmaradt nyomtatványok leggyakrabban makulaturából vagy egyetlen példányban ismeretese: feltételezhető, hogy e néhány leveles nyomtatványok pusztulási aránya igen nagy volt. Tartalmi tekintetben szembetűnő, hogy a reformációval kapcsolatos szellemi küzdelmek, vagy a korra jellemző kegyességi irodalom alkotásai csak elvétve bukkannak fel e nyomdai termékek között, annál szorosabb együttműködés látszik a kiadványok alapján az oktatásüggyel és általában a várossal.

Szebenben igen korán, a 16. század első felében cirill betűs sajtó is dolgozott Fülöp mester vezetésével (1544–1552). A városban működő cirill betűs sajtó és a latin betűvel nyomtató városi nyomda között nem fedezhető fel semmiféle kapcsolat.

A brassói Honterus-nyomda, 1539–1594

Az erdélyi szászok másik jelentős városában, Brassóban egy évtizeddel később honosodott ugyan meg a könyvnyomtatás, mint Szebenben, de Joannes Honterus szilárdabb és nagyobb kulturális jelentőségű tipográfiát alapított. Bécsben magisteri fokozatot szerzett, majd Krakkóban tanult és Regensburgban, Nürnbergben is járt. 1530-ban a krakkói egyetemen már tanított is, és itt jelentette meg első kiadványait, köztük kis tankönyvét, a *Rudimenta cosmographicá*t az égről és a földről, amelyhez a világtérképet ő metszette.

Fametszői tevékenységének legfontosabb állomása Basel volt, ahol 1532-ben két nagy méretű csillagtérképet alkotott. Itt összeköttesben állt Henrich Petri nyomdájával. Megalapozottnak tűnik az a nézet, hogy ez a neves bázeli officina rendelte Honterustól e csillagtérkép metszeteit. Honterus legismertebb tudományos teljesítménye bázeli tartózkodása idejében az általa tervezett, metszett és sokszorosított térképe Erdélyről *Chorographia Transylvaniae* címmel (1532). E térkép hozzájárult ahhoz, hogy szerzőjét hamarosan korának legkiválóbb térképészei közé sorolták. Honterus munkája a legrégebb részletes térkép, amely Délkelet-Európának erről a részéről készült. Bázeli fametszői tevékenysége kimutathatóan a nyomdászathoz kapcsolódott, sokoldalú humanistaként bizonyára felismerte a könyvnyomtatás jelentőségét.

Már 1533 elején, Brassóba hazatérése után feljegyezték róla, hogy Theobald Gryphius orvos és könyvnyomtatásban jártas tudós is elkísérte őt. Miután visszatért szülővárosába, nagyszabású munkásságot fejtett ki mint tanár, lelkész, reformátor és

nyomdatulajdonos. Pontosan nem ismeretes, hogy honnan vásárolta nyomdafelszerelését, bár meglehet, hogy két utolsó külföldi útjára – 1533-ban és 1535-ben Krakkóba és talán Wittenbergbe is – azért vállalkozott, hogy nyomdai műhelyének berendezését megvásárolja. Az eszközök korábban feltételezett bázeli eredete nincs bizonyítva.

A kortárs Pesti Gáspár, akinek több műve is megjelent nála, Honterus *Epitome adagiorum* című művéhez írt előszavában szól a tudós érdemeiről: saját költségén berendezett egy nyomdát, hogy a legjobb szerzők a hazai művelődés számára elérhetőek legyenek. Első nyomtatványai 1539-ből valók; sem ezeken, sem a későbbiekben nem írta ki nevét a címlapra. A brassói nyomdatermékeken leggyakrabban Honterus nyomdászjelvénye fordul elő könyvdíszként. Az akkori szokásoknak megfelelően a város címeréről van itt szó: lilimos korona közvetlenül egy fa gyökérzete felett. 1539 és 1567 között mintegy két tucat nyomdaterméken látható ez a metszet. Volt egy másik, kisebb, pajzs nélküli nyomdászjelvénye is, amelyet ritkábban használt.

Korábban azt tartották, hogy Honterus műhelye 1533–1535 táján kezdte meg működését. Egykorú adatok valóban arra utalnak, hogy Svájcból hazatérve már 1533-ban hozzákezdett a nyomda felállításához, ennek ellenére a brassói sajtó alól csak 1539-ben kerültek ki az első nyomtatványok, ebből az évből viszont egyszerre kilenc kiadvány is ismert. Honterus lutheránus állásfoglalásának első jelentős megnyilvánulása egyik 1539. évi nyomtatványában, Szent Ágoston művéhez írt ajánlásában található.

Brassói sajtójával elsősorban pedagógiai munkáját kívánta eredményesebbé tenni, ezt tanúsítja számos tankönyv kiadása. A latin kiadványok túlnyomó többsége a humanista oktatás céljait szolgálja: nyelvtanok, ókori szerzők kiadásai, szentenciagyűjtemények, földrajzi és jogi kompendiumok. Más részük 1543-tól Honterus reformatori munkásságával kapcsolatos. Kiadványai általában nyolcadrét formában láttak napvilágot, valamennyi latin nyomtatványa kurzív betűkkel van szedve. Formátumuk és tipográfiai megoldásuk révén is az aldinákhoz hasonló kis kötetek (Aldus Manutius velencei nyomdász nyomán). Tömör, szűkszavú címszövegei, reneszánsz, gyakran építészeti elemekből összeállított címlapjai Honterus nyomtatványait jól megkülönböztethetővé teszik.

Hazatérése után először átdolgozta Krakkóban 1530-ban kiadott földrajzkiadványát, amely végleges formában, fametszetes térképekkel 1542-ben jelent meg Brassóban. Ez a kiadás a könnyebb memorizálás céljából verses szövegű volt. Újfajta tankönyve rendkívüli sikert aratott, és a 17. század végéig mintegy száz kiadásban jelent meg németül, franciául és olaszul.

Honterus betűmetszői tevékenységéről nincs tudomásunk, fametszőként azonban jelentőset alkotott. A kiadványaiban található metszetek is neki tulajdoníthatók. Könyvillusztrátorként – összehasonlítva a vele egy időben működő sárvár-újszigeti nyomdával – az egész Kárpát-medencében első volt, nemcsak időrendben, hanem művészetét tekintve is. Fametszői tehetségét már Bázelen is felismerték és nagyra értékelték.

Kis számban fennmaradt német nyelvű termékei kivétel nélkül a hitújítást szolgálták: részben az erdélyi lutheránus szász egyház megszervezésével függtek össze, részben Luther kis katekizmusának újabb kiadásai. Az erdélyi szász egyház reformálásához eligazítást adó német *Kirchenordnung*nak ugyanabban az évben latin vál-

9. Honterus görög nyelvtanának címlapja, kicsinyítve (Brassó, 1539)

tozata is megjelent, *Reformatio...* címmel (1547). A mű megfogalmazása nem teljes egészében Honterus alkotása, hanem abban többek között a nyomdában utóda, Valentin Wagner is részt vett. Előzménye, az 1543-ban kiadott egyházi rendtartás még csak Brassó városa és a Barcaság számára készült, míg az 1547. évi már az egész erdélyi szász egyházra érvényes.

Honterus 1549 januárjában bekövetkezett halála után a nyomdát a wittenbergi egyetemen magisteri fokozatot nyert Valentin Wagner vette át, és tevékenységét a Honterus által kijelölt szellemben folytatta. Előbb brassói, majd szebeni iskolaigazgató volt, Honterus halála után választották meg brassói lelkésznek. A nyomda tevékenysége Wagner idejében is egyrészt a tanulók, másrészt a megreformált egyház szükségleteit tartotta szem előtt. Wagner idején a nyomda legjelentősebb terméke az 1557. évi görög–latin Újszövetség (*Novum Testamentum*) volt. Kinyomtatása akkora anyagi ráfordítást igényelt, hogy Wagner jónak látta hozzá János Zsigmond király szabadalmát is megszerezni. A királyi privilégium, amelyet a nyomtatvány teljes terjedelmében közöl, öt évre szólt, és két aranyárka bírság lefizetése és az összes példányok elkobzásának terhe alatt megtiltotta, hogy a *Novum Testamentum*ot bárki a királyság területén kinyomtassa, vagy máshonnan behozza.

A brassói nyomda csak 1554-ben kezdett antikva betűt használni, amelyet valamikor 1563 előtt nagyobb sorméretre öntöttek át. Ennek alapján lehetett pontosabb időhöz kötni a Luthertől, Melanchthontól és Bugenhagentől származó *Approbatio* című nagy jelentőségű művet, amelyben a reformátorok helyeselték és megerősítették a Honterus által Brassóban kezdeményezett vallási reformokat. Ennek, és általában a

Wagner halála után megjelent nyomtatványoknak nyomdásza név szerint nem ismeretes. A nyomda működésének 1569 és 1576 között nincs nyoma. 1580–1581 között Brassóban a Honterus-nyomda betűivel Nyíró János tipográfus dolgozott, akinek neve ezekből az évekből három nyomtatványon található meg. Az ő idejéből maradt fenn a brassói nyomda első (és eddig egyetlen) magyar nyelvű nyomtatványa.

Amikor az erdélyi szászok érdekei szükségessé tették a szász szokásjog kinyomtatását, addigra Nyíró János tipográfus halálát követően a brassói sajtó vezető nélkül maradt. A másik rendelkezésre álló nyomda, a szebeni viszont szegényes felszerelése miatt nem volt alkalmas erre a nagyszabású és igényes munkára. Így a szebeni nyomdász, Georg Greus vezetése alatt egyesítették e két felszerelést. Greus a Mathias Froenius brassói várkapitány által összeállított szász jogkönyv latin és német nyelven való kinyomtatása céljából magával vitte Brassóba a szebeni nyomdafelszerelésnek leghasználatosabb részét: újonnan szerzett antikváját, fraktúráját és díseit. Másrészt felhasználták a Brassóban található nyomdafelszerelés megfelelő részét, és így 1583-ban elkészült a két nyelven kiadott jogkönyv. A munkálatok után viszont Greus, bizonyára Brassó városa beleegyezésével, magával vitte a Honterus–Wagner-sajtó antikva és kurzív betűit és nyomdai dísei egy részét is.

Brassóban csupán a Honterus-féle régi fraktúr típusok maradtak. Ennek következtében a brassói nyomda a továbbiakban csak német nyelvű szövegeket nyomtathatott ki. Az 1584-ben elhozott brassói típusokat és díszeket később hosszabb időn át a szebeni nyomda használta. A Honterus–Wagner-féle műhely tehát nem teljes egészében került Szebenbe, de 1584 utáni tevékenysége kizárólag német nyelvű vallásos kiadványokra szorítkozott. Nem tudni, a tipográfia pontosan mikor jutott Brassó város tulajdonába; meglehet, hogy már Wagner halála után. Nyíró Jánost követően több brassói nyomdász neve nem ismeretes a 16. századból, a brassói nyomda 1594-től évtizedeken át szünetelt.

10. Brassó címere Honterus nyomtatványán

A kolozsvári Hoffgreff–Heltai-nyomda, 1550–1600

Az 1540-es évek végén az ország keleti részének magyarsága körében terjedő reformáció már szükségessé tette a folyamatos magyar könyvnyomtatás hazai megszervezését. Aligha véletlen körülmények összejárásán folytán lett a magyar nyelvű könyvkiadás első központja éppen Kolozsvár, a legtöbb privilégiummal körülbástyázott erdélyi város. Fejlett és sokágú kézműipara következtében gazdasági hanyatlása is lassúbb

volt, mint a többi városé, és a belső piac szempontjából fontos szerepet töltött be. A 16. század második felében Kolozsvár lélekszámban is Erdély legnépesebb városa, és ami a könyvkiadásban a legkevésbé sem közömbös, polgárságának többsége mindinkább magyar, noha a kolozsvári könyvnyomtatás kezdeményezői maguk még szász eredetűek voltak.

A kolozsvári nyomdát nem Heltai Gáspár, hanem valójában Hoffgreff György alapította. Korabeli adatok tanúsítják, hogy Hoffgreff kolozsvári származású volt, és 1542 tavaszán Valentin Wagnerral, a brassói nyomda Honterus utáni vezetőjével együtt iratkozott be a wittenbergi egyetemre. 1544 végén az újjászervezett brassói iskolában működhetett egy ideig mint Wagner beosztottja, kérdéses azonban, hogy tanított-e, vagy már ekkor inkább a nyomdászat felé fordult érdeklődése. Hoffgreff valószínűleg 1547 elején utazott ki újból Németországba, talán egyenesen Nürnbergbe, azzal a határozott szándékkal, hogy Kolozsvárott nyomdát alapít a humanista művelődés és az új vallás szolgálatára. Biztosra vehető, hogy előzőleg Kolozsvár tanácsánál tudakozódott, kap-e működési engedélyt, és hogy milyen könyvnyomtatási feladatokra, üzleti lehetőségekre számíthat. Nyomdaalapítási szándékához nemcsak a képzettség elsajátítása volt szükség, hanem a felszerelést is valószínűleg Németországban szándékozott beszerezni. Tudnia kellett tehát Heltai Gáspár és társai bibliafordítói szándékáról és főleg magyar kiadványok terveiről. Tisztában kellett lennie azzal, hogy jelentős mértékben magyar nyelvű könyvek kinyomtatására kell felkészülnie. Nürnbergben Hoffgreff Johann von Berg és Ulrich Neuber műhelyében tanult és dolgozott; ottlétéről 1549 első feléből van tudomásunk.

Hoffgreff, aki egyetemet végzett ugyan, de teológiai képesítést nem szerzett, Kolozsvárott független polgári vállalkozóként alapította meg és vezette műhelyét. Valószínűleg 1549 második felében tért haza, mert a kolozsvári officina berendezésének elkészíttetése, a betűöntés, papír beszerzése, segédek betanítása és számos egyéb előkészület legalább fél évet bizonyára igénybe vett. 1550 előtt aligha indulhatott meg a munka. Legkorábbi, pontosabban keltezett kiadványa, a *Ritus* 1550 májusában jelent meg, Fráter György, Erdély kormányzója költségén. Úgy tűnik, hogy csak ezután, 1550 közepén társult Heltai Gáspárral: ettől kezdve 1552 végéig a kiadványokon mindketőjük neve szerepelt. Társulásuknak anyagi, üzleti okai lehettek. Nem valószínű, hogy Hoffgreff utólag, Heltaival való társulása után szerezte be betűkészletének jelentősebb részét, hanem azt bizonyára Németországból hazatérve már magával hozta. Inkább az egész nyomda elhelyezése, üzemeltetése okozhatott anyagi nehézséget Hoffgreffnek (papír és a betűkhöz szükséges ólom beszerzése, segédek fizetése, fametszetek készíttetése). Több mecénásra és kelendőbb művekre lett volna szükség ahhoz, hogy a nyomda költségei megtérüljenek. Ezt Kolozsvár német nyelvű híveinek első lelkészétől, a reformáció ügyét a magyarok körében irodalmilag is támogatni kívánó, és írói ambíciókkal is rendelkező Heltai Gáspártól várhatta.

Amikor Hoffgreff beszerezte betűkészletét (feltehetően matricák formájában), még egyáltalán nem dőlt el, hogy a magyar nyelvű szövegek nyomtatásához a fraktúr (esetleg a sárvár-újszigeti *Újtestamentumban* használt bastard) vagy az antikva megfelelőbb-e. A Krakkóban és Bécsben készült magyar nyelvű nyomtatványok meglehetősen vegyes képet mutatnak ezen a téren. Ugyanakkor az antikva betűk általánossá

váló használata magyar nyelvű szövegekben nagyrészt éppen a Hoffgreff–Heltai-nyomda gyakorlatának köszönhető. A Hoffgreff által beszerzett betűkészletet túlnyomórészt antikva betűk alkották, jóval kisebb arányban fraktúr és kurzív típusok. Heltai társulásakor tehát ez a jórészt antikva készlet – amely egyébként a latin szövegek nyomtatására volt alkalmas a korabeli, főleg itáliai gyakorlat szerint – már adva volt.

Heltai Gáspár kétségkívül lelkes terjesztője volt a reformációnak (maga is Wittenbergben tanult), de kitűnő üzletembernek is bizonyult. Anyanyelve német volt, mégis ő írta a század legművészeibb magyar szépprózáját. Hoffgreff nem csálódott Heltaiban, ami az anyagi támogatást és a folyamatos munka lehetőségét, a határozott, céltudatos könyvkiadói programot illette. Valószínűleg 1550-ben történt megállapodásuk szerint telepítették át a nyomdát Heltai házába, és a nyomda fele-fele arányban közös tulajdonuk lett. Heltai Hoffgreffhez mint magánvállalkozóhoz társult, és így távol tartotta a nyomdát attól, hogy egyházi vagy városi üzemmé váljék, amint ez Brassóban vagy később Debrecenben történt.

Amikor Heltai betársult Hoffgreff vállalkozásába, könyvkiadói programja a lutheri reformáció művelődéspolitikai célkitűzéseit követte. Ehhez pedig elsőként tankönyvek, bibliafordítás, vallásos felvilágosító munkák, vitairatok és elmékedések közzététele szükséges. Nemcsak határozott kiadói programja volt, hanem elvei is, amelyek kiterjedtek a műhelyből kikerülő munkák egységesen szabályozott helyesírására éppúgy, mint a művek tartalmi, vallási-ideológiai tendenciájának szigorú ellenőzésére. Heltai és Hoffgreff közös kiadványai közül ma tizenháromról van tudomásunk. Ezek csaknem felének átdolgozója vagy fordítója is Heltai volt, tehát a szellemi vezetés nagyon korán a kezébe került. Kétségtelen, hogy 1552 végén a két társ között az együttműködés megszakadt, aztán egy darabig egyedül Heltai kezén volt a nyomda, majd öt évig Hoffgreffén.

Abból az öt évből, amikor a nyomdát Hoffgreff vezette (1553 végétől 1558 végéig) mindössze tizennégy művet ismerünk. Hoffgreff valószínűleg nagyobb számban adott ki alkalmi kiadványokat, ilyenek először az ő idejéből ismertek, de a valóban világi tárgyú irodalmi művek is Hoffgreff idejében jelentek meg először: 1554-ben a kolozsvári nyomda egyik legjelentősebb munkája, Tinódi Sebestyén *Cronicája*. Ennek költségeit Habsburg-párti főurak adták össze, a kiadás egyik fő mozgatója Nádasdy Tamás volt (korábban maga is nyomdatulajdonos), aki megszerezte az engedélyt arra, hogy Tinódi a kötetet Ferdinánd királynak ajánlhassa.

A *Cronicához* hasonlóan Hoffgreff idején jelent meg a róla elnevezett Hoffgreff-énekeskönyv (1556), időrendben a *Cronica* után. Mindkettőben kottanyomtatás is van, de az énekeskönyv kottái már könnyebb szedést lehetővé tevő szedett kottajelek. A nyomda alapításától a Hoffgreff haláláig eltelt kb. tíz esztendő könyvtermése azt bizonyítja, hogy minden jelentősebb, terjedelmesebb kiadvány költségeit mecénások viselték. Kockázatos vállalkozásba sem Hoffgreff, sem Heltai nem vágott. Saját erejükből csak olyan, kisebb terjedelmű munkákat tettek közzé, amelyek kelendőek voltak.

A kolozsvári nyomda Hoffgreff halálával 1559-ben immár végérvényesen Heltai birtokába került. Bár lelkési hivatását továbbra is gyakorolta, egyre aktívabb szerepet töltött be a város életében mint tőkés vállalkozó. Több más befektetése mellett az 1560-as évek első felében papírmalmot is létesített. Mindezek mellett nagy erővel folytatta könyvkiadó programját, 1559-től immár református szellemben. Legfőbb célja tovább-

Ti Magyaroc mar Istend imadgyatoc
 Es ő neki nagy halakat adgyatoc
 Jelősben Tisán innét kic lakolítoc
 Egri víreznec soc iot mongyatoc.
 Im egy Cronikat mondoc meg hallyatoc
 Talam majjat soha nem hallottatoc
 Magyaroc vég hazban sem solgaltatoc
 Eger varat mint mast oltalmazatoc.

11. Az egyik első hazai, kottával megjelent könyv. A hangjegyeket fadúcrról nyomták
 (Tinódi Sebestyén, *Cronica*, Kolozsvár, 1554)

ra is egyházi művek közzététele, a Biblia magyar fordításának folytatása, tankönyvek kibocsátása. Első kiadványa ez évben még az evangélikus Agenda, amelynek előszavában bejelentette, hogy a műhely munkáját újra ő irányítja.

1559 folyamán megkezdte a betűkészlet újraöntését, bizonyára a még Hoffgreff által a nyomdaalapításkor beszerzett matricákból. A magyar hangok jelölési rendszerét a korábbi krakkói magyar könyvek és Sylvester János nyomdai helyesírása egyeztetéséből alakította ki; nála rögződött többek között a *ly*, *gy*, *ny*, *ty* hangok és az *sz* hang mai formában való jelölése. Nyomtatványai azt tanúsítják, hogy nem vásárolt új betűkészletet, hanem élete végéig a Hoffgreff-féle antikvákkel és kurzívval dolgozott. A betűk újraöntése valószínűleg azzal függött össze, hogy megkezdődött a Heltai és társai által lefordított *Újtestamentum* nyomtatása. A munka feltehetően igénybe vette az 1561-es év nagy részét. E sok költséggel járó kiadványhoz Heltai fejedelmi privilégiumot szerzett az utánnyomások megakadályozására.

Saját papírmalma már 1564-ben dolgozott, a költséges és bizonytalan külföldről való szállítástól, valamint a brassói papírmalomtól is függetleníteni tudta magát. Hoffgreffhez hasonlóan, ha csak tehette, nagyobb vállalkozásaihoz pártfogót szerzett: János Zsigmond többször is szerepel mint Heltai mecénása. 1565-ig eredeti kiadói programját folytatta, majd ettől kezdve vallásos-egyházi és tankönyvkiadói törekvésének kevesebb nyoma van, a tervezett teljes bibliafordítás befejezetlen maradt, viszont olyan művek kiadásával kezdett foglalkozni, amelyek programjának világiasabb irányba fordulását jelzik. Ekkor fogott hozzá az Aesopus-féle *Száz fabula* magyar nyelvre történő átültetéséhez.

Dávid Ferenc hatására 1569-ben az unitáriusokkal már korábban is rokonszenvező Heltai határozottan e radikálisabb vallási irányzat mellett foglalt állást, és ilyen szellemben adott ki több vitairatot. Ő maga a *Háló* című mű lefordításával és az ahhoz írt terjedelmes bevezetésével tett hitet felfogása mellett. János Zsigmond halálával azonban az unitáriusok Erdélyben elvesztették legfőbb pártfogójukat. Az új fejedelem, a katolikus Báthori István 1571 szeptemberében kiadott cenzúrarendelete egy időre visszafogta a vallásos és hitvitázó művek kiadását Kolozsvárott és más erdélyi nyomdáknban, de még Debrecenben is. Vagy valóban a cenzúrarendelet hatására, vagy véletlen egybeesés miatt, életének ebben az utolsó három és fél esztendejében Heltai irodalmi és kiadói tevékenysége teljesen világi irányba fordult. Ezekben az években mint vállalkozó is eltért a korábbi, mecénástól függő kiadói gyakorlattól: 1571 végétől minden kiadványát saját költségén jelentette meg. Ekkor adta ki szépprózai alkotóművészetének egyik legjelentősebb darabját, a *Ponciánus históriája* átdolgozását. Az 1570-es évektől nagy számban jelentek meg a históriás énekek füzetes kiadványok formájában. Ugyanezt a kiadói politikát folytatta Debrecenben Komlós András nyomdász is. Heltai legutolsó műve *Cancionaléja*, azaz histórás énekeskönyve. A sokféle felfogású szerző heterogén énekanyagából igen határozott polgári-protestáns történelemszemlélettel megszerkesztett énekgyűjteményt állított össze. Ennek nyomtatása közben halt meg, s bár a mű címlapján még az ő neve áll, de özvegye fejezte be 1574 őszén.

Heltai halála után a magyar nyelvű szórakoztató prózának évtizedekig nem akadt hozzá hasonló művelője. Nyomdászaink a jelentős számban készen rendelkezésre álló históriás énekek és széphistóriák piacra dobásával elégtették ki az időközben megerősödött olvasási kedvet. Heltai halála után a nyomdát özvegye vezette tovább, akinek működése idején jelent meg többek között Melius *Herbariuma*. Heltai özvegye kiváló üzleti érzékkel vezette a nyomdát, folytatta a széphistóriák és verses elbeszélések kiadását. A Heltai-nyomda személyzetéről nem sokat tudunk. 1583-ban, az özvegy halála után Caspar Schespurgensis vezette a Heltai-örökösök kezébe került nyomdát.

Ifjabb Heltai Gáspár neve először 1586-ban fordul elő. Aligha volt képzett könyvnyomtató, inkább a városnál viselt hivatalai foglalták le. Még a 17. század elején is övé volt a nyomda, amelyet bizonyára művezetők segítségével irányított. Nagyon kétséges, hogy valóban dolgozott-e Kolozsvárott az 1590 és 1597 közötti években a későbbi bártfai nyomdász, Klöss Jakab, amint azt korábban feltételezték. Ifjabb Heltai Gáspár idején néhány jelentős tudományos munka is megjelent, közülük a legnagyobb szabású Baranyai Decsi jogi kézikönyve, a *Syntagma* (1593), amelyből a nyomdász száz példányt juttatott a szerzőnek. 1599-ben jelent meg az *Explicationes* című teológiai munka, amelyet Toroczka Máté rendezett sajtó alá Enyedi György unitárius püspök hagyatékából. E könyv forgalomba hozatalát Báthori Zsigmond fejedelem megtiltotta és számos példányát nyilvánosan elégette. Ugyanebben az évben ifj. Heltai egy katolikus munkát is kiadott: Petrus Canisius katekizmusát a jezsuita Váshelyi Gergely fordításában.

A magyar könyvdíszítés szempontjából a kolozsvári nyomda működésének első tíz éve a legfigyelemreméltóbb. A legszebb kolozsvári metszetek ebben az időszakban jelentek meg, és igen jelentős volt a nyomda könyvdísz-állománya: három jellegzetes, állat-, virág- és groteszk alakokkal díszített iniciálé-sorozata végigkísérte a Heltai-

12. Állatalakos kezdőbetűk a kolozsvári Heltai-nyomdából, kicsinyítve

nyomda egész működését, még a 17. században is. Egyedi metszésű fejlécei és nyomdász-jelvényei, Kolozsvár címere azonban inkább a nyomda korai nyomtatványait díszítették. A kolozsvári könyvdíszek egy része az egyik iniciálé-sorozattal együtt Jacobus Lucius tevékenységéhez köthető, akinek a kolozsvári nyomdával való kapcsolatát korabeli dokumentumok bizonyítják, és aki később Németországban jelentős műhellyel rendelkezett. Nemcsak a nevének kezdőbetűivel jelölt metszetek, hanem valószínűleg több más fadúc is az ő keze munkája.

A kolozsvári nyomda termékeiből Heltai haláláig ma közel száz kiadványt ismerünk, a halála utáni negyed századból pedig további 115-öt. Huszár Gál felléptéig (1558) a sárvár-újszigeti műhely megszűnte után a kolozsvári volt a magyarság egyetlen nyomdája a Kárpát-medencében – egyébként a század legtöbb publikációt előállító üzeme, amelynek kiadványai közül a legnépszerűbbeket más magyarországi műhelyek is utána nyomtatták.

A debreceni nyomda, 1561–1600

A 16. századi Debrecen kézművességben, gazdaságban és lélekszámban az ország egyik legjelentősebb városa volt. Bár ekkor még nem volt szabad királyi város, Mátyás király idejétől kezdve a város maga intézte ügyeit a budai jog gyakorlata szerint. Földesúri fennhatóság alatt volt ugyan, de adóját a város egy összegben váltotta meg. Már a 15. században nyolc országos vásárt tarthatott, és fontos kereskedelmi központnak számított. De nem maradt el Debrecen művelődési szempontból sem. A kollégium őse, a

13. A debreceni Komlós-nyomda egyik dísze, kicsinyítve (1574)

mezőváros tanintézete az 1530-as években a reformáció megszilárdulásával egyre jelentősebbé vált, a hitújítás megnövelte az egész város kulturális szerepét. A század derekától Debrecen mind politikai, mind gazdasági szempontból egészen különleges helyzetbe került: a város az enyingi Török család kezére jutott, és közigazgatásilag a Partium révén Erdélyhez tartozott. Debrecen a török hódoltsági területekhez legközelebb eső nagy település volt, amely nem feküdt túlságosan távol a királyi Magyarországtól sem. A 16. században Debrecen legmozgékonyabb, legvagyonosabb rétegét a kereskedő és iparos családok alkották; a város irányítása e vagyonos patríciusok kezében volt.

Debrecen polgársága már az 1530-as években csatlakozott a reformációhoz, a lutheri után előbb a melanchthoni, majd a reformáció kálvini iránya kerekedett felül a városban. A század végére a város világi és egyházi vezetése már elválaszthatatlanul egybefonódott. A lutheri és kálvini irányzat közötti harc itt lényegében már az 1550-es években eldőlt a kálvinizmus javára. Az 1558-ban a városba kerülő Melius Juhász Péterre, a szerveződő református egyház egyik legnagyobb alakjára már az eredmények megszilárdítása várt. Időközben azonban Debrecenben is megjelent a középrétegek által támogatott még radikálisabb vallási felfogás: az antitrinitáriusok és anabaptisták nagy erővel szerveződtek. Vezetőjük Arany Tamás volt, Meliust viszont a városi tanács támogatta.

A hitvitáknak szélesebb nyilvánosságot biztosító sajtó Debrecenben 1561-ben telepedett meg. Első nyomdása Huszár Gál volt, aki itt fejezte be énekeskönyvének Óvárott megkezdett nyomtatását. Az első, teljes egészében Debrecenben készült könyv Melius Péter műve, Szent Pál levelének magyarázata, amelynek 1561. május 1-jén kelt ajánlása a debreceni tanácsnak szólt, vagyis megjelentetését a város anyagi támogatása tette lehetővé. A tipográfia felállítása nyilván a városi tanács segítségével történt, ami korántsem jelentette, hogy a nyomda ezzel városi tulajdonná vált volna. Olyan egyéni kezdeményezés volt ez, amely fölött az egyházi és városi tanács örködött. Huszár Gál azonban 1562 tavaszán eltávozott Debrecenből és ez év nyarán már más állt a nyomda élén. Az Egervölgyi Hitvallás néven ismert *Confessio catholica* nyomtatását még ő kezdte el, a végét és az ajánlásokat azonban már nélküle nyomtatták. Huszár Gál ugyan eltávozott, de nyomdafelszerelését csak részben vitte magával, egy részét Debrecenben hagyta. Nem tudni, hogy Melius szerezte-e meg a felszerelést, vagy a város vette meg, annyi bizonyos, hogy 1562 őszén Meliusnak egy újabb munkája is megjelent a tipográfiában. 1563 elején immár név szerint is ismerjük a nyomda új vezetőjét, Török Mihályt. A nyomda gazdáltságának nyomai Huszár Gál távozása és Török Mihály megjelenése között a gondatlan szedésben és nyomtatásban mutatkoznak meg.

Török Mihály korábbi működéséről semmi adatunk nincs, nem tudni, hol tanulta a nyomdászatot. Meglehet, hogy már Huszár idején is az officinában dolgozott, de bizonyíték nincs erre. Török az általa készített első nyomtatvány címlapján, Melius *Magyar prédikációk* című kötetén (1563) nyomdászjelként Debrecen város címerét használta, a zászlós bárányt. Török nevével 1565–1566. és 1568. évi nyomtatványokon nem találkozni.

Időközben még egy tipográfus dolgozott a debreceni műhelyben: 1563–1565 között az európai híru nyomdász, Hoffhalter Rafael. Bécsben valószínűleg nála ismerkedett a nyomdászattal Huszár Gál és Bornemisza Péter. Császárilag privilegizált nyomdász létére a protestantizmushoz húzott, s emiatt menekülnie kellett Bécsből. Jóllehet feltehetően már 1563-ban részt vett a nyomdai munkálatokban Debrecenben, csak 1565-ben jelent meg az első, Hoffhalter nevét feltüntető nyomtatvány: Meliusnak *Az két Sámuel könyvei* című műve. Legnagyobb itteni munkája Werbőczy *Magyar decretumának* kiadása (1565). Ez év végén Hoffhalter elhagyta Debrecent és nyomdájával együtt Váradra ment.

Az 1568-as évből nincs nyoma a tipográfia működésének. 1569 őszén azonban a debreceni nyomda újból megkezdte tevékenységét Komlós (Lupinus) András vezetésével. Komlós egészen 1575 végén vagy 1576 elején bekövetkezett haláláig állt a nyomda élén. Az 1572–1573-as években a nagy számú verses bibliai história és krónikás ének kiadása, hasonlóan a kolozsvári nyomda kiadási gyakorlatához, kapcsolatban lehetett Báthori István 1571. szeptember 17-i cenzúrendeletével, vagyis az addigi hitviták helyett históriákat nyomtattak nagyobb számban. (Bár éppen 1571-ben Meliusnak még három vitairata is megjelent. Az utolsó csak egy nappal előzte meg a cenzúrendeletet.) Annak, hogy Debrecenben a hitvitázó irodalom visszaszorult a világi irodalomhoz képest, csak egyik oka lehetett a cenzúrendelet, a másik feltétlenül Melius 1572-ben bekövetkezett halála. Haláláig mintegy negyven munkája jelent meg a debreceni nyomdában. Abból, hogy Komlós András Heltai Gáspár özvegyével üzleti

összeköttetésben volt, arra következtethetünk, hogy Kolozsvárt tanulta a mesterséget. Bár ügyes nyomdász volt, munkájának színvonala nem érte el Hoffhalterét. Komlós idejéből van először adatunk a debreceni nyomda elhelyezéséről. 1571-ben vásárolta meg a nyomdász azt a telket, amelyen ezután vagy száz évig állt a nyomda, és amelyet már az 1600-as években Nyomtatóköznek neveztek.

Komlós halála után a nyomdát özvegye vette át, de már 1577 augusztusában új nevet találni az impresszumokban: Hoffhalter Rudolfét. Meglehet, hogy az előző kiadványoknál is ő állt nyomdavezetőként a műhely élén. Hoffhalter Rudolf, akárcsak apja, Rafael – aki egy évtizeddel korábban ugyancsak dolgozott már Debrecenben – jól képzett nyomdász volt. Apja halála után annak felszerelése részben az ő tulajdonába került. Hoffhalter Rudolf Nedelicről érkezett Debrecenbe, ahol feleségül vette Komlós özvegyét, és így került a nyomda élére. Apjával ellentétben, aki később az unitárius vallás híve lett, megtartotta református hitét. Működését kiadványain keresztül ismerjük: nem egészen kilenc évig vezette a debreceni officinát és 39 ma ismert könyv került ki sajtója alól. Ha a nyomdához valóban Komlósné kezével jutott, akkor ez azt bizonyítja, hogy a tipográfia ebben az időben a nyomdász tulajdona volt, még abban az esetben is, ha korabeli adatok szerint a városi tanács továbbra is támogatta anyagilag a könyvek megjelentetését.

1584 őszén Hoffhalter Rudolf egy időre elhagyta Debrecen, átköltözött Váradra, ahol egy év alatt három könyvet nyomott ki. Az átköltözés okát nem ismerjük. 1585 őszén visszatért Debrecenbe, és itt halt meg 1586-ban. Az előző évben készült el a debreceni nyomdában Félegyházi Tamás Újtestamentum-fordítása, amelynek megjelenését azonban sem a fordító, sem Hoffhalter Rudolf nem érte meg. Az officina vezetését megint az özvegy vette kezébe, és művezetője feltehetőleg az a Csáktornyai János volt, aki 1590 augusztusában, az özvegy halála után a nyomda élére került.

1590-ben Salomon Sultzer höchstedi betűöntő dolgozott a debreceni nyomda számára. Ittléte valószínűleg az új nyomdavezető, Csáktornyai munkába állásával volt összefüggésben, aki az addigra már elhasznált betűkészletet fel akarta frissíttetni. Csáktornyai tanult ember, ügyes könyvnyomtató volt, neve alapján meglehet, hogy Hoffhalter Rudolf a Muraközéből hozta magával. Öt év alatt (1595 végén halt meg) újra felvirágoztatta a nyomdát. Ismét megjelentette a Szegedi Gergely nevéhez fűződő református énekes-könyvet (1590). Csáktornyai idején számos, az iskolai oktatást segítő könyv is megjelent, így Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclaturája*, Sebald Heyden latin beszédgyakorlatai magyar értelmezéssel, Erasmus könyve a helyes magatartásról (1591), Cato *Libellus elegantissimus* című verses gyűjteménye. Az ő idejében kalendárium és csízio (öröknaptár) is megjelent Debrecenben.

Csáktornyai utóda Lipsiai Rheda Pál volt, aki 1596-tól negyed századig állt a tipográfia élén. Neve szerint lipcsei német volt, deákos műveltségű iskolázott ember, akinek munkássága nagyrészt már a 17. századba nyúlik.

A debreceni nyomdából a 16. század folyamán mintegy 160 ma ismert kiadvány került ki. Tevékenysége szinte folyamatosnak mondható, mindössze egy-két évből nem ismeretes nyomtatvány, akkor sem bizonyos, hogy a nyomda szünetelt. A 16. századi debreceni nyomtatványok képe színvonalban is igen változatos, attól függően, hogy ki állt a nyomda élén. Közös a több debreceni nyomtatványon is megjelenő, a város címerét ábrázoló zászlós bárány. Ennek egyik legigényesebben megmunkált változata bizonyára Hoff-

halter Rafaeltől származott, és Melius 1563-ban megjelent *Magyar prédikációit* díszíti. Ugyanezt még fia is használta egy debreceni nyomtatványon 1583-ban. A Komlós idejében megjelent debreceni könyvek címlapjának jellegzetessége a nagy méretű, téglalap alakú arabeszk. E fametszetes ornamensek mellett a Komlós-kiadványok legfőbb díszai az eredeti és finom kidolgozású, biztos rajz- és fametszői tudással készült iniciálék, amelyek kedvesen naív jeleneteket ábrázolnak.

Gutgesell Dávid *bártfai* nyomdája, 1577–1599

Gutgesell Dávid alapította Felső-Magyarország területén az első huzamosabb ideig működő, városi támogatást élvező nyomdát. Gutgesell *bártfai* származású evangélikus volt, aki iskoláit Leonhard Stöckelnek, a *bártfai* iskola rektorának és nagy hatású evangélikus teológusnak tanítványaként végezte. A mesterséget Bécsben sajátította el, és amint egy II. Rudolffhoz intézett feliratából megtudható, a római szent birodalom több (név szerint nem említett) városában gyakorolta. *Bártfára* visszatérve eleinte könyvárusítással foglalkozott. Az bizonyos, hogy 1570-ben Boroszlóban járt, és itt összekötetésbe lépett Crispin Scharffenberg könyvnyomatóval, akinél valószínűleg *Bártfa* város költségére megrendelte egykori mestere, Stöckel egyik művének kinyomtatását. Stöckel örökösei 1570. november 1-jén *Bártfa* város bírójához és tanácsához intézett ajánlásukban hálasan emlékeznek meg az ifjú Gutgesell Dávidról, aki a nyomdászatot már néhány éven át dicséretesen gyakorolta.

Gutgesell tekintélyes városi polgár volt, már 1578-ban a centumvirek közé választották. Könyvnyomató műhelyét 1577-ben állította fel, ugyanis egyik nyomtatványa címlapján az 1578-as, kolofonjában az 1577-es évszámot tünteti fel. Annak is nyoma van, hogy 1578-ra szóló kalendáriumot jelentetett meg, amelyet minden bizonnyal az előző évben készített. Gutgesell nagy lendülettel fogott neki a könyvnyomtatásnak: 1578-ból tíz kiadványa ismeretes. 1578. március 7-én a város 40 forintot kölcsönzött neki, hogy betűtípusokat vásárolhasson, majd 1579-ben újabb kölcsönt kapott. Ezek az összegek azonban csak nyomdakészletének további bővítésére szolgálhattak, hiszen már első nyomtatványai jól felszerelt tipográfiára utalnak.

Bártfa városához is megérkezett II. Rudolf 1579. február 8-i rendelete, amelyben a császári engedély nélkül működő nyomdák bezárását rendelte el, a felszerelés és a nyomtatványok elkobzásának terhe mellett. Erre válaszul *Bártfa* városa felterjesztésében felsorolta Gutgesell sajtójának addigi termékeit, hangsúlyozva, hogy nyomdájából szinte kizárólag tankönyvek, naptárak és olyan teológiai munkák kerültek ki, amelyek csak a Szentírás szavait tartalmazzák. A felterjesztés kiemelte, hogy Gutgesell mindeddig semmiféle eretnek iratot nem nyomtatott ki, amely a katolikus vallás vagy a felső-magyarországi öt városnak I. Ferdinánd által jóváhagyott hitvallásával ellenezne. Gutgesell legkorábbi nyomtatványai közül némelyik, amelyből példány nem maradt fenn, csak ebből a felterjesztésből ismeretes.

Bártfa tanácsa hangsúlyozta, hogy a városnak szüksége van nyomdára, bár egyelőre eltiltotta Gutgesellt mesterségétől. A város azzal érvelt, hogy ha Gutgesell a közeli Lengyelországba menekülne nyomdájával, ott bátran kiadhatna mindenféle eretnek könyvet, amit azután Magyarországon eladhatna, míg ha megmarad *Bártfán*, a városi hatóság el-

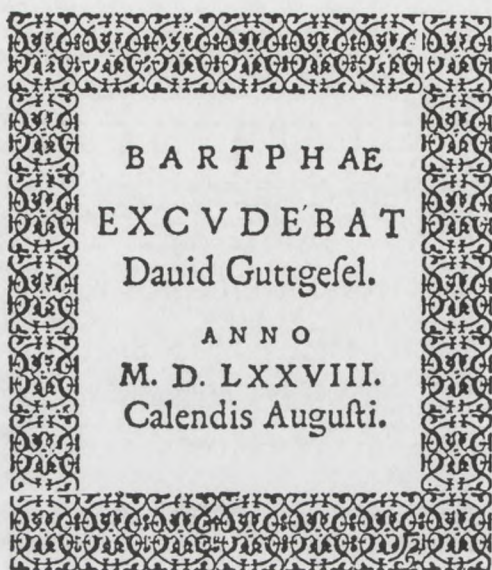
lenőrzése alatt dolgozik. Gutgesell a továbbiakban akadály nélkül folytathatta mesterségét, és 1584. augusztus 1-jén nyomdája privilégiumot kapott Ernő főhercegtől. A bártfai nyomda volt Magyarország első privilegizált nyomdája (és a későbbiekben is az egyetlen működési engedéllyel rendelkező, protestáns kézben lévő hazai nyomda), minthogy a nagyszombati nyomda engedélye néhány nappal később kelt, mint Gutgesellé. Gutgesell – több más, korabeli nyomdászunkhoz hasonlóan – ebben az évben a városi bírói tisztet is betöltötte, és talán tekintélye is hozzájárult ahhoz, hogy a királyi privilégiumot elnyerte.

Csak 1588-ban került ismét veszélybe a nyomda, amikor a hatóságok felfigyeltek arra, hogy még a naptárrendelet utáni években is az ó-naptárt jelenteti meg. Rudolf 1588. augusztus 28-i rendeletével meghagyta a városnak, hogy a nyomdát zárassa be, ennek azonban nem lett foganatja. A protestáns nyomdászok ragaszkodtak a naptárreform előtti időszámításhoz, illetve olyan naptárt adtak ki (mint Gutgesell is), amelyben a régi és az új időszámítás is helyet kapott.

1589-ben Gutgesell házában dolgozott a höchstedti származású betűöntő, Salomon Sultzer, aki felfrissítette Gutgesell felszerelését. Bécsből jött Bártfára, ahol a betűk felújításán kívül három „instrumentumot” is készített. Ugyanez a betűöntő több más magyarországi városban is megfordult, dolgozott a debreceni nyomda számára is (1590), közben távozott az országból, majd 1591-ben ismét Magyarországon volt. 1591. október 16-án Kőszegről írt Lőcse városának, felajánlotta szolgálatait, mellékelve egy próbanyomást, amelyet azokkal a betűkkel nyomtatott, amelyeket Gutgesell részére állított elő.

Gutgesell, az egyik legkiválóbb hazai könyvnyomtató 1599-ben halt meg, minden bizonnyal olyan örökös nélkül, aki a nyomdászatot tovább folytatta volna, műhelye ugyanis halálának évében beszüntette működését. Gutgesell munkásságának három utolsó évében, 1597–1599 között vele párhuzamosan, de önálló tipográfiával dolgozott a második bártfai nyomdász, Klöss Jakab. Klöss nem tekinthető Gutgesell nyomdája folytatójának, mert a két műhely tipográfiai felszerelésének összehasonlítása megcáfolta ezt a lehetőséget. Meglehet, hogy rokonságban álltak egymással (bizonyos adatok arra utalnak, hogy Gutgesell leánya Klöss második felesége volt), de az bizonyos, hogy önálló műhellyel rendelkeztek. Gutgesell jellegzetes metszésű és még igen jó állapotú betűi halála után egyetlen hazai műhelyben sem lelhetők fel, valószínűleg beöntésre kerültek. Más a helyzet Gutgesell díszeivel, amelyek több mint egy évtizednyi lappangás után valóban felbukkantak Klöss vejének, Fischer Jánosnak kassai nyomtatványain. Ha átmenetileg Klösshöz kerültek is, ő azokat Bártfán soha nem használta.

Gutgesell több mint két évtizedes munkássága alatt legalább 80 művet nyomtatott ki, köztük több olyan terjedelmes munkát is, mint Leonhard Stöckel latin nyelvű *Postillái* (1596), Kulcsár György magyar nyelvű prédikációinak új kiadása (1574), vagy a *Keresztényi gyülekezetekben való isteni dicséret* című evangélikus énekeskönyvet (1593). Amint az ajánlásokból következtetni lehet, több művének kiadását segítette a Révay család, akik közül többen – Gutgesellhez hasonlóan – Stöckel-tanítványok voltak. Gutgesell kiadta Michael Bock evangélikus elmélkedéseinek Balassi Bálinttól származó fordítását *Beteg lelkeknek való füves kertecske* címmel (1580), a magyar nyelvű bibliai históriák mellett biblikus cseh nyelvű evangélikus katekizmus (1581) és német verses bibliai história is készült nyomdájában (1580). Évről évre megjelentek magyar naptárak *Judicium* címmel. Gutgesell nyomdájában készült a lutheránusok és kálvinisták álláspontját rögzítő csepregi kollok-

14. Az első bártfai nyomdász,
Gutgesell egyik nyomtatványának kolofonja, kicsinyítve
(Bártfa, 1578)

vium jegyzőkönyve (1591), emellett Gradeczi Horváth Gergely, Sculteti Severinus, Georg Creutzer és mások lutheránus vitairatai. Amikor elkezdték szervezni Károli Gáspár bibliafordításának kinyomtatását, a bártfai nyomtatás lehetőségéről le kellett tenni, valószínűleg Gutgesellnek és Bártfa városának meggyőződéses lutheránus hithűsége miatt. Így készült el az végül Bornemisza utódánál, Mantskovitnál Vizsolyban.

A második bártfai nyomda: Klöss Jakab műhelye, 1597–1600

A 16. század utolsó éveiben Bártfán két nyomda működött: az 1577-ben alapított és királyi engedéllyel is rendelkező Gutgesell-műhely és az 1597-ben Klöss Jakab által alapított tipográfia. Klöss nem a Gutgesell-féle műhely folytatója, hiszen már 1597-ben jól felszerelt, a másik bártfai nyomdától teljesen különböző nyomdafelszerelése volt. Ugyanezért nem állja meg a helyét az a feltételezés sem, hogy bártfai nyomdáját a megszűnt vizsolyi műhely felszereléséből alapította volna, hiszen a vizsolyi is működött még 1599-ig. E korábbi feltételezések alapjául az a felismerés szolgált, hogy a megszűnt vizsolyi nyomda betűinek és díszjeinek egy része tíz évvel később (1608–1609-ben) valóban feltűnt Klössnél, a Gutgesell-nyomda díszjeinek egy része pedig 1610 táján Klöss Jakab vejejénél, Fischer János kassai könyvnyomtatónál fedezhető fel. Meglehet, hogy Klöss Fischer számára hozományként részben saját és részben Gutgesell díszjeiből állította össze annak nyomdafelszerelését, maga Klöss azonban a Gutgesell-féle műhelyből semmit sem használt.

Excudebat Iacobus Klöss.

Anno 1599.

15. A második bártfai nyomdász,
Klöss Jakab egyik nyomtatványának kolofonja
(Bártfa, 1599)

Ugyanígy meg kell vizsgálni azt az állítást, amely szerint Klöss eredetileg Vizsolyban Mantskovit Bálint segédje lett volna, majd a Biblia kinyomtatása után saját, bártfai nyomdaalapításáig a kolozsvári Heltai-műhelyben dolgozott volna. Az előbbire a 17. század folyamán Klössnél előforduló vizsolyi betűk és díszek szolgáltak volna bizonyítékkal, az utóbbira egy kolozsvári nyomtatvány Klöss által írt előszava. Valószínűnek látszik, hogy Klöss ténylegesen kapcsolatba került Vizsolyban Mantskovittal: meglehet, hogy mellette dolgozott, és az is lehetséges, hogy első felesége Mantskovit leánya volt. Kolozsvári kapcsolata azonban nincs bizonyítva, és több éves kolozsvári tartózkodásának ellentmond, hogy Klöss Jakab 1596-ban bártfai városi bíróként nem távozhatott el onnan évekre. A kolozsvári csízióba úgy került Klöss előszava, hogy a Heltai-nyomda egy elvesztett bártfai kiadású csíziót vett át, és azt a Klössstől származó előszóval együtt újranyomta.

A Klöss Jakab által alapított bártfai nyomda működését nagyrészt a 17. században fejtette ki. Munkáját fia, ifj. Klöss Jakab folytatta, az evangélikus városi vezetés támogatásával. Id. Klöss Jakab működésének csupán első négy esztendeje esik a 16. századra, de már ez alatt a néhány év alatt is jelentős művek hagyták el sajtóját. Tizenhat nyomtatványa ismeretes ebből a századból. Kiadványainak jellege rendkívül hasonló Gutgeselléhez: Ioannes Bocatius műveinek egy része Gutgesellnél, másik része Klössnél jelent meg, ugyanígy Albert Grawer evangélikus hitvitái közül is van amelyik Gutgesellnél, mások: így a *Bellum* (1597) és a *Disputationes* (1598) Klössnél. Klöss korai nyomtatványai közül különösen jelentős a Baranyai Decsi János fordításában és összeállításában megjelent latin–görög–magyar *Adagiorum*, az első magyar közmondásgyűjtemény (1598) és Soós Kristóf magyar postillái (1598).

Klöss Jakab korai kiadványainak egy részét nevének megjelölése nélkül nyomtatta ki. Betűi és díszei alapján azonban ezek a munkái is jól megkülönböztethetők Gutgesell Dávid nyomtatványaitól.

TÖBB HELYEN DOLGOZÓ MŰHELYEK ÉS REFORMÁTOR-NYOMDÁSZOK

Huszár Gál és fia, Huszár Dávid nyomdája

Óvár 1558–1559

Kassa 1560

Debrecen 1561–1562

Komjáti 1573–1574

Pápa (Huszár Dávid) 1577

Huszár Gál, a reformáció melanchthoni irányát képviselő prédikátor 1554-től lelkész-kedett (Magyar)Óvárott az ország nyugati határának közelében, Miksa főherceg birtokán. Bécsben tanulta a nyomdászatot 1557-ben, a tekintélyes Hoffhalter Rafaelnél, a császári privilégiummal rendelkező nyomdásznál, aki Bornemisza Péter *Elektrájának* nyomdása is volt 1558-ban. Ez év elején Huszár Gál pártfogóitól kölcsönként pénzen nyomdát vásárolt Hoffhaltertől. (Készlete, talán éppen Bornemisza közvetítésével, a Nádasdy Tamás által pártfogolt és már megszűnt sárvár-újszigeti nyomdából is kiegészült néhány könyvdísszel.) Nyomdájával visszatért Óvárra, ahol a lelkészi hivatás mellett könyvnyomtatással is szolgált a reformáció ügyét. Nyomdatulajdonosként ismert működését saját prédikációinak kinyomtatásával kezdte, amelyet Miksa főhercegnek ajánlott. Másfél éves itteni tevékenysége idejéből három nyomtatványa ismeretes: saját prédikációi mellett Heinrich Bullinger leveleit adta ki és Sztárai Mihálytól *Az igaz papságnak tüköre* című evangélikus szatirikus hitvitázó komédiát. I. Ferdinánd király azonban Oláh Miklós ellenjegyzésével 1558. november 1-jén kelt rendeletével eltiltotta Huszárt a könyvnyomtatástól. A királyi parancsnak egy ideig nem volt foganatja, és Huszár háborítatlanul tovább dolgozott sajtóján. Bullinger nyomtatásban kiadott leveleinek néhány példányát megküldte kassai híveinek, azt üzenve nekik, hogy ha Kassára mehet, több ilyen újdonsággal fog egyházuknak szolgálni.

Óvárról 1560 elején távoznia kellett, mert eretnekséggel vádolták, elfogadta tehát Kassa város meghívását és 1560 február elején teljes háza népével, nyomdájával az észak-magyarországi városba költözött. A kassai lelkészi állásba 1560. március 20-án iktatták be, de október első napjaiban az egri püspök által kieszközölt királyi parancsra elfogatták. Mielőtt azonban Egerbe szállították volna, valószínűleg Bornemisza Péter segítségével, sikerült megszöknie. Rövid kassai tartózkodása alatt folytatta annak az Óvárott megkezdett nagy jelentőségű protestáns énekeskönyvnek kinyomtatását, amelyből minden későbbi, ilyen jellegű, hazai református és evangélikus kiadvány ered mind a mai napig. Huszár Gál énekeskönyve több száz évi lappangás után csak az 1970-es évek óta ismeretes (egyetlen) példányban. Megjelenéséről azonban az irodalom- és zenetörténet korábban is tudott, minthogy Újfalvi Imre 1602-ben kiadott énekeskönyvének előszava tudósított róla. A címlapon nincs jelölve a nyomtatás helye, de az ajánlás végén Huszár Gál, szokásához híven feltüntette a nyomtatás, vagy legalábbis a nyomtatás megkezdésének helyét, Óvárt.

Huszár Gál Kassáról való menekülése után Debrecenben telepedett le, ahol befejezte énekeskönyvének nyomtatását (1561) az Óvárról ismert betűivel és díszeivel. Ez tekinthető

az első debreceni nyomtatványnak, amelyet még abban az évben követett Melius Juhász Pétertől a Szent Pál apostol levelének magyarázata. Ez a református prédikáció az ajánlás kelte (1561. július) alapján Huszár Gál második debreceni nyomtatványa lehetett és az első olyan, amelyen Debrecen mint nyomdahely is fel van tüntetve. Ezt Melius több más nyomtatványa követte még 1561-ben. Az 1562-ben megjelent *Egervölgyi hitvallás* nyomtatását azonban Huszár Gál csak elkezdte, de nem ő fejezte be, mert még ez év tavaszán távozott Debrecenből, és újra visszatért a királyi Magyarországra. Az 1562. évből származó debreceni nyomtatványok közül tehát nem mind készült Huszár Gál idejében, minthogy azonban nem vitte magával teljes felszerelését, így betűi egy része továbbra is felismerhető a debreceni nyomtatványokban.

Debrecenből való távozásának okát többen kutatták, azt is feltételezve, hogy Meliuszal való ellentétei miatt nem maradt tovább a városban. Valószínűbbnek látszik azonban, hogy Huszár a reformáció ügyét elsősorban a hívők között, a gyülekezetben végzett lelkipásztori munkával kívánta szolgálni, és csak másodsorban a nyomdászat eszközével. Ezért fogadta el az egyébként sokkal kevésbé biztonságosnak ígérkező révkomáromi prédikátori tisztséget.

Huszár Gál 1562. októberében már Komáromban tartózkodott mint protestáns prédikátor. Itt azonban nincs nyoma annak, hogy könyvnyomtatással foglalkozott volna; 1563-ban már újra menekülnie kellett, mert Oláh érsek sürgetésére Károly főherceg ismét elrendelte Huszár bebörtönzését, hívei segítségével azonban sikerült megmenekülnie. Ekkor egy időre nyoma vesz, időközben valószínűleg Nagyszombatban is hirdetett igét, majd 1573-ban Komjátiban működött lelkészként. Itt ismét elkezdte nyomtatói működését, tipográfiájának azzal a részével, amelyet magával hozott Debrecenből.

Huszár komjáti működésének két évéből két nyomtatványa ismeretes. Az első, Bornemisza Péter prédikációinak első kötetét még Bornemiszával társulva, közösen adták ki. A testes kötet nyomtatását a kolofon szerint Komjátiban kezdték, de Semptén fejezték be. Huszár Gál és Bornemisza társulásakor a Huszár Gál tulajdonában lévő készlet feltehetően Bornemisza vásárlása révén vált alkalmassá nagyobb munkák kinyomtatására. Úgy látszik, Huszár magával hozta Debrecenben használt díszait, köztük a megszűnt sárvár-újszigeti nyomdából származó darabokat (pl. az Ádámot és Évát ábrázoló dúcot, amely 1562-ben Huszár Gálnak egy debreceni, 1574-ben pedig már Bornemiszának egy semptei nyomtatványát díszítette). E díszek és iniciálék egy része ugyanis szétválásuk után Bornemiszához, Semptére került. Huszár Gál és Bornemisza Péter különválásának egyik oka valószínűleg a földrajzi távolság volt, hiszen Bornemiszát Semptére kötötte egyházi hivatala, másrészt, talán Huszár Gálnál fiatalabb és mozgékonyabb lévén, nagyobb szabású könyvkiadási tervei voltak.

Más díszek viszont, mint horgonyos nyomdászjelvényének dúca, természetesen továbbra is Huszár tulajdonában maradt: nyomon követhető 1561-től (Debrecen) Komjátin át (1574) egészen fia, Huszár Dávid pápai műhelyéig (1577). Huszár nyomdászjegye a rézkígyó és horgony kombinációja, amely a Genfben működő könyvkiadók jelvénytípusát követi. Huszár Gál másik komjáti kiadványa, amelyet már önállóan nyomtatott, *A keresztyéni gyülekezetekben való isteni dicséretes* című evangélikus énekes- és imádságos könyv.

Huszár Gálnak a kották előállítására szolgáló felszerelése lényegében azonos formában volt meg 1559-ben Óvárrott, majd közel másfél évtized után 1574-ben Komjátin.

Közben azonban – a mai ismeretek alapján – nem használták sehol sem. Jogosnak látszik tehát az a feltételezés, hogy Huszár 1562 tavaszán, Debrecenből való távozásakor magával vitte a könyvek díszítő anyagával együtt a kották nyomtatására szolgáló felszerelést is. Igazolni látszik ezt az a körülmény is, hogy a debreceni és a váradi nyomda 1569, illetve 1566. évi énekeskönyveiben nem található zenei illusztráció. A készlet 1574 utáni sorsa ismeretlen: egyetlen hazai kiadványban sem tűnt fel többé. A komjáti énekeskönyv Huszár Gál legutolsó nyomtatványa, ebben számtalan új könyvdísszel jelent meg; ez az ő legdíszesebb, reprezentatív kiadványa. Az énekeskönyvben közel félszáz iniciálé, hét fejléc és három zárómetszet váltakozik, a címlapot saját nyomdászjegye díszíti.

Nyomdája fiára szállt, aki a tipográfiát még egy ideig üzemben tartotta. Huszár Dávid, aki a pápai református lelkészségben és a nyomda vezetésében apját, Huszár Gált követte, *A keresztyéni hitről való tudománynak summája* című református katekizmusát mint első írását említi. Ennek első része a Heidelbergi Káté fordítása, a második rész pedig imádsággyűjtemény. Kiadta még a Hercegszőlősi kánonokat latinul és saját fordításában magyarul. Nincs nyoma annak, hogy 1577 után is nyomtatott volna bármit, és apjától örökölt tipográfiájának további sorsa is ismeretlen.

A Hoffhalter-műhely Magyarországon

Hoffhalter Rafael

Debrecen 1565

Várad 1565–1567

Gyulafehérvár 1567–1568 (1569)

Hoffhalter Rudolf

Nedelic 1573, 1574

Alsókindva 1573–1574

Debrecen 1576–1584, 1586

Várad 1584–1585

Hoffhalter Rafael Poznańban született, lengyel nemesi családból, Rafael Skrzetusky néven. 1549-ben már Zürichben tartózkodott, itt házasodott, és neve ekkor már Hoffhalter volt. Az új név választására tehát nem Bécsben került sor, hanem korábban, Zürichben. Ennek jelentése a „reményt tartó”, és Bécsben használt nyomdászjelvényén a latin „spes” szó is ugyanerre utal. 1550-ben született fia, Rudolf keresztanyja a svájci reformáció nagy alakjának, Heinrich Bullingernek lánya volt. Korabeli adatok tanúsítják, hogy 1551-ben a zürichi tanács felvette a polgárok közé Hoffhalter betűöntőt és mintakészítőt. Néhány év múlva elhagyta Zürichet, és családjával Bécsbe költözött, ahol 1556-ban három éves privilégiumot kapott könyvnyomtatásra, mintakészítésre, papír- és könyvkereskedésre. Hamarosan megkezdte nevezetes bécsi nyomdai tevékenységét, amelyet 1563 elején hagyott abba.

Hoffhalter Rafael már bécsi tartózkodása idején is több magyar nyelvű könyvet, kalendáriumot nyomtatott. Nála tanulhatta a nyomdászatot Huszár Gál, és meglehet, hogy Bornemisza Péter is. Huszár Gál tőle vásárolta nyomdafelszerelését, és bizonyosnak lát-

szik, hogy a kapcsolatot a későbbiekben sem hanyagolták el. Feltétlen összefüggést kell látni abban, hogy Huszár Gálnak a debreceni nyomdától való megválása után a Bécsből távozni kényszerült Hoffhalter Rafael éppen Debrecenben telepedett le, és ott folytatta a könyvnyomtatást. Bizonyára Huszár Gálnak része volt abban, hogy Hoffhalter ebben a városban talált menedéket. Bár Hoffhalter neve 1565 előtt nem fordul elő debreceni nyomtatványokon, már korábban, 1563-tól kezdve részt vett a tipográfia munkájában mint fametsző is.

Hoffhalter Rafael egyik legszebb és legnevezetesebb magyarországi kiadványa, Werbőczy István *Tripartitum*ának magyarra fordított kiadása Debrecenben 1565-ben jelent meg. Hoffhalternek valószínűleg sikerült Bécsből elmenekítenie jól felszerelt nyomdája egy részét, de meglehet, hogy ez két részletben történt, és 1563/1564 fordulóján visszatért Bécsbe, hogy ottani műhelyének további részeit vigye át Debrecenbe. Ekkor hozhatta el jellegzetes ószövegségi jeleneteket ábrázoló iniciáléit, díszei egy részét és talán betűmatricáit is. Ezt látszanak igazolni az 1565-ös debreceni nyomtatványok bővült betűsorozatai és újonnan feltűnő betűi, amelyek közül egy sorozatot már valószínűleg Debrecenben metszett.

Röviddel Werbőczy *Tripartitum*ának kinyomtatása után Hoffhalter Rafael Debrecenből Váradra költözött. Vallási meggyőződése egyre közeledett az unitáriusokhoz, talán ezért távozott a református Melius Juhász Péter közvetlen környezetéből. 1567-ig tartó váradai tevékenysége idején kiadta Jób könyvét és részben elkészült Melius *Szent János jelenései* című könyvének kinyomtatásával, de befejezése már nem tőle származik. Ebben van Meliusnak az a nevezetes, az olvasóknak címzett írása, amelyben „Rosszhalter” Rafaelt kárhoztatja a szövegben lévő sok hibáért. Talán Váradhoz lehet leginkább kötni azt a példány alapján már nem ismert nyomtatványt, Melius Újtestamentum-fordítását, amely esetleg „Szeged” nyomdahellyel jelent volna meg. 1567-ben azonban már Gyulafehérvárról folytatta nyomtatótevékenységét, az unitáriusokkal rokonszenvező János Zsigmond udvarában, akinek fametszetes címere Hoffhalter több gyulafehérvári nyomtatványán is megtalálható. Itt Hoffhalter elsősorban Dávid Ferenc unitárius vitairatait adta ki, köztük a reformátusok és unitáriusok között lezajló gyulafehérvári hitvita jegyzőkönyvét is.

Hoffhalter Gyulafehérvárról halt meg 1568-ban. Hátrahagyott tipográfiájával azonban még 1569-ben is nyomtattak. Az egyik nyomtatványon 1568-ban özvegye, egy másikon 1569-ben Gregorius Wagner, egyébként ismeretlen nyomdász neve szerepel, a többi kiadvány pedig a nyomda, illetve nyomdász megjelölése nélkül jelent meg.

A Hoffhalter-nyomda történetével foglalkozónak feltűnik, hogy Rudolf nem lépett 1568 elején Gyulafehérvárról elhunyt apja örökébe. Váradon sem dolgozott ezekben az években, amint azt korábban feltételezték. Pontos születési dátumának ismeretében (1550) ez érthető, hiszen apja halálakor még kiskorú volt, 21 éves korában, különösen örökölt ipar esetében, 24 év helyett kivételesen már jogilag nagykorúnak számíthatott.

1571. szeptember 17-én Báthori István – az előző évi speyeri cenzúrapátensre támaszkodva – rendeletileg megtiltotta az uralma alatt álló területen a protestáns kiadványok kinyomtatását. Ezért a kolozsvári, sőt a debreceni nyomda is átmenetileg világi tárgyú munkákat jelentetett meg. Hoffhalter Rudolf, aki 1571 decemberében lett nagykorú, az 1573–1574-es években a Mura és Dráva vidékére áttelepülve Alsóliván és

Nedelicen már önállóan dolgozott. A Habsburg tartományokban érvényben lévő cenzúrendeletre hivatkozva tiltotta ki Miksa király Bánffy Miklós birtokáról, Alsólindváról 1574-ben. Hoffhalter ekkor Nedelicre, Zrínyi György oltalma alá költözött, ahol még ki-nyomtatott néhány könyvet, de innét is hamarosan menekülni kényszerült. Nedelicről való kitiltásakor az általa nyomtatott művek nagy részét elégették, Pergossich horvát Tripartitum-fordítása is alig kerülte el ezt a sorsot, ahogy erről maga a fordító beszámolt.

Ezen a vidéken legközelebb 1586–1587 között működött nyomda, a Nedelichez közeli Varasdon, Joannes Manlius vezetésével. Az, hogy az utóbbi nyomtatványain varasdi munkásságát követően Hoffhaltertől származó könyvdíszek tűntek fel, valamiféle kapcsolatra enged következtetni e két – helyileg nagyon közel, de időben több mint tíz év távolságban működő – műhely között. Különösen szembetűnő ez az azonosság az ószövegségi jeleneteket ábrázoló iniciáléknál, amelyeknek szinte mindegyike megtalálható Manliusnál. Még figyelemreméltóbbak az egybeesések a betűkészlet tekintetében, megjegyzendő azonban, hogy e betűk Bécsben nem kizárólag Hoffhalternél, hanem más nyomdákban is használatban voltak.

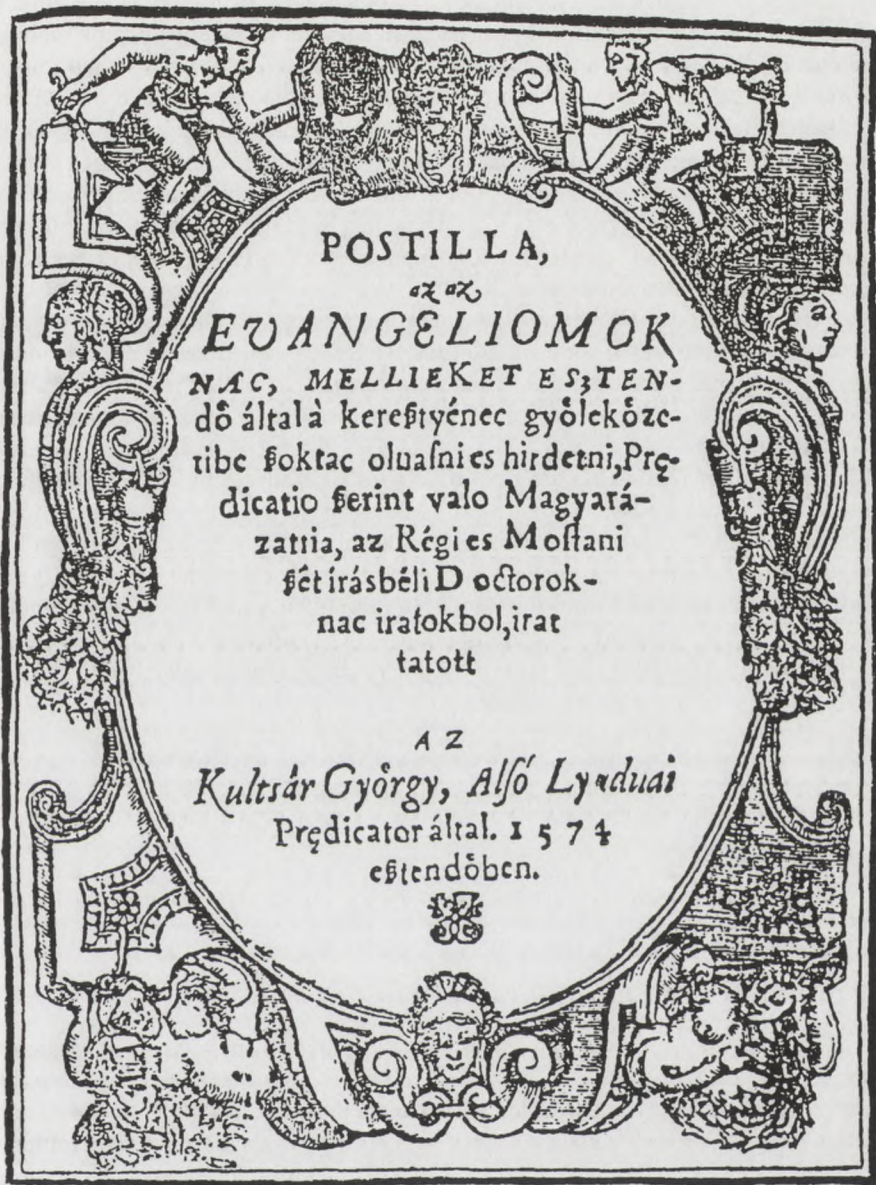
A legutóbbi időkg ismeretlen volt, mi történt a Hoffhalterek nyomdai felszerelésével, hiszen Rudolf az apai örökségből, amelyet Alsólindván és Nedelicen még használt, a díszek közül egyedül a fametszetes családi címet vitte magával Debrecenbe, ahol (rövid váradi kitérővel) 1586-ban bekövetkezett haláláig dolgozott. Néhány 1574-ben Alsólindván még Hoffhalter Rudolf által használt könyvdísz váratlanul a szebeni nyomda kiadványaiban tűnt fel. Ezek alapján megállapítható volt, hogy Hoffhalter Rudolf felszerelése a Dráva és Mura vidékéről átkerült Szebenbe, ahol 1575-ben a város kezdeményezésére papírmalom mellett könyvnyomda is létesült. Hoffhalter Rudolf tehát átmenetileg, még debreceni tartózkodását megelőzően a szebeni tipográfiával is kapcsolatban állt, készlete nagy részét annak engedte át. A nagyhirű Hoffhalter-féle műhely betűi és könyvdíszei azután a változó vezetés alatt álló szebeni nyomda használatában a 17. században is még sokáig fellelhetők.

Hoffhalter Rudolfnak Alsólindvát és Nedelicet követően egy darabig nem ismeretes nyomtatványa. Debrecenben 1576-ban kezdett nyomtatni, Komlós Andrásnénak, a korábbi debreceni nyomdász özvegyének házában. Miután Szebenbe került saját felszerelése legnagyobb része, így Debrecenbe szinte üres kézzel, fametszetes címerével és mindössze egyetlen, jellegzetes betűtípusával érkezett. Az 1577-ből származó debreceni nyomtatványok egy részén még Komlósne neve szerepel, másik részén már Hoffhalter Rudolfé, aki az özvegy kezével a Komlós-féle nyomda birtokába jutott. Debreceni munkássága idején több alkalommal is kiadott református énekeskönyvet, számos históriás éneket, bibliai történetet (csak 1582-ből nyolc ilyen műfajú kiadványról van tudomásunk).

Debreceni munkásságát megszakítva 1584–1585-ben átmenetileg Váradra költözött és itt nyomtatott. Ez alatt az idő alatt a debreceni nyomdászat szünetelt. Váradi tevékenysége idejéből három kiadványa ismeretes, köztük egy kalendáriumhoz fűzött vers, amely az új időszámítást támadta. A XIII. Gergely pápa által elrendelt naptárreform bevezetésének a protestánsok következetesen ellenálltak, így Hoffhalter is a régi időszámításhoz ragaszkodott. Váradon adta ki újra Decsi Gáspár református prédikációit, korábbi debreceni, szintén általa nyomtatott kiadása nyomán. 1586-ban tért vissza Debrecenbe, ahol még ugyanebben az évben meghalt.

16–17. Kétszer felhasznált fametszetű címplapkeret
Hoffhalter Rudolf két különböző nyomtatványán, kicsinyítve
(Debrecen, 1565 és Alsólindva, 1574). Az elsőben Hoffhalter nemesi címere

A több helyen, de néhol nem is egyszer megfordult Hoffhalter-műhely nyomon követésében és vizsgálatában a fő nehézséget az okozza, hogy betűik egyidejűleg több hazai műhelyben is jelen vannak. Ennek magyarázata, hogy 16. századi nyomdáink többségétől eltérően Hoffhalterék betűmatricákkal is rendelkeztek. Tehát apa és fia több mint húsz évre terjedő magyarországi munkássága idején többször is átönthették betűiket. Minthogy Hoffhalter Rafael betűmetszéssel is foglalkozott, ez megmagyarázza, hogy az általa használt betűsorozatokban miért mutatkozik helyenként némi eltérés. Tehát a tőlük származó betűk kisebb változásokkal egyszerre több helyen, párhuzamosan is használatban voltak. Sőt ismeretes, hogy Huszár Gál Hoffhalter Rafaeltől vásárolta – még Bécsben – saját felszerelését, és nem lehetetlen, hogy Joannes Manlius felszerelésének egy része is a bécsi Hoffhalter-műhelyből származik.

Úgy tűnik, hogy Hoffhalter Rafael már magyarországi működésének elején is foglalkozott fametszéssel és később is több illusztrációt, címlapkeretet készített kiadványaihoz. Debrecen városának címerét, a reneszánsz csarnokban elhelyezett zászlós bárányt minden bizonnyal itt metszette, iniciáléit azonban valószínűleg Bécsből hozta magával. Bécsi eredetű iniciáléi és díszai közül azonban nem mindegyik saját munkája, mert bécsi officinája számára több neves fametsző is dolgozott. Bizonyosan Gyulafehérvárott készítette a nagy felháborodást kiváltó, Szentháromságot gúnyoló fametszeteit. Feltehetően Hoffhalter Rudolf is foglalkozott fametszéssel, talán tőle származik egy 1584-ben kiadott nyomtatványában megjelenő címer. A nagy gonddal és sok előkészülettel tervezett Félegyházi-féle Újtestamentum-fordításhoz Hoffhalter Rudolf új, stilizált levél- és szőlőindákból komponált iniciálé-sorozatról is gondoskodott. A két Hoffhalter több mint félszáz nyomtatványa közül némelyik a hazai reneszánsz könyvdíszítés legszebb darabja.

A Bornemisza–Mantskovit-műhely

Sempte 1573–1578

Detrekő 1579–1584

Rárbók 1584

Galgóc 1585–1588

Vizsoly 1588–1599

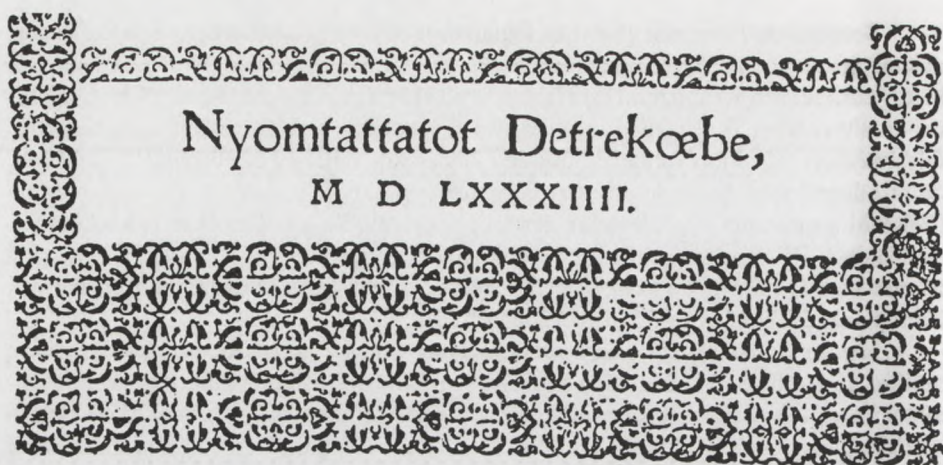
A 16. század két legnagyobb nyomdászati teljesítményeként a hazai nyomdatörténet Bornemisza Péter *Foliopostilláját* és Károlyi Gáspár bibliafordítását, a *Vizsolyi Bibliát* tartja számon. Az elsőt, amelyet az irodalom Bornemisza többi prédikációs kötetétől eltérő folio mérete miatt nevez *Foliopostillának*, saját műhelyében maga Bornemisza nyomtatta ki. A Vizsolyban kiadott *Szent Bibliát*, amelyet az irodalom nyomtatási helye után nevez *Vizsolyi Bibliának*, volt nyomdája majd utóda: Mantskovit Bálint készítette, azzal az egyes elemeiben még Bornemiszától származó nyomdafelszereléssel, amely 1573-tól negyedik századon át volt használatban. Ebben a helyét többször változtató műhelyben jelent meg Bornemisza Péter szinte teljes irodalmi munkássága nyomtatásban, az első teljes magyar bibliafordítás és még negyedszáz egyéb nyomtatvány.

Bornemisza Péter már 1569-ben foglalkozott azzal a gondolattal, hogy prédikációinak megjelentetéséhez mecénásokat szerezzen. Kéziratban lévő műve ekkor 1200 lapot tett ki, és becslése szerint több mint ezer forintba volt szüksége kinyomtatásához. Olyan nyomda, amely ezekben az években magyar nyelvű kiadványok előállításával foglalkozott és folyamatosan működött volna, mindössze a kolozsvári Heltai- és a debreceni műhely volt, de mindkettő földrajzilag kívül esett Bornemisza működési területén. Lelkészi hivatala (Felső-Magyarország egyik legtekintélyesebb főúrnak, Balassa Jánosnak lelkésze és fiának, Balassi Bálintnak nevelője volt) Északnyugat-Magyarországhoz kötötte. Bornemisza is azok közé az író-prédikátorok közé tartozott, akik felismerték a nyomtatott szó hatását, mint példaképe és atyai barátja, egyben lelkésztársa, Huszár Gál is.

Huszár Gállal valószínűleg bécsi tartózkodása idején ismerkedett meg, talán akkor, amikor az Hoffhalter Rafael bécsi műhelyében tanulta a nyomdász mesterséget. Ugyanekkor készült Bornemisza *Elektrája* Bécsben, éppen Hoffhalter műhelyében (1558). Bornemisza érdeklődése is itt ébredhetett fel a könyvnyomtatás iránt. Kettejük útja néhány évre elvált, majd ismét földrajzi közelségbe kerültek egymással. Minden bizonnyal mindkettőjüket foglalkoztatta egy újabb nyomda felállításának terve, hiszen a nyomtatás mesteriségéhez mindketten értettek. Ez a tervük 1573-ban vált valóra. Ekkor Bornemisza már Julius Salm gróf és felesége, Thurzó Erzsébet galgóci birtokán állt szolgálatában. A birtokközpont Sempte volt, 1572-ben Bornemisza ide költözött, és már itt lakott, amikor hozzáfogott Komjátiban az első prédikációskötet nyomtatásához. Huszár Gál ugyanis ekkor a Forgách család bizalmát élvezte, és birtokukon, a csallóközi Komjátiban működött lelkészként. Itt állította fel újból nyomdáját 1572/1573-ban, amely azonban akkor már tíz éve (Debrecen óta) nem volt használatban. Nyomdakészlete igen hiányos lehetett, hiszen felszerelése egy részét Debrecenben hagyta. Ezért nagyobb a valószínűsége, hogy Huszár Gál újbóli nyomdaalapítása inkább közös vállalkozásban történt, amelynek fő mozgatója talán a Huszárnál fiatalabb Bornemisza volt, és a jelentős mennyiségű új felszerelés az ő vásárlásából származhatott. Az új betűket a bécsi Stainhofer-műhelyből szereztek be.

Bornemisza ötkötetes *Postillája* első darabjának kinyomtatását, amint arról kolofonja tájékoztat, Komjátiban kezdték és Semptén fejezték be. A Semptén lakó Bornemiszának elég sok fáradozással járhatott a nyomtatás figyelemmel kísérése, a kézirat szállítása, korrektúrája, ezért bizonyára szívesen önállósult. Lehetséges, hogy Bornemisza ilyen vállalkozásban látta anyagi és polgári függetlenségének biztosítékát. Huszár Gáltól való szétválása valamikor 1573/1574-ben történhetett. Önállósulásuk alkalmával a betűkészletet és díszeket is megosztották egymás között olyan módon, hogy két használható nyomdafelszerelés jöjjön létre. A díszek közül a régebbiek (talán éppen Bornemisza közvetítésével Huszár Gálhoz jutott), a sárvár-újszigeti fadúcok most Bornemiszához kerültek, újonnan felállított semptei műhelyébe.

Bornemisza tehát semptei szuperintendensi munkája mellett biztos megélhetést nyújtó állás és hatalmas patrónusok védelmében kezdte meg kiadói- és nyomdásztevékenységét. Ettől kezdve tíz éven át szinte kizárólag saját műveinek megjelentetésével foglalkozott. Kinyomtatta *Postillái* további köteteit, köztük a negyedik részhez csatolt *Ördögi kísérteteket*, amellyel kihívta a katolikus papság, sőt patrónusa, Julius Salm gróf haragját is, aki megvonta tőle támogatását, és kiutasította Semptéről. 1578 decemberében kényszerült távozni, és 1579 januárjában költözött Detrekőre. A vár ura, Balassa István már korábban

18. Bornemisza Péter Foliopostillájának impressuma (Detrekő, 1584) kicsinyítve

biztosította Bornemiszát jóindulatáról és támogatásáról. Sikerült nyomdáját is Detrekőre áttelepítenie, és még ebben az évben új betűvásárlással frissítette fel korábbi készletét. A Detrekőn feltűnő új betűk bizonyára Bécsből származnak, és ezzel a vásárlással függhetett össze bécsi útja is, amely kis híján fogsággal végződött.

Bornemisza bizonyára nem maga végezte a nyomtatás munkáját, hiszen egyik művében maga is megemlékezik „nyomtató legényei”-ről. A korabeli gyakorlat szerint a patrónus és mecénás keresése, valamint a korrektúra volt a nyomdatulajdonos gondja. Valószínű, hogy már Semptén is keze alatt dolgozott Mantskovit Bálint, vagy ahogy latinosan nevezte magát, Valentinus Farinola, Bornemisza feltehetően lengyel származású nyomdász. Bár nem tudunk arról, hogy Lengyelországban önálló nyomdája lett volna, a keze alól kikerült nyomtatványok – nem utolsósorban maga a *Vizsolyi Biblia* – azt bizonyítják, hogy igen jól képzett, ügyes mester volt. Nem lehetett teljesen ismeretlen a neve Bécsben sem, hiszen 1582-re kiadott kalendáriumában azt írja, hogy a bécsi könyvárusok régóta biztatták magyar naptár kiadására.

Bornemisza postilláival kapcsolatban, azok hatalmas terjedelmét figyelembe véve megállapítható, hogy ilyen nagyságrendű nyomtatótevékenység egyedülálló abban az időben. A nyomtatás üteme egyre gyorsult: a *Postillák* második részéből kb. 75, a harmadikból már 107 levél szedése és nyomása esett egy-egy hónapra. Bornemisza detrekői éveinek legjelentősebb teljesítménye az egykötetes *Foliopostilla* megírása és kibocsátása volt. Igényes tipográfiájával, mértéktartó díszítésével az egyik legszebb 16. századi magyar könyv. Bizonyosnak látszik, hogy Bornemiszának Detrekőn még nem volt matricája, nem tudta újraönteni elkopott betűit, hiszen több alkalommal is kénytelen volt újakat vásárolni.

A *Foliopostilla* megjelenése után hamarosan, még 1584-ben meghalt Bornemisza, ezután készült el Balassi Bálint fordításában a *Vigasztaló könyvecske*, amelyet már Mantskovit nyomtatott. Bornemisza korábbi munkatársa már 1585-ben Galgócra költözött, és tovább folytatta nyomtatói tevékenységét Bornemisza hátrahagyott készletével. A *Foliopostillát* Bornemisza már a Detrekővel szomszédos Rárbókból datálta, ahol birtoka, saját háza és

majorsága volt, mely bizonyára családjáé maradt. Nincs adatunk arra, hogyan tett szert Mantskovit Bornemisza nyomdájára, bár feltételezhető, hogy az utolsó detrekői években egyfajta társas viszony volt kettejük között.

A Mantskovit által vezetett nyomda Galgócon jelentős felszereléssel gyarapodott, és minthogy részben már itt megjelentek azok az új betűk, amelyekkel később a *Vizsolyi Bibliát* nyomtatták, megengedhető a feltételezés, hogy Mantskovit ezzel már a biblia kinyomtatására készülődött. Meglehet, hogy amíg megfelelőbb hely nem kínálkozott, Galgóc is számításba jött mint az első teljes magyar bibliafordítás nyomtatási helye, bár Károlyi Gáspár lakhelyétől, Göncről meglehetősen távol esett. Több jel mutat arra, hogy Mantskovitot már jóval 1588 előtt megkeresték Galgócon a biblia kinyomtatása ügyében, és a nyomdai előkészületek nagy részének, így a betűöntésnek is, Galgócon kellett történnie.

A Biblia kiadói Gutgesell Dávid bártfai műhelyét is alkalmasnak találhatták a teljes magyar protestáns Biblia kinyomtatására. Bártfa valóban sokkal közelebb esett Göncchöz, mint bármely más, korabeli nyomda, a terv mégsem valósult meg, mert Gutgesell nem vállalta a nyomtatást. Ugyanakkor, éppen a *Vizsolyi Biblia* nyomtatásának évében, 1589-ben Salomon Sultzer német származású betűöntő dolgozott Gutgesell házában, és nem lehetetlen, hogy a készülő Biblia számára talán ennek a betűöntőnek a közvetítésével szereztek be külföldről matricákat, vagy őt bízták meg a nagy mennyiségű ólombetű öntésével. Biztosra vehető tehát, hogy a Biblia kiadóinak ösztönzésére – és a mecénás protestáns főurak anyagi támogatása révén – Mantskovit ilyen szándékkal frissítette fel tipográfiáját.

Vizsoly több szempontból megfelelőbb volt a Biblia nyomtatására: Göncchöz közelebb és Bécestől távolabb esett, mint Galgóc. Itt a nyomda számára a helység földbirtokosa házat is rendelkezésre bocsájtott: a nyomdát valószínűleg a Rákócziak és Mágocsyak kastélyához tartozó valamelyik melléképületben helyezték el. A Biblia kinyomtatásához 1589. február 1-jén kezdtek hozzá és 1590. július 20-án fejezték be, vagyis a munka másfél évet vett igénybe. (Ezt néhány hónappal megelőzte egy nagyobb szedéstükörrel készült próbanyomtatás, amelynek emlékét néhány töredék őrizte meg.) A *Vizsolyi Biblia* példányszámát 700–800-ra lehet becsülni, terjedelme 603 ív, ez a 16. század legnagyobb hazai nyomdai teljesítménye. A munkához – ilyen példányszámmal és ennyi idő alatt – feltehetően négy sajtóra volt szükség, amellyel az összes hazai műhely közül messze kimagaslik. Az új beszerzések között tehát biztosan új sajtók is voltak, mert nem valószínű, hogy Bornemisza akár kettő is lett volna.

Vizsolyban 1599-ig jelentek meg nyomtatványok, évente egy-két kisebb terjedelmű mű, leginkább alkalmi jellegűek. A nyomda nevezetes kiadványai közül a Balassi Bálint halálára írt *Epicedium* említendő. Vizsolyban még mindig a nyomda birtokában voltak a Bornemiszától, sőt Huszár Gáltól származó iniciálék és díszek. Lehetséges, hogy Klöss Jakab, a későbbi második bártfai nyomdász valóban Vizsolyban dolgozott Mantskovit mellett. Az a feltevés azonban nem állja meg a helyét, hogy Klöss a vizsolyi felszerelésből alapította volna bártfai nyomdáját. Klössnek a vizsolyitól és a másik bártfai műhelytől, Gutgesellétől jól megkülönböztethető, önálló műhelye volt. Valóban vannak olyan elemei a vizsolyi készletnek, amelyek Klösshöz kerültek, de azokat csak jóval később, 1608 után használta. A *Vizsolyi Bibliából* ismert díszek egy része a 17. század folyamán a bártfai városi nyomdában, sőt még a 18. század elején a bártfai műhelyt megvásárló kassai jezsuita nyomdában is fellelhetők.

Joannes Manlius műhelye

Németújvár 1582–1585, 1595–1597

Monyorókerék 1587–1592

Németlővő (Sicz) 1592–1593

Keresztúr 1599, 1601, 1603–1605

Sárvár 1600, 1602

A 16. század végén és a 17. század elején működő magyarországi nyomdászok egyik figyelemreméltó képviselője Joannes Manlius volt, aki előbb Krajna tartomány (a mai Szlovénia) fővárosában, Laibachban, majd az akkori Magyarország nyugat-dunántúli részein (ma nagyrészt az ausztriai Burgenlandban) működött. Közben rövid ideig Varasdon, Magyarország akkori társországnak, Horvátországnak területén dolgozott, onnan azonban visszatért Nyugat-Magyarországra, ahol még mintegy két évtizedig nyomtatott.

Az első mű, amely őt nevezi meg nyomdászként, 1575-ben Laibachban került ki sajtója alól, az utolsó pedig (Német)Keresztúron 1605-ben. Manlius a személyére vonatkozó kevés adat alapján krajnai vagy isztriai születésű lehetett. A Wittenbergben tanult és irodalmi tevékenységet is folytatott, azonos nevű Melanchthon-tanítvány és a nyomdász Manlius személyének azonossága nincs bizonyítva. Nevét többféle alakban használta, a szlovén Mandelztól a német Manelig. Leggyakrabban, éppen magyar nyelvű nyomtatványain is, a latinos Manlius alakot részesítette előnyben. A rá vonatkozó első adat Laibachból származik, ahol a szlovén nyelvű bibliafordítás megjelenítése tárgyában fordult a krajnai rendekhez nyomdája felállításáért. Kérelmét ugyan elutasították, de még ugyanebben az évben (1575) megjelentette az első szlovén nyelvű, szlovén földön kiadott bibliarészletet. Munkájának ismeretlen pártfogói valószínűleg a krajnai protestáns rendek lehettek. Laibachi tevékenysége idején könyvkereskedése is volt és könyvkötéssel is foglalkozott.

Manlius nyomdájának fő tevékenysége a szlovén nemzeti ügygel ekkor teljesen összefonódott reformáció szolgálata volt. Az itteni reformációt, továbbá az anyanyelvű irodalom ügyét szorgalmazó, a krajnai rendek és Laibach városa engedélyével dolgozó nyomdász működését végül betiltották. Az intézkedés közvetlen ürügye az a próbanyomtatvány volt, amelyet Manlius a szlovén nyelvű bibliafordítás előkészületei során készített (1580). A kiutasított nyomdász csak többször megismételt parancsra, két évvel az első rendelkezés után hagyta el Laibachot. A város és a tartományi gyűlés valószínűleg megpróbált közbenjárni érdekében. Végül 1582. április 3. után távozott, magával vitte nyomdáját, de könyvesboltját hátrahagyta.

Laibachból távozva valószínűleg útba ejtette Grácot, ahol fölkereste Jeremias Homberger gráci vezető lelkészt. Homberger és Manlius gráci találkozását mind ez ideig nem bizonyítják forrásértékű adatok. Viszont ismeretesek Homberger magyarországi kapcsolatai Batthyány Boldizsárral és Sopron magisztrátusával. Hombergernek a nyugat-dunántúli lutheránusokkal való együttműködése révén ismernie kellett Beythe Istvánt is, úgy is mint korábbi soproni lelkészt, majd Batthyány Boldizsár udvari papját.

Valószínűleg Hombergernek is, és Beythének is érdeke volt egy közeli nyomda alapítása, méghozzá olyan hatalmas protestáns főúr védelme alatt, mint Batthyány Boldizsár. Az udvar ugyanis ezekben az évtizedekben már cenzúrendeletekkel is igyekezett gátat vetni a reformációnak, bár ennek Magyarországon szinte semmi foganatja nem volt. Protestáns nyomda létesítésére megfelelő helynek ígérkezett Batthyány Boldizsár udvara. Ő otthon és Bécsben lutheránus hatásokkal, Párizsban a kálvinizmus-sal is megismerkedett. Még ugyanabban az évben, amikor elhagyta Laibachot (1582), Manliusnak két nyomtatványa is megjelent Németújvárott (egyikük a „Velágos Várat” megjelöléssel). Működésének 1582-ben indult, mintegy három és fél éves németújvári szakaszából 17 nyomtatvány maradt ránk, köztük kilenc egyházi jellegű. Ebből az öt magyar nyelvű Batthyány Boldizsár papja, Beythe István írta. Ekkor készült a főúr udvarában működő tudósak, Carolus Clusiusnak tudománytörténeti jelentőségű botanikakönyve Manlius sajtóján. A hazai orvostörténet első magyar nyelvű nyomtatványa a soproni Frankovics Gergely orvos *Hasznos és felette szükséges könyve*, amely ráadásul az első rézmetszetekkel díszített magyarországi könyv. Manlius magyar és német naptárakat is kiadott: 1583-ra már ó és új naptárat. Draskovich György győri püspök 1583. szeptember 21-én rendelte el az új naptár bevezetését egyházmegyéjében, amelybe a zömmel evangélikus Sopron is beletartozott.

1586–1587-ben Manlius Varasdon tartózkodott, ahol kinyomtatta többek között a helybeli lelkésznek, Anton Vramecnek kétkötetes, horvát nyelvű postilláját. Ottani tartózkodása idején helyi szerzők művei készültek műhelyében. Manlius Varasdra távozásának okairól semmi adatunk sincs: feltehetően a helybeli szerzőknek könyvkiadási lehetőség kellett, az olvasóközönségnek pedig könyvre volt szüksége. Nyomda azonban Hoffhalter Rudolfnak a közeli Nedelicről való kitiltása (1574) óta nem működött a környéken. Feltételezhető, hogy Batthyány Boldizsár sógora, Zrínyi György is azok között volt, akik Manliust Varasdon pártfogolták. Ennek a főúrnak ugyanis a környéken nagy kiterjedésű birtokai voltak – a nyomdásszal való kapcsolatára azonban bizonyíték nem áll rendelkezésünkre. Ugyanakkor Varasd a horvát reformáció egyik legfontosabb központja volt, bizvást feltételezhetjük a város vezetői és a reformációt támogató főurak együttműködését a nyomda ügyében.

Manlius Magyarországra visszatérve továbbra is Zrínyi György birtokához tartozó területen, Monyorókeréken nyomtatott még évekig (1587–1592). Varasdon Manlius nyomdakészletében bizonyos gyarapodás következett be. Ekkor kerülhetett tulajdonába Hoffhalter készletének néhány darabja. Fel kell figyelni Hoffhalter Rudolf Nedelicen használt nyomdakészletének Manlius varasdi nyomtatványaival való hasonlóságára. Nemcsak a Hoffhalter-illusztrációk egy részét látjuk viszont Manliusnál, hanem a betűkészletek is sajátos egyezéseket mutatnak. De a Hoffhalter-felszereléssel való azonos elemek már Varasdot megelőzően is jelen voltak Manlius készletében, sőt bizonyos egyezések Manlius legkorábbi nyomtatványai és Hoffhalter Rafael bécsi nyomtatványai között is mutatkoznak. Megjegyzendő azonban, hogy ebben az esetben Bécsben általánosan forgalomban lévő betűkről van szó.

Manlius Monyorókeréken többek között egy haditudósítást, históriás énekeket, valamint egy különleges formátumú, haránt alakú, kotta nélküli énekeskönyvet jelentetett meg. Frankovics rézmetszetekkel díszített orvosi könyvét másodszor is kiadta.

19. Fametszetes díszek Manlius műhelyéből (1584–1604)

Feltűnő, hogy Manlius Monyorókeréken már általa, vagy mások által kinyomtatott műveket adott ki újra. Nem egyházi jellegű utánnyomásai jórészt kolozsvári kiadványokról készültek.

Manlius még 1592-ben átkerült a Vas megyei Németlővőre, korabeli nevén Siczre. Utánnyomásainak egy része már ott készült. Felmerülhet a kérdés, hogy mi készíthette a sok utánnyomásra Manliust, aki eddig elsősorban a patrónusai köréhez tartozó szerzők műveit bocsájtotta ki? A patrónuscseré (Zrínyi György személye) sem látszik indokolni ezt az utánnyomás-sorozatot. Inkább a lutheránus és kálvini irányzat között ekkor élesedő teológiai és személyi feszültségek okozhatták, hogy új nyomtatnivaló híján rákényszerült az említett utánnyomásokra. Majd 1593-ban áttért az elsősorban kálvinista művek utánnyomására, ami a kálvinizmus felé hajló Zrínyi György fennhatósága alatt érthető.

Minthogy 1594-ből nem maradt ránk Manlius-nyomtatvány, nem tudni, meddig maradt Siczen és mikortól tartózkodott Németújvárott. 1595 és 1597 között kiadott művei ugyanis mind Németújváron jelentek meg, ahol már korábban (1582–1585) több évig tartózkodott. Ebből a második németújvári korszakából a Beythe István fia, András által összeállított Füveskönyv említésre méltó. Manlius tehát újra a református Batthyányiak birtokán tartózkodott, de pártfogója ekkor már Batthyány Ferenc volt, az 1590-ben meghalt Boldizsár fia.

A 16. század végéig megjelent Manlius-nyomtatványok az egyaránt Nádasdy-birtokot képező két nyomdahely: Keresztúr és Sárvár egyikén jelentek meg: 1598–1599-ben (Német)Keresztúron, 1600-ban Sárváron (Sárvárra még egyszer visszatért 1602-ben, Keresztúron még kétszer is megfordult a 17. század első éveiben). Manlius 1598-ban Keresztúron kinyomtatta a lutheránusok tanait összefoglaló *Summája az articulusoknak*, vagyis az Egyesség könyvének is nevezett evangélikus hitvallást, reformátusellenes támadás kíséretében. Ellentétben a Batthyányakkal, Nádasdy Ferenc ugyanis evangélikus volt.

Joannes Manlius műhelyének nemcsak Hoffhalter nyomdájával, hanem a nagyszombati Telegdi- illetve káptalani nyomdával kapcsolatban is kimutathatók bizonyos egyezései. 1598-tól kezdődően ugyanis egyes jellegzetes, korábban csak Nagyszombatról ismert iniciálék is feltűntek nyomtatványain, egyelőre nem tudni azonban, hogy közös beszerzési forrásról, vagy valóban a nagyszombati iniciálék vándorlásáról van-e szó. Manlius könyvnyomtatói tevékenysége a Nádasdyak birtokán 1605-ig, a nyomdász haláláig tartott.

Manlius magyarországi működése 1582 és 1605 között – a varasdi éveket leszámítva – mintegy húsz évig tartott. A 16. század folyamán mai ismereteink szerint 46 művet adott ki és további 18 művet a 17. század elején. Magyarországi tevékenysége mindvégig elsősorban a nyugat-dunántúli protestánsokat szolgálta. Működésének ott hazai színhelyén kis változásokkal, némi gyarapodással mindvégig ugyanazzal a felszereléssel nyomtatott, amelyet halála után, a 17. század első évtizedeiben Farkas Imre használt.

KATOLIKUS NYOMDÁK

A nagyszombati Telegdi-nyomda (az esztergomi káptalan nyomdája), 1578–1609

Attól kezdve, hogy az ország középső részét a törökök elfoglalták, Nagyszombat lett az esztergomi érsekség és a káptalan székhelye. Telegdi Miklós esztergomi érseki helynök nyomdaalapítására a jezsuiták ideiglenes visszavonulása idején került sor. A 16. század hatvanas éveinek közepén a jezsuiták nemcsak Magyarországot kényszerültek elhagyni, hanem 1565-től bécsi kollégiumuk és nyomdájuk sem működött tovább. Minthogy ezekben az években már Nagyszombatban is erősödni kezdett a protestantizmus, e folyamatot Telegdi előbb csak irodalmi téren próbálta megállítani (megindította a magyarországi ellenreformáció hitvitázó irodalmát), majd elhatározta, hogy állandó katolikus nyomda alapításával próbálja ellensúlyozni az országban működő, egyöntetűen protestáns kézben lévő tipográfiák hittérítő munkáját. Katolikus nyomda hiányában saját művét, *A kereszténységnek fundamentomai* című, első magyar katolikus katekizmust Bécsben kellett kinyomtatnia (Hoffhalternél 1562-ben). Nagyszabású munkájának, *Az evangéliumoknak magyarázatjának* első része is még Bécsben jelent meg (1577), de eközben már lépéseket tett a nagyszombati nyomda szervezése ügyében, és prédikációinak második része már ebben az újonnan felállított hazai officinában készült.

20. A nagyszombati nyomda iniciálé-sorozata, kicsinyítve.
Az A, E és M betűk Manlius nyomtatványain is előfordulnak 1598–1602 között

Telegdi nyomdavásárlásának előzményeihez tartozik, hogy a bécsi jezsuiták nyomdája, amely 1559-ben kezdett működni, és ahol magyar szerzők művei is megjelentek, mint Draskovich György pécsi püspök *Epistola paraenetica* című munkája, 1577-ben már tizenkét éve használatlanul hevert. I. Ferdinánd halála után ugyanis Miksa császár megszüntette a jezsuita nyomda évi segélyezését. Amikor tehát Telegdi Miklós Rudolf császárhoz fordult, hogy a katolikus egyház érdekében a nyomda vásárlásához támogatását elnyerje, a császár 1000 forintot adományozott erre a célra, 500 forintot pedig az esztergomi káptalan. Az adásvétel 1577. november 20-án jött létre, és Telegdi a könyvnyomtató műhelyt saját házában helyezte el.

Kiadványainak címlapján kezdettől fogva a „felséges római császár engedelmével” megjelölés olvasható, ez azonban inkább csak az egyes könyvek jóváhagyására vonatkozhatott, mert a nagyszombati nyomda működési engedélyét Rudolf császár és magyar király csak 1584. augusztus 14-én adta ki írásban, privilégium formájában. Minthogy Gutgesell bártfai műhelyével együtt a nagyszombati nyomda a két első olyan magyarországi tipográfia, amely a német-római császár és magyar király működési engedélye birtokában dolgozott (jóllehet alapítását időben megelőzte több hazai műhely és közülük három a királyi Magyarország területén), érdemes részletesebben kitérni erre az európai szokásoknak megfelelő általános és speciális privilégiumra. A nagyszombati nyomdára vonatkozó engedélyben a magyar király egyúttal eltiltotta a további működéstől mindazokat a nyomdákat, amelyeket eddig az országban nyíltan vagy titkon, a király tudta és beleegyezése nélkül állítottak fel. Az engedély értelmében tilos Telegdi nyomtatott műveinek engedély nélküli vagy külföldön való utánnyomása, és behozatala Magyarországra. A privilégium tehát Telegdi szerzői jogát is speciális védelmébe vette. Ugyanakkor előírta még, hogy Telegdi szerzői jogának és nyomdai termékeinek hathatósabb védelme érdekében legalább 3-3 példányt a nyomdának a magyar királyi udvari kancelláriába kell felterjesztenie. Ez az első kötelespéldányra vonatkozó rendelkezés Magyarországon.

A nagyszombati nyomda 1578-ban kezdett dolgozni. Első kiadványa az olasz származású Lorenzo Magiónak, a jezsuiták bécsi tartományfőnökének az olmtüzi társulati

szabályzata, *Canones* címmel. Mint tartományfőnök, bizonyára ő adta el a használaton kívüli bécsi jezsuita nyomdát, ezért Telegdi udvariasságból inkább Magio, és nem a saját munkáját (prédikációinak második kötetét) készítette el elsőnek. Ezt a *Canonest* Telegdi különben is a nyomda kipróbálásának tekinthette. A Telegdi-féle postillák második kötetének munkálataihoz a nyomda már új könyvdíszeket szerzett be. Úgy látszik ugyanis, hogy a bécsi jezsuitáktól vásárolt készletet már ebben az évben némileg felfrissítették új könyvdíszek, főleg iniciálésorozatok beszerzésével. Valamiféle kapcsolatot kell feltételezni a Telegdi-nyomda és Joannes Manlius Nyugat-Dunántúlon működő nyomdája között. Ez utóbbi felszerelésében ugyanis 1598–1602 között több, a jellegzetes nagyszombatiakkal egyező iniciálé tűnt fel. Éppen ezek az iniciálék nem tartoztak az eredeti bécsi jezsuita nyomda felszereléséhez, hanem ezekkel a díszítőelemekkel a műhely valószínűleg már Nagyszombatban bővült.

Telegdi mellett dolgozott Pécsi Lukács káptalani ügyész, aki mint költő és nap-tárfordító, szerkesztő, korrektor és talán fametsző, a nyomda vezetője volt. Már 1579-re kiadta a később hagyománnyá vált nagyszombati kalendáriumok első darabját. A továbbiakban olyan jelentős munkák hagyták el a sajtót, mint Ransanus *Epitome rerum Hungaricarum* című, Magyarország kivonatos történelmét, földrajzát ismertető műve, amely Zsámboki János kiadása nyomán készült (1579). A nyomdának 1583-ban Otmar Bálint volt a faktora, amint azt az 1583-ban nyomtatott és 1584-re szóló új naptár tanúsítja. Ez a kalendárium a 16. század egyetlen olyan nagyszombati nyomdaterméke, amelyen nyomdász neve szerepel. Nem tudni, hogy mennyi ideig vezette a nagyszombati tipográfiát, de az bizonyos, hogy 1603-ban már Prágában dolgozott. Otmar nagyszombati tartózkodása a nyomda betűtípusainak 1583-ban történt átöntésével is összefügghetett. 1584-ben ugyanis a nyomda a magyarországi törvények, a *Corpus juris Hungarici* teljes gyűjteményét jelentette meg Telegdi Miklós és Mossóczi Zakariás szerkesztésében, amely egyúttal a nyomda tipográfiai is legkiválóbb alkotása. Erre a nagy munkára előkészülve öntették újra a betűket és egyúttal több új típus is ekkor jelent meg először.

Telegdi 1586-ban halt meg. Néhány hónappal korábban kelt végrendeletében a tulajdonában lévő könyveket a felállítandó jezsuita kollégiumnak hagyta, a nyomdáról nem volt szó a végrendeletben. Érthető módon, hiszen az nem sajátja, hanem az esztergomi főegyházmegyéé és a káptalané volt. Telegdi halála után a jezsuiták elérkezettnek látták az időt, hogy egykori bécsi nyomdájukat visszaszerezzék, és feltehetőleg ilyen értelemben próbáltak eljárni az udvarnál. Mossóczi Zakariás még ugyanebben az évben parancsot kapott Rudolf császártól, hogy a nyomdát a könyvekkel együtt át kell engednie a Nagyszombatban alapítandó jezsuita kollégium részére. Telegdi Miklós azonban annak idején az uralkodó jóváhagyásával és anyagi támogatásával szerezte meg a tipográfiát. Rudolf császár tehát a jezsuiták követelését a magyar királyi udvari kamarának továbbította véleményezésre, amely azonban határozottan az átadás ellen volt, azzal az indokkal, hogy egyrészt Telegdi szándéka szerint a nyomdának az országban kell maradnia (jóllehet erre nem volt utalás Telegdi végrendeletében), másrészt követelték annak az 500 forintnak a megtérítését, amelyet az esztergomi káptalan adott a vásárláskor. Rudolf császár 1587. április 30-i leirata ilyen értelemben rendezte a nagyszombati tipográfia ügyét: a továbbiakban az esztergomi káptalan őrizze és használja a nyomdát.

Telegdi halála után a nyomda eszmei irányítója Monoszlói András lett, a nagyszombati káptalani iskola humanista képzettségű tanára, pozsonyi prépost, maga is hitvédő iratok szerzője. A tipográfia gyakorlati vezetése továbbra is Pécsi Lukács kezében maradt, aki a 17. század elejéig folyamatosan Nagyszombatban működött. Telegdi halála után azonban a nyomda veszített korábbi jelentőségéből: hiányzott személyes részvétele és közreműködése a nyomdai munkálatok minden területéről.

A 17. század első éveiben még Pázmány Péter első vitairatai (1603-ban és 1609-ben) itt jelentek meg. Éppen Pázmány 1609-ben kiadott három művének három különböző nyomtatási helye mutatja, hogy ebben az évben változás történt a nagyszombati nyomdászatban: *Az nagy Calvinusnak* című műve még a káptalani nyomdában, az *Alvinczinak* írott *Öt szép levél* Grazban, harmadik hitvitázó irata, *Alvinczi feleletinek megrostálása* pedig az újonnan létesült pozsonyi érseki nyomdában jelent meg. A Telegdi-illetve a káptalani nyomda 1609-ig tartó működésének idejéből közel hetven kiadványról tudunk: a nyomdából hitvitázó, prédikációs, ismeretterjesztő művek kerültek ki magyar és latin nyelven.

Az 1609. évet követően nincs nyoma a káptalani nyomdának sem fennmaradt nyomtatványok, sem korabeli iratok formájában. A nyomdának és felszerelésének sorsa a továbbiakban nem ismeretes. Az a tipográfia, amely 1619-ben működött Nagyszombatban, már nem a Telegdi által alapított műhely volt.

A vimpáci ferences nyomda, 1593–1599

A 16. század utolsó évtizedében a nyugat-magyarországi Vimpác (Wimpassing) ferences kolostorában nyomda működött. Nagyszombat mellett ebben az időben ez volt hazánkban a második katolikus műhely, amelynek ma öt nyomtatványa ismeretes. A vimpáci nyomda sorsa szorosan összefonódott a Pichler és Stotzinger családokkal. A Lajta jobb partján fekvő Vimpácon az uradalom új tulajdonosa, a buzgón vallásos Leonhard Pichler, Ferdinánd császár titkos tanácsosa akart kolostort alapítani azzal a szándékkal, hogy a protestantizmust új uradalmában visszaszorítsa. Terve életében nem valósult meg, de veje, Ruprecht von Stotzingen 1587-ben hozzáfogott a kolostor építéséhez. Stotzingenék a ferencesek szigorúbb, obszerváns ágának tíz tagja számára biztosították a szükséges ellátást a rendházban, a Miaszonyunkról elnevezett templom felszentelésére pedig 1593. június 8-án került sor. Ekkor Stotzingen már alsó-ausztriai helytartóvá lépett elő. A család könyvtárat is adományozott a ferencesek tanulmányainak támogatására. Nem ez volt az egyetlen kolostor, amelyet Stotzinger alapított, birtokain több apácazárdát és szerzetesházat is létesített: így a stotzingi kolostort, amelybe jóval az alapító halála után szerviták költöztek be. Nem sokkal később Nádasdy Ferenc megvette az uradalmat és a szerzeteseket az általa kiépített közeli Loretomba telepítette át, ahol később (1670–1672) ugyancsak működött nyomda.

A vimpáci kolostor valószínűleg a 17. század eleji harcoknak esett áldozatul: megszűnésének időpontjára több feltevés is lehetséges, egyesek ezt a Bethlen-féle hadak 1619. évi dúlásának tudták be, mások szerint csak 1627-ben hagyták ott a ferencesek vimpáci házukat.

Bár viszonylag gazdag dokumentáció áll rendelkezésre a kolostor alapítása és működése első éveinek történetéhez, a tipográfiát egyetlen forrás sem említi. Mindaddig, amíg nem került elő néhány itt készült nyomdatermék az 1960-as években, senki sem tudott róla, a vimpáci nyomda emléke tökéletes feledésbe merült.

A nyomda ma ismeretes öt kiadványa közül három az 1593. évből származik, egy 1595-ből, egy pedig 1599-ből. Tartalmilag valamennyi szoros kapcsolatban áll a kolostorral. A kiadványok közül három kis imádságoskönyv, egy a vimpáci kolostor alapításával függ össze, egy pedig egy vimpáci szerzetes munkája. Csak az utóbbi latin, a többi német nyelvű. A nyomda felszerelését az alapító Stotzinger bizonyára Bécsben szerezte be, és a gyakorlott fametszőre utaló illusztrációk is innen származhatnak, vagyis a vimpáci kolostort építtető Pichler és Stotzingen család a kor és a környék igényéhez képest aránylag jól felszerelt nyomdával látta el a ferenceseket.

A nyomdász személye – a ferences kolostorok nyomdáinak gyakorlata szerint – ismeretlenségben maradt, nem szerepel kiadványaikon, a nyomda helye azonban pontosan meg van jelölve: „Wimpassing an der Leytta in Ungern”. A közel tucatnyi betűtípus és könyvdísz mellett a nyomdász képességeit bizonyítja, hogy a viszonylag több felkészültséget kívánó piros-fekete nyomást is sokszor használta a kiemelés fokozására és a kor esztétikai követelményeinek kielégítésére. Az alapítás körülményeiről beszámoló látomás illusztrálására szolgáló jó minőségű metszet pedig arra utal, hogy ennek elkészítésére a kegyúr vagy esetleg maguk a ferencesek két évvel a műhely megindulása után is áldoztak.

Minthogy a vimpáci kolostor feltehetően több mint két évtizedig állt, a nyomda további léte sem zárható ki, még 1599 után sem. Igaz, nem volt nyereségre törekvő vállalkozás, nem kellett folyamatosan üzemeltetni, mégis feltételezhető, hogy a ma ismereteken kívül készültek ott további kiadványok is.

RÖVID ÉLETŰ NYOMDÁK

Karádi Pál nyomdája *Abrudbányán* és *Simándon*, 1569–1571

Egyetlen nyomdatermék maradt fenn *Abrudbányáról*, ebből a kis erdélyi bányavárosból, a *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról* című politikai gúnyirat, amelyet 1569-ben nyomtatott ki Karádi Pál, unitárius prédikátor. Ez a tette üldöztetését vonta maga után: a röpirat megjelenését követően hamarosan menekülnie kellett. Miután ez a könyvecske az egyetlen fennmaradt nyomtatvány *Abrudbányáról*, a magyar könyvészet kételkedett abban, hogy a megjelölt évszám valóban a kinyomtatásra vonatkozik-e. Inkább a kézirat keletkezésének évét látták benne, és az előállítás helyét Gyulafehérvárról keresték. A legújabb kutatás azonban bebizonyította e műhely létezését. A nyomtatvány sajtósági tipográfiai jele is bizonyítja, hogy 1569-ben Karádi nyomdája valóban *Abrudbányán* működött.

A simándi nyomda létezése egyedül a heidelbergi unitárius prédikátor, Adam Neuser beszámolójából ismeretes. Neuser adatai, kiegészítve a nyomdászról szóló korábbi ismeretekkel, a következőkről tanúskodnak: az unitárius prédikátor Karádi kény-

telen volt az 1569. évben vagy 1570 elején gúnyirata miatt Abrudbányáról Simándra menekülni. Ez a kis helység, Arad és Gyula között, a magyar Alföld délkeleti határán, abban az időben ahhoz az országrészhez tartozott, amelyet a török megszállva tartott. Itt működhetett talán Karádi nyomdája 1570/1571-ben. Azonban simándi műhelyéből egyetlen nyomtatvány sem került még elő. Amennyiben valóban dolgozott Karádi Simándon is, akkor ez lenne az egyetlen, hódoltsági területen tevékenykedett nyomda. 1572-ben azután Karádinak Simándról is menekülnie kellett, az időközben kitört vallási zavargások kényszerítették távozásra. Neuser és Karádi Lugoson, az akkori Erdélyhez tartozó városban találkozott. Onnan együttesen Temesvárra mentek, ahol az ottani török pasa Neusert elfogta. Karádi 1572-től Temesvárott működött mint prédikátor, nyomdája sorsáról azonban semmit sem tudni.

A beszercebányai nyomda, 1578

A rövid életű beszercebányi nyomdára vonatkozóan a korabeli városi számadások szolgáltatott adatokat. Christoph Scholtz Alsólehotáról származott és nyomdászlegényként került Beszercebányára, ahol már 1577-ben elkezdte berendezni műhelyét. A szükséges felszerelés beszerzéséhez azonban nem rendelkezett elég pénzzel, ezért a városi tanácstól vett fel kölcsönként száz forintot. Erről szóló beadványában ugyanis arról írt, hogy Lipcsében alkudott egy új nyomtatófelszerelésre, amelyet az 1577. év húsvétjáig kell kiváltania. Scholtz hivatkozott arra, hogy a városi tanács már eddig is támogatta őt. Itt elsősorban arra kell gondolnunk, hogy Scholtz a nyomda felállításának a tervét ismertette a tanáccsal, és megnyerte a város urainak beleegyezését. Scholtz a felszerelést először Bécsben akarta megvásárolni, ott azonban csak nagyon magas áron vehetett volna, és nem állt rendelkezésére elég pénz. Ezért tovább ment, hogy Lipcsében vagy Wittenbergben szerezze be a szükséges eszközöket. Lipcsében sikerült is egy új, használatlan betűkészletet találnia egy ugyancsak új présszel együtt. Ennek megvételéhez sem volt elég pénze, de akadt hitelező, aki húsvéti lejáráttal biztosította a hiányzó összeget. Valószínű tehát, hogy a városi tanács Scholtznak erre a beadványára utalta ki a már említett 100 forintos kölcsönt, és így tette lehetővé a nyomda felállítását. Scholtz a következő évben újabb kölcsönt kért a várostól, hogy nyomdáját gót betűkkel is felszerelhesse. A városi számadáskönyv szerint erre a célra harminc forintot kapott.

Első ismert kiadványa előszavának a kelte 1578. január 31. Scholtz tehát a nyomda berendezésével az előző, 1577. év második felében készülhetett el. A beszercebányai műhelyből csak két nyomtatványt ismerünk, mindkettő 1578-ban hagyta el a sajtót. Scholtz nyomdája nem nagyon virágozhatott, hiszen az 1577-ben kölcsönvett 100 forintot még 1590-ben sem fizette vissza teljes egészében. Ebből a feljegyzésből azt is megtudni, hogy 1590-ben még mindig Beszercebányán élt, és akkor is nyomdászként említik. Az valószínűtlen, hogy a nyomda 1590-ig folyamatosan üzemelt volna, de egy-egy, ma ismeretlen nyomtatvány talán még elhagyhatta Scholtz sajtóját. Ma ismeretes kiadványai közül az egyik Gregor Meltzer selmecbányai majd beszercebányai evangélikus lelkész tanítása, amelyben a már csaknem húsz éve megfogalmazott úgynevezett bányai vagy hétvárosi hitvallást is kiadta, másik munkája az előző évben november

13-án megfigyelt üstökös jelentőségével, az üstökösök természetével és következményeivel foglalkozik. Ennek írója Jacobus Pribicerus, aki németországi egyetemeken tanult, majd Besztercebányán és Kassán tanított.

Érdemes megemlíteni, hogy Gutgesell Dávid ugyanabban az évben rendezte be és indította meg nyomdáját, mint Scholtz a magáét, és ugyanebben az évben kezdte meg működését a nagyszombati nyomda is (ez utóbbi természetesen evangélikus kiadványok szempontjából nem jöhetett számításba). Elérhető földrajzi közelségben dolgozott még különböző állomáshelyein a Bornemisza–Mantskovit-műhely. Meglehet, hogy e tényezők együttesen kedvezőtlenül befolyásolták az újonnan alapított besztercebányai nyomda lehetőségeit.

A városi számadások szerint Besztercebányán 1623-ban is dolgozott egy nyomda. A nyomdász ugyanis a szövetséges bányavárosokhoz fordult, hogy támogassák papírvásárlását. Erről a nyomdászról semmit sem tudni, és más nyoma nem is maradt fenn annak, hogy a 17. században Besztercebányán sajtó dolgozott volna. Legközelebb csak a 18. századból ismeretes innen nyomtatott könyv. Az csaknem bizonyosan kizárható, hogy 1623-ban még mindig Christoph Scholtz lett volna a besztercebányai nyomdász.

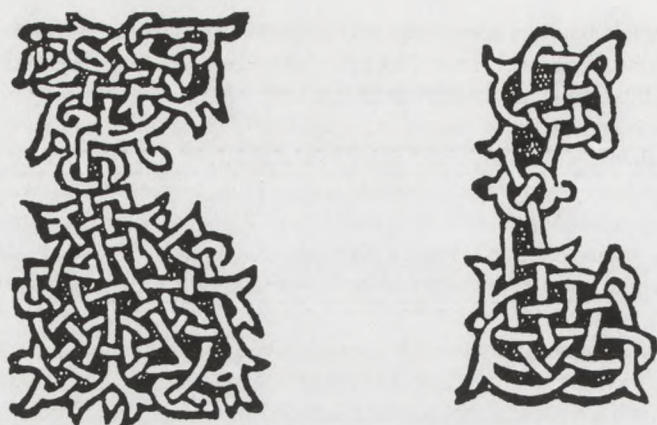
ERDÉLYBEN KÉSZÜLT CIRILL BETŰS NYOMTATVÁNYOK

Az ortodox egyházi könyvek egy részét korábban Velencében nyomtatták (más részüket szerb kolostorokban és a havasalföldi Tírgoviştében is). A török előretörése azonban a román fejedelemségeket elvágtta Velencétől, így részükre 1544 és 1588 között a nyomtatott, főleg liturgikus könyveket az erdélyi szászok városaiban, elsősorban Brassóban, kisebb számban Szebenben, Gyulafehérvárott, Szászvárosban és Szászsebesen állították elő. Ma közel negyven Erdélyben nyomtatott cirill betűs kiadvány ismeretes a 16. századból: egy részük ógyházi szláv, más részük román nyelven íródott. Az utóbbiak bár cirill betűsek, mégsem mindegyikük ortodox egyházi könyv, akad köztük protestáns felfogású mű, pl. katekizmus is.

A 16. század folyamán tehát öt helyen folyt hosszabb-rövidebb ideig cirill betűs könyvnyomtatás Erdélyben, de e műhelyek mindegyike a városban működő latin betűs nyomdától független tipográfiának látszik: legalábbis nem mutatható ki biztonságosan összefüggés a brassói Honterus-féle nyomda és a Coresi-tipográfia, vagy Hoffhalter Rudolf gyulafehérvári nyomdája és Lőrinc diák (Lorinţ) műhelye, vagy a szebeni városi nyomda és Fülöp mester (Philip) műhelye között.

A 16. századi cirill betűs erdélyi nyomtatott könyvek a velencei és szerb kolostorok kiadványai mintájára készültek. Jellegzetességük, hogy sem címlapjuk, sem címük nincsen, a könyv megnevezése és a nyomtatás adatai azonban legtöbbször megtalálhatók az utószóban. Az évszám a bizánci időszámítást követi, és csak ritkán van mellette a nyugati időszámítás évszáma. A legtöbb kiadvány fekete és piros festékkel van nyomtatva, mivel elsősorban a román ortodox egyház liturgikus használatára készültek.

A cirill betűs nyomtatványok több műhelyben készültek, amelyeknek összesen kilenc nyomdászát ismerjük név szerint. A legkorábban Erdély területén nyomtatott cirill betűs román nyelvű könyv Szebenben készült, 1544-ben, Fülöp nyomdásznál.

21. Cirill betűs iniciais Coresi nyomtatványaiból (1577)

Ez a kiadvány (evangélikus katekizmus, amelyből azonban példány ma nem ismeretes) jelenti a román nyelvű könyvnyomtatás kezdetét. Ennél korábban a román fejedelemségekben sem készült román nyelvű nyomtatott könyv. Fülöp mesternél Szebenben jelent meg az első, Erdélyben készült ógyházi szláv nyelvű cirill betűs nyomtatvány, részben ógyházi szláv, részben román nyelven. Ez a legrégebb, példány alapján is ismert román nyelven készült nyomtatott szöveg, amely a négy evangéliumot tartalmazza. Az evangéliumok szövege előtt a fejlécek közepén Szeben város címere látható. Fülöp harmadik munkája 1552 körül készült el, ugyancsak Szebenben. Ennek papírja már az 1546 óta működő brassói papírmalomból való.

A legtöbb művet nyomtatta és a legtöbb működött Erdély területén Coresi diakónus (kisebb megszakításokkal 1557-től 1583-ig), majd műhelyével Șerban nevű fia dolgozott tovább. Fülöp mester és Coresi műhelye nem azonos; az előbbinek sorsa 1552 után nem ismeretes. Coresi műhelye Brassón kívül Szászsebesen is dolgozott. Nyomtatványaiban több munkatársának nevét is megemlíti, így Opreával dolgozott 1561–1562-ben, Tudorral 1579-ben és 1583-ban Mănăilával. Coresi korábban a Havasalföldön, Tîrgovișteben nyomtatott, de tartósan Brassóban telepedett le. Működése kezdetén néhány román könyvet (pl. evangélikus katekizmust) is megjelentetett, túlnyomórészt azonban a román ortodox egyház részére adott ki ógyházi szláv és román nyelvű liturgikus műveket. Könyveivel jelentősen hozzájárult a román nyelv megerősítéséhez. Terjedelem szempontjából nyomdai teljesítménye az elsők között áll a 16. századi Magyarországon. A Coresi-kiadványok példányszámára a brassói papírok vízjeleinek vizsgálata alapján lehetett következtetni, eszerint egy-egy kiadvány általában 200–400 példányban készült.

Coresi több nyomtatványa is Johann Benkner brassói bíró megbízásából készült, ezek terjesztéséről azután valószínűleg brassói kereskedők gondoskodtak. Coresi református postillákat és agendát is kiadott román nyelven (1567), a román nyelvű agendát Heltai Gáspár 1559. évi kolozsvári kiadásából fordították. Több liturgikus könyvet Alexandru havasalföldi fejedelem megbízásából nyomtatott ki. Szászsebesen készült el

1580-ban a *Sbornik*, amely az egész bizánci egyházi év álló ünnepeinek zsolozsmáit tartalmazza. Mintájául az 1538-ban Velencében nyomtatott kiadás szolgált, a fametszetek is ennek illusztrációit utánozzák. Ezt a kiadást Ghenadie erdélyi ortodox metropolita utasítására jelentette meg, záródíszé pedig a Báthoriak címerét foglalja magában. 1581-ben Coresi – már ismét Brassóban – ortodox postillákat nyomtatott ki román nyelven; ennek fordítója is ő volt. Előszavából ismeretes, hogy a könyvet nyomdája Lukas Hirscher brassói bíró megbízásából készítette. A kötet elején Hirscher egészlapos címere, hátul pedig Brassó városé látható. Korabeli adatokból ismeretes, hogy a könyv terjesztésével és értékesítésével maga Hirscher foglalkozott, és hogy a fogarasiak, szebeniek és helybeliek mellett a havasalföldi és moldvai fejedelemségek is sok példányt vittek el.

Coresi jó néhány nyomtatványának utószava pontosan megmondja a nyomtatás megkezdésének és befejezésének időpontját, és azt is, hogy hány (név szerint nem mindig említett) társa vett részt a nyomtatási munkában. Az 1583-ban Mănăilă nevű társával együtt készített munkája lehetett az utolsó, amely még Coresi keze alól került ki. Fia, Șerban 1582-ben Szászvárosban nyomtatta ki a Paliát, a román nyelvű Ószövetség első két könyvét. A könyvet az erdélyi református románoknak szánták, és az erdélyi román reformátusok püspöke, Tordasi Mihály fordította le héber, görög és szerb nyelvből románra. Șerban a könyvet Marien nevű nyomdásztársával együtt készítette. A felszerelés azonos Coresi brassói tipográfiájával: a nyomdászok valószínűleg Brassóból telepedtek át Szászvárosba, hogy a fordítást és korrigálást vezető Mihály püspök székhelyéhez, Tordashoz közel legyenek.

Coresi és Fülöp mester tipográfiáján kívül – Coresivel nagyjából egy időben – Lőrinc diák nyomtatott még önálló műhelyében cirill betűs könyveket (1567–1579) Brassóban és Gyulafehérvárott. Lőrinc diák nemcsak Brassóban, hanem gyulafehérvári nyomtatványaihoz is brassói papírt használt. Egyik munkája, a liturgikus használatra szánt óegyházi szláv nyelvű evangéliumok Báthori Kristóf erdélyi fejedelem megbízásából jelent meg.

Mint rendkívül korai kezdeményezés, megemlítené a Heltai Gáspár által Kolozsvárott latin betűkkel kinyomtatott román nyelvű református énekeskönyv. Bár a töredékben fennmaradt énekeskönyv készítésének pontos idejét nem tudni (1564 és 1586 között készült), ez a ma ismert legkorábbi latin betűs román nyomtatvány.

A 16. század utolsó erdélyi cirill betűs könyve 1588-ban Brassóban Șerbannál, Coresi fiánál jelent meg. Ezután legközelebb fél évszázad múlva nyomtattak újra cirill betűs könyveket Erdélyben.

TÉVESEN FELTÉTELEZETT, VAGY NEM KELLŐEN BIZONYÍTOTT 16. SZÁZADI HAZAI MŰHELYEK

Szlovák bibliográfusok lehetségesnek tartották, hogy 1515-ben Świętopelk Fiol nyomdász huszita bibliát nyomtatott volna ki *Lőcsén*. Fiol, aki néhány cirill betűs könyvet jelentetett meg 1491-ben Krakkóban, valóban többször meglátogatta ezt a felső-magyarországi várost. Nincs azonban bizonyíték arra, hogy ott folytatta volna nyomdászattal kapcsolatos tevékenységét.

Az öt felső-magyarországi város (Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kísszeben) 1549-ben megfogalmazott hitvallását nem nyomtatták ki ugyanabban az évben Kassán, sem 1560-ban Lőcsén, mint ahogyan azt korábban feltételezték, hanem csak jóval később, 1613-ban Kassán. A 16. században Kassán csak rövid ideig, átmenetileg volt nyomda, Huszár Gál 1560. évi ott-tartózkodásakor, Lőcsén pedig a 17. századot megelőzően egyáltalán nem bizonyított könyvnyomtatóműhely léte.

Több 18. századi hazai forrás szerint Szegeden 1567-ben kálvinista felfogás szerinti Újszövetséget nyomtattak ki magyar nyelven. Azonban a nyomdászat létezését az ebben az időben törökök által megszállt városban eddig még nem lehetett megnyugtatóan bizonyítani, és a szóban forgó mű nyomtatási helyéül inkább Várad feltételezhető. Az a nézet is felmerült, hogy Szegeden már 1541-ben illetve 1547-ben dolgozott volna könyvnyomtató műhely. Ezek az adatok vagy tévesek, vagy félreértésen alapulnak (pl. Sylvester János *Újtestamentum*-kiadásánál az „Ujszigetben” szó téves át-vételéből).

Karádi Pál abrudbányai nyomdász 1572-ben a heidelbergi unitárius prédikátorral, Adam Neuserrel Temesvárra érkezett, ahol az ott székelő pasa mindkettőjüket elfogatta. Egy kortársuk levele arról számol be, hogy az unitáriusoknak Temesvárott nyomdájuk volt. Ez az egyetlen adat az esetleges temesvári nyomdáról, amely azonban túlságosan bizonytalan ahhoz, hogy a nyomda tevékenysége egyértelműen bizonyítható lenne.

Az eperjesi nyomda létét egy 1573. évszámú, címlapján valóban Eperjes megjelölést viselő kis tankönyv alapján feltételezte könyvészetünk. Ezzel szemben a sziléziai Neisse városában 1553 és 1585 között dolgozott Hans Creutziger eperjesi származású nyomdász, aki szülővárosával és más felső-magyarországi városokkal is fenntartotta a kapcsolatot. Creutziger többi, neissei nyomtatványával összehasonlítva bebizonyosodott, hogy ugyanott készült ez a kis tankönyv is. Maga a szerző, Lucas Fabinus is eperjesi származású tanár volt, tehát a nyomtatványnak kétszeres magyar vonatkozása is van, a 16. századi eperjesi nyomda létezését azonban sem ez, sem más korabeli adat nem bizonyítja.

A jezsuiták 1579-ben telepedtek meg Kolozsvárott. Több korabeli adat is bizonyítja, hogy ott nyomdát akartak berendezni. Ezek alapján az ebben az időben Kolozsvárott tartózkodó Wolfgang Schreck jezsuita két nyomtatásban megjelent művét és egy további is a kolozsvári jezsuita nyomda termékének tartották. Történt ugyan kísérlet ilyen műhely berendezésére, a valóságban azonban nem működött a 16. században Kolozsvárt semmiféle jezsuita nyomda. Azokról a művekről, amelyeket a feltételezett kolozsvári nyomda kiadványainak tartottak, bebizonyosodott, hogy egyikük Heltainál, a másik kettő pedig Krakkóban készült.

Joannes Manlius egyik 1582-ből való nyomtatványa „Velágos Varat” jelent meg. Ezt a régebbi magyar szakirodalom az Arad megyei Világosvárral azonosította. A Lai-bachból elmenekült nyomdász, Manlius ezt a helységnevet valószínűleg megtévesztésül választotta, de meglehet, hogy az elnevezés a könyv szerzőjétől, Beythe István prédikátortól származik, és inkább jelképes értelme van: a felvilágosult szellemű Batthyány-udvarra utal. Beythe e művét mindenesetre Németújvárott nyomtatták és nem Világosvárott, az előbbitől több száz kilométerrel keletre, Arad megyében, ahol sohasem működött nyomda.

A romániai könyvészet számon tartott a 16. századi erdélyi nyomtatványok között egy művet, amely 1586-ban *Nagybányán* jelent volna meg. A csonkán fennmaradt nyomtatványnak azonban csak előszava kelt Nagybányán. Ugyanennek a műnek korábbi kiadása is ismeretes 1581-ből, és ezt Lipcsében Johann Beyer nyomtatta, ugyanúgy, mint a nagybányai előszóval ellátott későbbi kiadást. Semmiféle adat nem támasztja alá nagybányai nyomda létezését a 16. században.

Fennmaradt egy olyan újságlevél (*Newe Zeitung*), amelynek német szövege szerint azt első ízben Pozsonyban Johann Walónál nyomtatták 1594-ben. Ilyen nevű nyomdász ma sem Pozsonyból, sem Magyarországról, de egész Európából sem ismeretes. Lehetséges, hogy Walo nem nyomdász, hanem kép- vagy kártyafestő, illetve könyvárus volt. Mivel ez az újságlevél a keresztényeknek a törökök feletti magyarországi győzelmeiről tudósít, az is elképzelhető, hogy a rajta szereplő „Pressburgk” helynév ez esetben csupán a híradás hitelességét alátámasztani hivatott koholmány. A sokféle betűtípussal szedett szöveg is inkább külföldi nyomdára utal, és nem hozható összefüggésbe Joannes Manliusnak, a Nyugat-Dunántúlon működő nyomdásznak felszerelésével sem, aki egy időben valóban Pozsony felé is tájékozódott.

Ajánlott irodalom

Általában

- BORSA Gedeon, *Könyvtörténeti írások, I, A hazai nyomdászat 15–17. század*, Bp., 1996.
BORSA Gedeon, *A magyarországi könyvnyomtatás a 16. században*, Magyar Grafika, 1990, 1, 14–18.
FITZ József, *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története, II, A reformáció korában*, Bp., 1967.
GULYÁS Pál, *A könyv sorsa Magyarországon*, 1–3, Bp., 1961.
GULYÁS Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a 15. és 16. században*, Bp., 1931.
A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyagyűjtése, Szeged, 1983. (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.)
Régi magyarországi nyomtatványok, I, 1473–1600, Bp., 1971.
SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a 16. században*, Bp., 1961.

Egyes nyomdákról

A Bornemisza–Mantskovit-nyomdáról

- V. ECSEDY Judit, *A Bornemisza–Mantskovit nyomda története*, Bp., 1990. (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetek 1.)

A cirill betűs nyomdákról

- DEMÉNY Lajos, *Typographische Kennzeichen der kyrillischen Druckpresse in Hermannstadt im 16. Jh.*, *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 1969, 25–36.
HERVAY Ferenc, *L'imprimerie du maître Philippe de Nagyszeben et les premiers livres au langue roumaine*, MKSz, 1965, 119–127.
HERVAY Ferenc, *L'imprimerie cyrillique de Transylvanie au 16e siècle*, = MKSz, 1965, 201–216.

A debreceni nyomdáról

BENDA Kálmán–IRINYI Károly, *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*, Bp., 1961.

A Hoffhalter-nyomdáról

BORSA Gedeon, *Die Buchdruckerfamilie Hoffhalter*, Gutenberg Jahrbuch, 1970, 225–229.

Huszár Gál nyomdájáról

BÁNFI Szilvia, *Huszár Gál távozása Debrecenből és nyomdakészletének további sorsa*, MKSz, 1986, 1–16.

A kolozsvári Heltai-nyomdáról

JAKÓ Zsigmond, *Újabb adatok a kolozsvári Heltai-nyomda kezdetéhez*, MKSz, 1961, 60–65.

JAKÓ Zsigmond, *Újabb adatok Hoffgreff György kolozsvári nyomdász életéhez*, MKSz, 1965, 159–163.

VARJAS Béla, *Heltai Gáspár a könyvkiadó*, Bp., 1973. (Reneszánsz füzetek 24.)

A Manlius-nyomdáról

ZSIGMONDY Árpádné, *Johannes Manlius és nyomdakészlete (1575–1605)*, OSzK Évkönyve, 1982/1983, 297–410.

A nagyszombati Telegdi-nyomdáról

IVÁNYI Béla–GÁRDONYI Albert, *A kir. magyar Egyetemi nyomda története 1577–1927*, Bp., 1927.

A nem kellően bizonyított nyomdákról

DÖRNYEI Sándor, *A 16. századi szegedi nyomda kérdései*, MKSz, 1965, 357–362.

ŽIBRITOVÁ, Gabriella, *Knihlačiarstvo v Bratislave v 16. storočí*, Kniha, '93/94(1996), 35–45.

A rövid életű nyomdákról

DÖRNYEI Sándor, *A 16. századi simándi nyomda*, MKSz, 1964, 172–174.

DÖRNYEI Sándor, *A 16. századi besztercebányai nyomda történetéhez*, MKSz, 1965, 62–64.

KATHONA Géza, *Karádi Pál abrudbányai könyvnyomdája és annak végsorsa*, Református Egyház, 1962, 180–181.

A sárvár-újszigeti nyomdáról

FAZAKAS József, *A sárvár-újszigeti nyomda papirosai*, MKSz, 1957, 116–135.

A szebeni nyomdáról

JAKÓ Zsigmond, *A szebeni nyomda 16. századi történetéhez*, MKSz, 1965, 48–56.

A vimpáci nyomdáról

SEMMELWEIS, Karl, *Ismeretlen 16. századi nyomda a mai Burgenland területén (Vimpác)*, MKSz, 1966, 338–344.

Magyarországi könyvnyomtatás a 17. században

TERÜLETI ÉS FELEKEZETI MEGOSZLÁS

Magyarország 17. századi képét az országnak az előző században történt három részre szakadása határozta meg. A királyi Magyarország és az erdélyi fejedelemség között helyezkedett el a török hódoltság területe. A határok azonban nem voltak állandóak, a század folyamán többször is változtak. Az erdélyi fejedelmek 17. század eleji hadjáratai eredményeképpen pl. Kassa az erdélyi fejedelemséghez került, 1660-ban viszont a törökök kezére jutott a Partium legjelentősebb városa, Várad. Az egyes vidékek gazdasági és kulturális életét alapvetően meghatározta politikai hovatartozásuk.

22. 17. századi hazai nyomdahelyek

	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700
Szenice					□						
Trencsén					□□□□□□□□□□						
Zsolna								□□□□□□□□□□			
Sárvár	□										
Keresztúr	□	□□□□□									
Csepreg				□□□□□□□							
Németújvár			□								
Pápa			□□□								
Tejfalú					□□□□						
Somorja						□					
Kőszeg							□□□□□□□				
Nagyszombat, Kápt.	□□□□										
Nagyszombat, Érs.			□								
Nagyszombat, Egyet.						□□□□□□□□□□□□□□□□□□					
Pozsony, Érs.		□□□□									
Pozsony, Jezs.				□□□□□□□□□□							
Pozsony, Gründ.								□□			
Pozsony, Zerw.									□□		
Sárospatak						□□□□□□□□					
Loretom								□			
Csiksomlyó									□□□□□□□□□□□□		
Bártfa	□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□										
Lőcse, Klöss			□								
Lőcse, Schultz			□□								
Lőcse, Brewer.				□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□							
Kassa, Vár.		□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□									
Kassa, Fejed.		□									
Kassa, Ref.										□□□□	
Kassa, Jezs.								□			
Eperjes							□				
Debrecen	□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□										
Brassó			□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□								
Gyulafehérvár, Fejed.			□□□□□□□□□□□□								
Gyulafehérvár, Ortod.										□	□□
Kolozsvár, Heltai	□□□□□□□□□□□□□□□□□□										
Kolozsvár, Szenci							□				
Kolozsvár, Ref. egyh.								□□□□□□□□□□□□□□			
Kolozsvár, Unit.											□□□
Keresd										□□□□	
Várad				□□□□□□□□							
Szeben, Vár.	□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□										
Szeben, Fejed.							□□□				
Szeben, Szenci							□□□				
Szeben, Ortod.											□
Preszáka					□						
Szászsebes									□		

23. Áttekintés 17. századi hazai nyomdahelyeinkről

E területi felosztást pontosan követte a 17. század folyamán működő nyomdák helye. A királyi Magyarországhoz tartozó nyugat-dunántúli helységek közül kilencben, Felső-Magyarországon szintén kilenc helyen működött hosszabb-rövidebb ideig könyvnyomtatóműhely. Az erdélyi fejedelemséghez tartozó kelet-magyarországi helységek közül háromban, Erdélyben nyolc helyen működött nyomda a század folyamán (összesen 29 helységben, pontosan ugyanannyiban, mint az előző században). A hódolt-sági területen nem működött sajtó; a legközelebbi nyomda a debreceni volt.

E területi széttagoltság mellett a 16. századhoz hasonlóan ekkor is jellemző volt a vallási megosztottság. Bár az ellenreformáció már a század elejétől kezdve éreztette hatását, a katolikus vallás túlsúlya a hazai nyomdák felekezeti hovatartozásában eleinte még nem mutatkozott. A század legnagyobb részében csak egyetlen katolikus nyomda működött az országban, és még a királyi Magyarországon is a protestáns vezetés alatt álló tipográfiák voltak túlsúlyban. A keleti országrészben és Erdélyben pedig a század jelentős részében csak protestáns (lutheránus, kálvinista és unitárius) nyomdák működtek, mindössze a század utolsó negyedében létesült egyetlen, kevésbé jelentős katolikus nyomtatóműhely Csíksomlyón. Országos hatású katolikus nyomda csak a nagy-szombati jezsuita egyetemé volt, amely kiadványainak számával, példányszámával és terjesztésével a 17. század végére már kimagaslott a többi hazai nyomda közül. A század utolsó harmadára az addig protestáns főurak többségének katolikus hitre térésével, a Wesselényi-féle Habsburg-ellenes összeesküvés megtorlásaként további protestáns nyomdák nem létesülhettek.

A 17. század derekáig az egész magyar területen mindössze öt olyan nyomda volt, amelynek eredete a 16. századba vezethető vissza: Szeben, Brassó, Kolozsvár, Debrecen és Bártfa. A többi nyomdahelyen újonnan alapított tipográfiák kezdék meg működésüket.

A FELSŐ-MAGYARORSZÁGI VÁROSOK NYOMDÁI

A bártfai Klöss-nyomda és a városi nyomda

Klöss-nyomda (1601)–1614, 1616–1664

Városi nyomda 1665–1710

A 16. század folyamán Bártfán működő két nyomda közül csak Klöss Jakab műhelye folytatta tevékenységét a 17. században; Gutgesell Dávidé még az előző század utolsó éveiben megszűnt. Közvetett bizonyítékok alapján valószínűnek látszik, hogy Klöss kapcsolatba került Vizsolyban Mantskovittal. Az a feltevés azonban, amely szerint bártfai nyomdáját a megszűnt vizsolyi nyomda felszereléséből alapította volna, nem állja meg a helyét. Klöss ugyanis működése kezdetén saját, máshonnan nem ismert készletével nyomtatott. Ugyanakkor az 1608–1609-es években jelentősebb betűanyag és a vizsolyi nyomda díszjeleinek nagy része valóban Bártfára került. Mindezeket Bártfán az 1630-as évekig használták. (A vizsolyi betűkészlet másik része azonban – éppen a *Vizsolyi Biblia* szövegbetűi – nem kerültek át Bártfára, és a későbbiekben máshol sem jelentek meg.)

A nyomdaalapító idősebb Klöss bártfai működése a 17. században nem folyamatos: két évig Lőcsén dolgozott, ahol akkor még más nyomda nem volt. Már korábban is tervezte, hogy Bártfa helyett máshol folytatja tevékenységét: 1610-ben Kassára készült áttelepülni. Kassa városától száz forint kölcsönt kért papírra és egyéb felszerelésre, hogy nyomdáját ott megalapozhassa. Minthogy azonban a város csak ötven forintot volt hajlandó fizetni, elállt tervétől és vejét, Fischer Jánost ajánlotta a kassaiaknak könyvnyomtatóként.

1614-ben id. Klöss Jakab valóban elhagyta Bártfát és egész nyomdai felszerelésével Lőcsére költözött. Lőcse város tanácsa szívesen fogadta tervét és minden lehető támogatást kilátásba helyezett. A költözködés 1614. február 10. után ment végbe. Klössnek Lőcséhez fűződő reményei nem váltak be és az ekkor már betegeskedő nyomdász 1616-ban már újra Bártfán volt. 1618-ban halt meg, ekkor azonban fia, ifj. Klöss Jakab még nem volt nagykorú. Ezt az 1619 és 1621 közötti átmeneti időszakot csak két nyomtatvány jelzi. A nyomdában 1620-ban Martin Wolfgang tipográfus (későbbi brassói nyomdász) dolgozott, bizonyára mindaddig, amíg az ifj. Klöss el nem érte a nagykorúságot. Wolfgang idejében jelent meg a bártfai nyomda első, 17. századi magyar nyelvű kalendáriuma, az 1621. esztendőre.

A nyomdát öröklő ifj. Klöss Jakab 1622–1663 között állt a nyomda élén. Tevékenységének első éveiben a Várday, Nyáry és Telegdy családok pártfogásukkal több kiadvány megjelentetését is segítették. Így Szepsi Csombor Márton *Udvari scholáját* Telegdy Anna jelentette meg már a szerző halála után. Kinyomtatását Kovásznai B. Imre szorgalmazta, aki a Nyáry-birtokhoz tartozó Szepsiben volt református lelkész, és aki azt eredetileg Lőcsén akarta kinyomtatni. A terv talán még akkoriból származik, amikor az idősebb Klöss átmenetileg Lőcsén volt. Amikor kiadására sor került, 1623 és 1624-ben ott könyvnyomtatóműhely már nem működött. Így fordultak a Bártfán dolgozó ifj. Klösshöz, akinél 1623-ban megrendelték az *Udvari scholát*, majd 1624 elején Kecskeméti C. János művét, a *Szép és ájtatos imádságos könyvecskét*. Minthogy ennek ajánlása Várday Katához szól, költségeit bizonyára ő fedezte.

Előbb az 1634–1635-ös években látszik szünetelni a bártfai tipográfia, majd az 1650-es évektől – legalábbis ma ismeretes termékei alapján – működése ismét rendszeresre vált. A nyomda a kiadványok számának kisebb-nagyobb ingadozásával 1663-ig ifj. Klöss Jakab vezetésével működött. Ifjabb Klöss tekintélyes bártfai polgár volt, aki apjához hasonlóan a városi bíró tisztét is viselte. Nyomdája mintegy félszázados működése és több mint hetven magyar nyelvű terméke révén kiemelkedő szerepet játszott a magyar irodalom és magyar nyelv terjesztésében. Fennmaradt epitáfiuma szerint 1665-ben halt meg, bár neve már az 1664. évből való egyetlen bártfai nyomtatványon sem szerepelt. Úgy látszik, hogy örökösök hátrahagyása nélkül hunyt el, és a nyomdát a kor szokása szerint Bártfa városa váltotta magához.

A tipográfia egy ideig, bizonyára nyomdász hiányában, használatlanul hevert, majd 1668-ban kezdett újra dolgozni, ekkor használták első alkalommal az impreszumban a „városi nyomda” megjelölést Bártfán. Ettől fogva egészen a század végéig a nyomdász nevét ritkán tették ki, legtöbbször csak Bártfa neve szerepel, esetleg még a városi nyomda megjelölés. Így a nyomdavezetők személyéről keveset tudni: 1668 és 1669-ben Georgius Sambuch állt a nyomda élén, de 1669-ben Thomas Scholtz nevével

24. Ifj. Klöss Jakab bártfai nyomdász
epitáfiuma a bártfai templomból (1665)

is megjelent egy nyomtatvány. Scholtznak már tizenhárom évvel azelőtt, hogy bártfai nyomtatványon megjelent volna a neve, ismeretes egy kiadványa Eperjesről, 1656-ból. Ez egyúttal a 17. századi eperjesi nyomdának egyetlen emléke.

Majd 1683–1684-ben Leonhard Ocherlan és a század utolsó éveiben ismét Thomas Scholtz lett a nyomda vezetője. Közben azonban többször is három-négy évig szünetelt a nyomda, amely a két Klöss idején élt virágkora után fokozatos hanyatlásnak indult, bár a Rákóczi-szabadságharc idején még működőképes állapotban volt.

A bártfai Klöss-nyomdában túlnyomórészt evangélikus, kisebb számban református szellemű kiadványokat nyomtattak latin és magyar nyelven: imádságoskönyvet, elmélkedéseket, evangéliumokat és epistolákat több alkalommal is, evangélikus zsinati határozatokat. 1607-ben a Klöss-nyomda hozzáfogott a Károlyi-féle Biblia újra kiadásához. A kortársak véleménye nem egyezik abban a tekintetben, hogy befejezték-e vagy csak elkezdték nyomtatását. Mindenesetre az a tény, hogy e nagy terjedelmű bibliakiadásból mindössze néhány levél maradt fenn, arra mutat, hogy félbehagyták. Ennek oka az lehetett, hogy a Károlyi-féle református fordítás egyes részeit a szigorúan lutheránus bártfaiak kifogásolták.

Hely és nyomda megjelölése nélkül itt jelent meg a század egyik legnépszerűbb református polemikus irata a római pápa ellen Kecskeméti C. Jánostól, akinek egyébként több más munkáját is az ifjabb Klöss nyomtatta ki. Öröknaptárak és sorsvető-

könyvek mellett, ha nem is folyamatosan, de az ifjabb Klöss munkássága idején rendszeresen megjelentek David Frölich magyar nyelvű naptárai. 1650 után azonban a bártfai városi nyomda – legalábbis mai ismereteink szerint – legközelebb az 1701-es esztendőre adott ki naptárt.

Különösen a század első évtizedeiben számos kiemelkedő irodalmi mű hagyta el az idősebb és ifjabb Klöss bártfai műhelyét. Ők nyomtatták ki a Justus Lipsius hatását tükröző *Királyoknak tükörét* Pataki Füsüs Jánostól (1626) és Prágai Andrástól a *Fejedelmeknek serkentő óráját* (1628) mint a „fejedelmi tükörök” Európa-szerte kedvelt műfajának magyar képviselőit. Justus Lipsiusnak A polgári társaságról írt munkája Laskai János fordításában szintén Bártfán jelent meg. Nem Kecskeméti C. János volt az egyetlen református szerzője a bártfai nyomdának, mert Medgyesi Pálnak is több művét, köztük *Praxis pietatis*-fordítását is kiadták. Bártfán jelent meg Balassi Bálint–Rimay János *Istenes énekeinek* legkorábbi kiadása (1632 táján).

A 17. század folyamán Bártfán mintegy kétszáz nyomtatvány jelent meg. Attól kezdve, hogy az egykori Klöss-nyomda városi intézményként kezdett működni, kevesebb és gyengébb tipográfiájú kiadványok hagyták el a bártfai sajtót, és tartalmuk is kevés változatosságot mutat. Túlnyomó részüket tankönyvek és néhány leveles alkalmi kiadványok, vizsgatézisek teszik ki.

Kassai protestáns nyomdák

Városi nyomda 1610–1694

Fejedelmi nyomda 1621–1622

Református nyomda 1695–1704?

A 17. század folyamán Kassa Magyarország egyik legjelentősebb szabad királyi városa, Felső-Magyarország központja. A város kezében tartotta a Lengyelországgal folytatott kereskedést és a belföldi kereskedelem számottevő részét. Kassán az első tartós nyomda alapítása Fischer János nevéhez fűződik. Átmenetileg működött már a városban sajtó a 16. században: Huszár Gált mint az első kassai nyomdászt tartjuk számon; Kassa azonban Huszár Gál számára csak rövid állomás volt (1560).

Amikor 1610-ben a felső-magyarországi öt szabad királyi város elhatározta a tárnokjog kinyomtatását, e munkával a bártfai Klöss Jakobot bízták meg, aki a nyomtatást el is végezte. Ebben az évben, talán éppen ezzel a megbízatással kapcsolatban a kassai tanács át akarta hívni Klösst Kassára, de Klöss az adott feltételek mellett nem tartotta érdemesnek Bártfát otthagyni, ahol már 13 éve dolgozott, ezért maga helyett vejét, Fischer János könyvnyomtatót ajánlotta, Erzsébet nevű lányának férjét.

Fischer nyomdája volt a 17. század első hazai nyomdaalapítása. 1610. december 2-án bemutatta a kassai tanácsnak sajtója első darabját, magyar nyelvű kalendáriumát. A város megbízásából nyomtatta ki 1613-ben Leonhard Stöckel evangélikus hitvallását kétszáz példányban. Bár az első kassai nyomda magánvállalkozásként jött létre és a későbbi nyomdászoknak is saját tulajdonukban volt a tipográfia, mégis minden jel arra mutat, hogy a várostól többféle kedvezményt kaptak, ennek fejében viszont a tanács is

elvárta, hogy a nyomda folyamatosan működjék. Fischer már 1612-ben arról panaszkodott, hogy többe foglalkozik a patikaszerekkel, mint a betűtípusokkal és a nyomtatott ívekkel. 1614 elején halt meg, Fischerné 1614. március 20-án már özvegy volt. A tanácsnak ekkor írt folyamodványában kérte, hogy ne üzzék ki a házból, és ígérte, hogy megfelelő legényt fog tartani. Ez minden bizonnyal későbbi férje, Fest János lehetett, aki Fischerhez hasonlóan egyúttal könyvkötő is volt. Fest 1615. január 7-én vette feleségül Fischer özvegyét, és így tulajdonába került a könyvnyomtató műhely. Tipográfiája a város tulajdonában lévő házban volt, az utcai rész földszinti bolthelyiségeiben. Fennmaradt adatok tanúsítják, hogy Fest Bethlen Gábor megbízásából is nyomtatott (mindaddig, amíg a fejedelem saját nyomdáját Kassára nem rendelte), és a járandóságot a Szepesi Kamara pénztára fizette ki. Így jelentek meg a pozsonyi országgyűlés határozatai és Milotai Nyilas István zsoldármagyarázata is.

A Fischer-nyomda alapjait az a felszerelés vetette meg, amelyet apósától, a bártfai Klösstől kapott. Az 1610-es években juthatott Klösshöz a Mantskovit-féle vizsolyi felszerelés jelentős része, ettől kezdve Bártfán a Vizsolyból ismert díszekkel és nyomdai cífrákkal találkozni. Fischer pedig a jelek szerint a Bornemisza–Mantskovit-műhely betűiből részesedett, valamint Klöss saját betűiből is. Nagyjából ugyanebben az időben (1610) Klöss a már több mint egy évtizede megszűnt Gutgesell-nyomda egy részének is birtokába jutott, bár azt ő maga sohasem használta. Valószínűleg lánya hozományához tartozott. Gutgesell egykori műhelyéből azonban a betűk többé nem tűntek fel, mert Fischer, majd később utóda, Fest is Kassán csak Gutgesell könyvdíszait használta.

1621-től Kassán dolgozott Bethlen Gábor fejedelmi nyomdásza, Nicolaus Mollerus is. Két évig tehát, 1621–1622-ben a városnak két nyomdásza volt. Fest János még 1622-ben pestis áldozata lett családjával együtt. Utóda a városi nyomdász tisztében azonban nem Mollerus, aki Bethlen Gábor nyomdászáként Kassáról Gyulafehérvárra követte a fejedelmet, hanem Schultzs Dániel lett.

A Fischer–Fest-műhely működésének 13 évéből 56 nyomtatvány maradt fenn, közülük a nagyobb terjedelmű munkák inkább Fest idején jelentek meg. A nyomda tevékenysége szemlátomást megeléknült 1619-től kezdődően. Ebben az időszakban, Bethlen Gábor hadjáratával összefüggésben Joannes Bocatius mellett Alvinczi Péter személyisége a legmeghatározóbb nemcsak Kassa életében, hanem a kassai nyomda kiadványait tekintve is. Alvinczi írta névtelenül és Kassán jelent meg a Bethlen háborúival kapcsolatos politikai röpiratok közül az első és legnagyobb hatású, a kétnyelvű *Querela Hungariae, Magyarország panaszja*. Kiadástörténeti érdekesség az a Bocatius által névtelenül megjelentetett *Hornus cometa* című röplap, amely egy üstökös megjelenését adta tudtul (1618). Az ártalmatlannak látszó munkát a császár elleni politikai röpiratként értelmezték és a várost utasították, hogy példányait koboztassa el. A Fest-nyomdában jelent meg 1620-ban az első, Magyarországon nyomtatott, magyar nyelvű útleírás az Európát beutazó Szepsi Csombor Márton kassai iskolamestertől.

A Fischer és Fest által vezetett nyomda egyazon műhelynek tekinthető, ezzel szemben Schultzs önálló készlettel érkezett, amelyet Lőcséről hozott magával. (Természetesen az ideiglenesen Kassán dolgozó fejedelmi nyomda ugyancsak önálló műhely volt: az egykori pozsonyi, illetve nagyszombati katolikus nyomda.) Fest halála után néhány év elteltével úgy látszik, hogy tipográfiája két részre osztva részben a kas-

sai utódhoz, Schultzhoz került, részben a nyomdáját ekkortájt alapító Brewer Lőrinc lőcsei könyvkereskedőhöz. Mindkettőjükénél 1625-ben tűntek fel a Fischer–Fest-féle műhelyből származó díszek és betűk.

Schultz Dániel – aki akárcsak Fischer János, szintén bártfai származású volt – 1623-ban kezdte meg kassai tevékenységét mint Fest János utódja. Ezt megelőzően néhány évig immár önállóan Lőcsén dolgozott. Személye biztosítékot jelentett arra, hogy a megindult kassai nyomdászat a továbbiakban folyamatossá válik. Valóban Schultz, majd özvegye folytatta a Fischer és Fest által megkezdett munkát, és részük volt abban, hogy a kassai nyomdászat 1610-től (napjainkig) szinte folyamatosnak mondható. Schultz Lőcsén használt nyomdafelszerelését teljes egészében átvitte Kassára, ahol néhány év múlva további gyarapodásként hozzájutott az elődje, Fest által használt könyvdíszekhez.

Schultz 1629-ben halt meg, ettől kezdve özvegye nyomdászlegények segítségével irányította a kassai műhelyt. Az egyiknek, David Schmidtnak a nevét egy 1632-es nyomtatvány fel is tüntette, valószínűleg ő lehetett a faktor. Schultz nyomdája az özvegy kezében csak 1634-ig működött folyamatosan, utolsó ismert kiadványa 1639-ből való. Amikor az özvegy meghalt (1640), örökösei a városnak adták el a megmaradt nyomdafelszerelést. 1640 és 1652 között nincs nyoma annak, hogy Kassán tipográfia működött volna. Schultz Dániel halála után egyre kevesebb könyv jelent meg, majd 1640 és 1652 között egyetlen egy sem. Ez a tény valószínűleg összefüggésbe hozható a városnak az erdélyi fejedelemséghez csatolásával: a fejedelmek által támogatott, jelentős gyulafehérvári majd a váradi tipográfia mögött háttérbe kellett szorulnia a kassai műhelynek, míg a Habsburg országrészben Kassához viszonylag közel új versenytárs erősödött meg: a lőcsei tipográfia.

A városi műhely csak 1653-ben kezdett újra dolgozni Valentin Gevers irányításával, aki korábban könyvkötőként működött. Az immár városi tulajdonban lévő nyomda 1657-ben felvett leltárának köszönhetően pontosan ismerjük azt a felszerelést, amellyel Schultz Dániel és özvegye, valamint Valentin Gevers dolgozott, minthogy időközben semmi változás sem történt. Eszerint a több mint húsz betűtípust, matricákat, húsz iniciálésorozatot és egyéb díszeket tartalmazó Schultz-féle tipográfia jól felszerelt műhelynek nevezhető, amellyel Schultz és örökösei mintegy 60 művet adtak ki, köztük Szenci Molnár Alberttől és Alvinczi Pétertől származó prédikációkat a bekecsi templom felszentelése alkalmából, ugyancsak Alvinczi Péter *Rövid úti prédikációit* és *Postilláit* két részben, ezenkívül egy német–latin nyelvű evangélikus énekeskönyvet, amelyet maga Schultz Dániel szerkesztett. Itt jelent meg Darholcz Kristóf fordítása, a *Novissima tuba*, azaz *útiletre serkentő utolsó trombitaszó*, és számos rövidebb terjedelmű alkalmi nyomtatvány.

Az 1653-ban újrainduló kassai nyomda, amelyet Valentin Gevers könyvkötő váltott magához, néhány év múlva váratlanul fellendült. Az 1660-as évek termése (91 nyomtatvány 645 ív terjedelemben) megközelíti a kassai nyomda összes addigi termését, pedig a tipográfia már meglehetősen elhasznált volt. Ráadásul a nyomdavezetők is váltották egymást: Valentin Gevers feltehetőleg 1657-ben halt meg, és ebből az alkalmából vették fel a városi nyomda leltárát. Őt a lőcsei Brewer-nyomdából távozó és önállósuló, a talán dán származású Severini Márk követte (1657–1663), majd özvegye, Susanna. Johann David Türsch neve egyszer már 1663-ban, majd 1665 és 1668 között

szerepelt a kassai nyomtatványokon. Türsch özvegye után a svéd származású Eric Ericson (1669–1674) könyvkötő váltotta magához a városi nyomdát.

1657-től kezdve a részben református, részben lutheránus város nyomdájában egyre nőtt a katolikus nyomtatványok száma. A jezsuiták számára 1674-ig mintegy 35 munkát nyomtattak ki. 1650-ben III. Ferdinánd elrendelte az egri káptalan és a Ferenc rendi szerzetesek visszatérését Kassára, a jezsuita rendnek pedig, amelynek az 1630-as évek-től ismét volt missziója Kassán, házat adományozott.

A protestáns lakosságú városban a jezsuiták tevékenysége olyan erőteljes volt, hogy 1670-re a kassai könyvnyomtatásban a protestáns és katolikus könyvkiadás egyazon súllyal szerepelt. Sőt a két felekezet közötti hitviták kinyomtatásában – ekkor zajlott a kassai majd a felső-magyarországi hitvita – a katolikusok erre az időre helyzeti előnyre tettek szert. Rövid ideig (1673–1674) a jezsuitáknak Kassán saját nyomdájuk is volt, de saját tipográfiájuk megszűnése után ismét a városi műhelyt kezdték foglalkoztatni. Az 1670-es évek második felében szinte csak az ő kiadványaik jelentek meg Kassán. Az egyetlen, protestánsok által használt művet, Comenius *Janua* című tankönyvét Johann Seiberlich kassai könyvkereskedő adta ki, aki Ericson halála után rövid időre megszerezte a tipográfia feletti rendelkezési jogot. 1677-ben azonban új mester, Stephan Bosytz lett a nyomdavezető (1677–1686), aki egyetlen egy alkalmi nyomtatványt kivéve kizárólag a jezsuitáknak dolgozott. A jezsuiták tehát nem is érezhették a saját nyomda hiányát, mert a városi műhellyel szinte korlátlanul rendelkezhettek. A kassai városi nyomda utolsó kiadványa 1694-ből való. Az utolsó nyomdavezető, Johannes Klein valószínűleg ebben az évben halt meg.

A 17. század végén Kassán kísérlet történt református nyomda létesítésére is. A Sárospatakról, majd Göncről elűzött sárospataki kollégium a nyelvtan- és szótáríró Csécsi János professzor vezetésével 1695-ben telepedett meg Kassán, ahol ugyanebben az évben Johannes Klein özvegyétől megvásárolták a gazdátlanná vált kassai városi tipográfiát. Hamarosan elvették azonban iskolájukat, és kiűzték a református kollégiumot a városon kívülre: itt fogtak neki új iskola építésének és bizonyára ide menekítették újonnan szerzett nyomdájukat is. Ennek munkába állítására azonban már nem került sor. Az bizonyosnak látszik, hogy Kassán már 1710-ben nem volt tipográfia, ellenkező esetben Bercsényi Miklósnak nem kellett volna a bártfai városi nyomdát Kassára rendelnie. Az is biztosra vehető, hogy a reformátusok által megvásárolt nyomda nem került a kassai jezsuiták tulajdonába, mert különben nem kellett volna 17. század végi munkáikat Lőcsén nyomtatni, és a 18. század elején a volt bártfai nyomdát megvenniük. Kassán a jezsuiták vagyonát összeíró leltár szerint 1707-ben nem szerepelt nyomda. A reformátusok tulajdonába került kassai városi tipográfia valószínűleg 1704-ben, a Rákóczi-szabadságharc elején pusztult el, az új iskolaépülettel együtt. Vagyis a reformátusok által 1695-ben megvásárolt nyomda úgy pusztult el, hogy egyetlen terméke sem maradt fenn, mégpedig azért, mert nem is működtek. Míg a sárospataki nyomda Debrecenben történt pusztulását a kollégium nagyon is számon tartotta, úgy tűnik, hogy ennek a rövid ideig a kollégium tulajdonában lévő tipográfiának az emléke sem maradt fenn.

Lőcse nyomdászata: a 17. század rövid életű nyomdái és a Brewer-nyomda

id. Klöss Jakab 1614

Schultz Dániel 1617–1623

Brewer-nyomda 1625–(1700)

Lőcse városát szász telepesek alapították a 13. században és a 14. században nyerte el a szabad királyi város rangot. A 16–17. században élte virágkorát: gazdagságát elsősorban a sziléziai–lengyelországi kereskedelemnek köszönhette. Bár 1591-ben Salomon Sultzer betűöntő ajánlkozott Lőcsére nyomdásznak, a Szepesség fővárosában dolgozó első nyomdász a Bártfáról átmenetileg Lőcsére költöző id. Klöss Jakab volt 1614-ben. Lőcsei nyomtatványai csak ebből az évből ismeretesek. Bár a lőcsei tanács támogatta tevékenységét, mégsem telepedett itt meg véglegesen, hanem 1616-ban már újra Bártfán dolgozott.

1617-től a szintén bártfai származású Schultz Dániel, a Klöss-nyomda alkalmazottja alapított Lőcsén nyomdát. Schultz kapott ugyan a lőcsei tanácstól némi támogatást, adókedvezményt, az újévi kalendáriumokért pénzjutalmat, de kisebb műhelye fejlesztésére nem volt lehetősége. A lőcsei polgárjogot sem szerezte meg, ezzel szemben Brewer Lőrinc tekintélyes városi polgár és háztulajdonos volt. 1623. márciusában Schultz átköltözött Kassára: ennek a városnak Fest János halála után ugyanis nem volt állandó tipográfusa.

1625-ben a Brewer család lőcsei könyvkereskedését Brewer Lőrinc nyomdával bővítette ki és vezette haláláig. Műhelye nem tekinthető a Schultz-nyomda folytatásának, sokkal inkább lehetséges versenytársnak. A könyvkereskedést ő is folytatta, emellett még a könyvkötő mesterséget is kitanulta. A lőcsei könyvkereskedőt az egyházi és kulturális élet kedvező változása, a Bocskai-szabadságharc által kivívott protestáns vallásszabadság, valamint a Lőcsén felállított tipográfiák (Klöss, Schultz) révén szerzett közvetlen tapasztalatok motiválhatták saját nyomda alapítására. A két testvér, Brewer Bruno és Lőrinc 1619–1622 között szerezte be nyomdafelszerelését, bár a műhely csak 1625-ben kezdte meg működését. Brewer Lőrinc nem kapott támogatást a várostól, ezért tovább folytatta a jelentős külföldi forgalmat lebonyolító könyvkereskedelmet is. Bátyja halála után (1639) azonban felhagyott a külföldi könyvkereskedelemmel. Bizonyára maga is szakképzett nyomdász volt, és aktívan részt vett a könyvek nyomtatásában.

Brewer Lőrincet 1629-ben tanácsosnak választották, ettől kezdve élete végéig tagja volt a város vezető testületének, sőt négy alkalommal a város bírójának is megválasztották. Második felesége révén, akinek apja Samuel Spielenberger, Szepes vármegye nagy hírnő orvosa volt, vagyona tovább gyarapodott, különösen előnyös volt a nyomda szempontjából, hogy apósa a szepesapolcai papírmalom tulajdonosa volt. A Brewer műhelyében dolgozó nyomdászlegények közül több név szerint is ismeretes, így a sziléziai származású Georg Springer 1640-ben elnyerte a lőcsei polgárjogot; lőcsei származású volt Johann Brexel, aki az 1630-as évek elején dolgozott itt, majd külföldi vándorútra indult. Ő kapcsolatba került Konrad Kramer augsburgi származású krakkói

25. A lőcsei nyomda két 17. századi iniciálésorozatának egy-egy darabja

betűöntő mesterrel, aki vagyona egy részét is ráhagyta. Brexel hazatérte után ismét Lőcsén dolgozott, benősült a Brewer családba. További alkalmazott volt Illyési István is, aki Váradról származott el, és valószínűleg Szenci Kertész Ábrahámnál tanult vagy dolgozott előzőleg. Illyési Lőcsén 1654-ben nyerte el a polgárjogot, és még később, Brewer Sámuel idejében is a nyomdában dolgozott. Ismeretes még Stephan Fliess és Jakob Kussmann nyomdászlegények neve. A nyomdához könyvkötőműhely is tartozott, ahonnan Severini Márk, Georg Kraus és Georg Steinhübel neve maradt fenn. (Severini a nyomdászathoz is érthetett, mert Valentin Gevers kassai nyomdász halála után távozott Lőcséről, és a kassai tanács 1657. március 5-én neki adta át a nyomdát.)

Brewer Lőrinc 1664-ben halt meg, és már 1665-ben fia tulajdonába került a nyomda: Brewer Sámuel ekkor lett nagykorú és lőcsei polgár. 1666 és 1669 között a wittenbergi egyetemen tanult, ezalatt vagyonát sógora kezelésére bízta. Apjához hasonlóan városi tisztségviselő, képviselőtestületi előjáró lett. Hosszú politikai pályája alatt egyetlen célja volt: az evangélikus vallás védelmezése az erőszakos ellenreformációtól. 1674. március végén Lőcsén beszüntették az evangélikus vallásgyakorlatot, ezek után a városi tisztségviselők egy része áttért a katolikus vallásra, Brewer Sámuel azonban mindvégig megmaradt lutheránusnak. 1684-ben választották meg először Lőcse város bírójának, majd utána még több ízben is.

Még Brewer Sámuel idején is a nyomdában dolgozott a már említett Illyési István és Jakob Kussmann, az 1670-es évektől egészen az 1690-es évek végéig Johann Sagittarius felső-sziléziai származású legényt is alkalmazták, aki korábban Kassán is megfordulhatott. Brewer egy másik sziléziai eredetű segédje, Christoph Pach 1674-ben nyerte el a lőcsei polgárjogot. Az 1680-as évek végén Brewernél dolgozott Matthias Vittrarius, aki feltehetően azonos a 18. század elején Késmárkról ismert nyomdással. Késmárkon 1705-ben kezdett működni Vittrarius sajtója, amely 1708 után már nem dolgozott. A lőcsei iratok 1711-ben Vittrariust már elhunytként emlegetik. A lőcsei és késmárki nyomdászat között csak Vittrarius személye jelenti a kapcsolatot, a késmárki betűkészlet nem lőcsei eredetű. A lőcsei származású Kaspar Polumsky az 1690-es évek első felében tanulhatta ki a mesterséget Brewer Sámuel műhelyében. Az 1690-es évek

26. Lőcsei oroszlános fejléc a 17. századból

közepén indult vándorútra, amelynek során Szebenbe is eljutott, ahol a város 1695 februárjában a saját kezelésében lévő tipográfiát bízta rá. De még abban az évben másnak adták át a nyomdát, Polumsky pedig visszatért Lőcsére, és ott dolgozott még Brewer Sámuel fia, János idejében is.

Brewer Sámuel az 1680-as években többszörözte meg addig is fokozatosan gyarapodó vagyonát. Két háza volt és 48 helyen különböző földingatlana. 1699-ben halt meg. A nyomdát öröklő Brewer Jánost 1675-ben titokban keresztelték meg lutheránus hitre. Bár apja halálakor már nagykorú volt, néhány évig még anyja, Brewer Zsófia vezette a műhelyt (1705-ig). A lőcsei nyomda – mint evangélikus kézben lévő műhely – egyre nehezebb körülmények között, de még a 18. század első felében is működött.

A lőcsei Brewer-nyomda felszerelésének egyik része valószínűleg Krakkóból származott, másik része pedig az egykori kassai Fest-féle készletből. Fest János kassai nyomdász halála (1622) után néhány évvel felszerelésének egy része Lőcsére, a Brewer-nyomdába került, köztük betűk és díszek is. A lőcsei nyomda jelentősebb felújítására 1633–1634-ben kerül sor, amikor több új betűsorozatot szereztek be a már elhasznált régiók helyébe. A lőcsei új betűkészlet néhány típusa megegyezik a gyulafehérvári fejedelmi nyomda újonnan öntött betűivel, sőt azonosságok fedezhetők fel a csak később meginduló, de az 1630-as években már szervezés alatt álló sárospataki nyomdáéval. A lőcsei-gyulafehérvári azonosságokra többféle magyarázat kínálkozik: lehet, hogy a matricák voltak közös eredetűek, lehet hogy a betűöntő személye azonos. A nyomda újabb felfrissítése az 1680-as évekre esik, majd Brewer Sámuel még az 1690-es években is tovább bővítette betűkészletet, amely a 17. század utolsó harmadában már kezdett egy közepesen felszerelt külföldi tipográfiához közeledni.

A lőcsei nyomda rendkívül gazdag díszítőelemekkel rendelkezett: valamennyi nyomtatványa nyomdai cifrák, iniciálék, fejlécek és záródíszek felhasználásával készült.

A lőcsei nyomtatványok között szerepelnek széphistóriák, prózai elbeszélések, itt láttak napvilágot a kor legnépszerűbb barokk költőjének, Gyöngyösi Istvánnak a művei is, és a tudományos könyvkiadásban jelentős Pápai Páriz Ferenc *Pax corporisa*. A lőcsei nyomda egyik legnépszerűbb szerzőjévé Comenius vált: itt készült a nagy jelentőségű *Orbis sensualium pictus* több, fametszetekkel illusztrált kiadása is. A század végén egymás után jelentek meg a protestáns pietista kegyesség népszerű művei, mint Ács Mihály *Arany lánc* című imádságoskönyve, és magyar nyelvű énekgyűjteménye, a *Zöngedező mennyei kar*. Más nyomdákhoz hasonlóan a Brewer-cég is dolgozott megrendelésre, ugyanakkor számos könyvet jelentetett meg saját kiadásában. Ez utóbbiak költségeit tehát maga a nyomdász viselte. Szerepelnek köztük tankönyvek, Werbőczy törvénykönyve, az *Evangéliumok és epistolák*, de a lőcsei naptárak is a nyomdász saját kiadásában jelentek meg. A lőcsei műhely a szepesi káptalantól és a katolikus iskoláktól

27. Az 1644-es, addig legkisebb méretű magyarországi Újszövetség-kiadás Lőcséről, kissé kicsinyítve

is kapott megrendeléseket, majd a 17. század végén különösen sokat dolgozott a kassai jezsuitáknak.

A Brewer-nyomda a 17. század egyik legtermékenyebb és legszínvonalasabb műhelye volt, amelyet nem utolsó sorban több nyelven is rendszeresen megjelenő naptárai tettek híressé. A nyomda Brewer Sámuel idejében élte fénykorát. Több mint száz évig terjedő munkássága idején mintegy 1100 nyomtatványa jelent meg. Ha az 1711-ig előállított magyar nyelvű nyomtatványok számát vizsgáljuk, a Brewer-nyomda a kolozsvári és a debreceni műhely után a harmadik helyen állt, az idegen nyelvűek száma alapján pedig a nagyszombati nyomda után következett. Csak a 17. század könyvkiadását vizsgálva megállapítható, hogy ebben a században Lőcsén jelent meg a legtöbb hazai nyomtatvány.

A Szenicén, Trencsénben és Zsolnán működő cseh exuláns nyomda

Szenice 1636

Trencsén 1637–1664

Zsolna 1665–1715

A fehérhegyi csata (1620) után áramlottak az országba az evangélikus vallásuk miatt száműzetést vállaló cseh-morva menekültek (exulánsok). Nevükhöz fűződik a Nyitra megyei Szenicén legelőször nyomtatni kezdő tipográfia (1636). Nem zárható ki az a feltételezés, hogy a Cseh Testvérek egyházának nyomdája, a Jednota ebben az időszakban Puhón lett volna, de az bizonyos, hogy Václav Vokál nyomdája nem a Cseh Testvérek tulajdona volt, hanem azt felesége vásárolta számára Prágában.

28. Könyvdísz a 17. századi trencsényi nyomdából (1658)

A 17. század folyamán Vokál nyomdája több helységben működött egymás után. Az egykori szenicei nyomda létezését mindössze egy kiadványának kéziratos másolata őrizte meg. Vokál a nyomdát innen Trencsénbe vitte az akkor még evangélikus Illésházy család birtokára, ahol a tipográfia 1637-ben kezdett működni. Vokál valószínűleg nem volt tagja a Jednotának, és nyomdájában jobbra lutheránus művek készültek. A nyomdászt Trencsénbe az ottani, már a 16. század óta virágzó iskola vonzhatta, amely az Illésházynak támogatását élvezte.

A nyomda Trencsénben 1637-től 1664-ig működött. Első vezetője és tulajdonosa, Václav Vokál 1641-ig, haláláig vezette, utána özvegye, Dorota 1647-ig, majd hozzámént Laurentius Benjamin Ab Hage (vagy ahogy kevés magyar nyelvű kiadványán nevezte magát, Hagei Benjamin Lőrinc) addigi faktorhoz. Ab Hage már 1641-ben is ott dolgozott, majd 1648–1654 között ő vezette a trencsényi műhelyt. Halála után, 1655-től a vezetést Nikodém Čížek (németesen Zeissel vagy Zeisig, latinosan Lutheolus) vette át, aki az özvegynek, Dorotának volt a bátyja, és Prágában korábban festőként és nyomdászként működött.

1658-ban jelent meg a trencsényi nyomda egyik legdíszesebb terméke, Joannes Sina-pius galgóci iskolamester majd trencsényi evangélikus lelkész *Parva schola* című könyve. Čížek 1661-ben még a nyomda élén állt, majd eladta Veterini Pál Puhóban lakó cseh exulánsnak, aki azt Erzsébet nevű leányának férje, Dadan János számára szerezte meg.

Ennek az adásvételnek pontos ideje nem ismeretes. Bár a könyveken Čížek neve ebben a formában utoljára 1661-ben fordul elő, neve „typis Lutheolianis” formában még 1663-ban is szerepel egy alkalommal. Ebből arra lehet következtetni, hogy 1663-

29. A trencsényi Vokál-nyomda jelvénye egy fejlécen (1642)

ban még Čížeké volt a nyomda, aki 1664-ben halt meg Trencsénben. Ettől kezdve a nyomda tulajdonosa és vezetője Dadan János volt. (Ez az idősebb Dadan egyébként a morva testvérek 1628-ban Magyarországra jött lelkészének volt a fia.)

Dadan rövidesen átvitte a nyomdát Zsolnára: 1665-től már ott működött mint a Dadan család tulajdona, egészen a 18. század elejéig. Az átköltözésre bizonyára a Trencsénben egyre jobban teret nyerő ellenreformáció ösztönözte, amelynek eredményeképpen többé már nem jelentette a lutheranizmus fellegrát, mint Vokál letelepedése idején. Az 1645-ben betelepített jezsuitáknak hamarosan iskolájuk is nyílt a városban, és a lutheránusok a rekatolizáló Illésházy család pártfogását is elvesztették. Az idősebb Dadan János valószínűleg 1674-ben halt meg, a műhelynek ebből az évből nem is ismeretes nyomtatványa. Ezután a nyomdát 1683-ig az özvegy, Dadan Erzsébet (leánynevén Veterini Erzsébet) vezette mindaddig, amíg fia, a legifjabb Dadan János nagykorú nem lett (1685). Még a 18. század elején is az ifjabb Dadan állt a nyomda élén. A trencsényi nyomda sorsával kapcsolatos adatokat Krmann Dániel lelkész őrizte meg a 18. század elején, az ifjabb Dadan János fölött tartott gyászbeszéd kapcsán.

A nyomda Trencsénben mintegy 200, Zsolnán mintegy 90 művet adott ki, többségük azonban néhány leveles alkalmi nyomtatvány vagy disputáció, és csak kisebb hányadát teszik ki a többszáz lap terjedelmű evangélikus vallásos kiadványok vagy prédikációk, amelyek zöme biblikus cseh nyelven íródott.

Az eperjesi nyomda

Thomas Scholtz 1656

A 16. századi eperjesi nyomda létezését semmi sem bizonyítja, hiszen az 1573-ból származó, eperjesinek tartott nyomtatványról bebizonyosodott, hogy az Sziléziában készült (igaz, eperjesi származású nyomdásztól). Az első eperjesi nyomda tehát a 17. században létesült, és a legkorábbi itteni nyomtatvány ismereteink szerint 1656-ból való. A 17. századi eperjesi nyomda létezéséről ez az egyetlen kiadvány tanúskodik. Thomas Scholtz nyomdász neve korábról nem ismeretes, és ugyanilyen ismeretlen az a felszerelés, amellyel Eperjesen nyomtatott. Mindaz, amit ma erről a rövid életű eperjesi nyomdáról tudunk, azokból az utalásokból származik, amelyek egyrészt nyomtatványában, másrészt az eperjesi városi számadásokban találhatók. A kiadvány Andreas Braxatoris 1656. decemberi, Horváth András eperjesi rektor elnökletével lefolytatott teológiai vizsgájának tézisei latin nyelven. Horváth vezetésével egyébként az 1650-es években

számos más vizsgatézis is megjelent, többségük a bártfai nyomdában. Az eperjesi nyomtatványt Scholtz Daniel Lengfelner eperjesi bírónak és Johannes Lengfelnernek, patrónusának ajánlotta. A nyomdász előszavából megtudjuk, hogy ez műhelyének első terméke, amelyet azonban patrónusa jóvoltából több is fog követni az új eperjesi tipográfiából. A pártfogónak szóló szokásos fogadkozás azonban nem bizonyíték arra, hogy a nyomdásznak valóban készültek más munkái is. A vizsgatézisek végén a nyomdász az olvasó elnézését kéri, amiért nem tudta a görög szavakat görög betűkkel nyomtatni, de ilyen betűi nem voltak újonnan felállított tipográfiájában. Végül Abraham Eccard eperjesi lelképásztor latin verse következik Horváth Andrásnak címezve. A vers lényegében a nyomdászat dicsérete: a szerző megragadja az alkalmat, hogy a városban nyomda működik, és hogy annak első terméke éppen Horváth András munkája.

Az eperjesi városi számadások és kifizetések egyértelműen bizonyítják, hogy Thomas Scholtz nyomdász a város hívására érkezett, és annak támogatásával állította fel műhelyét. Ezt bizonyítják a helyi kézművesek számadáskönyveiben azok a bejegyzések, amelyek szerint a nyomda számára 1656-ban különféle munkákat végeztek el. A nagyobb tételek között egy vaskeret javítása és betűtartó állvány készítése szerepel, továbbá apróbb lakatosmunkák. Egy másik iparos Daniel Lengfelner bíró utasítására egy mázsa ólmot szállított Scholtz-nak, amiért a város 16 aranyat fizetett. Scholtz-nak feltehetően szándékában volt új betűket önteni, ehhez kellett az ólom, bár matricák meglétéről nincs említés. Az év folyamán beszerzett ólomból mégsem önthetett betűt, legalábbis a decemberben elkészült nyomtatványa szerint rendkívül szerény, elhasznált és régies betűkészlete volt.

Úgy látszik, Scholtz nem telepedett meg tartósan Eperjesen. Nem tudni, hogy hol tartózkodott tizenhárom évig, legközelebb ugyanis 1669-ben lehet találkozni a nevével mint a bártfai városi nyomda faktorával. Egészen fiatal ember lehetett, amikor Eperjesen nyomtatott, hiszen később évtizedekig dolgozott a bártfai városi nyomdában, sőt Bercsényi Miklós parancsára még ő vitte át a bártfai nyomdát Kassára (1710). Neve – amennyiben mindvégig ugyanarról a Thomas Scholtzról van szó, nem pedig apáról és fiúról – legutoljára 1714-ben fordult elő Kassán.

Pozsonyi nyomdák a 17. század második felében

Gründer, Gottfried 1669–1673

Zerweg, Johann Gregor 1675–1678

Az első olyan pozsonyi nyomda, amelyet nem katolikus főpap alapított, Gottfried Gründer 1669-ben működni kezdő tipográfiája volt. A városban megtelepedő Gründer korábban, 1663-ig rokonának, a boroszlói Georg Baumann-nak nyomdáját vezette. Feltehetően evangélikus vallású volt, mindenesetre nagy számban nyomtatott a pozsonyi evangélikusok számára. Műhelye fennállásának négy éve alatt mintegy 60 művet adott ki, ezek között azonban csak néhány terjedelmesebb akad. Kérdéses ugyanis, hogy teljes egészében az ő műhelyéből került-e ki Kéry János pálos rendfőnök, utóbb váci püspök nagyszabású *Universa philosophia scholasticájának* három vaskos folio kötete,

vagy csak bizonyos részeket nyomtattak hozzá Pozsonyban, és egyébként (mint Kéry más művei is) Bécsben készült.

Gründer nyomdája 1669–1670-ben volt a legtermékenyebb, utána a jelek szerint alig nyomtatott valamit. Ennek okát minden bizonnyal a Wesselényi-összeesküvés leleplezését és megtorlását követő politikai helyzetben kell keresni, amely az evangélikusokat különösen sújtotta.

Korneli János jezsuita történetíró *Res gestae in Ungaria* című munkájában említi azt az eretnek pozsonyi könyvnyomtatót, aki Szűz Máriát sértő éneket adott volna ki Nádasdy Ferenc országbíró kivégzése alkalmából (1671). A jezsuita történetíró úgy tudta, hogy ezután a nyomdász, aki kibékült az egyházzal – és aki minden bizonnyal Gottfried Gründer lehetett – Nagyszombatba ment. Ez utóbbi állítást semmi sem bizonyítja. Gründer 1671-től kezdve valóban a katolikusok számára is nyomtatott Pozsonyban: kiadta Pázmány Péter *Bizonyos okok* című munkáját (1671) is. Maga a jezsuita történetíró sem tudott választ adni arra, hogy 1671 után miért nyomtatott olyan keveset? Nem tudni, hogy 1673 után valóban bezáratták-e nyomdáját, kiutasították-e Pozsonyból? Minthogy ebben az időben Kéry János pálos rendfőnök saját műve kiadásával foglalkoztatta éppen, ez nem valószínű. Gründer tehát 1673-ban még Pozsonyban dolgozott, majd ugyanebben az évben visszatért Boroszlóba, ahol 1673 és 1681 között ismét ő lett a Baumann-officina faktora.

Pozsonyi nyomtatványai rendkívül magas tipográfiai színvonalról és gazdag felszerelésről tanúskodnak. A Pozsonyban őt követő nyomdász, Johann Gregor Zerweg elődjétől eltérő, bár szintén igényes felszereléssel dolgozott. Gründer tehát távozásakor magával vitte nyomdáját.

30. Záródíszek a 17. század utolsó harmadából
a pozsonyi Gründer-nyomdából (1669, 1670)

Zerweg nyomdásztevékenységének csak 1675-től 1678-ig van nyoma. Ő már szinte kizárólag a katolikusok számára nyomtatott. 1678 után nem ismeretes több pozsonyi nyomtatvány, legfeljebb pozsonyi könyvtár által kiadott könyvek. Nincs nyoma annak, hogy ezt követően a városban könyvnyomtatóműhely tevékenykedett volna. Pozsonyi kiadási helyet megjelölő könyv viszont több is ismeretes a század utolsó harmadából, ezek azonban valószínűleg nem itt készültek. Már 1673-ban felvették a pozsonyi könyvkereskedők céhébe az osztrák örökös tartományokból érkező, katolikus vallású Michael Fabert, majd 1674-ben a pozsonyi polgárjogot is elnyerte. Ő a kiadója Balassi Bálint–Rimay János *Istenes éneke* 1676. évi kiadásának: a könyv saját költségével és valószínűleg Zerweg műhelyében készült. Faber később Selmezbányára költözött, ahol még 1720-ban is könyvtársként működött.

Johann Ferdinand Sonntag 1698-ban a pozsonyi tanácsnál könyvnyomda-alapítási és letelepedési engedélyért folyamodott. Korábban (1686) Szentiványi Mártonnak, a nagyszombati akadémiai nyomda prefektusának hívására egy bizonyos munka elvégzésére szegődött Nagyszombatba, de onnan a munka elvégeztével elbocsátották. Ekkor Nürnbergbe utazott, ahol Balthasar Joachim Ender mellett kapott alkalmazást. Innen ajánlkozott az általa korábbról már jól ismert Pozsonyba városi nyomdásznak.

Minthogy azonban az 1678 utáni időkből egészen a 18. század második évtizedéig, Royer János Pál letelepedéséig pozsonyi kiadvány nem ismeretes, nagyon valószínű, hogy Sonntag nem kapta meg Pozsonytól a kért engedélyt és a városi nyomdásznak kijáró juttatásokat, így elállt tervétől.

A NYUGAT-DUNÁNTÚLI PROTESTÁNS NYOMDÁK

A 17. század első felében a Nyugat-Dunántúl és a Csallóköz több helységében működtek protestáns nyomdák: Sárvárott, Németújvárott, Csepregen, (Sopron)Keresztúron, Pápán, Tejfalun és Somorján, majd a század második felében Kőszegen. E protestáns nyomdahelyek esetében azonban mindössze két műhelyről van szó: az egyik a Manlius-műhely magának Joannes Manliusnak, majd Farkas Imrének tulajdonában, a másik pedig a Batthyány Ferenc által alapított, és a reformátusok használatára átadott tipográfia. Manlius, illetve Farkas Imre műhelye a nyugat-dunántúli evangélikusoknak dolgozott, míg a Batthyány-féle tipográfia a dunántúli reformátusokat szolgáltatta. A 17. század első felében voltak évek, amikor mindkét műhely párhuzamosan működött, voltak évek, amikor egyik sem.

Nyugat-Dunántúlon az 1591-ben Csepregen tartott kollokviumon került sor a lutheránus és kálvinista teológiai irányzat követői közt kenyértörésre, amelyen Batthyány Boldizsár 1590. február 11-i halála után Nádasdy Ferenc elnökölt. Itt Beythe István szuperintendenst – Manlius régi patrónusának, Batthyáynak a lelkesét – súlyosan elmarasztalták. A csepregi kollokviumot az evangélikusok és reformátusok közötti további viták követték, ugyanakkor evangélikus részről több, a katolikusoknak címzett vitairat is megjelent.

Joannes Manlius és Farkas Imre műhelye
a nyugat-dunántúli evangélikusok szolgálatában

Keresztúr 1601, 1603–1620

Sárvár 1602

Csepreg 1625–1643

Bár Joannes Manlius korábban Horvátország területén is nyomtatott, a 17. században egészen 1605-ben bekövetkezett haláláig nyugat-dunántúli helységeken dolgozott. Az 1598-tól 1605-ig ránc maradt Manlius-nyomtatványok az egyaránt Nádasdy-birtokot képező két nyomdahely: Sárvár és (Sopron)Keresztúr egyikén jelentek meg. Farkas Imre munkássága teljes egészében az evangélikus Nádasdy család pártfogásához kötődött, és abban az évben, amikor Nádasdy Ferenc ünnepélyes keretek között a csepregi templomban katolizált, Farkas Imre nyomdája – Joannes Manlius egykori tipográfiaja – megszűnt (1643).

Manlius nyomdájában a nyugat-dunántúli protestánsok számára nyomtatott könyvek jelentek meg. 1602-ben Sárvárra költözött, ahonnan az év folyamán négy kiadványa ismeretes. Kiemelkedik közülük Magyar István evangélikus vitairata *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, amely a szerző saját költségén jelent meg. Magyar könyvét Nádasdy Ferenc dunántúli főkapitánynak ajánlotta.

Keresztúrra visszatérve Manlius kinyomtatta Zvonarics Mihály evangélikus lelkész (később sárvári esperes, majd Vas- és Sopron vármegye püspöke) vitairatát az evangélikusok és katolikusok közötti vitatott kérdésekről. Nyomdájából több evangélikus prédikációskötet és évente magyar naptár is kikerült. 1604-ben elhunyt Manlius addigi patrónusa, Nádasdy Ferenc hadvezér, a fekete bég, akinek halálára Manlius különféle nyelveken gyászverseket nyomtatott ki. Utolsó nyomtatványa 1605 elején készülhetett, mert újévi verseket is tartalmaz, és január végén Manlius meghalt. Halálát követően a nyomda feltehetően szünetelt néhány évig, mert 1608-ig nincs nyoma a tipográfia működésének.

Manliusnak Nádasdy pártfogása alatt töltött éveiből (1598–1605) a különböző nyomdahelyekről huszonkét műve maradt fenn. Nyomtatványai technikai tudásáról és készségéről tanúskodnak. Ennek egyik bizonyítéka legutolsó nyomtatványa is, a korban divatos szó- és betűjátékokkal: a két irányban olvasható szöveg iparművészeti teljesítményként is érdekes. Még az 1600-as években is működött könyvkötőműhelye, amint a tőle fennmaradt, azonosítható kötések bizonyítják.

1608-ban, három éves szünetelés után kezdte el ismét működését az egykori, Manlius-féle sajtó. Farkas Imre vezetése alatt a nyomda 1620-ig (Sopron)Keresztúron, majd 1625-től 1643-ig Csepregen működött, mindkét helyen a Nádasdyak uralma alatt. A nyomdakészlet azonossága miatt nem kétséges, hogy Farkas Imre Manlius utóda volt a nyomdában. Arra azonban semmi bizonyíték sincs, hogy Farkas már korábban is itt dolgozott volna, és ugyanúgy bizonytalanság van akörül, hogy Farkas a nyomdát vette-e, vagy Manlius özvegyének, esetleg leányának keze révén, házassággal szerzett hozzá jogot, ami egyébként a korban bevett szokás volt.

Farkas Imre első ismert nyomtatványa az 1609. évre szóló kalendárium. Keresztúri nyomtatványai sorában több olyan evangélikus vitairat is van, amelyekre katolikus részről a választ Pázmány Péter írta meg. Az evangélikus prédikációskötetek, naptárak és alkalmi kiadványok mellett Farkas műhelyében készült Lackner Kristóf emblémasztóra és embléma-magyarázata is, rézmetszetes díszítéssel.

A Manliustól örökölt nyomdafelszerelés felújítására 1616–1617-ben került sor Keresztúron. Maga Farkas Imre is beszámolt arról 1617-re szóló kalendáriumának az előző év Szent András napján kelt ajánlásában, hogy a nyomdában betűöntő tevékenykedik, egyúttal megköszönte Nádasdy Pálnak, hogy „az elvásott typusát” saját költségén megújíttatja. A betűöntő munkája eredményeképpen a nyomda betűkészlete nagyrészt kicserélődött, és a Manliustól származó archaikusabb betűfajták eltűntek. Néhány évvel később Batthyány Ferenc németújvári tipográfiájának bővítését is egy név szerint nem ismert betűöntő végezte. A két helyen is dolgozó betűöntő személyének azonossága nem kétséges, minthogy az újonnan készített betűk is azonosak Keresztúron és Németújváron. A közvetítésben talán a későbbi németújvári nyomdásznak, Szepesváraljai Bernhard Máténak is szerepe lehetett, aki még Keresztúron, Farkas Imre műhelyében dolgozott akkor, amikor a betűöntő ott-tartózkodott.

Farkas Imre utolsó keresztúri nyomtatványa, az evangélikus *Agenda* 1620-ban jelent meg. Amint a könyvben olvasható, Farkas Imre nyomdász saját költségén adta ki újra a „boldog emlékezetű Manlius János uram által nyomtatott *Agendát*, minthogy példányai igen megfogyatkoztak”. Feltehető, hogy Farkas 1621-ben már Csepregre települt, de a községet abban az évben az Esterházyak feldúlták. Évek kellettek, amíg újra rendeződött a helyzet. Talán ez a magyarázata annak, hogy 1621 és 1624 között nincs nyoma Farkas munkásságának. Legközelebb ugyanis 1625. végén nyomtatott Csepregen. Úgy tűnik, hogy a nyomda 1638–1639-ben megint szünetelt, sőt 1637. évi működéséről is csak egyetlen bizonytalan adat tanúskodik. 1643-ban Farkas Imre saját költségén kiadta Zvonarics Mihály *Az Úr vacsorája* és Letenyey István *Ez sacramentomhoz* című evangélikus tanítását, amelyben a szerzők a református felfogással erősen vitatkozva fejtették ki az úrvacsoráról szóló evangélikus tanítást. (Zvonarics és Letenyey evangélikus, illetve Kanizsai Pálfi János és Pathai István református prédikátorok között 1613-tól kezdve folytak viták az úrvacsoráról.)

Farkas Imre keresztúri és csepregi nyomtatványait általában pártfogóinak ajánlotta: néhányat Batthyány Ferencné Poppel Évának, a legtöbbet Nádasdy Pálnak, majd Nádasdy Ferencnek. Ez utóbbi főúrnak ajánlotta még 1643. szeptember 8-án Zvonarics és Letenyey munkáját is, ez az együtt nyomtatott két mű azonban egyben Farkas Imre – és a csepregi nyomda – utolsó ismert kiadványa is. A nyomda megszűnése Csepreg földesurának, Nádasdy Ferencnek (a későbbi országbírónak, a Wesselényi-összeesküvés után kivégzett főúrnak) katolikus hitre való áttéréseével függ össze. Ezt követően az evangélikusnak megmaradt Farkas Imre többé nem nyomtathatott. Halálának időpontja nem ismeretes, de a korabeli feljegyzések szerint 1648-ban már nem élt, minthogy ekkor már a tipográfus özvegyét említik. 1643 után a nyomdára vonatkozóan nincs több adat, semmi sem mutat arra, hogy összefüggésbe lehetne hozni a húsz év múlva Nádasdy Ferenc által alapított alsó-ausztriai pottendorfi vagy a nyugat-magyarországi, lorettomi katolikus nyomda valamelyikével.

A Batthyány Ferenc által alapított nyomda
a dunántúli reformátusok szolgálatában

Németújvár 1617–1619

Pápa 1624–1632

Tejfalu 1637–1645

Somorja 1650

Kőszeg 1651–1668?

Batthyány Ferenc, aki Bethlen Gábor dunántúli hadainak fővezére volt, 1615-ben vette meg a bécsi Johann Fidler nyomdáját, a szükséges magyar betűket pedig Linzből szerezte be. Ezzel a vásárlással a 16. században tevékenykedett Joannes Manlius után második alkalommal lett a Batthyányak birtokközpontja, Németújvár nyomdahely. Batthyány nyomdavasárlását örömmel fogadták a nyugat-dunánátúli refomátus egyház vezetői, mindenekelőtt Kanizsai Pálfi János, a hazai presbiteriánus mozgalom egyik legkiemelkedőbb személyisége, aki már 1614-ben foglalkozott a nyomdaalapítás gondolatával.

Batthyány németújvári nyomdája azonban még 1617. januárjában is használatlanul állt, mert nem sikerült tipográfust szereznie. Ebben az évben azonban már megjelent egy könyv, Pathai Istvánnak a Helvétiai religióról szóló műve, igaz a nyomdát és nyomdászt nem, csak az évszámot feltüntetve. Valószínű azonban, hogy már ennek az első, 1617. évi németújvári kiadványnak is Szepesváraljai Bernhard Máté volt a nyomdásza, akinek neve a későbbi évekből ismeretes. Ezt követően a műhely betűkészletét felújították és kibővítették egy név szerint nem ismert vándor betűöntő közreműködésével. Mindez 1619–1620-ban történhetett, és eredményeképpen a Fidler-féle nyomdából és a további bővítésből összeállt az a készlet, amely a további évtizedekben különböző dunántúli városok kiadványaiban nyomon követhető. Néhány évvel korábban, 1616–1617-ben kapott új betűket Farkas Imre keresztúri műhelye az előző századból származó, Manliustól örökölt betűk helyett. Ugyanaz a betűöntő dolgozhatott mindkét műhelyben, minthogy az újonnan készült keresztúri és a németújvári betűk azonosak. Szepesváraljai Bernhard Máté 1617-ben költözött át a keresztúri nyomdából a németújváriba, tehát még kapcsolatban lehetett a Keresztúron munkálkodó betűöntővel.

A nyomda felújítása a németújvári műhely esetében csak részleges volt, hiszen itt egy nemrég vásárolt, egyébként jó állapotban lévő, csak kevés betűanyagot tartalmazó officináról volt szó. A fennmaradt iratokból úgy látszik, hogy Batthyány Ferenc Beythe Imrére, Beythe István püspök fiára bízta a tipográfia felügyeletét. Az újonnan állított tipográfiának legkorábbi nyomtatványai is határozottan a kálvini reformáció iránti elkötelezettséget mutatják. Sajnos a németújvári nyomtatványokból mindössze egy maradt fenn: Pathai István *Az helvetiai confessio* című munkája, míg három másik csak a korabeli forrásokból következtethető ki: egy latin nyelvű káté, a Huszár Dávid által fordított magyar nyelvű katekizmus és egy kalendárium.

A nyomda németújvári korszakát követően (1615–1619) Szepesváraljai Bernhard Máté tipográfustól 1620 és 1623 között nem ismeretes kiadvány. Amikor 1624-ben neve újra feltűnik, akkor már Pápán vezette ugyanezt a műhelyt. A nyomda majdnem

négy éves szüneteltetésének oka az lehetett, hogy Bernhard Máté átmenetileg – Bethlen hadjárata idején – Érsekújvárott tartózkodott Magyarai Ágh Jakab komáromi esperessel, Szenci Csene Péter református püspökkel és Pécseli Király Imre érsekújvári pappal. Arra semmi jel sem utal, hogy ottléte alatt nyomtatott volna valamit, sőt arra sem, hogy a tipográfia vele lett volna.

Feltételezhető, hogy érsekújvári tartózkodása után már nem Németújvárra, hanem Pápára tért vissza, ahol Kanizsai Pálfi János volt az esperes. Nem tudni, miért költözött a nyomda Pápára, hiszen ekkor még élt a tipográfia főúri tulajdonosa, a kálvinizmus felé hajló protestáns Batthyány Ferenc, Kanizsai Pálfi János és Pathai István későbbi református püspök pártfogója. 1625 után, Batthyány Ferenc halálát követően indokoltabbnak látszott volna a nyomda Pápára költöztetése, hiszen eredetileg ez a város volt Kanizsai Pálfi János működésének helye és egyben a dunántúli reformátusok egyik központja is. A Szepesváraljai Bernhard Máté által vezetett nyomda azonban már 1624-ben Pápán dolgozott, amint azt az ebből az évből ismeretes nyomtatványai bizonyítják.

Bár a pápai évek alatt (1624–1632) a kiadványokon mindvégig Szepesváraljai Bernhard Máté nyomdász neve szerepelt, és a tipográfia tulajdonosa – legalábbis 1635-ig – a Batthyány család volt, használati jogában 1626-ban változás történt. Ebben az évben a már özvegy Batthyány Ferencné Poppel Éva hívására Kanizsai Pálfi János vette át a Beythe Imre halála után megüresedett németújvári esperesi hivatalt. Az ő szállásán írták meg azt a szerződést, amelynek értelmében Wechel János leltározás után átveszi Poppel Éva tipográfiáját, és ugyanott helyezi el, ahol korábban is volt, azaz Németújvárott. Az egyezményben lefektetettek azonban valószínűleg csak részben, vagy egyáltalán nem valósultak meg. Ez ugyanis az alig néhány éve Pápán működő nyomda Németújvárra való visszaköltözését jelentette volna. Nem tudni, mi indokolhatta ezt a szándékot, meglehet hogy Kanizsai Pálfi János Németújvárra helyezésével függött össze. Az sem tisztázott, hogy mi lett volna Wechel János és Szepesváraljai Bernhard Máté viszonya egymáshoz. Valószínűnek látszik, hogy Wechel bérbe vette volna a nyomdát az özvegy Batthyánynétól, de magát a tipográfusi munkát továbbra is Bernhard Máté végezte volna. Ámbár Wechel maga is nyomdász volt, hiszen egy évtizeddel később saját nevén is jelentek meg nyomtatványok.

Wechel János (nyomtatványain később Wechel János Zsigmondnak írta nevét) és fia, Wechel András annak a neves párizsi nyomdászcsaládnak lehetett egyik mellékági leszármazottja, amely a hugenotta üldözés miatt előbb Frankfurtba, majd Hanauba tette át műhelyét. A frankfurti Andreas Wechel 1581. évi halála után nyomdáját két vejére, Jean Aubryra és Claude de Marne-ra hagyta. Hanauban, Aubry nyomdájában jelent meg 1624-ben Szenci Molnár Alberttől Kálvin *Institutiói*nak magyar fordítása. A Wecheleknek azonban más kapcsolatai is voltak Magyarországgal. A család tagjai és Batthyány Ferenc apja, Batthyány Boldizsár között régi ismeretség és sűrű levélváltás folyt. Az 1610-es években Szenci Molnár Albert levelezésében gyakran szerepel az a bécsi Wechel András bibliopola, aki maga is járt Magyarországon, sőt 1611-ben bizonyos Wechel Jánost is említ mint a bécsi könyvárus öccsét. Wechel János Zsigmond tehát – aki talán azonos Wechel András bécsi bibliopola János nevű öccsével – aligha véletlenül jött Magyarországra, és éppen a Batthyányak pártfogása alá.

Nincs olyan kiadvány, amely azt bizonyítaná, hogy a műhely 1626-ban vagy azt követően Németújvárott készített volna valamit; ugyanakkor a pápai nyomda 1624–1632 közötti működése folyamatos. Az azonban lehetséges, hogy Wechel valóban bérbe vette a tipográfiát, hiszen éppen tíz év múlva ő mint ennek a nyomdai felszerelésnek tipográfusa jelent meg.

A pápai évek alatt tizenöt nyomtatvány előállításáról van tudomása ma a szakirodalomnak. Folytatva a németújvári hagyományt, itt is megjelentek minden évben kalendáriumok, emellett egy magyar ábécéskönyv, egy egyházi kánonkönyv, és a korszak legjelentősebb református szerzőitől, Kanizsai Pálfi Jánostól három, Pécseli Király Imrétől egy, Pathai Istvántól és Samarjai Jánostól egy-egy vitairat, illetve református tanítás.

Pontos adat ugyan nem áll rendelkezésre arról, hogy miért szűnt meg a pápai nyomda 1632 után, de legvalószínűbb, hogy a katolizált Batthyány Ádám (a nyomda-alapító Batthyány Ferenc és Poppel Éva fia) visszakövetelte Pápától a nyomdát, amely eddig a reformátusok rendelkezésére állt. Korabeli adatok alapján arra lehet következtetni, hogy a nyomdász Bernhard Máté családjával továbbra is Pápán maradt, tipográfiáról azonban vele kapcsolatban már nem esik szó. 1633-ban Kanizsai Pálfi Jánost Batthyány Ádám elűzte Németújvárról, így a következő évben Kis-Komáromba ment esperesnek. Pathai István sem volt már Pápán, mert 1628-ban Bethlen Gábor hívására Erdélybe távozott.

Több korabeli dokumentum is bizonyítja, hogy 1634-ben a nyomda használatlanul hevert a németújvári várban. Ez hamarosan tudomására jutott Ferenczffy Lőrinc királyi titkárnak Bécsben, és több ízben is kísérletet tett, hogy megvegye a nyomdát Batthyány Ádámtól. Nyilván a Bécsben akkor már rendelkezésére álló könyvnyomtató műhelyt akarta Ferenczffy ezzel kiegészíteni. Az egyezés azonban nem jött létre, és a nyomdafelszerelés még egy évvel később, 1635 augusztusában is a németújvári vár könyvtára melletti helyiségben volt.

Más tények is bizonyítják, hogy a volt németújvári–pápai nyomda nem került Ferenczffy tulajdonába. 1637-ben a Pozsony megyei Tejfalun megjelent ugyanis egy 1638. évre szóló kalendárium, ugyanazt a Wechel János Zsigmondot tüntetve fel nyomdászának, aki 1626-ban Batthyány Ferencnével a nyomda átvételéről vagy bérbevételeéről szerződést kötött. Úgy látszik, a használati jog továbbra is Wechelt illette meg, és feltételezhető, hogy ezért nem adhatta oda a nyomdát Batthyány Ádám Ferenczffynak. Amikor pedig Wechel János Zsigmond maga, a saját nevében fogott hozzá a nyomtatáshoz, legkorábban 1635 őszén, de legkésőbb 1637-ben Tejfalun, akkor a várból elvittette a nyomdai felszerelést.

A tejfalusi nyomdának négy nyomtatványa ismeretes: ezek mindegyike kalendárium. Ugyanazokkal a betűkkel készültek, mint a korábbi németújvári és pápai nyomtatványok, csak itt jóval elhasználtabb formában láthatók viszont. Wechel 1638. évre szóló naptárát gróf Pálffy István pozsonyi főkapitánynak, patrónusának címezte, aki talán letelepedésében lehetett a nyomdász segítségére. Tejfalu a felső-dunamelléki református egyházkerület csallóközi, más néven somorjai egyházmegyéjéhez tartozott, azon belül is a somorjainak leányegyháza volt. Hogy miért éppen Tejfalura esett Wechel választása, nem tudni, de döntését talán az indokolta, hogy a dunántúli reformátusok

helyzete az ottani főurak katolizálásával és az ellenreformáció térhódításával nehezebbé vált, és az egykor oly tekintélyes pápai és németújvári egyházmegyék veszítettek jelentőségükből. Egyidejűleg Észak-Magyarországon, a Csallóközben a felső-dunamenti református egyházkerületnek megnőtt a súlya.

A tejfalusi nyomda 1645 utáni működéséről nincs semmiféle adat. Nem messze onnan, Somorján 1650-ben feltűnt Wechel András nyomdász, aki feltehetően Wechel János Zsigmond fia volt. Itt ugyanazt a betűkészletet használta továbbra is, mint apja Tejfalun. Somorja – ahol ez a sokat költöző nyomda ezúttal megtelepedett – ugyancsak református egyházmegyei központ volt akkoriban, hasonlóan a tipográfia korábbi állomáshelyeihez (Tejfalu kivételével). Feltételezhető, hogy a műhely Somorján Magyarai Ágh Jakab püspök támogatását élvezte, hiszen két fontos református egyházkommányzati munka került ki a Wechel András vezette somorjai nyomdából.

Wechel azonban nem sokáig maradt itt, mert 1651. év végén már Kőszegen kellett lennie, hiszen az 1652-re szóló kalendáriumot már ott adta ki.

Wechel Andrásnak ez az első kőszegi nyomtatványa csak hírből ismeretes, mint-hogy tizenkét példányával kedveskedett a város tanácsosainak. Kőszeg városa 1649-ig osztrák hatóságok alá tartozott, bár egyházilag a dunántúli református egyházkerület tagja volt. Éppen 1650-ben csatolták vissza Magyarországhoz, tehát akkortájt, amikor Wechel áttelepedett Kőszegre. Ugyanekkor történt, hogy a Sopron–Vas vármegyei evangélikus egyházkerület kibővült a Kőszeg vidéki német evangélikus egyházmegyével.

Wechel András ennek a nagyobb jelentőségre szert tett Sopron–Vas vármegyei evangélikus egyházkerületnek lett hivatalos nyomtatója. Nem tudni, hogy a dunáninnyi konzisztórium betűivel, amelyeket később, 1663-ban Wechelre bízta, korábban ki nyomtatott, vagy egyáltalán használatban voltak-e. Ha igen, akkor feltételezni lehet egy olyan evangélikus tipográfiát a nyugati határszélen, amelynek jelenleg ugyan egyetlen nyomtatványát sem ismerjük, de talán már ennek kezelésére hívták át Wechelt Kőszegre. Wechel András kőszegi munkássága azért is érdekes, mert nyomdája eddig határozottan református érdekeltségű volt, akár Németújvárott, akár Pápán vagy Somorján.

Mai ismereteink szerint ugyanis a nyugat-dunántúli magyar evangélikusoknak a csepregi sajtó megszüntetése (1643) után nem állt rendelkezésükre nyomda, mindaddig, amíg a kőszegi Wechel-féle tipográfia dolgozni nem kezdett. Nem tudni, mit adott ki Wechel András kőszegi nyomdája a magyar evangélikusok számára, mert működésének az 1652-re szóló kalendáriumon és egy 1664-ből származó nyomtatványon kívül semmi nyoma nem maradt. Elképzelhető, hogy a legutóbb még Németújvárott, 1619-ben felújított tipográfia a sok évi használattól, költöztetéstől nagyon elkopott. Már 1659-ben sor került a szegényes felszerelés bővítésére az evangélikus egyház támogatásával. A nyomda igazi fellendülése 1663-ban kezdődhetett, amikor Wechelre rábízta a dunáninnyi konzisztórium betűit. Ez utóbbiról semmi közelebbit nem tudunk. Ekkor már három legénye volt és hamarosan nagyobb házhelyet is kapott a várostól a nyomda bővítésére. A többszöri felújítás eredményeképpen Wechel új betűkészlettel kezdett nyomtatni a régi helyett, amint azt az 1664-ből fennmaradt üdvözlővers betűi tanúsítják.

Wechel András 1665-ben már nem volt életben, mert ebben az évben új nyomdászt kerestek. Vitnyédi István, Zrínyi Miklós udvari embere 1668-ban már az új tipográfus promóciója felől írt. Wechel utódának sem neve, sem nyomtatványai nem ismeretesek. Az 1670 táján itt is erősödő katolikus visszahatás folytán a sajtó ekkor bizonyosan megszűnt, és ebben a században már új protestáns nyomda alapítására nem került sor.

ERDÉLYI ÉS KELET-MAGYARORSZÁGI NYOMDÁK

Az erdélyi fejedelemség területe a 17. század folyamán gazdasági stabilitásával jelentős kulturális erőt képviselt, amelynek központja a református fejedelmek udvara volt. A hozzá tartozó kelet-magyarországi helységek közül három, Erdélyben nyolc helyen működött nyomda a század folyamán. E tizenegy helység között volt négy olyan város (Kolozsvár, Szeben, Debrecen és Brassó), ahol már az előző században is jelentős nyomdák tevékenykedtek, és ahol a könyvnyomtatás az előző század óta szinte folyamatos volt. Az erdélyi fejedelemség területén a század folyamán két fejedelmi alapítású nyomda, egy katolikus nyomda és cirill betűs műhelyek is létesültek, amelyekről a későbbiekben külön lesz szó.

Felekezeti hovatartozásukat tekintve itt a század folyamán mindvégig túlsúlyban voltak a protestáns nyomdák, hiszen csak 1676-ban létesült az első katolikus tipográfia, és a protestáns fejedelmek még az erdélyi románság számára történő, a cirill betűs könyvkiadást is megpróbálták saját hatáskörükbe vonni.

A század folyamán két alkalommal fordul elő, hogy egy városban egyszerre több nyomda is működött: a kényszerűség hozta, hogy Szebenben az 1660-as években egyszerre három könyvnyomtatóműhely is dolgozott. Kolozsvárott pedig a század végén és a 18. század elején a református egyház Tótfalusi Kis Miklós által vezetett officinájával egy időben, párhuzamosan működött az újonnan alapított unitárius nyomda.

A kolozsvári nyomdászat a 17. században

Heltai-műhely (1601)–1660

Szenci Kertész Ábrahám váradi nyomdája 1660–1662

A református egyházközség nyomdája 1668–(1700)

Az unitárius egyház nyomdája 1697–1703

Ifjabb Heltai Gáspár valószínűleg csak 1611-ig vezette személyesen az apjától örökölt műhelyt, mert ez év elején a városi jegyzői tisztelet ruházták rá, és ezt egészen haláláig meg is tartotta. Fiú utódja nem volt, egyetlen életben maradt gyermeke, Heltai Anna Hosszú (Lang) Tamás királybíró felesége volt, aki még az apja életében megörökölte a könyvnyomtató műhelyt. Ifjabb Heltai Gáspár 1618-ban halt meg. Heltai Anna férje, Hosszú Tamás azonban, aki a városi közigazgatásban fontos szerepet játszott, gyakorlatilag aligha értett a könyvnyomtató mesterséghez. Ezt bizonyítja, hogy nemcsak 1621

táján bekövetkezett halála után, hanem már évekkel korábban is saját neve alatt dolgozó nyomdavezetőt alkalmazott Makai Nyíró János személyében. Hosszú Tamás halála után özvegyének neve egyszer jelent meg nyomda és nyomdász megnevezésében 1624-ben, „Heltai Anna asszony műhelyében Szilvási András”.

Úgy látszik, hogy Heltai Anna és Hosszú Tamás gyermekei révén a Szörös (Ravius) családra szállt a nyomda. A Heltai-nyomda életében ennek a családnak a szerepe még ma sem tisztázott. Heltai Anna unokái közül Szörös András elhagyta unitárius vallását és reformátussá lett (1644), Mátyás viszont unitárius lelkész volt. Abból a körülményből, hogy e nagy múltú könyvnyomtató műhely legutolsó impresszummal ellátott kiadványa tulajdonosul 1660-ban Szörös (Ravius) Jánost nevezi meg, még nem tudni, hogy a család melyik ága örökölte a nyomdát. Korabeli forrásokból megállapítható, hogy a Heltai-nyomda roncsa még 1667-ben is megvolt az unitárius egyház tulajdonában.

A Heltai-műhely első nyomdavezetője a 17. században, Makai Nyíró János valószínűleg Enyedi György nagyszabású unitárius bibliamagyarázatának kiadására (1619) készülve végezte el a betűk felújítását, minthogy az elkopott betűkészlet már nem volt alkalmas nagyobb terjedelmű munka kinyomtatására. Az itt végzett betűöntések és felújítások, de korabeli források is arra mutatnak, hogy Heltai Gáspár műhelye matricákkal is fel volt szerelve.

Makai Nyíró 1622 tavaszán a városban pusztító pestisnek esett áldozatul, de még ugyanebben az évben átvette a Heltai-műhely vezetését Válaszúti Szilvási András, aki feltehetően 1627-ig állt a nyomda élén. Ő a gyulafehérvári fejedelmi nyomda felállításában is segédkezett, így neve átmenetileg, 1623 és 1624 között gyulafehérvári kiadványokon szerepel. Nem tudni, hogy meddig vezette a kolozsvári officinát, mert az 1628–1629-es évekből semmi sem tanúskodik a Heltai-nyomda tevékenységéről, 1630-ban viszont már Abrugi György nyomtatta a következő évre szóló kalendáriumot.

Nyomatványainak egy részén jelezte, hogy „Heltus Gáspár műhelyében” nyomtatta Abrugi György, a nyomda akkori tulajdonosának (örökösének) nevét azonban nem tüntette fel. Az 1630-as években unitárius kiadványok egész sorát készítették a Heltai-műhelyben. Még Abrugi neve szerepel egy nyomtatványon 1651-ben, majd ezután a kolozsvári nyomda működése közel két évtizedre rendszertelenné vált.

Ha Heltai-nyomdából származó kiadvány nem jelent is meg 1660 után, azért a Heltai-nyomda maradványa még 1667-ben is létezett, a betűk azonban értéktelen, hasznavehetetlen állapotban voltak. A Heltai-tipográfia végig megmaradt az unitárius egyház érdekeltségében, ezt mutatja 1660-ban kiadott unitárius *Halott temetéskorra való énekeskönyve*. Ezen tűnik fel utoljára a Heltai örökösök neve: Johannes Raviusé és Abrugi Györgyé mint nyomdászé. A Heltai-officinának a 17. század folyamán mintegy száz nyomtatványa ismeretes. Vezetői közül Makai Nyíró János külső országban is tanult, ott sajátította el a betűöntést, de Abrugi György is deákos tanultságú volt. A Heltai-műhely bizonyos elemei a század folyamán még továbbra is nyomon követhetők, igaz, önállóan már egyetlen kiadványban sem fordultak elő. A 17. század folyamán a Heltai-nyomdának mintegy száz nyomtatványa ismeretes. A legeredményesebbek az 1620-as, 1630-as évek voltak.

1661-ben átmenetileg, Váradról menekülve Kolozsvárott dolgozott saját felszerelésével Szenci Kertész Ábrahám. Itt fejezte be a *Várad Bibliát* (1661), és emellett még három kisebb terjedelmű nyomtatványt is nyomtatott. 1662 folyamán azonban már Szebenbe költözött.

Apafi Mihály fejedelem Szebenből Kolozsvárra hozatta a Szenci Kertész Ábrahám halála után a fejedelmi kincstárra szállt nyomdát, és azt 1672. október 12-i adománylevelével a kolozsvári–nagyenyedi kollégiumra ruházta át. 1673. április 16-án hasonlóképpen intézkedett a régi gyulafehérvári fejedelmi nyomdáról. A megelőző néhány évben már együtt használt, de most papíron is egyesített nyomdát Veresegyházi Szenttyel Mihály vezetett 1668-tól 1683-ig. Az ő idejében különösen termékeny volt a református kollégium és egyház nyomdája. Annak a mintegy 220 nyomtatványnak, amely az 1668 és 1693 közötti évek termése, legnagyobb része az ő idejében került ki a sajtóból. Veresegyházi tanultságát, műveltségét, ízlését mutatja nyomtatványainak gondos kiállítása, a gyakran alkalmazott fametszetes címlapképek, és mindenekelőtt erdélyi legyeződíszes stílusú könyvkötéseinek szépsége.

Veresegyházi Szenttyel Mihály idejében jelent meg a kolozsvári nyomdában a költött „Fratrum Veracii, Constantini et Speracii” nyomdamegjelöléssel több olyan Habsburg-ellenes, a protestánsok jogait védelmező röpirat, amelyek célja az volt, hogy a nyugati protestáns fejedelmek figyelmét felhívják a Habsburgok részéről érvényesített megtorló és jogtalan intézkedésekre. Tehát a „Veracius” nem valós nyomdásznev, hanem mögötte a református kollégium nyomdája rejtőzik.

Az Apafi által egyesített református kollégiumi nyomdából emelték ki 1684-ben azt a felszerelésrészt, amelyet átmenetileg Keresdre vittek. A Keresdre vitt felszerelés szinte teljes egészében a Szenci Kertész Ábrahám által használt, egykori várad tipográfiai volt.

A Kolozsvárott maradt nyomdát nagyrészt az egykori gyulafehérvári felszerelés alkotta. 1684-ben ezzel kezdett nyomtatni Veresegyházi Szenttyel Mihály utóda, Némethi Mihály, majd őt követte Veresegyházi István, aki feltehetőleg Veresegyházi Szenttyel Mihály fia volt. Úgy látszik azonban, ez a felszerelés kevésnek bizonyult, és ezért hozzá kellett nyúlni a Heltai-féle műhely régóta használatlanul heverő betűihez és díszeihez.

Ugyanakkor egy másik, egyelőre ismeretlen eredetű felszerelés is megjelent, amely valószínűleg azonos a Tótfalusi *Mentségében* említett új vásárlással, és amely Ghilányi Jakab adományából származhatott. Ezt a betűkészletet az adományozó tanácsok kinyomtatására szánta. Ily módon kívánták pótolni a Keresdre vitt felszerelést. Ezt az adományból származó felszerelést a kortársak mint a kolozsvári református egyház és kollégium tipográfiáját említik, szemben a többféle forrásból származó ún. „országos” tipográfiával. Némethi Mihály 1684 és 1693 között, közvetlenül Tótfalusi Kis Miklós hazatérése előtt csak ez utóbbival nyomtatott. Tótfalusit viszont mint a kolozsvári református egyház nyomdászát az akkor Kolozsvárott lévő összes nyomdarész kezelésével is megbízták, vagyis a Ghilányi-féle hagyatékból szerzett betűkkel is (1693).

Tótfalusi Kis Miklós (1650–1702, a korábbi irodalomban vezetékneve inkább mint Misztótfalusi volt használatos) református teológiai tanulmányokra Amsterdamba kerülve (1680) a tipográfiai ismeretek mellett elsajátította a betűmetszés művészetét

is, olyan magas színvonalon, hogy nem latin betűs típusok metszésére is megbízást kapott. 1686 körül Amsterdamban kiadott betűmintalapja segítségével tisztázódhatott, hogy az addig Anton Janson betűmetszőnek tulajdonított, Európa-szerte elterjedt betűtípus Tótfalusi alkotása.

Kolozsvárra hazatérve felújította a református egyház tipográfiáját, egyesítve a kollégium nyomdáját az egyébként is többféle eredetű úgynevezett „országos” tipográfiával (ez utóbbiban megtalálhatók voltak az egykori Heltai-nyomda maradványai, a gyulafehérvári fejedelmi nyomda betűanyagának nagy része és Szenci Kertész váradi tipográfiájának csekélyebb része, amit nem vittek el Keresdre). Tótfalusi a nyomda mellé betűöntő műhelyt (fusoriát) is létesített, majd saját metszésű betűiből új betűtípusokat öntött. Ezek mellett azonban használta a kezére adott régebbi felszerelést is, mindenekelőtt a nagyobb fokozatú címbetűket és könyvdíszeket, iniciálékat, bár saját iniciálésorozata is volt, kis formátumú könyvek díszítésére. A Tótfalusi és a református egyház vezetősége közötti súrlódások egyik oka az volt, hogy az egyház vissza akarta szerezni Tótfalusitól az „országos” tipográfiát, Tótfalusi viszont azon a nézeten volt, hogy inkább legyen egy jól felszerelt nyomda, mint két hiányos. Később a még Tótfalusi munkába állása előtt Keresdre vitt Szenci Kertész-féle felszerelés is visszakerült Kolozsvárra Tótfalusihoz, és annak nagyobb fokozatú típusait és jellegzetes díszait következetesen használta. Tótfalusi mellett dolgozott többek között Miskolczi Csulyak Ferenc, Telegdi Pap Sámuel, Fekete Jakab és Heltzdörffer Mihály.

Tótfalusi elsősorban a kolozsvári nyomda felvirágoztatását tartotta szem előtt. Kolozsvárott metszett betűi fennmaradt nyomtatványaiából és a halála után, Telegdi Pap által összeállított betűminta alapján ismereteseek. 1693-tól 1702-ig tartó munkássága idejéből mintegy 90 kiadvány hagyta el nyomdáját. Jellegzetes, saját metszésű betűi, irodalmi és tudósi igényessége messze kiemelik a korszak hazai nyomdászai közül. Amsterdami kiadványai: a *Szent Biblia* (amelyet „aranyos Bibliának” is neveztek, 1685), *Szent Dávid zsoltárai* (1686) és *Újtestamentuma* Károlyi Gáspár fordításában, Tótfalusitól származó javításokkal (1687). Kolozsvári nyomtatványai közül kiemelkedik Pápai Páriz Ferenc *Pax corporis* és *Pax aulae* című munkája, Kálvin katekizmusa, az erdélyi törvénykönyv, Haller *Hármas históriája*, Johann Arndt *Paradicsomkertecskéje*. Biblia-kiadásai védelmében írta *Apologia Bibliorum* (1697) című munkáját, és a korabeli kolozsvári egyházi és nyomdai viszonyokat bemutató, a vádakkal szemben a maga igazolására írta és adta ki *Mentségét* (1698).

A Heltai-nyomda megszűnésével (1660) az unitáriusok nyomda nélkül maradtak, ezért az unitárius egyház már 1694–1695-ben tervezte saját tipográfia állítását, hogy könyveiket ne kényszerüljenek a reformátusok nyomdájában kinyomtatni. Az unitárius nyomda első kiadványa 1697-ből származik, az utolsó pedig 1703-ból. A nyomdát a 17. század folyamán Liszkai Mihály vezette. A könyvek többsége feltűnő, hogy a költségeket Kmita (Lengyel) Andrásné viselte, aki Lengyelországból menekült vagyonos asszonyként telepedett le Kolozsvárott. Lehetséges, hogy már Danckából való áttelepülésekor – férje jogán – tulajdonosa volt a nyomdának, és valószínűleg továbbra is részese maradt, amíg az az unitáriusok használatában működött. A nyomda eredetére nézve a kortársak sem voltak azonos állásponton: Tótfalusi Kis Miklós szerint ugyanis az unitáriusok Bécsből hozták betűiket. Meglehet azonban, hogy ez a két

álláspont nem zárja ki egymást. Az unitárius nyomda működése nagyjából egyidejű Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári tevékenységével, vagyis az 1690-es évektől az 1700-as évek elejéig dolgozott párhuzamosan ez a két, felszerelésében egymástól jól megkülönböztethető műhely.

A szebeni városi nyomda és a Szebenbe menekült nyomdák

Városi nyomda (1601)–(1700)

Gyulafehérvári fejedelmi nyomda 1659?–1662–1666?

Szenci Kertész Ábrahám váradi nyomdája 1662–1667

A 17. század folyamán Szeben városa meghatározott időre, bizonyos összeg ellenében bérlőknek adta ki az officinát, akik azt a maguk hasznára üzemeltették. Ebben az időben a szebeni nyomdászok feltűnően sűrűn váltották egymást, nagyon kevés nyomtatvány maradt fenn, és ami fennmaradt, az is rendkívül ritka, sőt legnagyobb részük töredékesen, makulatúrában őrződött meg. A nyomdára vonatkozó egyéb adat is kevés; úgy látszik azonban, hogy a sűrűn váltakozó bérlők és nyomdászok kezén nem bizonyult gazdaságos vállalkozásnak.

Még a 16. század végén, 1595-ben Johann Fabritius váltotta magához a nyomdát hatévi törlesztésre 300 forintért, de 1601-ben bekövetkezett haláláig a nyomda bérleti díját nem tudta törleszteni, így a tanács ez alkalommal Simon Grüngrasnak adta bérbe a tipográfiát. Ő 1601–1608 között vezette a szebeni városi nyomdát. Munkásságát egy német és egy magyar nyelvű naptár őrzi (ez utóbbin nevét magyarra fordítva Zöldfünek írta). Első naptára még plakát alakú volt, a későbbi már az e vidéken szokásossá váló tizenhatodrészt. A szebeni nyomda a 17. század nagy részében valószínűleg évente megjelentetett egy magyar és egy német naptárt, amikor azonban több évig nincs nyoma a tipográfia működésének, akkor a kalendáriumok megjelentetése is kérdéses.

Grüngrast Paul Seel majd Paul Wolff követte a nyomda élén. Csak korabeli feljegyzésből ismeretes, hogy 1610-ben Seel kiadta a szebeni országgyűlés törvéncikkeit. Ez volt az első nyomtatásban megjelent erdélyi országgyűlési törvéncikk, és erről a nyomdásról is ez az egyetlen említés. Paul Wolff naptárakat nyomtatott ki, és megjelentette az 1612. évi országgyűlés artikulusait. Ettől kezdve több-kevesebb rendszerességgel 1707-ig mintegy száz további erdélyi törvénygyűjtemény jelent meg, a későbbiek folyamán azonban más nyomdahelyeken is, így Kolozsvárott és Gyulafehérvárott.

A következő nyomdász Jakob Thilo volt, akitől már nagyobb számú és változatosabb tartalmú nyomtatvány ismeretes. 1616-tól 1619-ig szerepel neve a szebeni nyomtatványokon, utána a legközelebbi, 1622-ből származó nem nevezte meg nyomdászát. Ugyanazokban az években, amikor a szebeni városi nyomdát Thilo vezette, az itt élő Benjamin Fiebeck könyvkereskedő személyében megjelent az első 17. századi erdélyi kiadó, aki nem rendelkezett saját nyomdával, hanem más műhelyében – Thilónál – nyomtatott. Fiebeck kiadásában jelent meg az a kétkötetes német nyelvű evangélikus énekeskönyv kottákkal, amely minden bizonnyal a korabeli szebeni nyomda egyik legnagyobb teljesítménye volt. Első kötete 18 nyomdai íven, a második 36 ív terjedelemben

készült. Fiebigk minden kiadványát Thilonál nyomtatta, de Thilo saját költségére is adott ki könyveket, így magyar nyelvű tudósítást az 1613. évi erdélyi eseményekről, egy ma már ismeretlen tantervet a szebeni iskola számára, emellett kalendáriumokat német és magyar nyelven.

Meglehet, hogy már 1621-ben változás történt a nyomda vezetésében, mert ebben az évben a szebeni tipográfiáról leltárt vettek fel. Ez 190 nagyobb és kisebb típus előállítására, valamint több, cirill betűk öntésére szolgáló rézmatricát, 64 fametszetet, 339 fába vésett kezdőbetűt és könyvdísz és egyéb nyomdai felszerelést sorolt fel (meglehet, hogy ennek a nagyszámú dísznek egy része a 16. század utolsó harmadában Hoffhalter Rafaeltől Szebenbe került felszerelésből származott). Érdekes ugyanakkor a cirill betűk öntésére szolgáló matricák jelenléte, amely arra utal, hogy lehetett valamiféle, ma még fel nem derített összefüggés a szebeni városi és az előző századi cirill betűs műhely között. Amennyiben Jakob Thilo halálával függött össze a nyomda leltározása, akkor nem tudni, hogy ki volt a nyomdász 1622-ben, amikor Fiebigk kiadásában egy görög nyelvtan jelent meg a szebeni városi nyomdában.

Szeben következő, név szerint ismert nyomdása Marcus Pistorius csak 1629-ben tűnt fel először, igaz az 1623–1628-as évekből nem is maradt fenn szebeni nyomtatvány. Pistorius valószínűleg Linzből származott, és viszonylag hosszú ideig állt a nyomda élén. Legelső nyomtatványa Szikszai Fabricius Balázs három nyelvű szójegyzéke 1629-ből, legutolsó ismert kiadványa 1653-ból való, vannak azonban olyan évek, amikor semmi nyoma működésének (mint 1633 és 1636 között), de meglehet, hogy 1655-ig még ő vezette a műhelyt.

Bizonyára Marcus Pistoriusszal azonos az a „linzi eretnek könyvnyomtató”, aki egy korabeli katolikus szerzőtől származó vitairat szerint „betűivel együtt Magyarországba ment... és mikor alá s fel hordozná Magyarországon az ő könyvnyomtató műhelyét”, kiűzték onnan. Valószínű, hogy Szeben már vándorlásának végső állomása volt és kezdetben a királyi Magyarországon, talán Felső-Magyarországon igyekezett megvetni a lábát. Mindezt azonban egyetlen fennmaradt nyomtatvány sem támasztja alá. Nem sikerült ugyanis Pistorius nyomtatványaként azonosítani azt a néhány, nyomda megjelölése nélküli bártfai és kassai nyomtatványt, amely az időpont alapján – 1620-as évek közepe táján – számításba jöhetett volna. A 17. századi magyar nyomdászatnak eddig csak egyetlen linzi kapcsolata volt ismeretes: Batthyány Ferenc német-újvári nyomdája alapításakor, 1615-ben a magyar betűket Linzből szerezte be. E két adat összefüggése azonban egyelőre nem bizonyítható. A fennmaradt kevés szebeni nyomtatvány alapján nehezen rekonstruálható, hogy Pistorius valóban hozott-e magával valamilyen felszerelést Szebenbe.

Pistorius 1655 körül halhatott meg. Az egyetlen 1657-ből fennmaradt, jelenleg lappangó nyomtatványon állítólag Martinus Pistorius neve szerepel, nem tudni azonban, hogy csak a Marcus név elírásáról van-e szó, vagy valóban az örökös nyomtatta ezt az 1657-re szóló német naptárt. Az utóbbi esetben azonban az örökösök hamarosan megváltak a nyomdától: 1657. november 9-én Szeben városa visszaváltotta tőlük.

Bár a szebeni városi nyomda több-kevesebb folyamatossággal a 17. század derekán is dolgozott, a linzi Pistorius Márton 1657. évi utolsó nyomtatványa után az egymást váltó mesterek csak egy-két évig dolgoztak Szebenben, amennyire az amúgy is

csekély számú nyomtatványból megállapítható. 1659–1660-ban Christoph Hildebrand volt a nyomda vezetője, majd az 1661 és 1663 között megjelent egyetlen nyomtatványon nincs feltüntetve a városi tipográfus neve. 1664-ben ismét új névvel jelentek meg nyomtatványok: Blasius Prössl azonban levéltári adatokkal bizonyíthatóan már 1663-ban is ott dolgozott. 1666-tól kezdve két évtizeden át Stefan Jüngling vezette a nyomdát. Jüngling megjelenésétől kezdve látszik újra stabilizálódni a városi nyomda munkája, ami a kiadványok megnövekedett számából is megítélhető.

Szeben nyomdászata az 1660-as években élte 17. századi virágkorát. Igaz, ez nem a szebeni városi nyomda érdeme, hanem ezekben az években a városi tipográfián kívül átmenetileg még két másik nyomda is került Szebenbe. Az egyik, Szenci Kertész Ábrahám váradi műhelye – két év kolozsvári kitérő után, amelyre Várad megszállása és pusztulása miatt kényszerült – 1662. novemberében települt át Szebenbe, ahol haláláig (1667) működött, majd utóda, Udvarhelyi Mihály még ezt követően másfél évig. 1668 végén Apafi Mihály fejedelem utasítására szállították át ismét Szenci Kertész nyomdáját Kolozsvárra. Stefan Jüngling azonban sohasem volt Szenci Kertész faktora, hanem továbbra is a szebeni városi nyomda tipográfusa maradt.

A másik az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomda volt, amely szintén Szebenben működött a fenti két műhellyel egy időben. Ezt 1658-ban, még Gyulafehérvár elfoglalása és elpusztítása előtt a sarc árán megkímélt Szebenbe menekítették. Bár 1659 és 1661 között nem ismeretes olyan nyomtatvány, amely a gyulafehérvári nyomdakészlettel készült volna, feltehető, hogy ekkor is Szebenben volt, mint 1662-től 1664-ig, amikor itteni léte nyomtatványokkal bizonyítható. 1662-től kezdve az egykori fejedelmi nyomda Szebenben készült nyomtatványain a szebeni városi nyomda díszai is a gyulafehérváriakkal keveredve jelentek meg, ami egyrészt arra mutat, hogy díszaineinek egy része elpusztult vagy elkallódott, másrészt arra, hogy az ide menekített egykori fejedelmi nyomdát talán a szebeni városi műhellyel egy helyen – bár az eltérő tulajdonos miatt tudatosan külön kezelve – tartották.

Tehát az 1662. esztendő végétől kb. 1666-ig három tipográfia is működött Szebenben egyszerre, míg ugyanakkor nyomda nélkül maradt a fejedelmi székhely, Gyulafehérvár, és az egykor virágzó Várad. De 1668 végétől, amikor is a két menekített felszerelés Kolozsvárra került, már Szebenben is csak a városi műhely maradt. Az egykori gyulafehérvári és váradi műhely távozásakor a szebeni városi nyomda vezetője még mindig Stefan Jüngling volt, aki valószínűleg 1687-ben halt meg. Ezt követően özvegye, Agnes vezette a nyomdát faktorok segítségével, akik közül Johann Hermelius neve ismeretes 1691-ből, és Barth Jánosé 1692–1693-ból.

A város 1695. február 28-án a sajtót és a nyomda egyéb felszerelését magához váltva, a tipográfiát előbb a lőcsei Caspar Polumskyra (1695) majd Marcus Reichardra (1696) bízta, ezt követően ismét a régi nyomdavezető, Barth János vette át e tiszteket 1696-ban. A nyomdászok személyének váltakozása ellenére nem következett be lényeges változás a szebeni nyomda készletében, amelynek egyes elemei még az előző századból, a Hoffhalter-tipográfiából származtak. A nyomda erősen elhasználódott betűkészletét ekkortájt öntethették át a Kolozsvárt tevékenykedő Tótfalusi Kis Miklóssal.

A 17. század végén, 1696-ban átmenetileg Szebenben működött az erdélyi ortodox érsekség cirill betűs nyomdája. Egyelőre nem mutatható ki összefüggés a Moldvai

Kiriak által vezetett műhely és a szebeni városi nyomda között. Az ortodox érseki nyomda működésének Szebenben csak 1696-ból van nyoma: ezt megelőzően is, és a következő években is Gyulafehérvárott adott ki könyveket.

A szebeni városi nyomdának a 17. századból mintegy kétszáz nyomtatványa ismeretes: nagyobb részük kalendárium, néhány leveles vizsgatézis vagy alkalmi nyomtatvány. Több kiadásban is megjelentek az *Evangéliumok és epistolák* németül, ezenkívül a Honterus-féle evangélikus egyházi rendtartás és a Fronius-féle szász törvénykönyv új kiadása. A tankönyvek közül Comenius *Orbis pictus*ának is több szebeni kiadása ismeretes, de megjelent Comenius *Januája* is. 1670-ban rézmetszetű címlappal adták ki Mathias Miles jövődöléseket tartalmazó *Siebenbürgische Würg-Engel* című könyvét. A század utolsó éveiben I. Lipót császár Erdélyre vonatkozó rendeletei is itt jelentek meg.

A debreceni városi nyomda, (1601)–(1700)

Debrecenben a könyvnyomtatás már a 16. század közepén meghonosodott. Bár szabad királyi városi rangot csak 1693-ban kapott, az ország egyik leggazdagabb mezővárosa és már a 16. század végén a Tiszántúl szellemi központja volt. A három hatalom ütközőpontján lévő település mint Bihar vármegye része az erdélyi fejedelem alá tartozó terület volt, a 17. század elejére szinte egyöntetűen református lakossággal.

A 17. század első felében előbb a lipcsei származású Rheda Pál vezette a nyomdát, majd 1619. évi halála után fia, Rheda Péter. Ezt követően a városi tanács saját kezelésébe vette a nyomdát, amely fölött a 17–18. század folyamán is felügyeletet látott el a református egyház. Ettől kezdve a műhely szakmai vezetését szakképzett mesterek látták el. A nyomdavezető mellett legalább három legény dolgozott, akik többsége idegen nemzetből való, amint Rheda Péter egyik 1622-es munkájának ajánlásából megtudni. Érdekes jelenség ez abból a szempontból is, hogy még az olyan, teljesen magyar lakosságú városban, mint Debrecen, a nyomdászok nagy része idegen (véltetően német) volt.

Rheda Péter 1630 elején halt meg, utódának, Fodorik Menyhértnek nyomtatványai 1631-től ismeretesek. Fodorik könyvárus és könyvkötő is volt egy személyben. A város 1633-ban szerződést kötött vele – ez a magyarországi könyvnyomtatás történetében a legkorábbi ismert nyomdászszerződés –, eszerint a ház és a nyomdai felszerelés 500 forint ellenében ment át Fodorik tulajdonába, azzal a feltétellel, hogy a tanács visszaválthatja a tipográfiát, ha munkájával nem volna megelégedve, vagy a tipográfia vezetésére alkalmas utódai nem maradnának. Erre azonban Fodorik életében nem került sor. 1651-ben jelentek meg az utolsó olyan nyomtatványok Debrecenben, amelyeken még Fodorik Menyhért nyomdavezető neve szerepelt. Ezután tíz évig nincs nyoma sajtó működésének Debrecenben. Míg a 17. század első harminc évében mintegy 110 könyv jelent meg, addig a következő harminc évben alig húsz.

1662-ben vette át a nyomda vezetését Karancsi György, akinek működése idején a nyomda szakmai szempontból mélypontját érte el. Élete végéig (1676) a sok használatától már egészen elvászott betűkkel dolgozott, úgyhogy a „Karancsi-betűk” kifejezés alatt általánosan az elkoptatott típusokat értették még száz év múlva is. Bár Ka-

rancsi nyomdavezetősége idején megfordult a városban a Sárospatakról eltávolított kiváló nyomdász, Rosnyai János is, sőt a sárospataki nyomdafelszerelést is a városban helyezték el, ő a városi tanács felkérése ellenére sem maradt Debrecenben, hanem továbbment Kolozsvárra.

Karancsi után határozott javulás állt be a debreceni kiadványok külsejében. Ez elsősorban az 1677-ben munkába álló sárospataki mesternek, Rosnyai Jánosnak tulajdonítható, aki eleinte a régi, kopott betűkészlettel dolgozott, de csakhamar új betűkkel és könyvdíszekkel szerelte fel a nyomdát. Az új felszerelést külföldről, valószínűleg Hollandiából hozathatta. Utóda, Töltési István eredetileg debreceni könyvkötő volt, akit a városi tanács még 1681-ben kiküldött Hollandiába, hogy ott Tótfalusi Kis Miklós mellett elsajátítsa a betűmetszést és -öntést. Olyan magas színvonalra ugyan nem tett szert a betűmetszésben, mint Tótfalusi, de azért kikerültek a keze alól saját metszésű betűk, és saját magát mint „sculptort” és „fusort” említette.

Töltésinek 1685-ben távoznia kellett a nyomda éléről, mert Apafi fejedelem felelősségre vonta Debrecen tanácsát a nyomdájából kikerülő, angol szerzők munkáiból fordított puritánus művek miatt. Ekkoriban jelent meg ugyanis William Perkins *Kettős kereszt* című műve Debreceni T. István magyarításában, és William Amesnek több munkája, köztük *Medullája* (1685).

Már a Fodorik Menyhérttel kötött 1633. évi szerződés is rávilágít arra, hogy a város cenzúrajogot gyakorolt a tipográfia termékei fölött. Amint később is látszik, a nyomda nem folytathatott önálló kiadási politikát, csak azt adhatta ki, amit a város és a református egyház jóváhagyott. Debrecen városa ugyan kegyelmet kért a fejedelemtől a nyomdász számára, de Töltésinek mégis vagy távoznia kellett Debrecenből, vagy önként költözött máshová. (További sorsáról ezután másfél évtizedig nem tudni, mert legközelebb a 18. század első éveiben tűnt fel ismét, ezúttal Komáromban.) Őt Kassai Pál követte, aki tíz évig állt a debreceni nyomda élén. Az utolsó 17. századi nyomdász Vincze György volt, akinek munkássága átnyúlik a 18. századba.

A debreceni nyomda a termékenyebb hazai nyomdák közé tartozott. A század folyamán itt mintegy 300 könyv jelent meg, jelentős részben többszáz lap terjedelemben. A református városi és egyházi vezetés alatt álló nyomdában jelent meg Szárászi Ferenc református katekizmus-fordítása (1604), Werbőczy István törvénykönyve latin és magyar nyelven (1611), Kecskeméti C. János református prédikációi (1615). A vitairatok közül kiemelkedik Alvinczi Péter *Itinerarium* című műve (1616). A gyakrabban kiadott művek között szerepelnek Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai és református énekeskönyvek. Különösen a század elején gyakoriak a magyar nyelvű krónikák, verses bibliai históriák, emellett a század nagy részében a nyomda kalendáriumot is megjelentetett. A század második felében kiadványai között szerepelt Justus Lipsiusnak *Az állhatatosságról* szóló könyve, Nógrádi Mátyás *Lelki próba-kő* című műve, Köleséri Sámuel több prédikációja, Mártonfalvi György és Komáromi Csipkés György munkái. A kiadványok túlnyomó többségükben magyar, kisebb számban latin nyelvűek voltak. A 17. században a debreceni volt a legtöbb magyar nyelvű kiadványt közreadó officina.

A brassói városi nyomda, 1625–(1700)

A brassói könyvnyomtatás a 17. század folyamán nem volt folyamatos és jelentőségében meg sem közelítette az előző századét. A könyvnyomtatás a városban harminc évig tartó szünetelés után indult újra. A Martin Wolfgang által 1625-től kezdve vezetett városi nyomda azonban felszerelésében teljesen független az előző században itt tevékenykedő tipográfiától. Wolfgang korábban Bártfán dolgozott a Klöss-műhelyben. Az idősebb Klöss Jakab halála után átmenetileg – bizonyára fiának nagykorúságáig – 1620-ban ő vezette a bártfai műhelyt. Bártfai nyomdavezetőségének egyetlen emléke maradt fenn, az 1621. évre szóló kalendárium. Nem tudni, hogy ezután még mennyi ideig maradt ott, hogy vajon dolgozott-e még az ifj. Klöss Jakab munkásságának első éveiben is.

A brassói nyomda szórványosan fennmaradt kiadványai azt mutatják, mintha csak két-három évenként hagyta volna el egy mű a sajtót. Martin Wolfgang neve utoljára egy 1632-ből származó nyomtatványon fordult elő, 1638-ben pedig már új tulajdonosa volt a nyomdának, Michael Herrmann személyében, akinek neve 1660-ig szerepelt a műhely kiadványain. Neve mellett ugyan nincs feltüntetve nyomdavezető, de mint-hogy 1648-tól a bírói tisztséget viselte, így aligha foglalkozott maga nyomtatással. Valószínűleg Brassai Major Márton, a későbbi gyulafehérvári nyomdász lehetett az a Márton nevű nyomdász, akit Michael Herrmann városbíró meghívott a meginduló brassói műhelybe, bár neve egyetlen nyomtatványon sem szerepel. Brassai Major Márton legfeljebb 1646-ig dolgozhatott Brassóban, mert 1647-től már a gyulafehérvári fejedelmi nyomdát vezette.

A brassói tipográfia még 1692-ben is a Herrmann családé volt, és valószínűleg a családhoz tartozott az a Peter illetve Martha Pfannenschmidt is, aki 1675–1678 között szerepel a nyomtatványokon mint a tipográfia tulajdonosa. Majd ezután újra „Character Hermanniano” megjelöléssel láttak napvilágot a brassói nyomtatványok (1692). A nyomda szakmai vezetését a század utolsó harmadában Nikolaus Müller (latinosan Molitor) látta el a Herrmann család és a Pfannenschmidt család idején egyaránt.

A brassói nyomda működése azonban Michael Herrmann idején sem lendült fel: a 17. század első feléből összesen húsz-egynéhány nyomtatvány, míg a század második feléből mintegy kilencven mű ismeretes ma. A brassói nyomtatványok legnagyobb része (mintegy 80%-a) néhány levél terjedelmű alkalmi nyomtatvány: esküvőkre és temetésekre írt versek. A nyomda a helybeli evangélikus szászok számára dolgozott, így néhány latin nyelvű Comenius- és Molnár Gergely-féle tankönyvön kívül szinte csak német nyelvű kiadványok készültek itt. Német naptárak a század második felében jelentek meg rendszeresen, emellett a nyomtatványok között evangélikus áhítatossági művek, énekeskönyvek, imádságok, Luther német–latin kis katekizmusa szerepelt.

A brassói nyomda 1693-ban valószínűleg Michael Herrmann leánya vagy unokája kezével Lucas Seulerra szállt, akinek családja a 18. század nagy részében is a nyomda tulajdonosa maradt.

Szenci Kertész Ábrahám *várad*i nyomdája, (1639?) 1640–1660

Hoffhalter Rudolf 1584–1585. évi átmeneti munkásságát követően Váradon a 17. század első harmadában nem működött nyomda. A Szenci Kertész Ábrahám által vezetett műhely első ismert kiadványa 1640-ből való. A korabeli források nem írnak ugyan a nyomda alapításának évéről, de egy 1644-ben kiadott pozsonyi nyomtatvány előszava Váradon 1639-ben kiadott könyvre hivatkozik. Így feltételezhető, hogy Szenci Kertész nyomdája már 1639-ben megkezdte működését.

A várad

Mielőtt Szenci Kertész a Biblia nyomtatásához hozzáfogott volna, számos más munka is napvilágot látott a várad

A várad

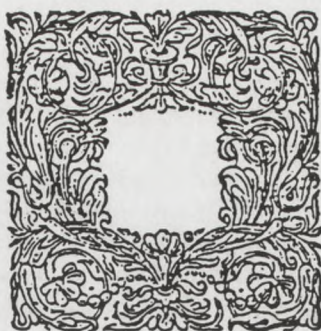
uram tipográfiáját” emlegették, és a nyomdász maga is mindössze saját nevét tette ki könyvei impresszumában.

Szenci Kertész váradi működésének Várad elfoglalása vetett véget. Váradról 1660. augusztus 28-án a megmaradt lakosság elvonult. A vár átadásának feltételei között szerepelt az is, hogy később a tipográfiát és a Biblia félig kész példányait sértetlenül elvihetik. Erre ugyanis az idő rövideje miatt augusztus 28-án, a vár kiürítésekor nem kerülhetett sor. Szenci Kertész 1661. február 19-én már kolozsvári lakos volt. Mivel felszerelése Váradon nem sok kárt szenvedett, így Kolozsvárra újra berendezte könyvnyomtató műhelyét és több más kisebb terjedelmű munka mellett befejezte az úgynevezett *Váradi Biblia* nyomtatását (1660–1661).

Nem sokáig maradt azonban Kolozsvárott, bár a város szinte nyomda nélkül volt, tekintve hogy a Heltai-officina ekkor már nem működött. Szenci Kertész 1662 novemberében hagyta el Kolozsvárt, és Szebenbe települt át. Ekkor ott két másik nyomda is működött: egyrészt a városi, másrészt itt volt már a Gyulafehérvárról ugyancsak a török–tatár pusztítás elől elmenekített fejedelmi tipográfia. Ezek felszerelését azonban tudatosan külön kezelték. Szenci Kertész műhelye is a Váradról hozott felszereléssel dolgozott, esetleg a német nyelvű kiadványok nyomtatásakor vett igénybe valamelyes betűanyagot a szebeni városi nyomdából.

Szenci Kertész nyomdája a szebeni évek alatt is termékenynek mondható: számos nagyobb terjedelmű református elmélkedés, tankönyv mellett Bethlen János történeti munkája is itt készült el. Még a szebeni évek alatt, 1666-ban felmérték a váradi elpusztult eklézsia vagyonát. A megmaradt vagyontárgyak között elsőként említették a tipográfiát, amelyet az egyház Szenci Kertésznek adott használatra, és amelynek további sorsát az egyház szíven viselte. Valóban, Szenci Kertész 1667 első felében örökös nélkül halt meg és valószínűleg anélkül, hogy a nyomdáról hagyatkozott volna. Nyomdája a fejedelmi kincstárra szállt, bár egy évig még Apafi Mihály engedélyével Szebenben dolgozott vele utóda, Udvarhelyi Mihály nyomdászmeister.

Még ő hozta át a műhelyt ismét Kolozsvárra azzal a céllal, hogy Apafi Mihály fejedelem szándékának megfelelően az ugyancsak Kolozsvárra került gyulafehérvári fejedelmi nyomdával, illetve annak maradványaival egyesítve a kolozsvári és nagyenyedi református kollégium tulajdonába kerüljön. De még az okiratban lefektetett egyesítést megelőzően, 1669-ben Sárdi Nagy János, Szenci Kertész egyik nyomdászlegénye tájékoztatta Veresegyházi Szentyel Mihályt, az Udvarhelyi Mihályt követő kolozsvári nyomdászt Szenci Kertész tipográfiájának állapotáról. Ebből megtudni, hogy a két sajtóhoz való összes eszköz megvolt még Szebenben, mindössze az egyik sajtó fája égett meg Váradon a rejtek pincében, emellett azt is megtudni, hogy a tipográfiához compactoria, azaz könyvkötő műhely is tartozott. Szenci Kertész munkatársai közül egyébként bizonyára Udvarhelyi Mihály lehetett nemcsak a rangidős, hanem végzettségben is a legelső, tekintve, hogy Leidenben és Londonban is tanulta a mesterséget. Bethlen Miklós kíséretében jutott el Németalföldre és Angliába már mint tipográfus legény. Másik, név szerint ismert legénye Sárdi Nagy János volt, és korábban a váradi műhelyben dolgozott Illyési István, aki később Lőcsén nyert polgárjogot, és az ottani Brewer-műhelyben dolgozott.

31. Szenci Kertész Ábrahám váradi nyomdájának
ún. ablakos díszei, kicsinyítve (1651–1652)

Miután a nyomdát Kolozsvárra költöztették, a műhely élén 1669 és 1672 között Veresegyházi Szentey Mihály állt. Apafi fejedelem 1672-ben rendelkezett a Szenci Kertész-féle nyomdának az enyedi és kolozsvári református kollégiumnak való adományozásáról, majd 1673-ban a gyulafehérvári fejedelmi tipográfiát ugyancsak a kollégiumnak adományozta.

Az így egyesített nyomda felszerelésének egy része – jórészt éppen a Szencitől származó betűanyag – 1684 folyamán Kolozsvárról Keresdre került, és kb. egy évtizedig távol volt Kolozsvártól. Még Tótfalusi Kis Miklós munkába állásakor (1693) sem érkezett vissza Kolozsvárra. Ez azonban később bizonyosan megtörtént, mivel a készletet a betűk és díszek tanúsága szerint Tótfalusi is használta kolozsvári munkássága későbbi éveiben. Szenci Kertész díszei közül jó néhányat még 18. század végi kolozsvári nyomtatványokon is sikerült felfedezni, vagyis a váradi nyomda alapítása után 150 évvel.

A Váradon 1660-ig működő nyomda kiadványai között új kiadásban látott napvilágot a kor kedvelt könyve, Lewis Bayly *Praxis pietatis*a magyar fordításban Medgyesi Páltól (1643), és ugyancsak itt jelent meg Balassi Bálint és Rimay János *Istenes énekének* első rendezett kiadása (1655), amely a későbbiek alapjául szolgált. E két, irodalomtörténetileg is jelentős műnek Szenci Kertésztől származó kiadói előszava egyben az ő tudatos szöveggondozói tevékenységére is rávilágít. 1650-től kezdve több puritánus szellemű munkát is találni kiadványai között, amelyek többségükben angol szerzők Nagyari Benedek, Sélyei Balogh István, Medgyesi Pál által magyarra fordított munkái. Többször kiadta Szenci Molnár Albert fordításában *Szent Dávid Zsoltárait*, Komáromi Csipkés György írásait, emellett évente magyar nyelvű kalendáriumot, katekizmusokat, tankönyveket nyomtatott. Sebeni évei alatt egy kiadványának nemcsak nyomdásza, hanem kompilátora is ő volt: 1665-ben latin szentenciagyűjteményt állított össze *Versus sententiales* címmel.

Váradi, kolozsvári és sebeni működése alatt összesen mintegy 190 művet adott ki 2645 ív terjedelemben. Mindez munkásságának 28 éve alatt oszlott meg, de legnagyobb teljesítménye a kiemelkedő színvonalon kinyomtatott *Váradi Biblia* volt.

A keresdi nyomda, 1684–1693?

Szenci Kertész Ábrahám örökös nélküli halálakor az általa használt tipográfia a fejedelmi kincstárra szállt. Apafi Mihály fejedelem Kolozsvárra szállíttatta és tulajdonjogát 1672. október 12-én átruházta a nagyenyedi és kolozsvári református kollégiumokra. Majd 1673. április 16-án ugyanígy rendelkezett az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomdáról. Az így egyesített műhelyt Veresegyházi Szentyel Mihály vezette 1683-ig. Miután Veresegyházi kivált a nyomdából (1684-ben halhatott meg), Bethlen Elek a felszerelés egy részét 1684-ben Keresdre vitette.

Úgy látszik, hogy ezt a felszerelést később is elkülönítve kezelték, és ezért volt lehetséges, hogy Bethlen Elek tanácsos, az elhunyt Bethlen Farkas erdélyi kancellár öccse az egykori váradi tipográfiát Keresdre vigye. Hogy éppen ezt a nyomdarészt vitték Keresdre, annak oka az lehetett, hogy a Kolozsvárott egyesített tipográfiának ez volt az egyetlen, önállóan is jól használható része. A kortársak is tudták, hogy nagyrészt az egykori váradi tipográfia került át Keresdre. A Keresdre vitt betűket később Tótfalusi Kis Miklós is mint „Szenci-uramé félét” emlegette, amely az ő munkába állásakor „még itthon sem volt akkor mind”.

A Keresden készült nyomtatványokon Szenci Kertész Ábrahám egykori váradi, illetve szebeni nyomdájának betűit és egyes díszítő elemeit lehet azonosítani. Ehhez képest semmiféle új felszerelés nem fedezhető fel az ott készült nyomtatványokon. A keresdi nyomda tehát nem új alapítás volt, és a keresdi kitérő inkább Szenci Kertész Ábrahám egykori váradi tipográfiájának újabb állomásaként értékelhető. Ugyanez a felszerelés később visszakerült Kolozsvárra.

A nyomda Keresdre szállításának oka az volt, hogy Bethlen Elek ki akarta nyomtatni testvére, Bethlen Farkas nagyszabású történelmi művét (*Historiarum panonicodacicarum libri X* című, kéziratban maradt munkáját), és 1684 elején bele is fogtak a munka kiszedésébe. Már jóval korábban, 1679-ben maga a szerző is tárgyalt művének kinyomtatása ügyében az akkori kassai nyomdással (aki Stephan Bosytz lehetett), halála azonban megakadályozta terve megvalósítását. A kézirat kiadásának ügyét Bethlen Elek is szíven viselte, ő azonban a kolozsvári nyomda egy részét hozatta át Keresdre és Székesi Mihály tipográfusra bízta. Bethlen Farkas kéziratának kinyomtatása igen lassan haladt, olyannyira, hogy 1690-ban, a Thököly-féle betörés következtében a munka kiszédése végleg abbamaradt. A kinyomtatott ívek egy részét és magát a nyomdát ekkor a biztonságosabbnak ítélt közeli Segesvárra szállították át. Nem tudni, a sajtó mennyi ideig maradt ott, és azt sem, hogy munkába állították-e, mindenesetre Tótfalusi Kis Miklós működésének kezdetekor még nem érkezett vissza a teljes tipográfia. Tótfalusi *Mentségében* említi ugyan, hogy az egykori Szenci-féle nyomdát még az ő hazatérése előtt Keresdre szállították, azt azonban nem, hogy Keresdről hozták-e vissza, vagy Segesvárról. (Bethlen Farkasnak a 832. lapnál megszakadt műve tehát csonkán maradt, majd utólag, nyolcvan évvel később Németországban nyomtattak címlapot és bevezetőt a még fellelhető példányokhoz.)

Keresden egyébként 1684 és 1686 között Székesi Mihály hat másik, kisebb terjedelmű nyomtatványt is készített, köztük Medgyesi Pál *Lelki Ábécéjét*. Fennmaradt néhány, a keresdi nyomdával kapcsolatos számadási följegyzés a 1684–1685. évekből,

amelyek magától Bethlen Elektől származnak. Ezekből megtudni, hogy 1684. január 20-án indultak el „tipográfus uraimék” Keresdre (tehát Székési Mihály mellett más nyomdász is dolgozott a keresdi kastélyban elhelyezett műhelyben), s az is kitűnik, hogy itt nem új nyomda létesült, mindössze egy-két csavart és egyéb sajtóhoz tartozó apróbb felszerelést kellett pótlólag beszerezni, míg a nagyobb összegű kiadást a nyomdászok fizetése tette ki.

PROTESTÁNS FEJEDELMI NYOMDAALAPÍTÁSOK

Az erdélyi fejedelmek kultúrpolitikájához és udvartartásuk fényéhez az iskolák, akadémiák, kollégiumok és könyvtárak alapítása mellett a nyomdaalapítás is hozzátartozott. A 17. században Bethlen Gábor Gyulafehérvárott és I. Rákóczi György Sárospatakon alapított tipográfiát; az 1650-es években mindkét nyomda működött, párhuzamosan és kissé eltérő célkitűzéssel. A század hetvenes éveiben azonban régi helyén már egyik sem: a sárospataki tipográfiát Debrecenbe menekítették, a gyulafehérvári megmaradt részét pedig az addigra gazdátlanúvá váló váradi nyomdával egyesítve Apafi Mihály fejedelem a kolozsvár-nagynyedi kollégiumnak adományozta, és Kolozsvárra telepítette.

A gyulafehérvári nyomda, 1623–1658

A Gyulafehérvárott 1623-ban létesített fejedelmi nyomda előzményei a Pozsonyban 1610-ben alapított érseki nyomdáig nyúlnak vissza. Ezt a katolikus nyomdát Forgách Ferenc érsek alapította és 1610 és 1617 között dolgozott Pozsonyban, majd ekkor Nagyszombatba költöztették. Utolsó pozsonyi nyomtatványa 1617-ből, az első nagyszombati pedig 1619-ből való. A nyomda költöztetése e két időpont között történhetett, talán a bizonytalanul váló politikai helyzetben előnyösebbnek látszott a nyomda elhelyezésére Nagyszombat. Minthogy az egykori nagyszombati Telegdi-féle műhely 1609-ben megszűnt, ezekben az években a Forgách Ferenc által alapított tipográfia volt hazánkban az egyetlen katolikus nyomda. Nagyszombatban átmenetileg a városi tanács fennhatósága alá került, erre utal a nyomdász ajánlása az 1621. évre szóló kalendáriumban, valamint a várost időközben elfoglaló Bethlen Gábor levele is, amelyet a nyomda ügyében a tanácsnak írt. Bethlen felszólította a város vezetőit, hogy a nyomda a szabad vallásgyakorlat értelmében megkülönböztetés nélkül nyomtasson, nem csak katolikusoknak. Nem tudni, hogy a tipográfia vezetője már Pozsonyban is Nicolaus Mollerus volt-e, vagy csak Bethlen Gábor bízta meg a faktorsággal. Mollerus neve legelőször nagyszombati nyomtatványokon fordult elő.

Az érseki nyomda 1619–1620-ban dolgozott Nagyszombatban, majd 1621 tavaszán Bethlen utasítására Kassára szállították, és attól kezdve mint fejedelmi tipográfia működött, a magyarországi katolikus egyház pedig könyvnyomtatóműhely nélkül maradt. A nyomda Kassára költöztetését – a nagyszombati és kassai kiadványok betűinek azonosságát mellett – Bethlennek az a levele is bizonyítja, amelyben Lőcse városát

32. Az erdélyi címet a Rákóczi-címerrel ábrázoló fametszetes dísz a gyulafehérvári fejedelmi nyomdából, 1636-ból, kicsinyítve

felszólította, hogy az általa Kassára rendelt nagyszombati nyomdászt segítse továbbutazásában.

Kassán ekkor nem Mollerus volt az egyetlen tipográfus, hanem Fest János nyomdája is működött mint városi officina. 1621–1622-ben tehát a Kassán megjelent nyomtatványok két tipográfia közt oszlanak meg, és külsejükben jól megkülönböztethetők. Mollerus már Kassán „őfelsége tipográfusának” nevezte magát. Az egykori pozsonyi nyomda számára azonban Kassa csak átmeneti állomáshely, mert Bethlen szándéka az volt, hogy azt tovább szállítsa fejedelmi székhelyére, Gyulafehérvára.

Megvalósítására 1622 novemberében került sor, amikor a felszerelés Gyulafehérvára érkezett. Itt a 16. század óta, amikor a Hoffhalter-tipográfia, majd a Lorint-féle cirill betűs műhely megszűnt, nem dolgozott nyomda. A Gyulafehérvárra megtelepedő könyvnyomtató az év végén vagy a következő esztendő elején rendezhette be műhelyét. Első fennmaradt terméke 1623 tavaszáról való, és felszerelése teljesen azonos az eredetileg Pozsonyból, majd Nagyszombatról és Kassáról ismert betűkkel és díszekkel. 1623-ból csak egy nyomtatványa ismeretes, amelyen a nyomdász neve nem szerepel. Mollerus valószínűleg még ebben az évben meghalt, az ő nevét gyulafehérvári nyomtatványokon nem találni. Ezért Kolozsvárról kellett nyomdászokat behívni: 1624-ben Válaszúti (Szilvási) András és Meszléni Márton tipográfusok nyomtatták ki a Bethlen Gábor felesége, Károlyi Zsuzsanna fölött mondott gyászbeszédeket. A nyomdát 1627-ig vezette Meszléni Márton, míg Válaszúti feltehetőleg visszament Kolozsvárra. Meszléni ugyan még 1636-ban is a fejedelmi nyomdában dolgozott, de neve nyomtatványok impresszumában már nem fordult elő.

1628-ban történt változás a nyomda vezetésében, mert ettől kezdve Lignicei Effmurd Jakab, sziléziai származású nyomdász állt a fejedelmi nyomda élén. Hogy Eff-

murdt szakképzettebb mester volt, mint Meszléni, azt a kiadványok külseje és megszáporodott száma is mutatja. Egyúttal könyvkötő, azaz compactor is volt, amint azt az általa kiadott nyomtatványok impresszumában néha megjegyezte.

A fejedelmi nyomda életében új szakasz kezdődött a még Bethlen által behívott három vendégprofesszor – Johann Heinrich Alsted, Johann Heinrich Bisterfeld és Ludovicus Philippus Piscator megérkezésével. Bethlen Gábor 1629 őszén meghalt, a német professzorok Erdélybe jövetelét nem érthette meg, de a nyomdára az özvegy fejedelemasszonynak is gondja volt. A professzorok azonnal hozzáfogtak iskolafejlesztési tervüket kidolgozásához, amelyben a tipográfia is fontos szerepet kapott. Az 1630. február 10-én kelt okmány kimondta, hogy a nyomtatóműhelyhez görög és héber betűket kell beszerezni, és iskolakönyveket kell nyomtatni. Egy másik, ugyanekkor kiadott okmánynak, az erdélyi főiskola törvényeinek 12. pontja ugyancsak a nyomdával foglalkozott. Ebben megállapították, hogy felettse az iskolai tanács, amelynek engedélye nélkül semmit nem nyomtathat ki. Ami az akadémia és a nyomda fenti kapcsolatát illeti, valószínűleg német mintát vettek alapul.

Az 1634-es esztendő újabb fordulópontot jelentett a fejedelmi nyomda életében. Ekkor jelentek meg utoljára Effmurd Jakab nevét feltüntető kiadványok, ettől kezdve tíz évig csak a „Fejedelmi nyomda” megnevezés szerepelt. Ekkor kezdődött az egész korábbi betűkészlet lecserélése, illetve felfrissítése, valamint a görög és héber betűk öntése. Mindezek a munkák a létesítendő sárospataki fejedelmi nyomdával egyidejűleg folytak, vagyis a betűöntő egyszerre készített új betűket a gyulafehérvári és a sárospataki tipográfia számára. A sárospataki betűk öntésével kapcsolatban említés történik arról, hogy a betűmatricák Gyulafehérvárról származtak. Ekkor tehát már matricával is fel volt szerelve a fejedelmi nyomda. A Gyulafehérvárról 1634–1635-ben megjelenő hét új szövegtípusból hat teljesen megegyezik a csak később meginduló sárospataki nyomdával, és közősek a héber és görög szövegtípusok is. Ugyanezekre az évekre esett a lőcsei Brewer-nyomda betűkészletének felfrissítése is: négy új lőcsei típus látszik közösek a gyulafehérvári és sárospataki betűkkel.

A nyomdafelszerelés felújítása összefüggött a nyomda átszervezésével. 1636-ból származik az az okmány, amelyet I. Rákóczi György az újonnan, külföldről behívott nyomdász mesterek számára foglaltatott írásba. Ez az okmány őrizte meg az 1636-ban itt működött nyomdászok nevét az utókor számára. A nyomdavezető és egyúttal az idegen nyelvű nyomtatványok korrektora Matthias Elsholtz volt, míg mellette még két szedő és két nyomtatómester dolgozott (a már korábban is itt dolgozó Meszléni Márton mellett Albertus Martin, Paulus de Vitze Gedanensis és Adam Has). Meglehet, hogy Effmurd az ekkortájt szervezett könyvkötőműhely vezetője lett.

Nemcsak az 1636-os évnak, hanem a fejedelmi nyomda egész tevékenységének egyik legnagyobb teljesítménye az úgynevezett *Öreg Graduál* volt, amely nemcsak mint református graduál egyedülálló, hanem hatalmas folio mérete és a kották szedése, illetve fába metszése miatt is. A nyomtatást több menetben végezték; külön a kottasorokat, majd a kottákkal együtt a szöveget. Nyomdatörténeti szempontból külön érdekessége, hogy az iniciálékkal rendkívül gazdagon díszített graduáléhoz még az egykori – egyébként nyom nélkül eltűnt – nagyszombati káptalani nyomda felszereléséből ismert darabokat is felhasználtak. Valamilyen módon tehát Nagyszombatban a Telegdi-

műhely valamelyes maradványa együtt lehetett a Forgách Ferenc által alapított újabb felszereléssel, amelyet Bethlen Gyulafehérvárra hozatott. Rákóczi 200 példányban nyomatta ki az *Öreg Graduált*, és mindet ajándékba küldte a református eklézsiáknak.

1644-ben új nyomdavezetőt kaphatott a műhely Andreas Gregorius Schemnicensis személyében, aki azonban két év múlva pestisben meghalt. 1647-től hosszabb időn át, egészen a fejedelmi nyomda megszűnéséig Brassai Major Márton volt a nyomdavezető. Az ő idejében történt a fejedelmi nyomda cirill betűs felszereléssel való kiegészítése, és öt román nyelvű nyomtatványának megjelentetése. A cirill betűs könyvek nyomtatására a fejedelem külön nyomdászt alkalmazott Ohridi Štefan személyében, akinek gyulafehérvári jelenléte már 1644-től, tehát a cirill betűk öntésétől kezdve bizonyított. Brassai Major Márton neve ugyan utoljára 1657-ben szerepelt gyulafehérvári impresszumban, de egy 1658. évi nyomtatványába beírt dedikációja azt bizonyítja, hogy még Gyulafehérvár pusztulásának évében is ő volt a könyvnyomtatómester. II. Rákóczi György, Bisterfeld professzor javaslatára, őt és feleségét 1651. február 24-én magyar nemességgel tüntette ki, akárcsak három évvel korábban Szenci Kertész Ábrahám váradi tipográfust. Brassai címere foglalkozására utal: kék mezőben zöld ruhás férfit ábrázol, aki szedőszekrény előtt ülve dolgozik.

A gyulafehérvári fejedelmi nyomda 35 éves működésének véget vetett az 1658 őszi bekövetkező török–tatár támadás. Ezek Szeben megsarcolása után fordultak Gyulafehérvárnak, és szeptember 5-én teljesen szétdőlték a fejedelmi székhelyet. A nyomda pusztulásáról egyetlen korabeli krónika sem emlékezett meg (ellentétben az elpusztult könyvtárral). A fejedelmi nyomda maradványainak 1667 táján Kolozsvárra történt szállítása is ismeretes volt. Brassai Major Márton fejedelmi nyomdásznak 1664-ben, és a fehérvári betűknek két évvel korábbi szebeni feltűnése azonban azt bizonyítja, hogy a tipográfiát előzőleg elmenekítették a várból a harcoktól megkímélt Szebenbe. Bár jelenleg nem ismeretes olyan nyomtatvány, amely szebeni impresszummal ezt megelőzően, tehát 1659 és 1663 között jelent volna meg, azért feltételezhető, hogy a nyomda már ekkor is Szebenben volt, ahová a diákok és professzorok nagy része is menekült.

A fejedelmi nyomda tehát Szebenben működött tovább, ahol – bár a szebeni városi nyomda készletétől valószínűleg szándékosan elkülönítve tartották – bizonyos mértékű keveredés mégis történt. Feltehető, hogy egyes címbetűk és díszítőelemek ekkor már hiányoztak – mert elpusztultak vagy elkallódtak – a volt gyulafehérvári nyomda készletéből, és ezért kellett a szebeni városi nyomda díszes kezdőbetűit igénybe venni. Ugyanezekben az években Szebenben működött még a városi nyomdán kívül a Váradról menekült Szenci Kertész Ábrahám-féle tipográfia is. Vagyis 1662 végétől 1665–1666-ig három nyomda is működött itt egyszerre. Brassai Major Márton 1665-ben halhatott meg, mert ekkortól kezdve nem az egykori fejedelmi nyomda készletével, hanem Szenci Kertész Ábraháméval nyomtatták az erdélyi országgyűlési törvénycikkeket.

A gyulafehérvári nyomda korabeli források alapján bizonyíthatóan Kolozsvárott volt már 1667-ben. 1668-tól Szenci Kertész Ábrahám nyomdája is ide került, és bár a két készletet igyekeztek külön kezelni, némi keveredés már 1669-ben megindult. Apafi Mihály fejedelem 1672. és 1673. évi rendelete e két tipográfiát egyesítette és a kolozsvár–nagyenyedi kollégiumnak adományozta azzal, hogy a továbbiakban Kolozsvárott

működjék. Ezzel a református kollégium és egyház kezelésében működő nyomdával (amely tehát a gyulafehérvári fejedelmi tipográfia maradványát is tartalmazta) dolgozott a század végén és a 18. század elején Tótfalusi Kis Miklós. A fejedelmi nyomda cirill betűs felszerelésének sorsa azonban másképpen alakult. Elmenekítését az erdélyi román metropolita intézte: bár 1680-ban még megvolt, többé nem nyomtattak vele, csak néhány díszet lehet felfedezni a századvégi gyulafehérvári ortodox érseki nyomda kiadványain.

A Bethlen Gábor és a Rákócziak gondviselése során létrejövő és működő fejedelmi nyomda fő profilja egyrészt az államigazgatással kapcsolatos kiadványok, rendeletek kibocsátása, a diákság tankönyvekkel való ellátása, az akadémiai tanárok írásainak megjelentetése, és nem utolsósorban a fejedelem személye által is erőteljesen képviselt református szellem terjesztése volt vallásos könyvek kibocsátása révén. Az évenként legalább egyszer megjelenő, magyar nyelvű országgyűlési törvénycikkek mellett számos tankönyv, református vallásos elmélkedés és tudományos teológiai mű jelent meg a fejedelmi nyomdában, ez utóbbiak közül kiemelkedik Johann Heinrich Alsted *Prodromusa*. A műhelynek irodalmi és nyomdászati téren egyaránt kiemelkedő alkotása az *Öreg Graduál* és a román Újtestamentum (*Noul Testament*). A nyomda utolsó gyulafehérvári kiadványa feltehetőleg Isaac Basire professzor *Schema* című tanterve, amelynek nyomtatása félbemaradt. A gyulafehérvári tipográfia ma nyilvántartott 150 termékének csaknem egyharmada tankönyv. Kiadványainak színvonala a fejedelmi tipográfiát a jól felszerelt, a kor színvonalán álló nyomdák közé emeli.

A sárospataki fejedelmi nyomda, 1650–1671

A már korábban főiskolai rangra emelt sárospataki kollégium mellé a nyomda alapítása I. Rákóczi György és felesége, Lórántffy Zsuzsanna nevéhez fűződik. I. Rákóczi György a fejedelmi trónt Bethlen Gábor halála után, 1630-ban foglalta el, de mint Sárospatak földesura már korábban is tevékenyen részt vett a főiskola ügyeinek intézésében. A pataki kollégium korszerűsítésére vonatkozó elképzelésekből nem hiányzott a nyomda felállításának terve sem. Korábban a kollégiumot a protestáns kézen lévő bártfai, kassai, lőcsei vagy debreceni nyomdák látták el könyvekkel. A fejedelem azonban a főiskola fejlesztésénél a gyulafehérvári akadémia példáját tartotta szem előtt. Hogy az itteni tipográfia a későbbi évek folyamán megkezdhetette működését, kétségtelenül I. Rákóczi György előmunkálatainak köszönhető. A végül 1650-ben dolgozni kezdő sárospataki nyomdának ugyanis 17 éves előtörténete van: Rákóczi György 1633-tól kezdve folyamatosan felszerelte és bővítette a létesítendő tipográfiát, amely úgy tűnik, már 1640-re teljesen készen állt.

Átgondolt terv alapján a fejedelem még 1633-ban, amikor a gyulafehérvári nyomda betűkészletének teljes felújítására és görög, héber betűkkel való bővítésére sor került, egyúttal a felállítandó sárospataki tipográfia betűit is elkészíttette. Ezt a későbbi sárospataki nyomtatványok és az ebből a korból származó gyulafehérváriak bizonyos betűtípusainak azonossága mellett számos korabeli levél is bizonyítja. A Rákóczi uradalmak prefektusa és Tolnai Pap István kollégiumi professzor több alkalommal (1634

33. Díszek a sárospataki fejedelmi nyomdából (1657)

és 1638) is kerestek nyomdászt a sárospataki tipográfiába, de a megfelelő személyt nem sikerült megtalálni. Pedig 1639-ben a gyulafehérvári nyomda betűmatricái segítségével tovább bővítették a pataki tipográfia betűkészletét. Az officina létrehozásának egyik fáradhatatlan szorgalmazója, Tolnai Pap István 1642-ben meghalt, majd 1648. október 11-én I. Rákóczi György is elhunyt anélkül, hogy a sárospataki nyomda munkába állását megérte volna.

A sárospataki kollégium és a nyomda ügyének pártfogója az özvegy fejedelemszszony, Lórántffy Zsuzsanna és kisebbik fia, Rákóczi Zsigmond 1649-ben visszaköltözött Sárospatakra. A nyomda ügye újra előtérbe kerülhetett. Megindítását a református egyházban ebben az időben folyó egyházkormányzati küzdelmek, a puritánus mozgalmak is elősegítették. Ennek egyik vezéralakja, Medgyesi Pál is sürgette a pataki tipográfia megindítását, hiszen „üdvözült urunk sok szép typusi csak rozsdában állnak”. Medgyesi Pál értesülése szerint a váradi tipográfus is szívesen segédkezne a nyomda felállításánál (Szenci Kertész Ábrahám kiváló váradi nyomdászról van szó).

Hosszas halogatás után a nyomda beindítására végül akkor került sor, amikor Sárospatakra érkezett Joannes Amos Comenius, a tankönyvei révén már Sárospatakon is ismert európai hírnévű kiváló pedagógus. Lórántffy Zsuzsanna, Rákóczi Zsigmond és Tolnai Dali János hívta meg a Svédországból rövid időre Lengyelországba látogató tudóst, hogy a pataki iskolát megreformálja, és saját módszere szerint még magasabb színvonalra emelje. Comenius már 1650 májusában Sárospatakra érkezett, majd rövid időre visszatért Lengyelországba. Meg kellett várnia, amíg egyházának zsinata és amsterdami pártfogója hozzájárul sárospataki letelepedéséhez. Már első ittlétekor kiemelte a nyomda fontosságát. A fejedelemszszony megfelelő épületet bocsátott a nyomda és a Comenius által kiválasztott nyomdász elhelyezésére, akit Comenius 1650 júliusában előre is küldött Sárospatakra. Később még visszatért bizonyos nyomdához tartozó felszerelésekért, majd végül Comeniusszal együtt 1650 októberében érkezett meg Sárospatakra, hogy a nyomdát üzembe állítsa.

A sárospataki tipográfia Comeniusszal együtt jött első mestere Renius György volt. Ismeretlenül került Sárospatakra, talán Lesznóról, Lengyelországból, ahonnan Comenius érkezett Sárospatakra. A lesznói nyomda vezetője ebben az időben Daniel Vetter volt, talán mellette segédkezett Renius. Comenius ismerhette a munkáját, hiszen régebbi tankönyvei ebben a nyomdában láttak napvilágot. A keze alól Sáros-

patakon kikerült nyomtatványok azt bizonyítják, hogy Renius ügyes és szakképzett mester lehetett. Fennmaradt Renius konvenciója is, vagyis a nyomdász természetbeni és pénzübeni fizetségének részletezése.

A 17. századból egyetlen magyar nyomdának sem maradt fenn három különböző időből (1666, 1669 és 1674) olyan részletes leltára, mint a sárospatakinak. Sőt egy negyedik – időrendben első – leltár is készülhetett 1650-ben, Renius György idejében, minthogy az 1666-os leltár erre több helyen hivatkozik. A leltárak és a nyomtatványok külseje alapján is megállapítható, hogy a fejedelmi tipográfia rangjához illően volt felszerelve betűvel, sajtóval és mindenféle nyomdához tartozó eszközzel. A három tervezett sajtóból ugyan végül csak kettő készült el, a különféle betűket 59 castában (szedőszekrényben) tartották, és a nyomtatóműhelyhez, legalábbis 1655 végétől könyvkötőműhely is tartozott.

A sárospataki tipográfia élén 1657 júniusáig, haláláig Renius állt. Ebben az évben vette át tőle e tisztet Rosnyai János, aki a nyomdát annak megszűnéséig vezette. Rosnyai azonban már 1656-ban is itt dolgozott, talán a betegeskedő Reniust helyettesítette. Rosnyai Sárospatakra érkezésekor szakképzett mester, kiváló nyomdász volt, korábbi tevékenységéről azonban semmit sem tudni. A nyomdász személyének változása nem érintette a pataki tipográfia profiljának addig kialakult rendjét: a nyomda elsőrendű feladatának továbbra is a tankönyvek kiadását tekintette. Renius idejében elsősorban Comenius művei jelentek meg, mindjárt legelső nyomtatványa a neves pedagógus székfoglaló beszéde lehetett *De cultura ingeniorum* címmel, amely a szerző két másik munkájával egybenyomtatva jelent meg 1651-ben. Ennek, és több más művének címlapján is a jelmondatát ábrázoló embléma látható. Egymás után hagyták el a sajtót nagy jelentőségű tankönyvsorozatának tagjai, mint a *Vestibulum*, a *Janua* és az *Atrium*. Az első években Comenius művei mellett a hazai puritanizmus egyik vezéralakjának, Medgyesi Pálnak munkái kerültek még ki a sárospataki tipográfiából. *Rövid tanítás a presbitériumról* (1653) című munkája azért is érdekes, mert szinte az egyetlen sárospataki kiadvány, amelynek (elég magas) példányszámát is tudjuk: „a Méltóságos Öregbik Fejedelemszöny parancsolatjára” ezer példányban nyomtatták.

1656 után új nevek tűntek fel a tankönyvírók között. Comenius 1654-ben távozott Sárospatakról, de hagyománya tovább érvényesült az oktatásban és nevelésben. A legtermékenyebb tankönyvíró Buzinkai Mihály és Pósa-házi János volt, és egyházi beszédek egész sorát írta Medgyesi Pál. 1658-tól nagy számban jelentek meg a különböző tartalmú akadémiai disputációk, majd 1659-től kezdve a hitvitázó irodalmat is számos mű képviseli. A leghevesebb vitákra Pósa-házi János pataki tanár, valamint Kis Imre és Sámbar Mátyás jezsuita között került sor. Az úgynevezett felső-magyarországi hitvitába mások is bekapcsolódtak, így Czeglédi István kassai és Kézdivásárhelyi Matkó István zilahi prédikátor, és az éles hangú vitairatok protestáns részről gyakran a sárospataki nyomdából kerültek ki. Fennállásának két évtizedéből ma hetven nyomtatványa ismeretes, ennek a fele több száz lap terjedelmű kiadvány, a többi csak néhány ívből áll.

Lórántffy Zsuzsanna 1660-ban hunyt el, a nyomda másik pártfogója, a fiatal Rákóczi Zsigmond pedig már korábban meghalt. II. Rákóczi György özvegyének, Báthori Zsófiának rekatolizálásával nemcsak a nyomda, hanem az egész kollégium léte veszélybe került. Az özvegy fejedelemszöny sorban megvonta mindazokat a támo-

gatásokat, amelyeket az iskola, a tanárok és a diákok addig élveztek. A kollégium 1663-ban jobbnak látta a nyomda felszerelését biztonságos helyre szállítani, illetve Bocskai István zempléni főispán, az egykori erdélyi fejedelem unokaöccsének védelme alá helyezni. Ez volt a nyomda első menekítése. Nem tudni, hogy Rosnyai János is elkísérte-e a tipográfiát, és azt sem, hogy Bocskai melyik birtokára menekítették a nyomdát. Az azonban valószínűnek látszik, hogy ezekben az években ott nem volt használatban (1663–1665). A nyomda 1665 folyamán visszakerült ugyan Sárospatakra, de az iskola helyzete tovább romlott.

Nem tudjuk, mi készítette az alsó-zempléni református egyházmegyét arra, hogy 1669. február 6-án Sárospatakon hozott határozata értelmében leltárt készítsen a pataki nyomdáról (ez időrendben a második fennmaradt leltára). A sárospataki iskola és a tipográfia helyzete valóban bizonytalan volt már ekkor, és tovább súlyosbodott a Wesselényi-összeesküvés következményei során. Minthogy I. Rákóczi Ferenc (Báthori Zsófia és II. Rákóczi György fia) részt vett a Wesselényi-féle összeesküvésben, a Rákóczi-várakat át kellett adnia a császári katonaságnak. A jezsuiták befolyása alá került Báthori Zsófia 1671. október 20-án elrendelte a sárospataki iskola kiürítését. A diákok Pósházi János és Buzinkai Mihály professzor vezetésével indultak útnak, szekéren szállították el a könyvtár értékesebb darabjait és a nyomda felszerelését. A diákok egy része Debrecenbe ment, majd innen Apafi Mihály fejedelem meghívására erdélyi iskolákban folytatták tanulmányaikat.

Ugyanekkor, 1671 őszén Rosnyai János vezetésével szállították a nyomdát Debrecenbe. A nyomda, megszűnésekor, Czeglédi István *Sion vára* című munkáján dolgozott, amelyet félbe kellett hagynia, és csak 1675-ben jelenhetett meg Kolozsvárott. A sárospataki nyomda felszerelését a debreceni városházán raktározták el, tehát ott nem használták. (A sárospataki tipográfia harmadik fennmaradt leltára már Debrecenben készült 1674-ben, eszerint szinte minden nyomdai kelléket elhoztak Patakról.) Rosnyai János, miután biztonságba helyezte a nyomda felszerelését, elhagyta Debrecen. Bár a debreceni tanács szerette volna megnyerni a maga számára a szakképzett nyomdászt, ő még abban az évben, 1671-ben Kolozsvárra ment. Debrecenbe csak az ottani nyomdász halála után, 1677-ben tért vissza, addig Kolozsvárott dolgozott Veresegyházi Szentyel Mihály nyomdavezető mellett a kolozsvár–nagyenyedi református kollégium tipográfiájában. A kolozsvári nyomda termékei közül a Sárospatakon megkezdett *Sion vára* az egyetlen, amelyen Rosnyai János tipográfus neve szerepel, minthogy azt még ő kezdte el nyomtatni Sárospatakon.

A debreceni nyomdának nagy nyereség volt Rosnyai munkába állása (1677), mert az előző évtizedekben a városi tipográfia színvonala erősen leromlott. Rosnyai új betűket hozatott Hollandiából, és a Sárospatakról ismert igényességgel állította elő kiadványait. 1682. decemberében hunyt el: halálával végképp gazdátlanná vált a pataki nyomda, amelyet még akkor is a városi tanács házában őriztek, anélkül, hogy használták volna.

A Rákóczi-szabadságharc során 1705. október 20-án egyszerre pusztult el a debreceni városi nyomda és az ott tárolt egykori sárospataki fejedelmi tipográfia. A korabeli feljegyzések ennek elpusztulását külön is említik. Sárospatakon a kollégium ugyan már a 18. század elején újra megindulhatott, de nyomda alapítására legközelebb csak a 19. században, 1807-ben került sor.

KATOLIKUS NYOMDÁK

A 17. század folyamán Magyarországon öt helységben folyt hosszabb-rövidebb ideig katolikus könyvnyomtatás. A kiemelkedő jelentőségű pozsonyi és nagyszombati tipográfiai kívül három kisebb nyomda tevékenykedett még katolikus szolgálatban: az egyik a nyugati határszélen, Lorettomban csupán 1670–1672-ben, a másik az ország keleti végében, Csíksomlyón 1676-tól működött a ferencesek kolostorában egészen a 19. század nyolcvanas éveiiig. Két évig, 1673–1674-ben a kassai városi nyomda mellett az ottani jezsuitáknak saját nyomdájuk is volt. Minthogy sem Lorettom, sem Csíksomlyó nem volt egyházi központ, a kinyomtatott könyvek inkább helyi igényeket elégítettek ki. A hazai katolikus könyvkiadás két központja tehát Pozsony és Nagyszombat volt. Amíg Esztergom török kézen volt, itt székelt az esztergomi érsek, az esztergomi káptalan, itt folyt a papnevelés és több szerzetesrendnek is volt kolostora e két városban. A rekatolizációban a legnagyobb szerepet játszó jezsuitáknak a 17. század nagy részében mindkét városban működött kollégiuma.

Pázmány Péter, aki 1616-tól kezdve esztergomi érsek volt, mint a hazai ellenreformáció vezetője és legnagyobb alakja nem elégedett meg azzal, hogy számos főúri családot térített vissza katolikus hitre. Egyházszervezőként olyan intézmények létrehozására törekedett, amelyek biztosíthatták, hogy a katolikus vallás az ország egész szellemi életét áthassa, és megalapozza a hit terjesztését a társadalom alsóbb rétegeiben is. Ennek érdekében 1619-ben Nagyszombatban nevelőintézetet és papnevelőintézetet létesített, 1623-ban Bécsben tanintézetet (Pazmaneum) szervezett, és még ugyanebben az évben Pozsonyban nyomdát hozott létre. 1635-ben megalapította a nagyszombati egyetemet, amely eredetileg két fakultást foglalt magába: a teológiai és a bölcsészeti.

A pozsonyi és nagyszombati nyomdával foglalkozva fel kell figyelni e két város közötti szoros kapcsolatokra, amelyek a katolikus egyház intézményeire és a kulturális életre egyaránt jellemzőek voltak. E párhuzamosság bizonyos versengés jeleit mutatta a 17. században, különösen annak első felében. Erre jó példa az ország egyetlen katolikus nyomdája körüli számos vitás kérdés és nemegyszer szándékos huzavona.

Nagyszombati katolikus nyomdák

Káptalani nyomda 1578–1609

Érseki nyomda 1619–1621

Egyetemi nyomda 1648–(1700)

Katolikus könyvek előállítása Magyarországon már a 16. század utolsó harmadában megindult, amikor Telegdi Miklós esztergomi érseki helynök a Nagyszombatba menekült esztergomi káptalan számára 1578-ban nyomdát alapított. 1601 és 1609 között tizenegy mű látott itt napvilágot: köztük Pázmány két vitairata: a *Felelet Magyarai István sárvári prédikátornak* és *Az nagy Calvinus* című, emellett évente magyar nyelvű kalendárium is megjelent. (Pázmány ekkortájt írt hitvitázó műveinek többsége és *Imádságos könyve* is Grazban készült, nem Nagyszombatban.) A káptalani nyomda 1609-ig megsza-

34. Iniciálé-sorozatok a nagyszombati egyetemi nyomda kezdeti éveiből, kicsinyítve

kítás nélkül működött, ettől kezdve azonban a nagyszombati műhely működésére semmi bizonyíték sincs. Utolsó kiadványai már meglehetősen elhasznált nyomdakészletet mutatnak. 1609 után egy évtizedig nincs nyoma annak, hogy Nagyszombatban bármiféle nyomda is létezett volna.

A nagyszombati nyomdászat a 17. század folyamán nem volt folyamatos, és nem is egyetlen műhelyhez kapcsolódott. Tíz év szünet után 1619-től dolgozott újra tipográfia a városban, ez azonban felszerelésében semmi rokonságot sem mutatott a korábbi, Telegdi-féle műhellyel. Az 1619-től Nagyszombatban működő nyomdát ugyanis Forgách Ferenc érsek alapította Pozsonyban 1609-ben (éppen a Telegdi-féle nyomda megszűnésének évében), és nyolc évi ottani működés után költöztették át Nagyszombatba, valószínűleg 1618-ban. A nyomda átszállítására a Bethlen Gábor hadjáratával kapcsolatos harci események miatt kerülhetett sor. Ennek az újonnan Nagyszombatba került nyomdának mindössze három kiadványa ismeretes: az első feltehetően az 1619. évi országgyűlési törvénycikkek kiadása volt. A királyi Magyarországon hozott országgyűlési törvénycikkek közül ez az egyedüli, amelyet itthon nyomtattak. Ugyanebben az évben készült Joannes Kitionich latin nyelvű jogi műve is a magyarországi perrendtartásról. A nyomdát Nagyszombatban Nicolaus Mollerus vezette. Utolsó kiadványa egy 1621-re szóló magyar kalendárium volt, amelyet a tipográfus a város főbírájának és tanácsának ajánlott. Ebből arra lehet következtetni, hogy a műhely Nagyszombatban a városi tanács fennhatósága alá tartozott. Bethlen azonban már ekkor kifogásolta, hogy a nyomda csak katolikus kiadványokat állított elő, majd 1621 elején a nyomdát és a nyomdászt, Nicolaus Mollerust is Kassára, felső-magyarországi támaszpontjára rendelte. Ekkor Nagyszombat – sőt az egész hazai katolikus egyház – ismét nyomda nélkül maradt.

Bizonyos jelek mégis azt mutatják, hogy az akkori nagyszombati nyomdász, Nicolaus Mollerus, aki 1621 elején, amikor Bethlen Gábor utasítására ezzel (az eredetileg pozsonyi) nyomdával előbb Kassára, majd Gyulafehérvárra követte a fejedelmet, némi nyomdai felszerelést magával vitt a régi – használaton kívüli – nagyszombati nyomdából is. Ezt látszik bizonyítani az a néhány, a Telegdi-műhelyből származó iniciálé és könyvdísz, amely utóbb Gyulafehérvárott bukkant fel a fejedelmi nyomda kiadványain.

Ebből azt az óvatos következtetést lehet levonni, hogy a Telegdi-nyomda valamelyes része 1619–1620-ban Nagyszombatban még hozzáférhető volt. Az elkopott betűket feltehetően beolvasztva értékesíthették, de a könyvdíszek egy része megmaradt. Természetesen az is lehetséges, hogy Forgách Ferenc új, pozsonyi nyomdaalapításakor a tipográfiája számára jogfolytonosságot biztosító Telegdi-féle nyomdai felszerelés maradványát is magához vette, és az új készlettel együtt tartotta, bár nem használta.

A 17. század folyamán két hosszabb időszak is van, amikor nem folyt könyvnyomtatás Nagyszombatban: előbb 1610 és 1618, majd 1621 és 1647 között. A nyomda kérdése akkor vált sürgetővé, amikor Pázmány Péter megalapította az egyetemet. A primás felismerve a katolikus nyomda hiányát, már korábban, 1623-ban nyomdát alapított Pozsonyban, amely egyszerre szolgált érseki és jezsuita kollégiumi tipográfia-ként. Ez a helyzet azonban 1631-ben már vitára adott alkalmat. A nagyszombati jezsuiták már ekkor kifejezték, hogy a nyomdára igényt tartanak, és a pozsonyiaknak azt a legelső adandó alkalommal át kell adniuk a jelentősebb szerepre szánt és időközben egyetemi rangú akadémiát kifejlesztő nagyszombati kollégiumnak.

1646-ban, vagy legkésőbb 1647-ben a nagyszombatiak valóban elszállították Pozsonyból a Pázmány-féle alapításból származó eredeti, 1623. évi érseki nyomdai felszerelést, amely szerintük őket illette meg. A nyomda 1648-ban kezdett dolgozni Nagyszombatban: ebből az évből ismertek legelső kiadványai. Korábban ugyan feltételezték, hogy már évekkel előbb nyomtattak volna itt könyveket, ezek azonban téves adatokon alapultak. Azóta bizonyossá vált, hogy egészen 1648-ig még az egyetem működésével kapcsolatos legapróbb kiadványokat is kénytelenek voltak Pozsonyban nyomtattatni.

A nagyszombati jezsuita egyetemi nyomda 1648-ban viszonylag csekély nyomdai felszerelés birtokában kezdett dolgozni, majd a továbbiakban folyamatosan bővítették. Egyrészt Pozsonyból fokozatosan a teljes ottani felszerelést átszállították, így 1652 után Pozsonyban meg is szűnt a jezsuita kollégiumi nyomda. 1662-ben átkerült Nagyszombatba az egykori Ferenczffy Lőrinc-féle betűanyag és gazdag díszkészlet is, amely Lippay György adományaként jutott korábban a pozsonyi jezsuiták birtokába. Ugyancsak a nagyszombati egyetemi nyomda használatába (bár nem tulajdonába) jutott az az új nyomdafelszerelés, amelyet Némethi Jakab jezsuita, a tipográfia akkori felügyelője szerzett be a pozsonyi kollégium céljaira.

Fennmaradt az a feltehetően 1647-ben készült szerződés, amelyet a nagyszombati kollégium vezetősége Philipp Jakob Mayrral, a nagyszombati egyetemi nyomda első faktorával kötött. Ebben Mayr engedélyt nyert arra, hogy segédekkel tarthasson és a nyomdászat művészetére inasokat oktathasson. A nagyszombati kollégium részéről tehát elsőként Mayrt bízták meg a műhely vezetésével, de a nyomdai felügyeleti teendőket a továbbiakban is mindig a jezsuita kollégium páterei végezték. A rendi feljegy-

35. Díszek a nagyszombati egyetemi nyomda korai, 17. századi nyomtatványaiból, az 1648–1660-as évekből. A Szűz Mária-fej és bőségszarus fej a pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomdából került át, míg a „legyes” dísz eredetileg Ferenczffy Lőrinc bécsi nyomdájából való

zéseknek köszönhetően figyelemmel kísérhető, hogy a nagyszombati rendházban először 1649-ben említettek ilyen funkciót. Az első prefektus Bornemisza András volt, majd őt Pálfi Ferdinánd, Tattay István, Palkovich Márton és Gabriel Ivul követte.

A faktorok neve ugyancsak ismeretes. Az első nyomdavezető, Mayr 1653-ig állt az akadémiai nyomda szolgálatában. Őt 1654-ben Matthias Willmann követte, majd 1655–1663 között Venceslaus Melchior Schneckenhaus állt a nyomda élén. Közben 1660-ból egy másik nyomdásznak, a magyar származású Molnár Mihálynak a nevével is találkozhatunk egy nyomtatványon.

A nagyszombati nyomdában az első negyedszázad a szervezés időszaka volt. Ennek során a nyomdafelszerelés – elsősorban a betűk – szinte mind kicserélődtek, de a díszek folyamatosan használatban maradtak, némelyikük több mint száz évig. 1674-ben Szentiványi Márton lett a nyomda prefektusa. Erre az időre esik a felszerelés újabb bővítése, és a század végére sikerült a nyomdát igazi nagyüzemmé, a legnagyobb magyarországi officinává fejlesztenie. Tevékenységét az 1674–1685 közötti évtizedben már a kiadványok számának gyors emelkedése jelzi. Tíz év alatt annyi nyomtatvány jelent meg, mint előzőleg egy negyed század során.

A nagyszombati kiadványok között különös gonddal készültek az egyetem működésével kapcsolatos munkák. Minden bizonnyal a vizsgatézisek a korai korszak leg-szebb nagyszombati nyomtatványai. Nemegyszer nagy méretű rézmetszettel díszítve

jelentek meg, sőt selyemre nyomtatott tézisek is fennmaradtak. Megjelent az esztergomi szertartáskönyv első nagyszombati kiadása (1656), Beniczky Péter *Magyar ritmusai* és Lippai János magyar kertkultúráról szóló könyve 1664-ben. A század utolsó évtizedeiben jelentek meg az igényesebb kiállítású nagyszombati kalendáriumok, egy- más után adták ki Illyés Andrásnak, a magyar barokk jelentős képviselőjének vallásos munkáit, és Szentiványi Mártonnak a korabeli ismereteket összegző hatalmas lexikonát, amely szinte az egyetlen „exportcikke” volt a hazai nyomdászatnak a 18. század előtt.

Pozsonyi katolikus nyomdák

Érseki nyomda 1609–1617

Jezsuita kollégiumi nyomda 1623–1652

Pozsonyban 1609-ben az első katolikus nyomdaalapítás Forgách Ferenc érsek nevéhez fűződik. Bár éppen ez az esztendő a Telegdi-féle nagyszombati érseki nyomda működésének utolsó éve, e két tipográfia felszerelése között semmi azonosság sem található. A Forgách által alapított érseki nyomda felszerelése külföldről származott, nem pedig az akkortájt megszűnt Telegdi-officinából. Az érseki nyomda 1617-ig dolgozott Pozsonyban, és ezen idő alatt itt jelentek meg Pázmány Péter, Balásfi Tamás és Vörösmarti Mihály hitvitázó iratai magyarul és latinul. Legnagyobb teljesítménye Pázmány Péter *Kalauzának* első kiadása, amely folio méretű és csaknem ezer lap terjedelmű (1613). A nyomda termékeny pozsonyi korszakának a háborús viszonyok vetettek véget: 1618-ban Nagyszombatba költöztették, ahonnan az akkor már feltehetően a városi tanács felügyelete alatt álló nyomdának még három kiadványa ismeretes. Ezt az eredetileg Forgách-féle érseki műhelyt Nagyszombatban Bethlen Gábor lefoglalta, és magával vitte előbb Kassára, majd Erdélybe.

Pázmány Péter 1623-ban, felismerve a katolikus nyomda hiányát és tudatában lévén annak szerepével az ellenreformáció terén, tipográfiát alapított Pozsonyban. Ebben elődjének, Forgách Ferenc érseknek példáját követte. Amikor a Pázmány által létrehozott nyomda működni kezdett, akkor már öt éve nem volt tipográfia Pozsonyban és két éve Nagyszombatban sem. Pázmány nyomdaalapításához Bethlen Gábor Erdélybe való visszatérése, illetve a háborús állapot megszűnése kínálta az alkalmat.

Az 1623-ban Pozsonyban meginduló nyomdát a korabeli források „érseki nyomdának” nevezték, bár vezetése és felügyelete az alapítást követően hamarosan a pozsonyi jezsuita kollégium kezébe került. A műhely a kollégium új épületében kapott helyet, amely 1628-ra készült el. Egy 1662-ből származó okiratból megtudható, hogy már 1631-ben szükségesnek látszott a nyomda tulajdoni helyzetének tisztázása. A pozsonyi jezsuiták ugyanis ezt a Pázmány által alapított műhelyt – minden bizonnyal a primás tudtával és beleegyezésével – mint sajátjukat használták, és annak is tekintették. A nagyszombati kollégium már 1631-ben arra hivatkozott, hogy Pázmány a nyomdát a magyarországi jezsuitáknak – és nem kifejezetten a pozsonyi rendháznak – ajándékozta, tehát a hamarosan akadémiai rangra szert tevő nagyszombati kollégium magának követelte. Erre az átadásra azonban még több mint másfél évtizedig nem került sor.

A pozsonyi nyomda első tíz-tizenöt évében feltételezni kell valamiféle kapcsolatot a bécsi Rickhes-műhellyel. Ez az együttműködés 1636-ig mutatható ki a nyomtatványokon, ezután a nyomdai feladatokat kizárólag a pozsonyi jezsuiták látták el, külső, világi segítőtársak közreműködésével. 1639-ből ismert egy világi nyomdász neve: Zavari György, Nyéki Vörös Mátyás *Tintinnabulum*-ának 1644. évi kiadásához pedig „Beretzki Gy. könyvnyomtató” írt ajánlást. A rendi feljegyzésekből kétségtelen, hogy a nyomda a jezsuita kollégium kezében és vezetése alatt állt. Mindezt figyelembe véve jogos tehát a pozsonyi jezsuita kollégium tipográfiájáról beszélni. Az a tény azonban, hogy a nyomda a kiadott könyvek címlapján 1650-ig sosem nevezte meg magát, arra vall, hogy tulajdonjogát maga a kollégium is kétségesnek ítélte.

A nyomtatóműhely szervezése, műszaki, gyakorlati irányítása a jezsuita Némethi Jakab prefektus kezében volt. Neve a nyomtatványokon ugyan soha nem olvasható, de a rendi feljegyzésekben és egyéb korabeli forrásokban sűrűn találkozni vele. A rá vonatkozó korabeli adatok azt bizonyítják, hogy nemcsak 1623 után, hanem már Forgách Ferenc érsek idejében is ő volt a pozsonyi tipográfia fő mozgatója, sőt a Bécsben megjelent kiadványok nyomdai munkáiban is része volt.

Némethi feltehetően akkor határozta el, hogy más módon is biztosítja a pozsonyi kollégium nyomdájának sorsát, amikor a nagyszombatiak igényei miatt 1631-ben bizonytalanná vált a műhely további léte. Valószínű, hogy éppen Némethi tartotta vissza a Pázmány-féle tipográfiát Pozsonyban – ameddig csak lehetett –, és ameddig szükséges volt. A prefektus éppen ezért gondoskodott egy másik, saját betűkészletről a pozsonyi kollégium számára. Ez a vásárlás 1635–1637-ben történt Augsburgból, bécsi közvetítéssel. Ezt a készletet a korabeli feljegyzések „typus novissimus”-nak nevezték, minthogy a pozsonyiak birtokában lévő készletek közül ez volt a legújabb. Majd a pozsonyi jezsuitáknak Lippay György támogatásával sikerült megszerezniük 1640-ben az egykori királyi titkárnak, Ferenczffy Lőrincnek értékes nyomdafelszerelését is, amelynek betűiről a ma ismert legkorábbi magyar vonatkozású betűmintakönyv készült. Ezt a betűkészletet azután Némethi Pozsonyban nagy költséggel újraöntette. Ez a Ferenczffy-féle felszerelés lehetett – a most már háromféle készlet közül – a legértékesebb, hiszen ehhez matricák is tartoztak, nemcsak öntött betűk, amint azt az iratok több alkalommal is hangsúlyozták.

1647–1649 között a pozsonyi műhely faktora Zacharias Dominik Aksamítek volt. Fennmaradt 1647. május 27-én kiállított munkaszerződése, amely az új nyomdavezető kötelezettségeit és járandóságait rögzíti. Kötelessége volt, hogy a kollégium számára munkálkodjék, de ha ezt nem hátráltatja, maga is kibocsájthatott kisebb könyvecskéket, képeket, ha előzőleg jóváhagyatta. Aksamítek kiváló nyomdász volt, aki Pozsonyból távozva néhány év múlva, 1657-től a római Propaganda Fidei nyomdáját vezette.

1650-ben újabb változás állt be a pozsonyi nyomda életében. Jogosan írták ettől kezdve a könyvek impressumában, hogy a „jezsuita kollégium betűivel”, mert ekkor az eredetileg Pázmány által alapított műhely gyakorlatilag Nagyszombatba került át, és alapját képezte az 1648-ban ott dolgozni kezdő egyetemi nyomdának. Pozsonyban pedig csak a valóban a pozsonyi jezsuita kollégiumot illető nyomdafelszerelés maradt. 1650-ből négy különösen szép kiállítású pozsonyi könyvecske maradt fenn, majd ezt

követően a nyomda valószínűleg szünetelt, és a feljegyzések szerint, amikor Lippay érsek a pozsonyi kollégium számára patikát nyitott, a nyomdai felszerelést zárt raktárba helyezték. Feltehető, hogy ezekben az években a felszerelés egy részének, az iratok szerint a „typus novissimus”-nak eladására is gondoltak, minthogy Némethi Jakab halála után nem akadt igazi gazdája a tipográfiának. Talán az eladás elősegítésére készülhetett 1652-ben a felszerelésnek erről a részéről betűmintakönyv, amely csak korabeli adatokból ismeretes. Ez lehetett a pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda utolsó kiadványa.

A kor legszebb kiállítású könyvei közül néhány éppen ebben a műhelyben készült. Legdíszesebb kötete Petrus Canisius képes katekizmusának magyar fordítása, amelynek minden lapját egy-egy fametszetes kép díszíti. Ismeretes, hogy ez az augsburgi kiadás alapján készült, de az abban lévő rézmetszetek helyett a magyar kiadáshoz puszpángfába metszett képek készültek. A nyomda egész működésére jellemző, hogy a kötetek szép, gondos kiállításúak. A műhely nemcsak könyvdiszkekkel volt bőségesen ellátva, hanem fametszetes illusztrációkkal is. Ezek némelyike sorozatot alkot, mint az említett képes katekizmusé vagy a *Szíves könyvecske* pozsonyi kiadásának emblémái. A díszek egy másik csoportját alkották a hosszúkás, fekete háttérű, finom kidolgozású keretdíszek *Szűz Mária officiumában* és Pázmány *Imádságos könyvének* ötödik kiadásában.

A pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda 1623–1652 közötti működésének 29 éve alatt ma 87 nyomtatvány megjelenéséről tudunk. Ezek terjedelmét a fennmaradt nyomtatványok alapján 1940 ívre becsülhetjük, amely kimagaslóan nagy mennyiség más korabeli hazai műhelyekkel összehasonlítva. Kiadványai között először Pázmány művei domináltak, köztük névtelenül megjelent munkái, az ellenreformáció hitvitázó irodalmának művei. A kiadványok szerzői között szerepel még Hajnal Mátyás, Vörösmarti Mihály, Nyéki Vörös Mátyás és Tasi Gáspár hitvitázó, illetve prédikációs könyvekkel, imádságos könyvekkel. Néhány alkalmi nyomtatvány, a nagyszombati akadémia megbízásából kiadott akadémiai tézis, a Mária-kultusz imádságos könyvei jellemzik a pozsonyi nyomda kiadványait. A városban a század folyamán többé nem létesült katolikus nyomda, ezt a szerepet teljesen Nagyszombat vette át. A század utolsó harmadában létesült pozsonyi nyomdáknak (Gottfried Gründer és Johann Gregor Zerweg alapításainak) már semmi közük sincs a katolikus egyházhoz.

Nádasdy Ferenc *lorettomi* nyomdája, 1670–1672

Nádasdy Ferenc, a protestánsból buzgó katolikussá vált főúr, aki a tudományok és művészetek iránt rendkívüli érdeklődést tanúsított, a Lajta keleti partján fekvő birtokán, a Sopron vármegyei Lorettomban 1670-ben nyomdát alapított, amelynek ma mindössze négy kisebb nyomtatványa ismeretes. A műhelyt, amelynek két kiadványa származik 1670-ből és kettő 1672-ből, egy David Kraus nevű nyomdász vezette. A négy közül az egyik nyomtatvány magyar nyelvű: Stankovics János *Rövid és somma szerint való bizonyítása* című vitaira. A német nyelvű munka a lorettoi szerviták használatára készülhetett, a két latin nyelvű kis kötet pedig Bartolomeo Gavanti szertartásokkal fog-

lalkozó munkájának kivonatolt kiadása, valamint Petrus Justinellus olasz jezsuita *Modus fructuose* című munkája.

Nádasdy Ferencet 1670. szeptember 3-án tartóztatták le a császár elleni összeesküvés vádjával. 1671. február 15-én a hatóságok Cosmeroviusnak, a bécsi udvari nyomdásznak egyik alkalmazottját küldték Lorettomba, hogy a Nádasdy-vagyon felmérése során a nyomdafelszerelést szemügyre vegye. A tipográfia, amely Nádasdy ottani szálláshelyén a János majorban állt, saját tulajdona volt, de David Kraus vezetésével túlélte a Wesselényi-összeesküvés leleplezése során kivégzett főurat, és még 1672-ben is működött. A következő vagyonleltárt 1673 júliusában vették fel, amikor még mindig a helyén találták a nyomdát. A Nádasdy-vagyon felszámolói javasolták a nyomda eladását. Valószínű, hogy a műhely nem sokkal élte túl az 1673. júliusi leltározását, és valóban eladásra került. Amikor a Nádasdy-birtokokat a kincstár Gottlieb Windischgrätznek bérbe adta, az épület állaga leromlott, mert 1676-ban, amikor a nyomda már nyilván nem volt benne, mint omladozót emlegették.

Az egykori lorettomi nyomdára csak századunkban figyeltek fel a kutatók. Nádasdy Ferencnek nem a lorettomi volt az első és egyetlen nyomdaalapítása. A Lajta nyugati partján, vagyis Alsó-Ausztriában fekvő Pottendorf nevű birtokán palotáját nemcsak műkincsekkel és gazdag könyvtárral, hanem nyomdával is berendezte.

Minthogy Nádasdy pottendorfi nyomdája 1669 után feltehetően beszüntette tevékenységét, mérlegelni kellett annak lehetőségét, hogy ennek a műhelynek megszűnése és a lorettomi nyomda 1670-ben történt alapítása között esetleg közvetlen összefüggés volt. Ezt a feltevést azonban a két nyomda kiadványainak összevetése is, és a korabeli pottendorfi illetve lorettomi vagyonösszeírások is megcáfolták: nem a pottendorfi nyomda került a következő évben Lorettomba. 1671-ben is és 1673-ban is mindkét helységben megvolt a nyomdafelszerelés. A pottendorfi palotában még több helyen is őriztek nyomdához tartozó felszerelést 1673-ban. A nagyterem feletti padláson állt az a sajtó, amelyet a rézmetszetek sokszorosítására használtak. A nem Magyarország területén működött pottendorfi nyomda további sorsa ismeretlen; meglehet, hogy a lorettomihoz hasonlóan ez is eladásra került.

A kassai jezsuita akadémiai nyomda, 1673–1674

Bár már az 1630-as évektől volt missziójuk a városban, Kassán a jezsuita rend az 1660-as évek elejére erősítette meg úgy sorait, hogy a kibontakozó felekezeti harcban jelentős tényezővé váljék. A már korábban működő gimnázium akadémiai rangot kapott, és 1665-ben a papok képzése is a jezsuiták irányítása alá került. A kassai jezsuita atyáknak nagy pártfogói voltak a vidék legjelentősebb főurai: Wesselényi Ferenc nádor, majd özvegye, Széchy Mária, Báthori Zsófia, illetve I. Rákóczi Ferenc.

Valószínű, hogy az északkeleti országrész jezsuitái II. Rákóczi György özvegye, Báthori Zsófia révén kívánták maguknak megszerezni a sárospataki nyomdát. Talán ezt megakadályozandó menekítette a református kollégium a sárospataki tipográfiát Bocskai István zempléni főispán birtokára (1663–1664). De a Sárospatakra visszakértült

nyomdával a jezsuiták továbbra is számoltak, bár nem lett az övék: a kollégium 1671-ben Debrecenbe menekítette.

A kassai jezsuiták mégis nyomdához jutottak. 1670-ben egy ismeretlen nevű vándorló nyomdász jelent meg Kassán. Nagyon szerény, éppen csak működőképes felszerelése volt, de a jezsuiták rögtön éltek a lehetőséggel és néhány nyomtatványt megrendeltek nála. Közülük kettőt még az ismeretlen nyomdász készített el, aki időközben vagy meghalt vagy eltávozott Kassáról, mindenesetre a jezsuiták csak 1673-ban lettek tulajdonosai a hátrahagyott nyomdának. Az is meglehet, hogy a nyomdát már korábban megszerezték, de nyomdászt csak 1673-ban kaptak Lőcsei Pál személyében. 1674-ben pedig két másik nyomdász dolgozott a jezsuita műhelyben: Lubovienksi Ferenc és Pilgram György.

Meglehet, hogy a Kassára érkező ismeretlen nyomdász a felső-sziléziai származású Joannes Sagittarius tipográfussal azonos, azzal, aki 1670-ben Kassán volt, majd Lőcsére távozott, és ott a Brewer-nyomda alkalmazásába állt. Minthogy az ottani polgárjogot 1672. februárjában kapta meg, így az 1671. év elején már Lőcsén kellett lennie.

A kassai jezsuita nyomda legjelentősebb nyomtatványa a több mint hetven ívből álló katolikus énekeskönyv, a *Cantus catholici* (1674), amely az 1651-ben megjelent első kiadásnál jóval több, új éneket tartalmaz. A kassai jezsuita nyomdát tűz pusztította el és tette működésképtelenné. Előbb 1674. március 24-én, majd egy még súlyosabb, 1674. augusztusi tűzvész tette teljesen tönkre a műhelyt.

1673–1674-ben tehát Kassán egymástól függetlenül működött a városi nyomda és a jezsuita kollégiumi nyomda. Rövid életű saját nyomdájuk megszűnése után a jezsuiták ismét a városi műhelyt kezdték foglalkoztatni. Végül 1715-ben megvették a bártfai városi nyomdát, amely a Rákóczi-szabadságharc során Kassára került.

A csíksomlyói ferences kolostor nyomdája, 1676–(1700)

1676-ban létesült Erdélyben az első katolikus könyvnyomda: közel a moldvai határhoz, Csíksomlyón, a ferencesek Sarlós Boldogasszonyról elnevezett kolostorában. A nyomda alapítójának Kájoni János rendfőnök tekinthető, aki különösen az egyházi zene összegyűjtésében és közkinccsé tételében szerzett nagy érdemeket. 1675-ben került Csíksomlyóra mint rendfőnök; az általa alapított nyomda már 1676-ban dolgozott. Ennek faktora Kassai András volt. Első ismert és irodalomtörténeti szempontból legjelentősebb kiadványa a Kájoni János által szerkesztett *Cantionale catholicum* 1676-ból, amelyben több száz magyar és latin egyházi éneket gyűjtött egybe. Ez az újonnan létesített nyomdától nagy teljesítménynek minősül. 1682-ben egy másik nagyobb valóságos munka is megjelent a nyomdában: Haller Jánostól a *Pajs, a békességes tűrésnek pajsa*.

A csíksomlyói ferences nyomda nem tartozott a nagyobb nyomdaüzemek közé, hanem helyi jelentőségű volt: vallásos kiadványokat adott ki a környező falvak katolikus magyar lakossága számára (ellentétben a székelység más vidékeken élő nagyobb részével, akik református vagy unitárius vallásúak volt, Csík vidéke megmaradt katolikusnak). A csíksomlyói ferences nyomda vallásos tartalmú könyvek mellett naptárakat is kiadott.

CIRILL BETŰS NYOMDÁK AZ ERDÉLYI ROMÁNSÁG SZOLGÁLATÁBAN

Erdélyben a görögkeleti egyház liturgiájában használt cirill betűs könyvnyomtatásnak már 16. századi hagyományai voltak, de 1588 és 1635 között sem Erdélyben, sem a két román fejedelemségben, Havasalföldön és Moldvában nem készült egyetlen nyomtatott könyv sem. A 17. század harmincas éveiben azonban már jelentős hiány mutatkozott ortodox egyházi könyvek terén. A moldvai és havasalföldi fejedelemségben szinte egy időben kezdtek lépéseket tenni annak érdekében, hogy területükön nyomda működjék. Ezekben az években indult újra a cirill betűs román könyvnyomtatás Erdélyben is az erdélyi metropolita által alapított műhelyben, ahol Dobre mester tevékenykedett.

Dobre munkásságát követően az erdélyi fejedelmi udvar felismerte, hogy célszerűbb, ha a nyomda nem a gyulafehérvári metropolita fennhatósága, hanem közvetlenül a fejedelem, illetve az udvar ellenőrzése alatt áll: vagyis ha a fejedelmi nyomdát szerelik fel oly módon, hogy az a kor színvonalán álló, cirill betűs román nyelvű könyvek nyomtatására alkalmas műhely legyen. Az előkészítő munkálatok már közvetlenül a Dobre-féle kálvinista káté (1642) megjelenése utáni években megkezdődtek, majd a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában 1648 és 1656 között öt mű jelent meg az erdélyi románság számára. Gyulafehérvár pusztulását (1658) követően évtizedekig ismét nem készült cirill betűs nyomtatvány Erdélyben.

A román nyelvű könyvnyomtatásnak az 1630-as és 1650-es évek között tapasztalható fellendüléséhez hasonlóan – amely a román fejedelemségekben az erdélyivel párhuzamosan ment végbe – a század utolsó negyedében ugyanilyen egybeesést figyelhetünk meg. Havasalföldön, Moldvában és Erdélyben egyaránt nagyjából negyed század telt el román nyomda nélkül.

A század utolsó harmadában, vagyis az erdélyi ortodox érseki nyomda működése idején a megváltozott politikai helyzetben az erdélyi fejedelemnek nem volt lehetősége arra, hogy az erdélyi román egyházat erőteljesebb eszközökkel hajlítsa a kálvinizmus felé, sőt hamarosan a katolikusokkal való unió kérdése került előtérbe. Az I. Lipót császár és Kollonich érsek által kibocsátott diploma, amely a román egyháznak a katolikus egyházzal való unióját rögzítette, 1701-ben lépett érvénybe. Az unió támogatása érdekében jelentette meg a nagyszombati egyetemi nyomda első – és a 17. században egyetlen – román kiadványát (1696) az 1680-as években Kollonich Lipót esztergomi érsek költségén beszerzett cirill betűkészlettel.

Gyulafehérvár és Preszáka, Dobre mester nyomdája, 1640–1642

Bár időben párhuzamosan haladt, más volt a célja a román fejedelemségek nyomda-alapításának, és más az erdélyi fejedelmi udvar szándéka a román nyelvű könyvek kiadásával. Ami a cirill betűs könyvek nyelvi megoszlását illeti, Erdélyben a 17. században, ellentétben a havasalföldi és moldvai nyomdákkal, nem jelent meg egyetlen ögegyházi szláv nyelvű könyv sem, hanem csak román nyelvű. Minthogy a fejedelmi

udvar – élén I. Rákóczi Györggyel, Geleji Katona István püspökkel és Csulai György udvari prédikátorral – célja a reformáció terjesztése az erdélyi románság között, a kálvinista térítés volt, ezért nyúltak a nép és az egyszerű falusi papok által ismert egyetlen nyelvhez, a románhoz. Először csak az egyházi életnek, szertartásoknak egyes részleteiben való megújítására szorítkozott az erdélyi románság körében, valamint a református katekizmus elfogadására, taníttatására.

✠ ✠ ✠

КѦΘΙCМА, Ё. ѦАЛО ДѢВ: АВ.

СѦМЛО: **А.** **ѦІІІѦ ѦАЛОМѢ, ІІѦТѢНІН КРЕДНІОШН, ѦТІН**
ІѢ ѦДѢМІНѢ ПРІ ЛАѢДА ЛѢН ДМНЗІѢ, ПІНТРѢ ФАП
ТИЛО ЛѢН, ПІНТРѢ КАРІАІ СѢѢ Ѧ СѢІ.
АЦІАІПНОМѢ, ПѢТѢРА, ШІНѢНЗТАТА ЛѢН ДѢ
МЕЗІѢ, ДІ СѢ, ДІТІН, ПІНѢ Ѧ КѢ.

Б. **ДѢПА АТѢА РОІГѢ ІІѦТѢНІН ПРІ ДМНЗІѢ, ІѢ**
ЦНѢ ѢНЗТАТА ЛѢН ѦТѢАТѢ ВРѢМА ІПРІ ѢН.
СѢ КѢ, КѢ.

ѦАЛОМѢ, АВ.

С: **ѦІІѢ ѦАЛОМѢ АІ ЖѢДѢСѢН НАРІ ТѢТѢУШѢ, ВІНІН, Ѣ. АѢ**
КРОТѢІІІН ААѢ ПѢІѢ ТРІѢНѢ КѢ АІАІН ДѢДѢ.

А. **ѢКѢРАЦНѢѢ АНРЕПЦІН Ѧ**
ДМНѢІ, КѢѢІѢАСѢ ЛѢ
ѢДА АНРЕПЦІНОРѢ.

Б. **ІСПѢДНЦНѢѢ ДМНѢЛѢН ѦЛАѢ.**
ТѢѢ, ѦНАѢЛѢѢ, Ѧ ѦАЛТИРЕ КѢ, ІѢ

ІѢРѢ

36. A gyulafehérvári fejedelmi nyomda cirill betűs, román nyelvű zsoltároskönyvének egy lapja (1651)

Az 1641. évi román *Evangelie* (Evangeliumok), amely a 17. századi román nyelvű erdélyi könyvek sorát nyitja, még nem illik bele az erdélyi fejedelmi udvarnak ebbe a hittérítő törekvésébe. Ez ugyanis az ortodox hagyományokat követő, Coresi által 1581-ben kiadott evangéliumok igen hibás második kiadása. Nyomdász mestere a Dobre daszkál (tanító) névalakban is említett Dobre pápa.

Ez a műhely a cirill betűs könyvek nyomtatására akkor még alkalmatlan gyulafehérvári fejedelmi nyomdától teljesen független, önálló vállalkozásnak tekintendő. Alapítója a kortársak szerint II. Ghenadie gyulafehérvári metropolita volt, aki a nyomdát minden bizonnyal székhelyén, Gyulafehérvárott létesítette. Sőt Geleji Katona István erdélyi református püspök úgy tudta, hogy ez a „gyűjtemény” (tipográfiai felszerelés) Ghenadie saját tulajdona volt. Dobre a havasalföldi górvai kolostorban foglalkoztatott könyvnyomtatással. Azok közé tartozott, akik elsőként ismerkedtek meg a könyvnyomtatással kapcsolatos alapvető tevékenységekkel, bizonyára a Kijevből érkezett szerzetes-nyomdászok segítségével.

Bár Dobre mester nyomdája a gyulafehérvári metropolita támogatásával létesült, emellett I. Rákóczi György pártfogását is élvezte. Második kiadványát, a kálvinista kátét bizonyára a fejedelmi udvar utasítására nyomtatta ki (1642), minden bizonnyal ugyanazzal a felszereléssel, de az ortodox metropolita székhelyétől, Gyulafehérvártól távolabb, az Ompoly folyócska melletti Preszáká faluban. E kátéből példány nem maradt fenn, de teljes szövege ismeretes az erre ortodox részről írt válaszból. Ugyaninnen ismeretes az is, hogy nyomtatása Preszákán, Dobre mester által történt.

Mindaz tehát, ami Dobre mester 1640–1642 között részben Gyulafehérvárott az ortodox érsekségen, részben Preszákán működő nyomdájának felszereléséről jelenleg ismeretes, az az evangéliumok 1641. kiadásából következtethető ki. A könyvet más nyomtatott könyvektől megkülönbözteti az a jellegzetessége, hogy kézzel egyenként metszett fabetűkkel állították elő. Ez magyarázza az azonos betűk eltérő alakját. A lapokat nem sajtóval nyomták, hanem a fabetűkből szedett szedéstűkör felületét befestékezték, és rásimították a papírt. Ehhez az egyedülállóan kezdetleges módszerű nyomtatáshoz, amelyre más példát ebből a korszakból nem ismerünk, rendkívül csekély felszerelésre volt csak szükség.

A 17. század első erdélyi román nyomdája rövid életű volt. Az átmenetileg Erdélyben dolgozó Dobre mester működésének 1640 és 1642 között van csak nyoma. Ahogy Dobre mester személyéről, úgy fabetűs nyomdájának további sorsáról sem tudunk semmit. Természetesen e kezdetleges módon előállított könyvekkel az erdélyi fejedelmi udvar nem tekinthette megoldottnak az erdélyi románság anyanyelvű könyvekkel való ellátásának kérdését, illetve a továbbiakban sem akart lemondani a könyvek által történő térítés lehetőségéről.

A gyulafehérvári fejedelmi nyomda cirill betűs kiadványai, 1648–1656

Az 1648-ban elkészült román nyelvű *Noul Testament* (Újtestamentum) nyomdai előkészítő munkái legalábbis 1644-től kezdve folytak. Címlapja elárulja, hogy a fordítás I. Rákóczi György ösztönzésére és költségére történt, és a könyv a gyulafehérvári feje-

delmi nyomdában készült 1648-ban. Nyomdásza az az Ohridi Štefannak nevezett havasalföldi szerzetes-nyomdász, aki már 1644-ben Gyulafehérvárra érkezett, és bizonyára részt vett a cirill betűk öntésében. Feltételezhető, hogy az 1651. évi gyulafehérvári román *Psaltirea* (Zsoltároskönyv) kinyomtatása is az ő nevéhez fűződik, bár neve egyik nyomtatványán sem szerepel, hanem csak egyéb forrásból ismeretes. A fejedelmi nyomdában e két, nyelvi és tipográfiai szempontból egyaránt jelentős nyomtatványon kívül még három másik, kisebb terjedelmű román nyelvű kiadvány is készült: egy latin betűs román káté, egy cirill betűs diploma a román papok kiváltságainak rögzítésére és a *Skutuli katekizmului* (Katekizmus pajzsa) című cirill betűs könyv (1656).

A gyulafehérvári fejedelmi nyomda nagy része túlélte az 1658. évi tatár pusztítást, mert előzőleg sikerült elmenekíteni. Bár korábban a fejedelmi nyomdában együtt tartották a latin és cirill betűs felszerelést, mégis úgy látszik, hogy később ez utóbbi más sorsra jutott, mint a nyomda többi része. Ahogy a kortársak említik, „az oláh nyomdával” többé nem nyomtattak. Feltehető, hogy a cirill betűs felszerelés elmenekítését az erdélyi román metropolita végezte, és minthogy a román egyház amúgy is jogot formált a nyomdára, Sava Brancovici (Brankovics Száva) metropolita magánál tartotta.

Apafi fejedelem az 1660-as években többször is figyelmeztette a metropolitát, hogy állítsa újra munkába a román nyomdát, ez azonban nem történt meg. Ezután a fejedelem a gyulafehérvári román kolostor protópópáját szólította fel, hogy állítsanak fel román tipográfiát (1667). Majd ismét, 1669-ben is rendelkezett ennek újbóli felállításáról, és arról, hogy vonják ki a metropolita felügyelete alól; ezt újabb eredménytelen figyelmeztetés követte 1674-ben. Brancovici még 1680-ban is viselte a gyulafehérvári metropolita tisztségét, ekkor azonban a fejedelem vizsgálatot rendelt el ellene más ügyben, amelynek során szebeni szállásán megtalálták a teljes cirill betűs nyomdafelszerelést. A metropolita házából személyes ellenségei ekkor mindent széthordtak, és a továbbiakban a cirill betűs nyomdáról nem történik említés. A metropolita ellenkezésével és időhúzásával végső soron a román egyháznak azok a képviselői, akik elutasították a kálvinizmust, elérték céljukat: a román könyvek nyomtatása végérvényesen kikerült a fejedelem fennhatósága alól.

A gyulafehérvári ortodox érsekség nyomdája

Szászsebes 1683

Gyulafehérvár 1687–1689

Szeben 1696

Gyulafehérvár 1699–1702

Ha az 1656. évi kátét tekintjük a gyulafehérvári fejedelmi nyomda utolsó román nyelvű termékének, akkor huszonhét év telt el, amíg újra román nyelvű nyomtatvány készült Erdélyben. Az Apafi Mihály fejedelemsége idején 1683-ban létesült új nyomda a gyulafehérvári román ortodox érsekségé volt, és csak cirill betűs könyveket adott ki. A század-

végi erdélyi cirill betűs nyomdában 1683 és 1702 között megjelent tíz kiadvány tipográfiai jellegzetességei azt bizonyítják, hogy mindvégig egyetlen műhelyről van szó, mindössze helye változott. A kiadványok többsége Gyulafehérvárott, az ottani román érsekség Szentháromság kolostorában készült, egy – a legelső – Szászsebesen, egy másik pedig Szebenben. E kiadványok ugyan egyetlen műhelyhez, de nem egyetlen mesterhez köthetők.

A nyomda létrehozása és a későbbiek folyamán működtetése és felügyelete körül a legfőbb érdeme Ioan Zobának, azok egyikének volt, akikre Apafi eredetileg is bízta az új nyomda alapítását és felügyeletét. A román könyvek kiadásának valódi mozgatója ő volt, egyúttal a nyomda első, majd több másik kiadványának is szerkesztője vagy fordítója. Halála után Gheorghe Daia folytatta közreműködői tevékenységét a nyomda érdekében, mert az 1696. évi *Ceaslovei* (Hóráskönyv) az ő gyakorlati segítségével és Theofil püspök anyagi támogatásával jelent meg.

Az újonnan alapított nyomda leglényegesebb részének, a betűkészletnek az eredetéről keveset tudni. A felszerelés bizonyos részének származását azért sikerült kideríteni: hét iniciálé a volt gyulafehérvári fejedelmi nyomdából került ide, és még néhány címbetű is ugyaninnen való. Úgy tűnik tehát, hogy a Sava Brancovicinál őrzött, a fejedelmi nyomdából származó cirill betűkészlet a metropolita házának szétválásakor nagyrészt megsemmisült, vagy már olyan rossz állapotban volt, hogy (néhány darab kivételével) többé nem használták. Bizonyos tipográfiai jellemzők és több Bukarestből érkezett nyomdász jelenléte arra utal, hogy az új felszerelés legnagyobb része talán onnan származik.

Az Erdélyben 1683 és 1702 között kibocsájtott román nyelvű cirill betűs könyvek nyomdásza Daniil és Dumitru Logofăt (1683-tól), Iosif, ukrán nyomdász (1687–1688), Moldvai Kiriak (1687–1689) és társai: Oprea, Mihai Banci, Toma és Avram archidiaconus (1696-tól), Mihai Istvanovics (1699-től) és Nicolai (1701–1702) volt. Közülük Kiriak korábban az 1678-ban alapított bukaresti nyomdában dolgozott. 1687-ből származó gyulafehérvári nyomtatványán betűöntőnek nevezte magát. Lehetséges, hogy vele együtt jött Bukarestből a Iosif nevű szerzetes-nyomdász is.

Kiriak 1696 után valószínűleg meghalt; ezt látszik alátámasztani, hogy Athanasie Anghel erdélyi metropolitának a Bukarestben székelő havasalföldi fejedelemhez, Constantin Brancoveanuhoz kellett fordulnia nyomdászért. A havasalföldi fejedelem az akkori idők egyik legkiválóbb mesterét küldte Erdélybe Mihai Istvanovics személyében. Bizonyosnak látszik, hogy ő Erdélyben, feltehetően Gyulafehérvárott született valamikor az 1648–1651-es évek táján, Ohridi Štefan nyomdász (a gyulafehérvári román *Újtestamentum* és *Zsoltároskönyv* nyomdászának) fiaként.

Istvanovics előbb mestere, a grúz származású Antim Ivirean mellett dolgozott Bukarestben, az ő tanítványaként ismerkedett meg az irodalmi szövegek kiadásával és a nyomdászat mesterségével, amelyet szinte olyan magas fokon művelt, mint mestere. A bukaresti évek után a snagovi kolostori nyomdába került, majd innen Erdélybe. Mindkét erdélyi nyomtatványán egy Szent Ilonát és Konstantint a kereszt alatt ábrázoló, Snagovból származó könyvdísz látható. Istvanovics nemcsak nyomdászként jelentős személyiség, hanem a román irodalom mint költőt is számon tartja. Embléma-verseit egyik erdélyi nyomtatványában, a *Kiriakodromion* című prédikációskötetben is meg-

találni. (Érdekességgént megemlíthető, hogy Istvanovics Erdélyből való távozása után előbb 1706–1707-ben a rímnici nyomda vezetője lett, majd 1708-ban Bukarestben nyomtatott görög nyelvű könyveket. Ekkor választották meg egykori mesterét, Antim Ivireant havasalföldi metropolitává. Ezután 1709 és 1711 között rendkívüli feladatot bízta Istvanovicsra: a grúziai Tifliszben grúz nyelvű nyomda szervezését. Tifliszben kiadott nyomtatványain Istvanovics neve Stefansvili vagy Stefanidze formában szerepelt.)

Az ortodox érseki nyomda kiadványai szinte kivétel nélkül vagy címlapjukon, vagy előszavukban kiemelik, hogy nyomtatásuk Apafi Mihály fejedelem támogatásával történt. Az erdélyi fejedelmek közül legerélyesebben Apafi sürgette a szláv nyelv kiküszöbölését a román egyházi életből, és buzgón támogatta a román irodalmi próbálkozásokat, elsősorban fordítások útján. Apafi és a román nyomda viszonya azonban nem hasonlítható ahhoz a szoros kapcsolathoz, amely korábban, II. Rákóczi György idején a fejedelmi nyomda keretén belül valósulhatott meg. Az önálló Erdély megszűnésétől kezdve a katolikus egyház és a szerzetesrendek befolyásának erősödése volt tapasztalható az itteni román egyházban.

Athanasie Anghel gyulafehérvári metropolita 1698-ban a gyulafehérvári zsinaton aláírta az unióról szóló határozatot. Az unió végleges formájában 1701-ben lépett érvénybe, a katolikus papokkal azonos kiváltságokat biztosítva a Rómával egyesült román papság (görög katolikus papság) számára. A politikai események miatt további cirill betűs, ortodox kiadványok megjelentetésére nem volt lehetőség. A havasalföldi fejedelemnek, aki Istvanovics nyomdász Erdélybe küldte, semmi érdeke nem fűződött

37. Nagy Konstantint és Szent Ilonát a kereszttel ábrázoló,
bukaresti eredetű fametszet
az erdélyi ortodox érseki nyomdából, kicsinyítve (1699)

ahhoz, hogy a katolikusokkal való unió szellemében készülő kiadványokat támogassa, így a nyomdászt bizonyára visszahívta, és újabb feladatokat bízott rá.

Az erdélyi ortodox érseki nyomda három utolsó kiadványa (az 1699–1701 közöttiek) már az unió után jelent meg: vagyis Istvanovics mindkét nyomtatványa, és egy katekizmus. Az unió létét azonban Istvanovics nyomtatványain még nem lehet érzékelni. Ezzel szemben a gyulafehérvári ortodox érseki nyomda legutolsó kiadványa már Baranyai Pál jezsuita románra fordított katekizmusa, *Pâinea pruncilor* (Kisdedek kenyere) címmel. Ez utóbbi 1702-ben jelent meg Gyulafehérvárott Kollonich Lipót érseknek dedikálva, a nyomdász megjelölése nélkül. Egyéb forrásból ismeretes azonban, hogy ekkor Nicolai volt a nyomdász. Ez az egyetlen katolikus, és egyben utolsó kiadványa a gyulafehérvári ortodox érseki nyomdának. Ezt követően évtizedekig nem jelent meg cirill betűs román nyomtatvány Erdélyben, legközelebb csak a 18. században Balázsfalván. A balázsfalvi nyomda alapjait éppen ennek az egykori ortodox érseki nyomdának a felszerelése vetette meg.

TÉVESEN FELTÉTELEZETT VAGY NEM KELLŐEN BIZONYÍTOTT 17. SZÁZADI NYOMDÁK

A *soproni* nyomda működése a 17. század első felében alig igazolható. Mindössze 1617-ből van egy feljegyzés, amely szerint a város tíz héten át foglalkoztatott egy Mohr nevű nyomdászt. A másik adat, amely soproni nyomdára utal, egy 1622-ből származó német nyelvű tudósító röpirat, amely II. Ferdinánd király és császár nejeinek, Eleonórának Sopron városában 1622. július 26-án történt koronázásáról számol be. A címlap szövege szerint Sopron királyi városában nyomtatták 1622-ben. Elképzelhető, hogy az ünnepi alkalomra egy nyomdász jött a városba, vagy az egyébként ott használaton kívüli nyomdakészletet ez alkalommal igénybe vették. Valószínűbbnek látszik azonban, hogy az impresszum félrevezető, és a nyomdász talán csak nagyobb hitelt kívánt biztosítani a tudósításnak, valójában pedig a nyomtatás más (nem hazai) városban történt. A század folyamán más soproni nyomtatvány nem ismeretes.

A *besztercebányai* városi számadások szerint 1623-ben működött a városban egy tipográfia. A név szerint nem említett nyomdász ugyanis a szövetséges bányavárosokhoz fordult, hogy támogassák papírvásárlását. Erről a nyomdászról semmit sem tudunk, és nem is maradt fenn más nyoma annak, hogy a 17. században Besztercebányán sajtó dolgozott volna.

Múlt századi iratokra hivatkozva a könyvészeti irodalomban felmerült egy esetleges 17. századi nyomda lehetősége a *körtvélyesi* ortodox kolostorban. Sőt ukrán szerzők még ennél korábbi, a 15–16. század fordulóján működő itteni nyomdát is valószínűnek tartottak, amelyben a Krakóból ismert, de Magyarországon is járt Fiol nyomtatott volna. Ezeket a bizonytalan adatokat összevonva a külföldi irodalomban már közel két évszázados *körtvélyesi* tipográfiai műhelyről is szó esett. Olyan nyomtatvány azonban, amely ott készült volna, nem ismeretes, illetve amelyekről azt hitték, hogy a 17. századi Máramaros megyei Körtvélyes kolostorában nyomtatták, bebizonyosodott, hogy más nyomdahelyeken készült, korábbiakról is ismert művek voltak. A mai napig nem került

elő egyetlen olyan kiadvány vagy egyéb korabeli dokumentum sem, amely bizonyítaná a körtvélyesi műhely létét.

Közvetlenül Buda felszabadítását követően, 1689-ben a németországi származású Quirin Heyll nevű nyomdász folyamodott letelepedési és nyomdaalapítási engedélyért Budán. Minthogy az udvari kamarától nem kapta meg a kért anyagi támogatást vállalkozásához, elállt tervétől. Budán nem működött nyomda a 17. század folyamán. A 17. század végéről és a 18. század elejéről ismeretes három, budai impresszummal kiadott könyv ugyanis nem Budán készült.

Ajánlott irodalom

Általában

BORSA Gedeon, *Könyvtörténeti írások, I, A hazai nyomdászat 15–17. század, Bp., 1996.*

GULYÁS Pál, *A könyv sorsa Magyarországon, 1–3. rész, Bp., 1961.*

A magyar könyvkultúra múltjából, Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése, Szeged, 1983. (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.)

Régi magyarországi nyomtatványok, 2, 1601–1635, Bp., 1983.

A felső-magyarországi városok nyomdáiról

FARKAS Ágnes–V. ECSÉDY Judit, *A kassai nyomda 1610–1622 közötti munkássága, OSzK Évkönyve, 1986–1990, 351–393.*

GALLI Katalin–PAVERCSIK Ilona, *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből, OSzK Évkönyve, 1981, 309–377.*

GULYÁS Pál, *A trencsén–zsolnai könyvnyomda, MKSz, 1943, 118–123.*

HORVÁTH, Pavol, *Nakladateľ'stva činnosť bratislavských knižární v rokoch 1670–1770, Kniha '93/94, (Martin 1996), 53–63.*

KOVÁCS Sándor Iván, *A Bedegi Nyáry familia nyomtatómestere: ifjú Klösz Jakab, MKSz, 1966, 331–338.*

PAVERCSIK Ilona, *A lőcsei Brewer-nyomda a 17–18. században, I–II, OSzK Évkönyve, 1979, 353–408, 1980, 349–473.*

PAVERCSIK Ilona, *Volt-e a reformátusoknak Kassán nyomdája? MKSz, 1987, 173–183.*

REPČÁK, Jozef, *Prehľad dejín knižtlaču na Slovensku, Bratislava, 1948.*

A nyugat-dunántúli protestáns nyomdákról

BORSA Gedeon, *Újabb adatok Manlius tevékenységéhez, OSzK Évkönyve, 1973, 195–200.*

V. ECSÉDY Judit, *Egy dunántúli református nyomda sorsa, OSzK Évkönyve, 1979, 303–352.*

KOVÁCS József László, *Farkas Imre sopronkeresztúri és csepregi nyomdája, (1608–1643), MKSz, 1973, 359–364.*

ZÁTONYI Sándor, *Könyvnyomda Csepregen, a 17. század első felében, Vasi Szemle, (2)1963, 85–89.*

ZSIGMONDY Árpádné, *Johannes Manlius és nyomdakészlete (1575–1605), OSzK Évkönyve, 1982/1983, 297–410.*

Erdélyi és kelet-magyarországi nyomdákról

Debrecen

BENDA Kálmán–IRINYI Károly, *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*, Bp., 1961.

Gyulafehérvár

V. ECSÉDY Judit, *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637–1658) és utóélete*, OSzK Évkönyve, 1978, 291–341.

V. ECSÉDY Judit, *Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez*, MKSz, 1991, 41–61.

Keresd

BETHLEN, Wolfgangus, *Historiarum Pannonico-Dacicarum libri X*, Ed. Josephus BENKÓ, Vol. 5, (Cibinii 1788.) 25–31.

GULYÁS Pál, *Új alapítás volt-e a keresdi nyomda?* MKSz, 1961, 480.

LUKINICH Imre, *Adatok a keresdi nyomda történetéhez*, MKSz, 1907, 287.

Kolozsvár

Apáczai és kortársai. *Herepei János cikkei*, Szerkesztette KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1966, (Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 2.)

Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége, Bevezette, jegyzetekkel kiadta JAKÓ Zsigmond, Bukarest, 1974, (benne: Mentsége 1698.)

HEREPEI János, *A Heltai-nyomda sorsa*, MKSz, 1957, 55–58.

HEREPEI János, *A 16–18. századbeli kolozsvári nyomdászok végzettsége*, MKSz, 1963, 169–185.

Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei, szerkesztette KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1971. (Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 3.)

Várad

V. ECSÉDY Judit, „*A híres Szentzi Abrahám nevezetes váradai tipográfiája*”, OSzK Évkönyve, 1991–1994, (sajtó alatt).

V. ECSÉDY Judit, *Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai*, MKSz, 1989, 20–47.

NAMÉNYI Lajos, *A nagyváradi nyomdászati története*, II, MKSz, 1901, 280–294.

Protestáns fejedelmi nyomdaalapításokról

V. ECSÉDY Judit, *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete*, MKSz, 1975, 9–24.

V. ECSÉDY Judit, *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka*, OSzK Évkönyve, 1974–1975, 349–421.

V. ECSÉDY Judit, *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637–1658) és utóélete*, OSzK Évkönyve, 1978–1980, 291–341.

V. ECSÉDY Judit, *Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez*, MKSz, 1991, 41–61.

TAKÁCS Béla, *A sárospataki nyomda története*, 2. átdolgozott kiadás, Bp., 1978.

Katolikus nyomdákról

- BORSA Gedeon, *Kiegészítő adat egy lorettomi nyomtatványról*, MKSz, 1979., 309–310.
- BORSA Gedeon, *Nádasdy Ferenc pottendorfi és lorettomi nyomdái (1666–1673)*, MKSz, 1975, 201–207.
- V. ECSÉDY Judit, *A nagyszombati akadémiai nyomda első másfél évtizede (1648–1662)*, MKSz, 1995, 361–373.
- V. ECSÉDY Judit, *A pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda (1623–1652)*, OSzK Évkönyve, (sajtó alatt)
- FIRTINGER Károly, *Egy régi nyomda megszűnése*. Grafikai Szemle, 1897, 10, 164–165.
- HOLL Béla, *Ferenczffy Lőrinc: Egy magyar könyvkiadó a 17. században*, Bp., 1980.
- HOLL Béla, *A pozsonyi nyomdászat történetéhez a 17. század első feléből*, MKSz, 1973, 378.
- IVÁNYI Béla–GÁRDONYI Albert, *A királyi magyar egyetemi nyomda története, (1577–1927)*, szerkesztette CZAKÓ Elemér, Bp., 1927.
- KÁFER István, *Az egyetemi nyomda négyszáz éve (1577–1977)*, Bp., 1977.

Cirill betűs nyomdákról

- V. ECSÉDY Judit, *Cirill betűs könyvnyomtatás a 17. századi Erdélyben*, MKSz, 1994, 155–176.
- V. ECSÉDY Judit, *Dobre mester erdélyi nyomdája 1640–1642*, MKSz, 1993, 146–166.
- MÁRZA Eva, *Tipografia de la Alba Iulia 1577–1702*, Sibiu, 1998.

Tévesen feltételezett vagy nem kellően bizonyított nyomdákról

- BORSA Gedeon, *A körtvélyesi kolostor „nyomdája”, in BORSA Gedeon, Könyvtörténeti írások. I, A hazai nyomdászat 15–17. század*, Bp., 1996, 373–376.

Magyarországi könyvnyomtatás a 18. században

FELEKEZETI ÉS TERÜLETI MEGOSZLÁS

A 18. század első két évtizede a hazai nyomdászat és könyvkiadás egyik mélypontja, a könyvtermelés nem éri el a 17. század utolsó évtizedének mennyiségét. Majd ezen a mélyponton 1730-ra a hazai könyvkiadás túljutott, és egy évtized alatt megkétszereződött a kiadott művek száma. A visszaesés oka kétségkívül az ország háborús viszonyai és a nehezebb körülmények közé került protestáns nyomdák helyzetében kerekendő, melyek elsősorban a felső-magyarországi, korábban igen termékeny nyomdákat sújtották, így a bártfai, lőcsei és a kisebb műhelynek számító zsolnai és késmárki nyomdát. Ugyanezekre az évekre esik az ugyancsak sok kiadványt megjelentető debreceni nyomdának két, egymást követő szinte teljes pusztulása. A tudatos betelepítések és a gazdaság minden téren jelentkező megélénkülése viszont, amely már az 1710-es évek végén megkezdődött, az 1720-as évekre már határozottan éreztette hatását kulturális téren, így a könyvkiadás terén is.

A korábbi századokhoz hasonlóan a nyomdák még nagyrészt egyházi irányítás alatt voltak. A különböző felekezetek igyekeztek is jelentősebb iskolai központjaikban nyomdát szervezni, fenntartani és megvédeni. Az ország legnagyobb nyomdája Nagyszombatban az egyetem székhelyén jezsuita vezetés alatt állt. Az üzem minőségileg is, mennyiségben is megelőzte hazai versenytársait. A jezsuiták két másik főiskolájuk székhelyén is szerveztek nyomdát: a kassait 1715-ben, a kolozsvárit 1727-ben létesítették. A protestáns nyomdászat két fő központja a reformátusok kezén Debrecen és Kolozsvár volt. A debreceni városi nyomda csak formailag vált szét a református egyháztól: a kezdetektől meglévő szoros kapcsolat mindvégig megmaradt.

Az evangélikus nyomdák az ország északi és nyugati peremvidékén sorvadóban voltak, és 1740-re mind megszűntek. Erdélyben viszont a szászok nagyszebeni és brassói nyomdája különösebb nehézség nélkül folytathatta működését. Ez a nyomdai kapacitás feltűnően csekély volt az evangélikus egyház és értelmiség akkori súlyához képest.

Már a 18. században létrejöttek azok a polgári, vállalkozás jellegű nyomdák, amelyek nemcsak katolikus, hanem evangélikus megrendeléseket is teljesítettek. Ilyenek az osztrák és német földről áttelepült nyomdász-szakemberek alapításai voltak. A nagyváradi és egri, püspöki támogatással létrejött nyomda a katolikus alapítások egy későbbi hullámát képviseli. A 18. században már inkább kivételnek számító főúri kezdeményezésre jött létre a kismartoni Esterházy-féle udvari nyomda és a nagykárolyi Károlyi-nyomda. 1773-ban a rend feloszlásával a jezsuita akadémiák nyomdái meg-

mában és nyelvében nagyjából ugyanez a választóvonal húzható meg: a század első felében a kiadványok nagyobb része latin nyelvű és vallásos jellegű, a század második felében több a világi tartalmú könyv, és a latint lassan háttérbe szorító német és magyar nyelvű kiadvány.

A század folyamán 48 helységben folyt könyvnyomtatás, összesen 109 féle vállalkozás. Ezek azonban csak 64 elkülöníthető műhelyt jelentettek, mert több esetben előfordult, hogy egy műhely egymás után több helyen is dolgozott. Olyan vállalkozás is volt azonban, amelynek egyidejűleg több városban volt fiókja. Ilyen a század folyamán hét ismert, ezek közül a pozsonyi Landerernek három helyen, a többi hatnak (Bart, Hochmeister, Patzko, Siess, Streibig és Weber) két-két helyen volt fiókvállalata. A század folyamán ugyancsak hét olyan város akadt, ahol egyszerre több, egymástól független nyomda működött: Buda, Kassa, Kolozsvár, Nagyszombat, Pest, Pozsony és Szeben.

A hazai nyomdászat terén technikai változásokról kevésbé beszélhetünk, mert bár a könyvek külseje a barokk, majd a rokokó és empire stílus jegyeit viseli, előállításuk a hagyományos módon és a hagyományos eszközökkel történt, mindössze a kiadványok mennyisége nőtt a korábbiak többszörösére. Ez pedig a kiadónak és kereskedőnek mint közvetítőnek aktívabb szerepével járt együtt

BEVÁNDORLÓ KÜLFÖLDI NYOMDÁSZOK

A 17. század végén a törökök kiűzése után az ország középső és déli részeire megindult a hazai lakosság visszaáramlása, majd az uralkodó által is pártolt és kezdeményezett betelepítések nyugat felől: részben az osztrák örökös tartományokból, részben Bajorországból és sváb vidékről. Egészében németek lakta települések jöttek így létre helyenként, mint délen a Bánságban vagy Bácskában, amelyek a török által legkorábban megszállt részek voltak. A telepesek túlnyomó többsége földműves és bányász volt, akik ennek megfelelő helyre telepedtek. A földművesekkel jött kézművesek és kereskedők legnagyobb része azonban elsősorban nem az egykori török hódoltság területét célozta meg, hanem inkább az ország nyugati részét, azaz a törököktől érintetlenül hagyott nyugat-magyarországi városokban igyekeztek letelepedni.

Ezek az első nagy telepes hullámok nem közvetlenül a török kiűzése után, hanem az 1710–1720-as években érkeztek az országba, de a bevándorlás még Mária Terézia uralkodása idején is folytatódott. Ezekben az időkben sok német könyvnyomtató is bevándorolt Magyarországra, akik inkább az ország északnyugati felében telepedtek meg. Érthető, hiszen a török uralom alól felszabadult nagyobb városok, mint Pest, Temesvár és Pécs még mindig nem tértek magukhoz gazdaságilag. Budán is, amely földrajzi helyzeténél fogva is az ország központjaként kínálkozott, csak a törököktől való felszabadítás után közel negyven évvel sikerült nyomdásznak megtelepednie. Temesvárnak és Pécsnek még több idő kellett ahhoz, hogy a könyvnyomtatás gyökeret tudjon verni és piacot találjon. Ez csak a század utolsó harmadában következett be.

18. századi nyomdászaink túlnyomó többsége német volt. Az első bevándorló nyomdászok már az 1710-es 1720-as években megjelentek az ország nyugati részén, majd a század derekán utódaik és újabb betelepülők (mint Rennauer, Siess) újabb

városokban honosították meg a nyomdászatot. A század utolsó harmadában is jelentkeztek még újabb német bevándorlók, akik vagy az eddig tipográfiával nem rendelkező városok felé tájékozódtak, vagy éppen a kulturális és közigazgatási központokban kívántak új vállalkozást indítani (mint Heimerl, Engel, Lettner, Slovatzek vagy Trattner). Pozsony, Nagyszombat és Buda központi szerepe a nyomdászat területén jól érzékelhető: a század folyamán önállósuló (esetleg korábban bevándorolt) nyomdászok nagy része vagy a pozsonyi Royer- illetve Landerer-, vagy a nagyszombati egyetemi vagy a budai Landerer-műhelyben sajátította el a mesterséget.

*A pozsonyi Royer-nyomda, 1718–1750
és Landerer-nyomda, 1750–1800–(1836)*

Pozsonyban Johann Gregor Zerweg tevékenységét követően, 1678 után nincs nyoma annak, hogy könyvsajtó dolgozott volna a városban. A nyomdásznak ajánlkozó Sonntag kérelmét valószínűleg elutasították, és csak a 18. század második évtizedében került újra napirendre a városban a nyomdászat ügye.

A 18. század folyamán bevándorolt első könyvnyomtató Royer János Pál volt, aki Salzburgból érkezett Magyarországra, és 1715-ben telepedett meg Pozsonyban. A Bécshez nagyon közel, a határtól pedig csak néhány kilométerre fekvő város akkor Magyarország fővárosa és a szellemi élet egyik központja volt Nagyszombat mellett. Royer hamarosan polgárjogot nyert Pozsonyban, de nyomtatni csak 1718-ban kezdett. A Nagyszombatban székelő érseki káptalan ugyanis aggályosnak találta Royer pozsonyi nyomdaalapítását, mert feltételezte, hogy az újonnan megtelepedő nyomdász a számos pozsonyi és Pozsony környéki vagyonos evangélikus polgár biztatására érkezett a városba, akik ott iskolát is működtetnek, és ezért Royer evangélikus könyveket fog kiadni. A szomszédos nagyszombati egyetemi nyomda pedig Royertől mint üzleti vetélytárstól tartott. A pozsonyi városi tanács azonban pártolta Royer megtelepedését, sőt Royer magának az esztergomi érseknek, Keresztély Ágost szász hercegnek a támogatását is élvezte. Hogy az elhangzott vádak alaptalanságát igazolják, a pozsonyi városi tanács Royer nyomdájának kiadványjegyzékét és a kiadványok egy-egy példányát megküldte Bécsbe. Az udvari kancellária 1720. évi döntésével a nyomdásznak adott igazat. Indoklásában kifejtette, hogy a könyvnyomtatás Pozsonyban már a régmúlt időkben is virágzott, és hogy tekintettel az ott tartott országgyűlésre, a helybeli káptalanra, a számos férfi- és női szerzetesházra, a városnak okvetlenül szüksége van könyvnyomdára.

Végül Royer ügye a nagyszombati egyetemi nyomda számára is kielégítően rendeződött. Megkapta az engedélyt azzal, hogy a nagyszombati nyomdának felülvizsgálati joga van fölötte, és egyúttal elnyerte bizonyos tankönyvek kiadásának privilégiumát is, így az alsófokú oktatáshoz szükséges katekizmusokét, ábécéskönyveket, német kalendáriumét is azzal a feltétellel, hogy nyomdai készletét a nagyszombati betűöntödéből fogja felújítani. Az üzleti könyvek azt bizonyítják, hogy Royer valóban a nagyszombati betűöntőde állandó vevői közé tartozott. Papírszükségletét a Pálffy család közeli bazini papírmalmából fedezte. Bár Royer a privilégiumot csak 1730-ban kapta meg, mesterségét minden akadály nélkül gyakorolhatta.

A továbbiakban mindenféle súrlódás nélkül munkálkodott a két viszonylag közeli tipográfia. Így a nagyszombati egyetemi nyomda azt sem kifogásolta, hogy Royer jelentette meg a Nova Posoniensia című újságot. A latin nyelvű hetilap 1721-ben indult, Bél Mátyás szerkesztésében. Kis alakú német kalendáriumokat is kiadott, bizonyára saját kalendárium-privilegiummal, míg a többi pozsonyi kalendáriumnak pedig, amelyekre a helybeli Spajzer kiadónak volt kiváltsága, Royer a nyomtatását végezte. Az alapfokú iskolai könyvek mellett imakönyveket, országgyűlési iratokat, és általában helyi érdeklődésre számot tartó kiadványokat jelentetett meg, nemcsak a helybeli katolikusok, hanem az evangélikusok megbízásából is. Nagyszabású művek is kikerültek sajtója alól igényes kivitelben, így Bél Mátyás fő műve, a magyar történelem kézikönyve, az *Adparatus* 1735-ben. Kiadványainak nagy része latin és német nyelvű, de magyar és szlovák ájtatossági könyvek is akadnak köztük.

Felszerelését 1730-ban a puhói Chrastina-nyomda betűkészletével is növelni akarta, amikor annak egy részét megvásárolta, de végül a más méretű ólombetűket nem tudta használni, így feltehetően beolvasztotta.

Royer János Pál végrendelete 1736-ban kelt, és valószínűleg ugyanebben az évben halt meg. Utána özvegye vezette a nyomdát, aki a regensburgi születésű Bauer Károly Józsefet vette maga mellé művezetőnek. Az özvegy 1740-ben meghalt, és ez alkalomból elkészítették a nyomda leltárát. Ebből megtudható, hogy a nyomda három sajtóval dolgozott, és a raktáron lévő kiadványok összértéke 2000 forintot tett ki. A nyomdát Bauer, aki időközben feleségül vette Royer Anna Máriát, Royer idősebbik lányát, 1748-ig vezette, előbb mint a Royer-örökösök, majd mint a még kiskorú Royer Ferenc Antal tulajdonát. Bauer kezelésében is jelentősen gyarapodott a műhely. Összértéke tíz év alatt kb. kétszeresére nőtt. 1750-ben csak a betűkészletet 3000 forintba becsülték. Ez a készlet, amint a nyomdával átvállalt adósságok jegyzékéből kiderül, részben Prágából, részben Nagyszombatból származott. A kiadványok tanúsága szerint is, de a művezetősége idején történt felszerelés-bővítésből is az látszik, hogy Bauer mint jól képzett nyomdász, igényes külsejű kiadványokat állított elő, és felszerelését is jó állapotban adta át az új tulajdonosnak.

A Royer-nyomda örököse, Royer Ferenc Antal ugyanis nem sokáig vezette a tulajdonába került műhelyt, hanem 1750-ben az egész nyomdai felszerelést és kiadványraktárát a házrésszel együtt eladta 11 000 forintért unokatestvérének, Landerer János Mihálynak, a budai nyomdaalapító Landerer fiatalabbik fiának. Royer Ferenc Antal valószínűleg ebből az összegből elégítette ki leánytestvérei örökségrészét. Nemcsak idősebb nővére, hanem fiatalabb leánytestvére is nyomdászhoz ment feleségül, a győri Streibig János Gergelyhez.

Bizonyára Pozsony központi szerepének tulajdonítható, hogy ez volt az egyetlen magyarországi város, ahol már az 1720-as évektől kezdve és évtizedeken át megszakítás nélkül önálló könyvkiadó is meg tudott élni. A Spajzer család tulajdonában ugyanis nem volt nyomda, hanem hol a Royer (vagy később a Landerer), hol a soproni Siess, vagy a nagyszombati egyetemi nyomda könyveinek kiadójaként szerepel. Kiadványai között elsősorban kalendáriumok és egyházi címtáras kalendáriumok, de krónikák, Nyéki Vörös Mátyás művei, Thomas Kempis népszerű munkája és kegyességi munkák is találhatók.

Royer sikeres működése, úgy látszik, több német nyomdászt is arra ösztönzött, hogy Magyarországon próbáljanak szerencsét, s ezzel élénk mozgást idéztek elő a könyvkiadás terén is. A személyes és üzleti kapcsolatok egész hálózata épült ki a 18. századi nyomdászok, kiadók és könyvkereskedők között, és ezek a szálak városról városra követhetők, néha több generáción át is.

A kismartoni Hübschlin-nyomda, 1712–1713 és Streibig-nyomda, 1720

Az időben Royert követő bevándorló az alsó-ausztriai Wildberg városból érkező Streibig József Antal, aki egészen a nyugati határszélen telepedett le: előbb 1720-ban Kismartonban működött egy évig mint Esterházy Pál herceg nyomdásza, majd 1721-ben költözött tovább Sopronba.

Nem Streibig volt az első, aki Kismartonban nyomdát alapított. Esterházy udvari nyomdája már valószínűleg 1711-ben létrejött, ennek az évnek a végén érkezhettek Kismartonba Johann Baptist Hübschlin, aki a svájci származású, előbb Vorarlbergben, később Bécsújhelyen tevékenykedő Johann Hübschlin fia volt. Rövid ideig, csak 1712–1713-ban dolgozott Kismartonban. Bár Hübschlin is és Streibig is udvari nyomdásznak nevezte magát, úgy látszik, hogy egyik felszerelés sem volt Esterházy tulajdona. Hübschlin örökösei már 1715-ben azzal nyomtattak Bécsújhelyen. Hübschlin és Streibig nyomdafelszerelése sem azonos: az utóbbival később annak soproni nyomtatványain lehet találkozni.

Nincs nyoma annak, hogy Hübschlin távozása, illetve halála és Streibig Kismartonba érkezése között működött volna a nyomda. Hübschlinnek és Streibignek összesen is egy tucatnál alig több nyomtatványa jelent meg Kismartonban. Itt a nyomdászat nem tudott gyökeret verni, és a 18. század folyamán többé nem is létesült tipográfia.

A kismartoni nyomda alapításának motívuma némileg hasonlít a későbbi, Károlyi gróf által létesített nagykárolyi nyomdáéhoz. Igaz, hogy az utóbbi Károlyi tulajdona is volt, a kismartoni viszont Hübschlin, illetve Streibig sajátja. Közös bennük, hogy mindkettő a 18. században már ritka, és a korra nem jellemző főúri alapítás, amelyre alapítóikat talán a pompakedvelés, talán mecénási hajlamuk indíthatta.

A soproni Streibig-nyomda, 1721–1727, Dobner-nyomda, 1723–1727 Schmid-nyomda, 1733–1738, Rennauer-nyomda, 1738–1747 és a Siess-nyomda, 1748–1800–(1847)

Kismartonból távozva Streibig előbb Sopronba, majd Győrbe költözött. Mindkét városnak ő volt az első könyvnyomtatója, mert a korábbi századokban ezek nem voltak nyomdahelyek. Mint legtöbb könyvnyomtatónk, eleinte Streibig is nyomdai engedély nélkül kezdte működését, és hosszan és eredménytelenül küzdött Sopronban ennek elnyeréséért. Végül 1726-ban, a nyomdai szabadalmat előíró rendelet évében kapta meg a latin nyelvű címtárat is tartalmazó naptár kiadására jogosító privilégiummal együtt.

Ez a *Titulare calendarium* vagyis magyarországi sematizmus 1726-ban jelent meg először, majd ezután évről évre.

Nincs teljesen tisztázva, mennyi szerepe volt Streibig soproni nyomdaalapításában a soproni ügyvédnek, Sebastian Ferdinand Dobnernek. Eleinte talán együtt dolgoztak, később azonban Dobner saját műveit önálló, meglehetősen egyszerű nyomdájában állította elő, minden esetben impresszum nélkül. 1727 után – ebben az évben költözött át Streibig Győrbe – Dobner tipográfiájának sincs többé nyoma.

Nemcsak Streibig, hanem minden soproni nyomdász a 18. században Németországból vagy az osztrák örökös tartományokból vándorolt be. Streibig távozása után Sopronban hamarosan új officina nyílt, amelynek alapítója Schmid János Miklós, egy bécsi könyvkötő fia volt. Neve 1733-ban fordul elő először Sopronban, ekkor vette fel őt a város polgárai sorába. A városi iratokból ismeretes, hogy 1737-ben már nős volt, és legalább két segéde is dolgozott a nyomdában. Schmid 1733–1738 között működött Sopronban, majd Streibighez hasonlóan ő is másfelé kezdett tájékozódni. Kevés kiadványa ismeretes, de az ő sajtója alól került ki az első magyar nyelvű soproni könyv, Neuhold János Jakab soproni származású Komárom vármegyei főorvos *Fundamentos oktatása a himlőről* (1736), amely egyidejűleg németül is megjelent. Schmid 1738-ban tanúsítványt kért a várostól, hogy viselkedése ellen nem volt kifogás, ugyanis el akart költözni Sopronból.

Még ugyanebben az évben, 1738-ban eladta nyomdáját az ugyancsak német származású Rennauer János Fülöpnek, akit a korabeli iratok alapján a Komáromba távozó Schmid erősen megrövidített a nyomda eladása alkalmával. Ő ugyanis a jóhiszemű vevőnek csak nyomdája egy részét adta el, úgy, mintha az a teljes felszerelése lett volna. Ezzel kapcsolatban tanúk kihallgatására is sor került, köztük nyomdászlegények is tanúsították, hogy Schmid felszerelése nagyobb volt annál, mint amelyet Rennauernek eladott. További kellemetlenségekkel járt Rennauer számára, hogy kiadott egy német naptárt abban a hitben, hogy erre Schmidnek privilégiuma volt – később viszont bebizonyosodott, hogy nem. Rennauernek azonban sikerült engedélyt nyernie német kalendáriumok kinyomtatására. Csaknem egy évtizedig működött Sopronban, utolsó nyomtatványa 1747-ből való, ebben az évben halt meg. 1748-ban özvegye eladta műhelyét az ekkor munkába álló Siess János Józsefnek.

A továbbiakban a század végéig, sőt a 19. század közepéig a Siess család tagjai képviselik Sopron nyomdászatát. A bécsújhelyi származású Siess negyven évig állt a soproni nyomda élén, majd utódai még tovább bővítették a vállalkozást a szombathelyi nyomda létesítésével (1788).

A győri Streibig-nyomda, 1727–1800–(1850)

Streibig Sopronból Philip Ludwig Sinzendorf győri püspök hívására telepedett át Győrbe, ahol már mint „privilegizált püspöki és polgári könyvnyomtató” jelölte magát, és valóban elsősorban a katolikus püspök védelme és egyúttal felügyelete alatt állt a későbbiekben is. 1731-ben kapta nyomdai privilégiumát, amely felhatalmazta, hogy ugyanolyan feltételekkel, amelyekkel Sopronban engedélye volt, ezentúl Győrben foly-

tathatja mesterségét, és ezenkívül tíz esztendőn át kis alakú címtáras latin és német kalendáriumokat is kiadhatott. Győri kiadványai azonban már nyomdai privilégiuma elnyerése előtt, 1728-tól kezdve folyamatosan megjelentek, az első években főként német és latin nyelven.

Streibig hamarosan rokonságba került a pozsonyi Royer nyomdászcsaláddal, amikor fia, Streibig János Gergely feleségül vette Royer fiatalabbik leányát, Katalint. Hozományul 1500 forint készpénzt és értékes nyomdaberendezést kapott. Apja halála után, 1737-ben át is vette a győri nyomda vezetését, amelyet azután egészen 1781-ig irányított. A nyomdának folyamatosan voltak megrendelései. Nagy számú, eleinte főleg német nyelvű kegyességi munkát is megjelentetett a kisebb terjedelmű alkalmi kiadványok és a győri vizsgatézisek hosszú sora mellett, emellett többféle kalendárium-típust is kiadott évről évre: a latin címtáras naptár mellett német és magyar kalendáriumokat. Taxonyi János, a győri jezsuita kollégium rektora vele nyomatta ki 1739-ben a *Kálvária hegynek szentsége* című imakönyvét, majd kétkötetes erkölcsi példatárát *Az emberek erkölcei* címmel. Újból kiadta Pázmány Péter *Nyolc okok* című művét (1753) és Gyöngyösi István verseit (1754).

A nyomda felszerelését azonban a második generációhoz tartozó Streibig János Gergely alig frissítette fel, és bár egy 1780. évi leltár szerint négy sajtóval dolgozott, ehhez mindössze 94 mázsa betűje volt, annak is fele régi, hasznavehetetlen anyag. Ennek az lett a következménye, hogy egyre gyengébb kivitelű naptárak kerültek ki a nyomdából. Streibig saját nyomtatólegényeinek is el volt adósodva, akik egy időre magukhoz is ragadták a tipográfai vezetését. Ez sem oldotta meg a nehézségeket, és végül a pozsonyi Landerer János Mihály (Royerék révén Streibig rokona) segítette ki a nyomdát a válságból. Streibig János Gergely hamarosan meghalt, és 1783-ban a harmadik Streibig-generáció, Streibig József vette át a műhelyt, akinek munkássága a 19. századba is belenyúl.

Győrben a Streibig család mindvégig az egyetlen nyomdász volt, a városon belül tehát nem volt konkurenciája. A század folyamán működött ugyan néhány kiadó, mint

39. Könyvdísz a győri Streibig-nyomdából, kissé kicsinyítve (1785)

Müller Jakab, Holtzer Simon vagy Müller Ferenc, ők mind Streibiggel nyomtattak, és valószínűleg csak néhány kiadvány költségeit vállalták magukra, de elsősorban könyvkereskedők voltak.

A komáromi Töltési-nyomda, 1703–1721 és Schmid-nyomda, 1740

A komáromi nyomdászat 18. század eleji története nem egyetlen műhelyhez kapcsolódik, hanem több független, időrendben egymást követő rövidebb életű vállalkozás sorozata. A század első felében (1703 és 1743 között) négy nyomdász, illetve könyvkiadó munkássága kötődött Komáromhoz. A komáromi nyomdászatnak éppen ezek az évtizedei számos tisztázatlan kérdést vetnek fel. Csak részben ismeretes az első komáromi mester (a 18. századot megelőzően itt nem működött nyomda), Töltési István tevékenysége. Töltési még azok közé a mesterek közé tartozott, akik idegen országban sajátították el a könyvnyomtatást, sőt Töltési még a betűmetszés művészetét is megtanulta Németalföldön. A debreceni nyomdában, ahol 1683 és 1685 között dolgozott, saját metszésű betűit használta, innen azonban távoznia kellett, jöllehet mesterségbeli tudása ellen nem lehetett kifogás. Életútja 1685 után egészen Komáromba való megérkezéséig, 1703-ig ismeretlen.

Komáromnak tehát, amely a 18. század folyamán forgalmas kereskedelmi központnak számított, Töltési István volt az első nyomdása. Kiadványai az 1703–1721 közötti évekből ismeretesek. Naptárai eleinte – szabadalom híján – hamis lőcsei nyomdahelyet megjelölve láttak napvilágot. 1705-ben kapott az uralkodótól kisebb és nagyobb formátumú magyar nyelvű kalendáriumok megjelenítését engedélyező privilégiumot. Kis alakú, 16° naptárainak sorozata 1711-ig ismeretes, az azonban korábban nem volt tudott, hogy a nagy alakú naptárak kiadására vonatkozó szabadalmát is igénybe vette. A legutóbbi időkben vált ismertté az 1707. évre szóló, negyedréti alakú naptára, amelynek címlapkerete Komárom címerét és korabeli látképét jeleníti meg. 1721 után nincs nyoma Töltési működésének, és nem tudható, mi lett a további sorsa ekkor még kiváló állapotban lévő nyomdájának. Jellegzetes, Komáromot ábrázoló fametszetes címlapkerete később – egyelőre ismeretlen úton – a budai Landerer-nyomdába került, ahol azt az 1740-es évektől kezdve még hosszú ideig használták nem naptárak, hanem sorsvetőkönyvek címlapkeretezésére.

Ugyanígy kevés adat áll rendelkezésre a következő, könyvkiadással és talán nyomtatással is foglalkozó személyről, Turótzai Mihályról, akinek komáromi munkásságát 1721 és 1737 közötti nyomtatványok őrizték meg. Valószínűleg elsősorban könyvkereskedő volt, de néhány olyan könyv kiadását is vállalta, amelyek nyomtatását a győri Streibig-nyomdában végezték. 1737 után azonban egy ideig bizonyára nem dolgozott nyomdász Komáromban (bár könyvkötő és könyvkereskedő több is volt), így érthető, hogy a Sopronból távozni kívánó Schmid János Miklós Komáromban remélte nyomdáját felvirágoztatni.

Nemcsak a Sopronban lefolytatott vizsgálatból, hanem Schmid későbbi nyomtatványaiból is látszik, hogy nem adta el teljes felszerelését az őt Sopronban követő Rennauernek, hanem kb. felét megtartotta magának, hiszen Komáromban is nyomdát

készült alapítani. Feltehetően 1738 közepén érkezett Komáromba és 1740-ben egy testes, negyedréti alakú könyvet adott ki, Paxy Lajos pálos szerzetes *Florilegiumát*, amelynek betűi kétségtelenné teszik, hogy soproni felszerelése tekintélyes része nála maradt. Soproni sajtóját minden bizonnyal át kellett adnia Rennauernek, tehát feltelezhető, hogy Komáromban vagy Töltési egykori sajtóját használta, vagy újat szerzett magának, amelyet talán következő állomáshelyére is magával vitt.

Időközben ugyanis előnyösebb ajánlatot kapott, amely arra készítette, hogy szinte azonnal tovább költözzék. 1740 tavaszán merülhetett fel az a lehetőség, hogy Csáky Miklós nagyváradi püspök hívására az ott alapítandó szemináriumi nyomda vezetését elvállalja. Paxy *Florilegium* című könyvének kinyomtatását, amely éppen Schmidnél készült, Csáky Miklós támogatta anyagilag. A könyv szerzőjének közbenjárására hívta meg Csáky Schmidet püspöki székhelyére nyomdásznak.

A budai Landerer-nyomda, 1724–1800–(1833)

A pozsonyi és a soproni hamarosan újabb nyomdaalapítás követte, ezúttal Budán. Ezt a műhelyt 1724-ben létesítette Landerer János Sebestyén. A városban Hess András 1473. évi munkássága óta nem telepedett meg könyvnyomda.

Landerer János Sebestyén, bajor származású nyomdász feltehetően rokona volt az alsó-ausztriai Stein városában 1713-ban tevékenykedett Josef és Ferdinand Landerernek. A pozsonyi Royer sógora volt, és valószínűleg korábban társa is. Landerer felesége, Veronika ugyanis Royer leánytestvére volt. Ahogy a pozsonyi és soproni műhelyeket, úgy eleinte ezt is csak megtúrták a hatóságok, mert királyi engedélye nem volt – bár rögtön folyamodott érte –, mindössze a budai városi tanácstól kapott letelepedési engedélyt. A Budán megtelepedő Landerernek a városi tanács 1724-ben tizenöt évi adómentességet és némi pénzsegélyt helyezett kilátásba. Még abban az évben megkezdte a munkát, amint azt több kiadványa is tanúsítja, és már ősszel nyomtatványokat szállított Buda magisztrátusának. A városi megrendelések mellett alkalmi beszédek, tankönyvek, latin–magyar katekizmus és néhány magyar nyelvű kiadvány is elhagyta sajtóját.

Landerer fiatalon, már 1727-ben meghalt, és özvegye a rangidős legényhez, Nottenstein János Györgyhöz ment hozzá, aki szintén bajorországi lehetett, bár Budára Bécsből érkezett. Nottenstein az addig kevés hasznót hozó nyomdát fellendítette. Ebben tekintélyes része volt annak a kizárólagos szabadságnak, amelyet a városi tanács támogatásával 1728-ban nyert el, hivatkozva pozsonyi sógora, Royer privilégiumára. Tíz évre biztosított jogot egész Magyarország területén a német nyelvű kisebb ábécéskönyvek, káték és vasár- és ünnepnapok evangéliumok kinyomtatására, illetve terjesztésére. Mindez komoly hasznót jelentett, és megszilárdította a nyomda helyzetét. Olyannyira, hogy 1733-ban már kiadta könyvkatalógusát *Catalogus librorum* címmel. Ez a könyvjegyzék időrendben hazánkban a második: mindössze a nagyszombati egyetemi nyomda 1710. évi katalógusa előzte meg, magánvállalkozástól azonban ennél korábbi nem ismeretes.

Nottensteinhez hasonló üzleti érzékkel vezette a nyomdát az újból megözvegyült Veronika is, de a nyomda felfrissítésével és általában a könyvek igényesebb külsejével keveset törődött. Kiadványainak többségét kalendáriumok, krónikák, csíziók, és nagy példányszámban eladható irodalmi művek gyenge kivitelű utánnyomásai teszik ki (Balassi–Rimay *Istenes énekei*, Gyöngyösi versei). Sikerült még jobban felvirágoztatnia az üzletet, így amikor kisebbik fiát, Landerer János Mihályt kártalanította, akkor az a könyvraktár felét és 1500 forint készpénzt kapott anyjától. A budai üzletet pedig az idősebbik fiú, Lipót Ferenc vette kezébe (1751), aki azután vagy húsz évig állt a nyomda élén. Első felesége egy könyvkötő özvegye volt, második felesége, Katalin viszont túlélte férjét, és 1770-től kezdve önállóan, erős kézzel és számos privilégiummal ellátva vezette a műhelyt.

E négy német nyomdász: Royer, Streibig, Landerer és Nottenstein képviselte az első bevándorló nyomdásznemzedéket. Korszakuk az 1730-as évek közepéig tartott, 1737-ben halt meg közülük az utolsó, Streibig József Antal. Mindnyájan tekintélyes vagyona tettek szert, mindegyiküknek volt háza és jól berendezett műhelye. De csak Streibig fia volt nagykorú apja halálakor. Nottenstein budai üzemében, akárcsak Royer-nél Pozsonyban egy ideig az özvegy, illetve a faktor vezette a műhelyt, mindaddig, amíg fiúk nagykorú nem lett.

Az új nyomdászgeneráció, vagyis a német bevándorló nyomdászok második generációja az 1740-es és 1750-es években kezdett tevékenykedni. A budai Landerer-műhelynél két fiú között kellett az örökséget felosztani: Landerer Lipót Ferenc és Landerer János Mihály között. Lipót Ferenc átvette a budai műhelyt, a fiatalabb pedig a pénzübeli kielégítésen megvette unokatestvérének, a pozsonyi Royer Ferenc Antalnak pozsonyi nyomdáját. E második generációhoz tartozott még az a Bauer Károly József, aki mint a pozsonyi nyomdaalapító Royer veje, előbb a pozsonyi officinát vezette, majd önállósult, és az egri nyomda vezetője lett. E minőségében az ifjabb Royert, Ferencet követte, bár valószínűleg egy ideig együtt is dolgoztak Egerben. Ekkortájt érkezett Sopronba a Siess-nyomda megalapítója, aki azután több generációs szilárd nyomdai vállalkozást hozott létre.

Budán a Landerer-műhely fél évszázadig konkurencia nélkül dolgozhatott. Komoly versenytársként 1777-ben jelentkezett a Nagyszombatról Budára költözött egyetemi nyomda. Az 1780-as évektől kezdve egymás után létesültek a csak könyvkiadással foglalkozó cégek, mint Weingand és Köpff, Benedict Mihály, Diepold és Lindauer vagy Strohmayr Ignác Antal vállalkozása. Ezekben az évtizedekben azonban már a pesti könyvkiadás is számottevő volt, minthogy a budai kezdet után többségük áttelepült Pestre.

PROTESTÁNS VÁROSI ÉS EGYHÁZI NYOMDÁK

A szebeni, brassói és debreceni nyomda még ugyanaz, mint amelyik a reformáció korában kezdett dolgozni. Mindhárom városban a nyomda protestáns városi irányítás alatt állt még akkor is, amikor bérlők üzemeltették. Bár Kolozsvár is a legkorábbi hazai nyomdahelyek közé tartozik, a 18. századi kolozsvári református egyházközségi nyom-

da nem azonos az egykori, Heltai-féle műhellyel. E nyomdák a 18. század folyamán is kisebb-nagyobb megszakításokkal, adminisztratív és egyéb akadályokkal (mint a debreceni nyomda kétszeri pusztulása), de azért folyamatosan működtek.

A nagyszebeni városi nyomda, (1701)–1789,
Hochmeister-nyomda, 1789–1800–(1842) és Barth-nyomda,
1747–1800–(1832) (Közben *Nagydisznódon* 1717, 1738)

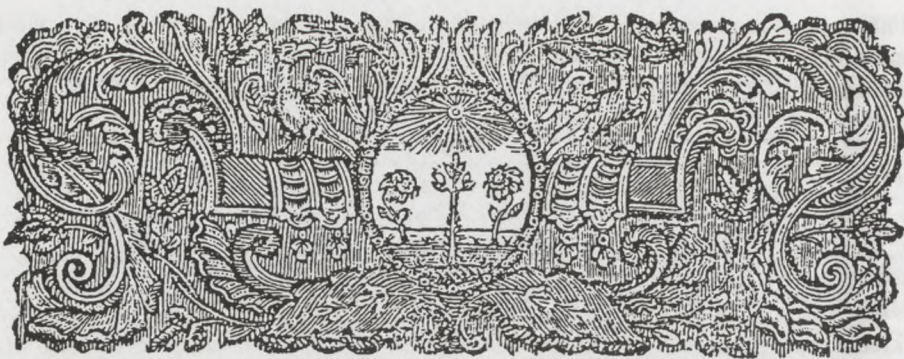
A szebeni városi nyomda a 16. századtól folyamatosan – kisebb-nagyobb szünetekkel és a kiadványok számának ingadozásával – egészen a 18. század utolsó évtizedéig dolgozott. A tipográfia bérlők kezében volt, akik azt a várostól megváltották. A századfordulón Reichard Márk (1696–1702), majd a Barth nyomdászdinasztia első tagja, Barth János (I., 1703–1706) volt a nyomda bérlője. Őt követte Heltzdörffer Mihály (1707–1716), aki valószínűleg Tótfalusi mellett is dolgozott. 1702-ben előbb a kolozsvári unitárius nyomda faktora volt, majd rövid ideig a brassói Seuler-nyomdát vezette. Hosszú ideig, harminc évig bérelte a nyomdát ifj. Barth János (II., 1716–1746), majd tőle újabb harminc évre Sárdi Sámuel kezébe került (1748–1779); a városi nyomda utolsó bérlője id. Hochmeister Márton volt (1779–1789), aki azután 1789-ben meg is vásárolta és jogosult volt a császári és királyi hivatalos könyvnyomtató címének viselésére.

A szebeni nyomda felszerelése a 17. század végére erősen elhasználódott, ezért bízták meg Tótfalusi Kis Miklóst új betűk öntésével. Szebenbe jutott később Tótfalusi matricáinak egy része is, amint az az 1730-as évekig nyomon követhető a kiadványokon. Ezután a városi tipográfiát újabb betűkkel szerelték fel.

Az 1718. évre szóló naptárat Barth a Szebentől nem túlságosan messze fekvő Nagydisznódon nyomtatta, ahová – feltehetően az akkori pestisjárvány elől – átmenetileg áttelepült. Ugyanilyen költözésre 1738-ban is sor került, szintén a Szebenben pusztító pestis miatt. Ekkor is egy ideig Nagydisznódon nyomtatott a Barth János által irányított szebeni városi tipográfia, amint azt az 1739. évre szóló német nyelvű kalendárium impresszuma tanúsítja.

A szebeni városi nyomda elsősorban az erdélyi szászok számára dolgozott. Jóval kisebb a magyar és latin nyelvű kiadványok aránya. Az erdélyi törvényhozással kapcsolatos kiadványok itt jelentek meg, különösen nagy számban II. József uralkodásától kezdve. A nyomda magyar és német kalendáriumot, tankönyveket és számos alkalmi nyomtatványt is kibocsátott.

Azáltal, hogy Nagyszeben az erdélyi nagyfejedelemség kormányzati központja lett, az ott székelő hivatalok felélénkítették a város kulturális életét. Ennek egyik jele, hogy már a század derekától nemcsak a városi, hanem egy másik nyomda is működött a városban: Barth János (III.), akinek apja 1746-ig bérelte a városi nyomdát, 1747-ben önállósult, és saját tipográfiát létesített. Az erdélyi főkormányshéknak (guberniumnak) 1773. szeptember 16-án Mária Terézia elé terjesztett jelentéséből tudható, hogy mindkét nagyszebeni nyomda privilégium nélkül működött: Sárdi Sámuelé is, aki azt a várostól mint tulajdonostól bérelte, és Barth Jánosé is, aki úgy vásárolta a nyomdáját.

40. Fejléc a nagyszéchenyi városi nyomdából: a dísz közepén az ovális elem kivehető, cserélhető és külön is alkalmazható (1765)

Ez utóbbi tulajdonosa előbb Barth János (III., 1747–1775 és IV., 1776–1779), majd Barth Péter (1779–1801) volt, a század végén rövid ideig Johann Gottlieb Mühlsteffennel együttműködve (1792). Kiadványaik legnagyobb része német nyelvű, mint-hogy más széchenyi nyomdákhoz hasonlóan elsősorban a város- és környékbeli szászokat látták el könyvvel. Sűrűn adtak ki német nyelvű evangélikus imádságos és énekeskönyveket, valamint évről évre megjelentették a német kalendáriumot is. A kiadványok között szerepel még néhány latin tankönyv, valamint jelentős számú román vallásos könyv és hivatalos rendelet. A Barth család tulajdonában lévő nyomda még a 19. század első felében is működött.

A városi (később Hochmeister) és a Barth-nyomda tehát a század derekától párhuzamosan dolgozott a városban. Harmadik nyomdára azonban már nem volt elég igény; különösen Hochmeister mellett nem, aki rendkívül ügyes kiadó- és könyvkereskedő is volt. Így az 1787-ben Johann Theophil Mühlsteffen által alapított nyomda nem tudott hosszú időre gyökeret verni. Pedig a nyomdászatot Bécsben tanulta és a működése első termékeként kiadott betűmintakönyve szerint jól felszerelt, a kor színvonalán álló tipográfiája volt. A nyomda utolsó kiadványa 1790-ből való, majd az akkori tulajdonos, Johann Gottlieb Mühlsteffen feladta önálló vállalkozását és átmenetileg társult Barth Péterrel. Más széchenyi nyomdákhoz hasonlóan a Mühlsteffen műhelyében megjelent kevés kiadvány többsége is német nyelvű.

41. Fejléc a nagyszéchenyi városi nyomdából, kissé kicsinyítve (1767)

A brassói városi nyomda a Seuler (1701)–1772,
Albrich 1773–1797
és Schobeln család tulajdonában 1798–1800–(1834)

Az erdélyi szászok ugyancsak nagymúltú brassói városi nyomdáját még a 17. század végén magához váltotta Lucas Seuler városi fizikus, tanácsos majd bíró (1693–1735). Utána fia, Johann Seuler kezébe került (1736–1757), majd 1758 és 1772 között Johann özvegye tulajdonában volt a tipográfia. A nyomda technikai vezetését faktorok végezték, akik általában a nyomdatulajdonos mellett saját nevüket is feltüntették a nyomtatványokon. Hosszabb ideig vezette a műhely Heltzdörffer Mihály (1702, 1720–1739) és Fernolend Márton (1740–1752), majd az utolsó nyomdavezető, Brenndörffer Márton (1761–1772), aki a következő tulajdonos idején is hivatalában maradt. Fernolend idejéből ismeretes a nyomdafelszerelésnek némi gyarapodása: 1748-ban 24 mázsa új betűt hozott Johann Seuler.

Az erdélyi nyomdáról az udvar számára 1773-ban készült felterjesztés a brassóival kapcsolatban megjegyezte, hogy Seuler Jánosné tulajdona volt, aki úgy vette, és nem volt róla kiváltságlevele.

A Seuler családtól 1773-ban az Albrich család vásárolta meg az egykori brassói városi tipográfiát, majd tőlük 1798-ban Schobeln János György tulajdonába került, és így működött 1804-ig. A városi patrícius családok tulajdonában lévő műhely továbbra is művezetők irányították. A 17. és 18. század folyamán a brassói nyomdászat veszített jelentőségéből, a kiadványok között kevés a nagyobb terjedelmű könyv, többségük szép tipográfiai megoldásokat mutató alkalmi nyomtatvány. Ritkaságszámba megy a magyar nyelvű könyv (mint Tolvaj Menyő Ferenc aritmetika könyve) vagy a latin (mint Molnár Gergely alapfokú latin nyelvkönyve), mert a kiadványok zöme német nyelvű.

Az erdélyi románság számára a román nyelvű könyvek nyomtatása a balázsfalvi görög katolikus érseki nyomda joga volt, amelyet az uralkodói jóváhagyás is megerősített 1771-ben. Ezt a jogot azonban Schobeln, brassói nyomdatulajdonos is követelte magának, arra hivatkozva, hogy a Seuler családtól megvásárolt nyomdában voltak cirill betűk, a Seuler-féle nyomdát viszont már 1773-ban Mária Terézia megerősítette e jogában. Schobeln a román könyvek nyomtatására szóló engedélyt csak a 19. század elején kapta meg. A nyomdatulajdonos egyébként is éberen őrködött, hogy a városban más tipográfia ne telepedjék meg: amikor a brassói városi tanács 1799-ben egy Hardt János nevű nyomdásznak is engedélyezte nyomda állítását, ez ellen az udvárnál tiltakozott. Az udvari kancellária a tanács határozatát megsemmisítve, Hardtot eltiltotta a nyomdaállítástól, és Schobeln nyomdai privilégiumát újból megerősítette.

A debreceni városi nyomda, (1701)–1800–(1949)

Az ország egyik legrégebbi, folyamatosan működő protestáns városi tipográfiája a debreceni. A nyomda a város és a református egyház felügyelete alatt állt. A 18. század folyamán itt jelent meg a legtöbb magyar nyelvű könyv.

A 17–18. század fordulóján kevés kiadvánnyal jelentkezett a nyomda. Az 1699-ben kiadott kottás zsoltárkönyvet, amelyhez a kottákat Tótfalusi Kis Miklós nyomtatta Kolozsvárott, évente csak három-négy kiadvány követte. A város a Rákóczi-szabadságharcban a fejedelmet támogatta, a tipográfia is 1703-tól a fejedelem rendelkezésére állt. A városra és a nyomdára nézve is tragikus kimenetelű volt azonban az 1705. évi kuruc–labanc összecsapás, amelynek során elpusztult a műhely és teljes felszerelése. A városi feljegyzésekből ismeretes a kár mértéke: a betűk szétszóródtak, az eszközök is megsemmisültek, és hasonlóképpen elpusztult a Debrecenben őrzött sárospataki tipográfia is, amelyet még a 17. században menekítettek oda. A város tehát 1705-től kezdve évekig nyomda nélkül maradt.

A városi tanács 1711-ben határozta el, hogy újra nyomdát állít. Ekkor vette meg a város a késmárki Johann Muratoristól és Georg Glasertől az általuk felkínált betűkészletet, amely az eladó személyéből következtethetően (Glaser, latinul Vittrarius) az 1710-ben megszűnt késmárki nyomda maradványa volt. Ehhez a város még további betűket vásárolt Bécsből, ugyanakkor a nyomda leltárában 1712-ben szerepelt még 150 fontnyi Kolozsvárról hozott betű is. Meglehet, hogy ez utóbbi az új nyomdász személyével függ össze: Miskolczi Csulyak Ferenc (1713–1719) tanult, a nyomdászatot jól értő mester volt, aki Debrecenben előbb Kassai Pál keze alatt tanult, majd 1697-ben Tótfalusinál Kolozsvárott, 1702-ben pedig Lőcsén a Brewer-nyomdában. Lőcsén ő volt a közreadója apja, Miskolczi Csulyak Gáspár református prédikátor által fordított *Egy jeles vadkert* című könyvnek.

Úgy látszik azonban, hogy a debreceni nyomda ekkor még évekig nem volt képes nagyobb feladatok megoldására, mert a városi tanács Komáromi Csipkés György bibliafordítására Leidenben keresett tipográfust. A kiadási munkák ellenőrzésére 1716-ban Miskolczi Csulyakot küldték ki a Németalföldre, ahonnan 1718-ban jött vissza. Távol-létében alig jelent meg valami a debreceni nyomdában.

Alighogy Miskolczi Csulyak hazatéréseivel a nyomda újra fellendülhetett volna, 1719. július 17-én olyan tűzvész ütött ki a városban, hogy az egész tipográfiát elhamvasztotta. Újjáépítéséhez már 1720-ban hozzáfogtak, és 1722-re berendezték az officinát. A betűket Bécsből hozatták, és kinevezték az új tipográfust is Viski Pál (1722–1733) személyében. (Miskolczi Csulyak Ferenc városi tisztségeket töltött be haláláig, egy ideig a nyomda inspektora is volt.)

Ebben az időben olyan változás állt be a város és a nyomda viszonyában, amely azután az egész 18. századra jellemző maradt: míg korábban – a 17. század folyamán is – a nyomdász magához válthatta az officinát, és azontúl saját vállalkozásaként vezethette (természetesen a város és az egyház jóváhagyásával), addig 1723-tól a nyomda a város saját üzemeként működött, a város a tipográfiát teljesen házi kezelésbe vette. Már Miskolczi Csulyak Ferencnek sem engedték, hogy magához váltsa az officinát, Viski munkába állásával ez a helyzet rögződött. Viski provizorként állt a nyomda élén, ő és segédei is évi fizetést kaptak. A provizornak fizetésén kívül joga volt minden munkából száz példányt saját papírra nyomni és a maga hasznára árusítani. A provizornak munkába állásakor fel kellett esküdnie, hogy „engedély nélkül semmit sem imprimál”. Az engedélyt alkalmanként a város tanácsa és főbírája adta meg, és két tanácsstag volt megbízva a nyomda felügyeletével (inspektorok). Ettől kezdve a nyomda vezetésével meg-

bízottak: Margitai János (1733–1751), Biró Mihály (1752–1753), Kállai Gergely (1754 és 1759), Margitai István (1759–1786), Huszthy Riskó Sámuel (1787–1792) és Szigethy Mihály (1792–1804) a továbbiakban mind ilyen feltételekkel dolgoztak a 19–20. században is.

A nyomda Viski idején végig nagyon szegényes volt. Mindössze egy sajtója volt és eleinte egy segéde, de azért a nyomda kiadványainak száma fokozatosan emelkedett, bár egy újabb, 1727. évi tűzvész ismét megakasztotta a fejlődést. Emiatt a nyomdának ki is kellett költöznie a városházáról, és csak Margitai János idején, 1733-ban költözhetett vissza. Margitai Viski provizorsága idején is a műhelyben dolgozott már, és azután két évtizedig vezette a nyomdát. Az ő idejében állították be a második sajtót (1747), és ekkor már nyolc fő dolgozott a tipográfiában. 1743-ban itt tevékenykedett inasként Medgyesi Pál, aki 1788-ban a Bihar megyei Diószegen létesített saját nyomdát. Az inasok többsége a kollégium diákjaiból került ki, a nyomda személyzete szinte kivétel nélkül magyar volt.

Margitai János halála után rövid ideig Biró Mihály volt a provizor, majd 1754-ben átadta a nyomdát utódjának, egykori segédének, Kállai Gergelynek. (Biró Mihály maga utóbb Szatmárnémeti Pap Istvánnal együtt a Károlyi Ferenc gróf által alapított új nagykarolyi nyomdát vezette.) Kállai Gergely gyakorlott, régi nyomtató volt: korábban, 1745-ben Nagyváradon Csáky Miklós püspöknek segédkezett az általa alapított szeminárium nyomdát felállítani, az ottani nyomda legelső kiadványa az ő nevét viseli címlapján. 1759-től visszaélések miatt Kállait elmozdították a provizorságból és helyette addigi segéde, Margitai István lett a nyomda vezetője. A visszaélések különösen a nyomdavezetők által a megengedettnél nagyobb példányszámban előállított és megártott könyvekkel függtek össze.

Margitai István több mint harminc évig állt a nyomda élén. A nyomdavezetőnek a város állandó felügyelete mellett kevés lehetősége volt egyéni kezdeményezésre a kiadandó munkák terén: egyébként is évről évre ugyanazok az ábácéskönyvek, különböző formátumú zsoltároskönyvek és kegyességi munkák jelentek meg utánnyomásban, meglepően nagy, több ezres példányszámban. Az 1760-as években új betűkészletet hozattak a nyomdába, részben külföldről. Margitai halála után a legidősebb segédet, Huszthy Riskó Sámuel neveztek ki provizorrá, aki rövid munkássága alatt ismét több száz példányt nyomtatott saját hasznára, és azokkal nem számolt el. Ezért a város elmozdította állásából, és helyébe Szigethy Mihályt állította, aki a 19. század elejéig vezette a nyomdát. Szigethy képzett, jó nyomdász volt, a mesterséget Pozsonyban Webernél tanulta, és 1787 óta dolgozott Debrecenben.

A nyomtatóműhely azonban, amely Margitai István idején virágzott, már 1788-tól fokozatos hanyatlásnak indult, ez a kiadványok mennyiségén és minőségén is érzékelhető. A nyomda termékeinek egyre kisebb részét tették ki a könyvek, és az a nyolc sajtó, amely ekkor munkában volt, szinte csak hirdetéseket, hivatali nyomtatványokat állított elő. Néhány kiadvány azonban különösen igényes külsővel, rézmetszetes címlappal jelent meg. Ez a díszítési mód a későbbiekben, főként a 19. század elején Debrecenben hagyománnyá vált a nyomdával szoros kapcsolatban lévő rézmetsző diákok tevékenységének köszönhetően.

A könyvellenőrzésnek a 18. századra jellemző szigorodása, amely elsősorban a protestáns vezetés alatt álló nyomdákat sújtotta, meghatározóan hatott a debreceni nyomdára is. Hogy a kancellária és a helytartótanács részéről a várost ért zaklatásoknak elejét vegyék, a legnagyobb körültekintéssel jártak el a kiadandó könyvek terén. A kiadványok tartalmának és választékának beszűkülését ez az elővigyázatosság magyarázza. De a debreceni városi tanács és a nyomda legnagyobb óvatossága ellenére sem tehetett semmit azokkal a hamis impresszumú kiadványokkal szemben, amelyek más (nyugatdunántúli) nyomdákban megtevesztésül debreceni kiadási hellyel jelentek meg.

A nagy múltú debreceni városi nyomda e néven egészen az államosításig, 1949-ig dolgozott.

*A kolozsvári unitárius nyomda, (1701)–1703,
a református egyházközség nyomdája, (1701)–1770
és a református kollégium nyomdája, 1755–1800–(1890)*

A 17–18. század fordulóján városaink közül Kolozsvár az egyetlen, ahol párhuzamosan két nyomda is működött. Egyik az – országban egyetlen – unitárius nyomda, a másik a református egyházközség Tótfalusi Kis Miklós által vezetett műhelye.

Az unitáriusok kolozsvári műhelyének első kiadványa 1697-ből, az utolsó 1703-ból maradt fenn. A kiadványok egy részén Kmita (Lengyel) Andrásné szerepel mint aki a költségeket viselte. A 18. század elejéről, 1702-ből ismeretes Heltzdörffer Mihály nyomdavezető neve (korábban Tótfalusi Kis Miklós mellett dolgozott, később Brassóban és Szebenben vezette a városi nyomdát).

Kmitáné halálával a nyomda nem dolgozott tovább. 1707-ből fennmaradt levelek azt tanúsítják, hogy Kmitáné fia, Kmita János lemondott arról a nyomdáról, amelyet anyja hozott Lengyelországból az unitárius gyülekezetnek, és nem támasztott rá igényt. A használatlanul heverő tipográfiát Bod Péter szerint a háborúság idejében a templomban raktározták el, amelyet Stainwille erdélyi katonai parancsnok rendeletéből átadtak a katolikusoknak. Betűanyagát 1737-ben a reformátusok vették meg.

Nagyobb múltra tekint vissza és jóval jelentősebb volt az a kolozsvári műhely, amelyet Erdélybe hazatérve, 1693-tól Tótfalusi Kis Miklós vezetett: a református egyházközség nyomdája. A nyomda legrégebbi része 1668-ra datálható, amikor Apafi Mihály rendeletéből az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomdát és a váradi eklézsia egykor Szenci Kertész Ábrahám által vezetett műhelyét Kolozsvárra hozatta, majd 1673-ban egyesítette mint a nagyenyedi–kolozsvári református kollégium nyomdáját. Ehhez járult egyrészt a kolozsvári református egyház és kollégium számára Ghilányi Jakab által vásárolt kisebb tipográfia, másrészt Tótfalusi Kis Miklós saját nyomdája, saját metszésű betűivel, betűmetsző és öntőműhelyével. Mindez együttesen nemcsak Erdély, hanem az egész ország legkorszerűbb nyomdájává emelte a kolozsvárit, amelyet teljesítőképesben csak a nagyszombati egyetemi nyomda előzött meg.

Tótfalusi kiadványai részben a református egyházközség megbízásából, részben saját kiadásában jelentek meg. Rendszeresen kiadta a magyar nyelvű új és ó kalendáriumot, az általa vezetett nyomdában jelent meg többek között Balassi és Rimay *Istenes*

42. Fejléc temetési beszédekhez a kolozsvári református kollégiumi nyomdából (1770)

éneki, Nyéki Vörös Mátyás *A földi részeg szerencséinek* című munkája, fordításában Szenci Molnár Albert értekezése, a *Discursus de summo bono*, és fordításában *Szent Dávid zsoltárai*.

Tótfalusi 1702-ben bekövetkezett halála után nyomdáját a református egyház-kerület 3000 forinton akarta magához váltani, betűmetsző- és öntőműhelye ugyanis mint saját tulajdona, az özvegyre szállt. Ekkora összeg azonban nem gyűlt össze. Végül a nyomdát mégis sikerült megvásárolni az özvegytől, és az egyház Telegdi Pap Sámuelnek adta bérletbe. Telegdi Pap feltehetően már Tótfalusi keze alatt dolgozott korábban is, halála után harminc évig állt a nyomda élén. A betűöntődei felszerelés egyelőre az özvegy birtokában maradt, a Tótfalusi által metszett patricák egy részét 1708-ban átvittek Nagyszebenbe, míg a Kolozsvárt maradt patricákat, matricákat és a betűmetsző- és öntőműhelyhez tartozó egyéb eszközöket 1711-ben vették leltárba.

Tótfalusi kolozsvári betűi egyrészt nyomtatványai, másrészt az utóda, Telegdi Pap Sámuel által 1723-ban kiadott betűmintalap alapján ismertek. Telegdi Pap maga valószínűleg nem öntött betűket, hanem élete végéig Tótfalusi addigra már elhasznált betűivel nyomtatott.

A betűöntő eszközök felhasználására csak 1731-ben került sor, amikor a nyomda az 1730-ban meghalt Telegdi Pap Sámuel özvegyétől Szatmári Pap Sándor (1731–1745) kezébe ment át, aki ugyancsak bérelte a református egyháztól, akárcsak elődje. Szatmári Pap Sándor a nyomdász mesterséget 1723-ban sajátította el Lőcsén, majd 1724-ben az Odera melletti Frankfurtban a betűmetszést és öntést is kitanulta. Járt Amsterdamban és Utrechtben, útjának végső állomása 1729-ben Halle volt. Innen tért vissza 1731-ben Kolozsvárra, hogy Telegdi Pap Sámuel utódja legyen. Tótfalusi és Telegdi Pap idejében is tudatosan külön kezelték az Apafi által adományozott kollégiumi és külön a református eklézsia betűit. Bár 1730-ban napirendre került a kettő egyesítése, erre mégsem került sor. Szatmári Pap idejében a Telegdi Pap által elhanyagolt nyomda újra fellendült, mert az új nyomdavezető betűket vésett és öntött. A református egyházközség készlete 1737-ben az unitáriusok használatlanul heverő néhány mázsa (latin és német) betűjével is gyarapodott.

Szatmári Pap Sándor 1745-ben bekövetkezett halála után a nyomda bérlője addigi segéde, a Németalföldön tanult Pataki József (más néven Sárospataki József) lett egé-

szen 1770-ig. Az ő idejében került sor a kétféle eredetű tipográfia megosztására: a kollégium már egy ideje használaton kívüli (Apafi által adományozott gyulafehérvári és váradi) betűit Páldi István vette át, és ezzel 1755-ben létrejött a református kollégium nyomdája. Így a reformátusoknak ettől kezdve két nyomdája is működött Kolozsvárott. Ez a helyzet tizenöt évig tartott, amíg 1770-ben a református egyház nyomdája meg nem szűnt.

A nyomda megosztásától, 1755-től kezdve tehát Pataki csak a református egyház nyomdáját vezette haláláig. Bár eredetileg ez volt a jobb, újabb készlet, működése idején a nyomdát sem új betűkkel nem frissítette fel, sem a régieket nem öntette át, így a tipográfia annyira leromlott, hogy halála után az egész betűkészletet (egy 1784-ben felvett leltár szerint tíz mázsát) használhatatlanként raktározták el a református kollégium könyvtára alatti helységben, és többé nem használták mindaddig, amíg a másikkal megint nem egyesítették (1784).

A másik nyomda viszont, a református kollégium nyomdája fejlődésnek indult, nem utolsósorban vezetőjének, Páldi Székely Istvánnak (1755–1769) köszönhetően, aki tíz évig tanult Németalföldön. A betűmetszés és a betűöntés mesterségét is elsajátította, Tótfalusi után ő volt a legtanultabb nyomdász. Amikor 1755-ben munkába állt, rábízta az Apafi-féle református kollégiumi betűket: 23 mázsa elhasznált betűt. Páldi igyekezett a nyomdát jó karba hozni. Nekifogott új patricák készítésének is, és emellett kijavította az elkopottakat. Ismét betűöntő műhelyt állított fel. Ő készítette a balázsfalvi görög katolikus érseki nyomda új betűit is. Páldi keze alól jó tanítványok kerültek ki, akik a nyomtatásban, betűöntésben, fa- és rézmetszésben is járatosak voltak.

43. Több 18. századi hazai nyomdában, köztük a kolozsvári református kollégium tipográfiájában is megtalálható volt a kor közkedvelt, városképes iniciálé-sorozata, kicsinyítve (1770)

Könyvkiadás terén viszont nem ért el sokat, egyrészt mert idejét a betűk rendbehozatala és metszése, és a tanítványokkal való foglalkozás kötötte le, másrészt mert éppen a legkelendőbb és legjövödelmezőbb kalendáriumokra és tankönyvekre a másik református nyomdának (Pataki József vezetése alatt) volt privilégiuma.

Páldi Székely halála után (1768) a kollégium a nyomdát Pataki Sámuelre, a kollégium felügyelőjére bízta, aki ezt a tisztelet húsz évig látta el. Pataki Sámuel tekintélyes összegű támogatásokat gyűjtött a nyomda javára, és szép, igényes kiállítású köteteket jelentetett meg, köztük rézmetszetekkel díszített műveket is. Itt jelent meg Ch. Wolf matematikakönyve, Nicolaus Schröder héber nyelvtana, a Székely Ádám által fordított *A gyermekek neveléséről* szóló gyakorlati pedagógiai mű és Pápai Páriz Ferenc *Pax animae* című munkája. Az igényes külsejű kötetek kiadásában nagy része volt a nyomda-vezetőnek, Kaprontzai Nyerges Ádámnak (1781–1784) is. Ugyanekkor a nyomda faktorként Viski Istvánt, metszőként Beregszászi Pétert alkalmazta, több szedő-, betűöntő és könyvkötőlegény mellett.

Kaprontzai és Pataki Sámuel együttműködésével lezárult a református kollégiumi nyomda legvirágzóbb korszaka. Magával Kaprontzaival pedig (aki Kolozsvár után még Marosvásárhelyen létesített saját nyomdát) azoknak a kolozsvári nyomdászoknak sora, akik a nyomdászatot, betűmetszést, betűöntést fa- és rézmetszést egyformán művelték. Ettől fogva nincs adat arra nézve, hogy Kolozsvárt betűt metszettek vagy öntöttek volna. A 18–19. század fordulójára már a kolozsvári nyomdászat hanyatlása jellemző. 1770–1793 között a tipográfia a kollégium saját kezelésében működött. A nyomdavezető előbb Deáki Sámuel volt 1787-ig, majd utána Török István, aki 1793-tól a műhely bérelője lett.

Tótfalusi betűi a 18. század folyamán sokáig nyomon kísérhetők a kolozsvári nyomtatványokon, de betűöntői tevékenysége eredményeképpen betűhagyatéka más városok műhelyében is fellelhető, elsősorban Szebenben és kisebb mértékben Debrecenben, sőt Balázsfalván is. Tótfalusi kolozsvári betűhagyatéka természetesen a református egyház nyomdájának kiadványain van jelen elsősorban, egyre romló állapotban, egészen 1770-ig. Meglepőbb viszont, hogy az 1755-ben megindult református kollégiumi nyomda betűkészlete is részben Tótfalusi betűiből áll, és ez utóbbiakat Páldi Székely fel is újította: ehhez azonban Páldi Székely kezéhez kellett jutnia Tótfalusi matricáinak is. Bár Kaprontzai idején teljesen új stílusú betűk jelentek meg a református kollégiumi nyomdában, azért még a század végéig jelen vannak egy-egy nyomtatványban a Tótfalusi Kis Miklós-örökség részei. A többi 18. századi kolozsvári műhelybe Tótfalusi betűi nem jutottak el.

Nagyszebenbe két úton kerültek Tótfalusi betűi. Egyrészt még 1699-ben betűket öntött a szebeniek számára, másrészt 1708-ban Köleséri Sámuel Tótfalusi özvegyétől Szebenbe menekítette Tótfalusi patricáit. Ily módon Szebenbe került legalább hat sorozat antikva és kurzív betű patricája és egy héber betűsorozat. Tótfalusi szebeni hagyományát leginkább Heltzdörffer Mihály ápolta, aki egy időben Tótfalusi legénye volt (1702-ben pedig az unitáriusok nyomdájában dolgozott). Tótfalusi betűi 1731-ig követhetők nyomon Szebenben, ezután végleg eltűntek.

Bár a debreceniek is tervezték, hogy betűket öntetnek Tótfalusival, nem tudjuk, hogy ez megvalósult-e. Annyi bizonyos, hogy van olyan debreceni zsoltárkönyv, amely-

nek kottáit Tótfalusi nyomtatta Kolozsvárott. Másrészt az 1712 körül újjászervezett debreceni nyomda leltárában 150 fontnyi Kolozsvárról hozott betű szerepel. Ekkor a debreceni nyomdász az a Miskolczi Csulyak Ferenc, aki Tótfalusi Kis Miklós egykori kolozsvári szedője volt. Debrecenben 1719-ben kiadta Pápai Páriz Imre *Keskeny út* című munkáját, amelyben valóban vizontlátni Tótfalusi egyik típusát.

A kolozsvári református kollégium nyomdája e néven egészen a 19. század végéig (1890) működött.

HANYATLÓ ÉS MEGSZŰNŐ PROTESTÁNS NYOMDÁK

A lőcsei Brewer-nyomda, (1701)–1739

Az előző század folyamán Lőcsén a Brewer család, az egyik legtevékenyebb nyomdász-dinasztia működött, akiknek sajtója alól többszáz nyomtatvány került ki igényes, szép külsővel. A kiadványok tekintélyes része magyar, de ellátták könyvvel a felső-magyarországi német és szlovák ajkú evangélikusokat is. Minthogy Brewer Sámuel még 1699-ben meghalt, a 18. század első éveiben özvegye vezette a nyomdát, majd a Brewer-örökösök. A nyomtatványok száma a Rákóczi-szabadságharc idején erősen megcsappant, bár a kurucok hadi újságának első számai 1705-ben még itt készültek. Ezekben az években dolgozott a lőcsei nyomdában a későbbi debreceni nyomdavezető, Miskolczi Csulyak Ferenc.

Bár a szatmári békekötés után ismét megindult a rendszeres munka a lőcsei nyomdában, a műhely többé már nem tudta elérni azt a szintet, amely korábban jellemezte. Ebben nem a nyomda 18. századi tulajdonosa, Brewer János volt a hibás, aki 1715-től 1739-ig állt a nyomda élén, hanem a számára egyre nehezülő körülmények.

A 18. század első felében protestánsok kezében lévő városi vagy magánnyomda már csak a debreceni és a lőcsei volt, eltekintve az erdélyi helyzettől, ahol a protestáns könyvek kiadásának nem volt akadálya. A lőcsei nyomdát már 1717-ben a bezárás veszélye fenyegette, minthogy Brewert katolikusellenes kiadványok nyomtatásával vádolták. A nyomdatulajdonos, maga is Lőcse tisztségviselője, mindvégig kiállt a felső-magyarországi evangélikusokat megillető vallási jogokért. A vallásügyi tárgyalások azonban nem hoztak javulást a protestáns lakosság szabadabb vallásgyakorlásában.

Bár még a 18. század elején is folyamatosan frissítették új beszerzésekkel a nyomda felszerelését, 1720 után egyre csökkent a jelentősége. 1720 után kalendáriumokon és tankönyveken kívül nemigen vállalkozott más művek kiadására, éppen a helyi jezsuita cenzoroktól elszenvedett sorozatos zaklatások miatt, amelynek során bizonyos könyvek megjelentetését eleve megtiltották, másokat tartalmilag megcsonkítottak.

Korábban feltételezhető volt, hogy a nürnbergi Martin Endtner két alkalommal is, egyszer 1699-ben, majd 1723-ban is dolgozott Lőcsén a Brewer-nyomdában. Bebizonyosodott azonban, hogy Endtner, akinek Bécsben is volt fiókja, magyarországi terjesztésre szánt kiadványait néha hamis, lőcsei impresszummal látta el.

A nyomda legutolsó kiadványai 1739-ből valók, mert mindazok, amelyek magukat ennél későbbi lőcsei kiadványnak vallják, hamis impresszumúnak bizonyultak.

Nincs tehát nyoma annak, hogy a két városi tűzvész idején, 1747-ben és 1752-ben még dolgozott volna a műhely. Ami a felszerelésből megmaradt, azt a nyomda örökösei részben Brassóba, részben Nagykárolyba adták el. Gróf Károlyi Ferenc megbízásából a beszerzést nyomdász, Szatmárnémeti Pap István bonyolította le 1754-ben. Úgy tűnik, hogy valamilyen módon a Nagyváradon alapított (1745) szemináriumi nyomdába is eljutott a lőcsei felszerelés egy része.

A cseh exuláns nyomda *Zsolnán és Puhón*

Zsolna 1704–1708 Dadan-nyomda
1712–1715 Chrastina-nyomda
Puhó 1717–1742 Chrastina-nyomda

Ezt a nyomdát eredetileg Szenicén alapították, majd hamarosan Trencsénbe költöztették a katolizáció miatt száműzetésbe kényszerült cseh-morva menekültek (exulánsok), ahonnan a műhely 1665-ben Zsolnára költözött át, ahol ha nem is folyamatosan, de 1715-ig működött. Akárcsak Trencsénben, Zsolnán is elsősorban cseh, illetve szlovák nyelvű könyveket nyomtatott, de néhány latint is. Kiadványaik között évente kalendárium is szerepelt, emellett evangélikus imakönyvek és egy-egy tankönyv.

Korábbi munkásságához képest azonban ez a nyomda is a hanyatlás jeleit mutatja, hiszen a 18. század első éveiben semmit sem adott ki. Ennek oka az volt, hogy ifj. Dadan Jánosnak, más evangélikusokhoz hasonlóan, menekülnie kellett. Dadan életrajzi adatai Krmann Dániel zsolnai lelkész és evangélikus püspök Dadan fölött tartott gyászbeszédéből ismeretesek. Azt ugyan nem említi, hogy Dadan bujdosása idején hol tartózkodott, de mindenesetre tudni véli, hogy mint császári írnok és aritmetikus működött. Ifjabb Dadan egyébként képzett nyomdász volt, aki a mesterséget apja műhelyében sajátította el, emellett tanult könyvkötő és napórákészítő volt. Dadannak Zsolnára való visszatérése időpontját nem ismerjük, de kétségtelen, hogy ez a visszatérés a Rákóczi-szabadságharc kezdeti sikereivel kapcsolatos. Hamarosan betegeskedni kezdett, majd 1704-ben meghalt. Feltehetőleg még ő szerződtette nyomdájába faktornak Krolap Wenceslaust, aki a róla szóló, Krmann által írt gyászbeszédet kinyomtatta. Dadan halála után a zsolnai műhely sógorának, Jan Chrastinának tulajdonába került, aki mindaddig, amíg fia, Daniel Chrastina nagykorú nem lett, és ki nem tanulta a nyomdászatot, faktorokkal dolgoztatott.

1707-ben látszik fellendülés a nyomda életében, ez talán az ekkor összeült rózsahegy luteránus zsinattal hozható összefüggésbe. Munkássága azonban újból megakadt. 1707-ben Krolap Wenceslaus után új faktora lett a nyomdának Kauder Vilmos személyében, aki 1708-ig működött. Ezt követően viszont azonnal visszaesés tapasztalható a zsolnai nyomda működésében: valószínűleg a Rákóczi-szabadságharc felső-magyarországi eseményei miatt nem dolgozott.

A műhely négy évnyi szünet után, 1712-ben kezdett újra nyomtatni, az idők azonban nem kedveztek az evangélikus könyvkiadásnak. Így Chrastina hamarosan elhagyta nyomdájával Zsolnát és Puhóra, a cseh határ közelében lévő kis településre

húzódott. Zsolnán a 18. század folyamán többé nem létesült nyomda, mert arról az 1794-ből való néhány leveles szlovák nyelvű kiadványról, amelynek nyomdászaként a zsolnai Stefan Prisol van megnevezve, bebizonyosodott, hogy valójában Nagyszombatban, Václáv Jelíneknél készült. Így magának a Prisol nevű nyomdásznak a léte is kérdésessé vált.

Daniel Chrastina 1712–1715 közötti zsolnai működése után Puhóra telepítette át a nyomdát. A helyváltogatást valószínűleg az indokolta, hogy itt a szülői házban lehetett elhelyezni a tipográfiát: Daniel Chrastina apja, Jan Chrastina posztóműves volt Puhón, maga is cseh menekült. Az új állomáshelyről, Puhóról 1717-ből ismert az első nyomtatvány.

A nyomda ugyan 1742-ig működött, de meglehetősen kevés és főleg kis terjedelmű, cseh, illetve szlovák és kisebb részben latin nyelvű kiadványokat jelentetett meg a felső-magyarországi szlovák evangélikusság részére. Úgy látszik azonban, hogy a katolikusoktól is elfogadott megrendelést, mert pl. 1730-ban a rózsahegy-i piaristák számára is nyomtatott. 1721-től kalendáriumot is megjelentetett. Hamis lipcsei impresszummal jelent meg egyetlen magyar nyelvű kiadványa, Luther *Kis katekizmusa*.

1720-ban valószínűleg feljelentés alapján vizsgálatot tartottak Chrastina műhelyében. Nem tudni, hogy milyen ürgggyel jelentették fel, esetleg melyik nyomtatványa alapján és milyen engedélyre hivatkozva védte meg magát. Csak Trencsén megye hivatalos jelentése maradt fenn 1720. május 29-ről a magyar királyi kancelláriához. Eszerint Chrastina csak korábban már cenzúrázott kalendáriumokat és Donatus *Rudimentájához* hasonló iskolakönyveket ad ki, valamint imádságoskönyveket. Nem találtak tehát tiltott könyvet a nyomdában, de ez a vizsgálat mégis óvatosságra intette a nyomdászt, minthogy királyi privilégiuma sem volt, mert akkor erre Trencsén megye jelentése hivatkozott volna. Az amúgy is kis kapacitású nyomda a következő években még kevesebb kiadvánnyal jelentkezett. Ahhoz Chrastinának sem volt anyagi ereje, hogy a nyomdát felújítsa, sőt 1730-ban betűi egy részét eladta Pozsonyba, Royernek. Ő azonban nem tudta használni a Puhóról származó betűket a betűöntvények eltérő mérete miatt, így beöntette.

Bár a Puhón megmaradt készlettel is lehetett nyomtatni, a betűk állapota és kiadványainak színvonala erősen leromlott az idők folyamán. Daniel Chrastina 1742-ben halt meg, és ezzel a nyomda végleg megszűnt. Fia, Jan ekkor még kiskorú lehetett, mint-hogy a trencsén-i tanulóévek után 1747-ben még Győrben és Sopronban tanult. 1749-től Pozsonyban lakott, ahol a Royer-nyomda alkalmazta szlovák nyelvű nyomtatványai korrektoraként. Meglehet, hogy tanulmányai fedezésére a puhói nyomda maradékát is eladták Royernek. A puhói tipográfiának ma 43 nyomtatványáról tud a könyvészet, bár ebből kb. tíznek nem maradt fenn példánya. A szlovák evangélikusok nagy múltú nyomdája tehát 1742-ben végleg megszűnt.

A bártfai városi nyomda 1710-ig Bártfán, 1710–1714 között Kassán

Az egykor a Klöss család tulajdonában lévő nyomdát utódok hiányában Bártfa városa váltotta magához, és az 1668-ban megjelenő kiadványt már az adta ki. A nyomda bérlői váltakoztak az idők folyamán: a 17. század végén és a 18. század elején Thomas Scholtz

volt a nyomda bérlője, illetve faktora (1694–1710). Scholtz a város megelégedésére működhetett, mert elnyerte Bártfán a polgárjogot.

1710-ig, ameddig a bártfai városi nyomda valóban Bártfán működött, kb. 50 könyvet adott ki, köztük magyar nyelvű evangélikus kegyességi műveket, *Szent Dávid szoltárait*, magyar és német kalendáriumot, ábécéskönyvet, a katolikusok számára akadémiai téziseket latinul.

Lőcséhez hasonlóan Bártfát is érintették a Rákóczi-szabadságharc felső-magyarországi harci eseményei. 1710-ben itt nyomtatták a szabadságharc hadi újságjának, a *Mercurius Veridicus*nak három számát. 1710 márciusában Bercsényi Miklós kuruc generális utasítására a városi nyomdának Kassára való átszállítását kezdeményezték. Erről a bártfai katonai várparancsnok tárgyalt a bártfai tipográfussal, minden bizonnyal Thomas Scholtzcal, aki elkísérte a nyomdát Kassára is, és ott még évekig dolgozott.

Bercsényi azért szorgalmazta a nyomda átköltöztetését Kassára, mert a kurucok hadi újságjának, a *Mercurius Veridicus*nak kiadásához alkalmasabb helynek látszott a központi fekvésű, jól megerősített Kassa. A nyomdász azonban egy hónapot kért arra, hogy a betűket megfelelő rendbe szedve, keveredés nélkül tudja átszállítani Kassára. Ennyi idő ugyan nem állt rendelkezésre, mert a felszerelés egy részét már április 5-én a Berthóti huszárok fedezete mellett átvitték Kassára, de a költöztetés kellő gonddal történhetett, mivel már ebben az évben is jelentek meg Kassán (a bártfai városi nyomda felszerelésével) kiadványok, köztük Ráday Pál, Rákóczi kancellárja *Lelki hódolás* című könyve.

A nyomda átszállítása Bártfa város tulajdonjogának fenntartásával történt, és ezt a Kassán kiadott könyvek is feltüntetik: Madarász Márton *Szent Barnard elmékedései*, amelyet Ács Mihály kuruc tábori pap rendezett sajtó alá, „Bártfa város bötüivel” jelzéssel került ki a sajtóból, bár a kassai nyomtatás helyét is feltüntette. Ebben a korszakában a műhely – protestáns volta ellenére – egyre kevesebb protestánsoknak szánt munkát adott ki, és 1715-ben már két, a jezsuita kollégium számára készült művel jelentkezett. A nyomda vezetője egészen 1714-ig itt is Thomas Scholtz volt.

A bártfai városi nyomda többé nem került vissza Bártfára. A Rákóczi-szabadságharc leverése után is Kassán maradt, és 1715-ben az itteni jezsuita kollégium vette meg Bártfától 1500 forintért. Minthogy a bártfai, meglehetősen régi betűket és díszeket a kassai jezsuiták hamarosan újakkal váltották fel, meglehet, hogy a végső cél az volt, hogy a nyomda többé ne kerüljön vissza Bártfára. Ezzel a nagy múltú bártfai nyomdászatnak vége is szakadt, holott itt működött az egyetlen, királyi szabadalommal is rendelkező protestáns nyomda. A 18. század folyamán többé nem létesült nyomda Bártfán. A felső-magyarországi evangélikusoknak tehát ez a könyvkiadási lehetőségük is megszűnt.

A késmárki Vitriarius-nyomda, 1704–1714

A késmárki nyomda sorsa is a többi, a felső-magyarországi evangélikusok szolgálatában álló nyomdáéhoz hasonlóan alakult. Matthäus Vitriarius tulajdonában és neve alatt 1704–1710-ig működött, bár maga a nyomdaalapító már 1706. február 16-án meghalt.

Legkorábbi nyomtatványa 1705-ből származik. Az 1707-ben kiadott két szlovák nyelvű evangélikus imádságos, illetve énekeskönyv az utolsó, amelyen a nyomda neve olvasható, bár betűik alapján két, 1708-ból és 1710-ből származó könyv is a késmárki Vittrarius-műhely kiadányaként azonosítható. A nyomda működésének hat éve alatt mindössze nyolc kiadványról van tudomásunk. Magyar, német, szlovák és latin nyelvű munka egyaránt van köztük. Vittrarius halála után (1710) a nyomda megszűnt, és a 18. század folyamán többé nem is működött a városban sem nyomda, sem kiadó.

A debreceni nyomda 1705. évi pusztulása után a városi tanács 1711-ben fogott hozzá a tipográfia újbóli felállításához. Ez alkalommal, 1711. augusztus 7-én Eperjesen megvásárolta Johann Muratoristól és Georg Glasertől 700 forintért a Késmárkon heverő betűtípusokat és ezek tartozékait. Bizonyosnak látszik, hogy ezek a típusok éppen az 1710-ben megszűnő késmárki evangélikus nyomtatóműhely maradványai voltak, hiszen Georg Glaser (latinosan Vittrarius) a nyomda örököse lehetett. Debrecenben azonban nem sokáig használhatták, mert a nyomdát elpusztító tűzvészben tönkrementek (1719).

A feltételezett *kőszegi* Ludvig-nyomda az evangélikusok szolgálatában, 1735–1736

1735–1736-ban feltehetően működött Kőszegen egy olyan nyomda, amely a nyugat-dunántúli evangélikusok számára engedély nélkül magyar nyelvű énekeskönyveket és hitbuzgalmi munkákat adott ki. A kiadott könyvek mindegyike hamis augsburgi, jénai, lipcsei és nürnbergi impresszummal, de ugyanabban a – feltehetően *kőszegi* – nyomdában készült. Minthogy a rövid életű nyomda öt kiadványa közül négynek címlapján Johann Ludvig *kőszegi* könyvkötő neve olvasható, mint aki a költségeket viselte, és a könyveket terjesztette, egyre bizonyosabbnak látszik, hogy 1735–1736-ban Kőszegen nyomdája is volt. Johann Ludvig valószínűleg a bécsi Johann Konrad Ludwig könyvkötő fia volt, aki Kőszegen való megtelepedésekor eleinte nyomdával is próbálkozott, de túlságosan veszélyesnek tartva az engedély nélküli nyomtatványok előállítását (az ugyancsak engedély nélküli nyomdában), 1736 után már csak a kisebb kockázattal járó könyvkiadással, könyvkereskedéssel és könyvkötéssel foglalkozott. Ezt a tevékenységét a Ludvig család még generációkon át folytatta ebben a nyugat-dunántúli városban.

Könyvkiadás a nyugat-dunántúli protestánsok számára. Hamis impresszummal kiadott protestáns könyvek

A puhói és a lőcsei nyomdával kapcsolatos hivatalos vizsgálatok jól mutatják a nemkívánatos könyvnyomtatóműhelyek elleni eljárás menetét. Egy városi (protestáns) nyomdával szemben fel lehetett lépni úgy, hogy a privilégium és az engedélyének bemutatására kötelezték a vezetőt. A vizsgálatokkal zaklatott nyomda léte természetesen bizonytalanná vált, anélkül, hogy tiltott könyvet találtak volna a műhelyben.

A 18. században tehát egyetlen olyan magyarországi nyomda sem működhetett, amely bevallottan az evangélikus lakosság számára adott volna ki könyveket. Más szóval, egészen II. József türelmi rendeletéig (1781) az a ma ismert húszegynéhány evangélikus énekeskönyv és ugyanennyi imádságoskönyvkiadás, amely a magyar ajkú evangélikusok vallásgyakorlását szolgálta – kevés kivétellel –, hamis kiadási hellyel jelent meg. Minthogy a korábbi nyomdahelyeken nem volt lehetőség ezek kiadására, így ezt a feladatot, bizonyára buzgó evangélikus polgárok anyagi segítsége mellett, a nyugat-dunántúli nyomdák vállalták titokban.

A hamis és koholt kiadási helyű, valójában idehaza készült nyomtatványok meghatározása némileg újrarájzolta a 18. századi magyarországi könyvkiadásról, illetve a külföldön megjelent magyar nyelvű könyvekről korábban kialakult képet. Összefoglalóan annyit lehet megállapítani, hogy jóval kevesebb magyar nyelvű mű jelent meg ténylegesen külföldön, mint azt korábban gondolták, mert ezek nagy része idehaza készült. Másrészt bizonyos arányok is megváltoztak, elsősorban a győri és soproni nyomda termelékenységének javára.

A magukat „debreceni”-nek valló könyvek túlnyomó része protestáns vallásgyakorláshoz szükséges énekeskönyv és zsoltároskönyv, katekizmus vagy protestáns iskolában használatos tankönyv: így Molnár Gergely és Comenius latin nyelvtankönyvei. Ez utóbbiakról korábban senki sem sejtette volna, hogy a nyomdák kénytelenek voltak ezeket is hamis kiadási adatokkal kinyomtatni. Erdélyben és Debrecenben természetesen jelenhettek meg ilyen tankönyvek, és meg is jelentek sűrűn. De nem érte meg az ország egyik végéből a másikba szállítani e tankönyveket. Amellett éppen a tankönyvek kiadása volt a nyomdák számára az egyik legjövedelmezőbb vállalkozás, hiszen biztos piac volt, és nagy példányszámban készülhetett. Így azután ma már legalább tíz Comeniustól, Molnár Gergelytől és Johannes Rheniustól származó latin nyelvű könyvről tudni, hogy hamis debreceni vagy löcsei kiadási hellyel, de valójában nyugat-dunántúli műhelyekben jelentek meg. Ezért vagy húsz művet le kell írunk a debreceni városi nyomda kiadványai sorából, minthogy azok Győrben vagy Sopronban készültek, hamis „Debrecen” megjelöléssel. A debreceni nyomdának – hazai műhelyeink közül egyedülállóan – nagyrészt fennmaradtak 18. századi számadásai az évente megjelent kiadványokról. E jegyzékek a hamis impresszumúnak bizonyult könyveket valóban nem tartalmazzák, minthogy nem is ott készültek.

A debreceni nyomda vezetői nem is lehettek tudatában annak, hogy nevüket jogosulatlanul használják fel egyes kiadványokban. Ugyanakkor érthetővé válik, hogy a helytartótanács miért zaklatta annyit a debreceni tanácsot a nyomdából kikerülő, de a helytartótanácsnak mégsem jelentett könyvek miatt. Valószínűleg hamis impresszumú debreceni könyvekre figyelhettek fel.

Leginkább a soproni könyvkiadásról alkotott kép változik meg. 1734 és 1784 között mintegy ötven hamis kiadási hellyel megjelent művet valójában Sopronban nyomtattak. Vagyis a soproni nyomda valószínű termelése jelentősen nagyobb az eddig ismertnél. A soproni Siess-nyomda legszívesebben a hamis „Frankfurt” kiadási helyet írta titokban kiadott könyveire.

Ezzel természetesen a nyomdák nem kevés kockázatot vállaltak. Különösen a győri nyomda, amely magát „szabadalmazott püspöki tipográfiának” nevezte, és a mindenkori

győri püspökkel állt függőségi viszonyban. Eltitkolt kiadványain váltakozva a hamis Wittenberg, Nürnberg, Debrecen vagy Lőcse városneveket találni. A hamis impresszummal kinyomtatott könyvek betűi gondos vizsgálattal elárulják mindazt, amit a nyomdászok olyan nagy igyekezettel próbáltak eltitkolni, vagyis hogy valójában hol készültek e munkák. A maguk idejében azonban ezeknek az 1733 és 1760 között megjelent, hamis impresszumú protestáns könyveknek valódi nyomtatási helyét, úgy látszik, sohasem találták meg. Gyakori viszont, hogy e könyvek terjesztőinél akadtak rájuk, és az engedély nélkül kiadottakat elkobozták. Ennél súlyosabb büntetésre azonban valószínűleg nem került sor.

A KATOLIKUS EGYHÁZ NYOMDÁI

A 17. században megkezdődött katolikus restauráció nyomán a 18. században újabb lendületet kapott a katolikus könyvkiadás. Ebből a célból a 17. század végén meglévő két katolikus nyomda (Nagyszombat, Csíksomlyó) mellé újabbak is létesültek. A katolikus könyvek túlsúlya már a 18. század első felében is biztosítva volt különféle adminisztratív intézkedések révén, amelyek egyrészt a protestáns nyomdák elsorvasztására, másrészt arra irányultak, hogy a német nyelvterületről bevándorló nyomdászok is lehetőleg csak katolikus szellemű könyveket adjanak ki. A katolikus könyvek – és általában a hazai könyvek – legnagyobb részét a nagyszombati jezsuita egyetemi nyomdában kiadott művek jelentették, emellett az ország keleti szélén elhelyezkedő csíksomlyói ferences zárda nyomdájának termelése eltörpült.

Természetesen elsősorban a főpapok viselték szívükön a katolikus könyvkiadás ügyét, és minthogy a püspöki székhelyek általában egyúttal iskolai központok is voltak, szükségesnek látták és támogatták a nyomdaalapítást. A püspöki nyomdák alapítását nem csak a püspöki adminisztráció igényelte, hanem mind a káptalanoknak, mind a papneveldeknek számos íróember tagja volt, akik mint lehetséges megrendelők jöttek számításba. Ugyanakkor az egyházmegyék kormányzásához a püspöki körlevelek és egyéb írárok nagy példányszámban történő megjelentetésére volt szükség. A 18. század első katolikus nyomdaalapítása a kassai és kolozsvári jezsuita akadémiáé volt, majd a század derekán az alapítások egy újabb hullámának köszönhetően létesült a nagyváradi, az egri, az eszéki ferences, kissé később az esztergomi és kalocsai nyomda. Majd ezt követték a század hetvenes éveinek új vállalkozásai olyan városokban, ahol korábban nem volt könyvkiadás, most azonban részben az újonnan létesített püspökségek erre igényt támasztottak. Ilyen pl. a pécsi, a váci vagy a szombathelyi nyomda, de újabb püspöki nyomda is létrejött Gyulafehérvárott (a század eleji ortodox érseki nyomda után). Ebben a fejezetben azonban csak azoknak a püspöki székhelyeken létesült nyomdáknek tárgyalására kerül sor, amelyek a püspöki (érseki) nyomdász címét is használhatták, mint az egri, esztergomi vagy váci nyomda esetében. A többi püspöki székhelyen működő nyomdáról (mint a pécsi, szombathelyi vagy veszprémi) a század második felében alakult magánnyomdák között lesz szó.

Az alábbiakban alapításuk időrendjében következnek a katolikus egyház intézményei által működtetett nyomdák és a püspöki (érseki) kiváltsággal működő, az egy-

házhhoz lazábban kötődő műhelyek. Joggal ez utóbbiak közé sorolható lenne a győri Streibig-nyomda is, amelynek alapítóját az akkori győri püspök hívta át Sopronból. Streibignek azonban, mint a német nyelvterületről bevándorló nyomdászok egyik legelső tagjának, időrendben is korábbi alapítású a műhelye, mint a többi, század derekán létesített tipográfia, és különösen nagy időbeli különbség választja el a Mária Terézia által alapított püspökségek székhelyén létesülő nyomdáktól.

A nagyszombati egyetemi nyomda, (1701)–1777 (1797)

A Pázmány Péter által alapított jezsuita egyetem nyomdája Nagyszombatban 1648-ban létesült. Bár ott Telegdi Miklós megalapította a 16. század első katolikus nyomdáját, és átmenetileg a Forgách Ferenc érsek által létesített tipográfia is ebben a városban dolgozott, e két korábbi műhely mégsem tekinthető az 1648-ban működni kezdő egyetemi nyomda elődjének – legfeljebb annyiban, hogy mindegyik katolikus volt.

Az a nyomda, amely 1648-ban Nagyszombatban dolgozni kezdett, a korábbi évtizedekben Pozsonyban működött Pázmány Péter alapításaként, de az ottani jezsuita kollégium kezelésében. Időközben az érsek által adományozott felszereléshez hozzájárult Ferencffy Lőrinc királyi titkár tipográfiája és egy, a pozsonyi jezsuita kollégium által beszerzett további betűkészlet. Mindezek a két jezsuita kollégium közötti megállapodás értelmében, fokozatosan kerültek az egyre fejlődő és bővülő nagyszombati egyetem birtokába. Az 1660-as évek derekára szinte a teljes egykori pozsonyi felszerelést Nagyszombatba szállították, miközben a pozsonyi nyomda megszűnt. A nagyszombati egyetemi nyomdát azonban folyamatosan bővítették vásárlásokkal is, amelynek köszönhetően Szentiványi Mártonnak, a nyomda prefektusának a 17. század végére sikerült a nyomdát igazi nagyüzemmé alakítania.

Szervezete megmaradt abban a formájában, ahogy a 17. században megindult: a prefektusi tiszttel mindig a jezsuita rend tagja töltötte be, és emellett a nyomdának civil nyomdavezetője (faktora) volt, aki mellett több legény és inas, szolga is dolgozott. A faktorok neve 1739-ig a nyomtatványokon is olvasható: Johann Andreas Hörmann (1693–1703), Johann Heinrich Gleich (1711–1712), Georg Andreas Roden (1712–1715), Friedrich Arnold Gall (1715–1732) és Josef Leopold Berger (1732–1739), majd ezután csak a nyomda neve. A technikai színvonal különösen Hörmann faktorsága idején emelkedett jelentősen. A tipográfia mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben felvette a versenyt a nagy európai műhelyekkel.

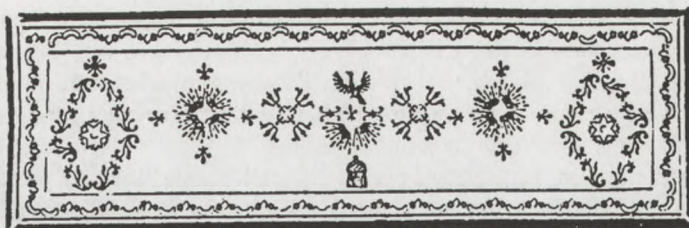
A 17–18. század fordulójára a nyomda új helyet kapott az egyetemen belül, a könyvtár szomszédságában. A szedőterem a betűkkel és maga a nyomda is az első emeleten volt, a másodikon pedig a papírraktár és a szárítóhelyiség. A könyvek raktározására az épületen belül több helyiség is szolgált. A 18. század elejétől a nyomda papírellátását a znióváraljai papírmalmok biztosították, amelyek a nyomda tulajdonában voltak. Az egyetemi nyomda céljaira kötelesek voltak évente legalább 80–100 bála (400 000–500 000 ív) papírt gyártani, vagyis ennyi lehetett a nyomda éves papírszükséglete. A század derekán évente átlagosan hatvan kiadvány jelent meg, köztük terjedelmes folio kötetek is.

44. Illyés András magyszombati, 18. század eleji könyvének barokkos illusztrációja, kicsinyítve

A helytartótanácsnak az egyetemi nyomda is köteles volt jelenteni a kiadott könyveket: az 1711 és 1773 közötti jelentésekből azonban csak huszonnégy évből maradtak fenn a jegyzékek. De már ezekből is megállapítható, hogy a nyomda korántsem adott számot minden kiadványáról: szinte minden évből több nyomtatvány ismeretes, mint ami a jegyzéken szerepel. 1711 és 1777 között a nagyszombati egyetemi nyomda több mint 4000 kiadványt állított elő.

A nagyszombati egyetemi nyomda tehát a szomszédos Pozsony, Győr és főleg Bécs erős versenye ellenére mégis az ország első, legtekintélyesebb nyomdája lett. Bár jezsuita vezetés alatt állt, kiadványai tartalmilag nem mondhatók egysíkúnak. A nyomda termékeit bizománysók árusították az ország nagy részén, a terjesztés határa keleten Nagyvárad, délen Eszék volt, de Bécsben is állandó bizománysója működött. A tipográfia első, 337 művet felsoroló könyvjegyzéke nagyon korán, már 1710-ben megjelent. Ez egyúttal a legrégebbi nyomtatott hazai kiadói árjegyzék.

45. Nyomdai cifrákból összeállított fejléc az egyik századvégi nagyszombati kiadványból (1782)

1760-ban a prefektus folyamodványt intézett a helytartótanácshoz abban az ügyben, hogy más nyomda ne dolgozhasson Nagyszombatban. Erre a lépésre azért került sor, mert ugyanebben az évben Royer Ferenc Antal (aki 1758-ig Egerben működött), Nagyszombatban akart nyomdát nyitni. Az egyetemi nyomda azonban e kísérettel szemben olyan határozott ellenállást fejtett ki, hogy Royer kérését a helytartótanács elutasította. Az egyetemi nyomdának azt a kikötését azonban, hogy a jövőben se engedélyezzenek második nyomdát a városban, a helytartótanács csak azzal a feltétellel fogadta volna el, hogy azontúl az egyetemi nyomda ingyen állítja elő az összes helytartótanácsi nyomtatványt. Ezt a prefektus nem vállalta, ezért nem került sor a jövőben esetleg Nagyszombatban megtelepedő nyomdák korlátozására sem. Így történhetett, hogy 1765-ben a pozsonyi Landerer kapott kiváltságot a törvénycikkek és más hivatalos irományok kinyomtatására. Érzékenyen érintette nemcsak a nyomdát, hanem a tanári kart is Mária Teréziának az az 1772-ben kiadott rendelete, amelynek értelmében az egyházi személyek kiadandó könyveit is előzőleg a helytartótanács cenzúrabizottságával kell engedélyeztetni. Az egyetem tiltakozott ellene mint az egész egyetemi oktatást hátráltató rendelet ellen. Mindez a nehézség azonban eltörpült amellelt, amit a jezsuita rend feloszlata jelentett a nagyszombati egyetem és a nyomda számára (1773).

Ebből az alkalomból a jezsuita kollégium és egyetem teljeskörű leltározására került sor. Ennek része a nyomda és a könyvraktár leltára, amelyek alapján pontos fogalmat alkothatunk a nyomda felszereléséről, betű- és díszkészletéről, valamint a raktáron lévő könyvekről. E leltár szerint a nagyszombati egyetemi nyomdának hat sajtója volt, de ebből valószínűleg csak öt volt állandó használatban, mert a tíz főnyi nyomtató személyzet erre utal, egyet pedig bizonyára tartaléknak szántak.

A nyomtatóműhely mellett betűöntőde is működött, amelyben 28 darab betűöntő műszer volt. A nyomda a betűmatricák nagy részét valószínűleg külföldről vásárolta, de egyes betűk pótlását, vagy a matricák igazítását maga végezte. Minthogy az öntőműhelyben patricákat is számba vettek, így feltehetőleg saját maguk is állítottak elő matricát. Az öntött betűk terén a nyomda minden bizonnyal önellátásra volt berendezkedve. A folyamatos betűöntésre utal az is, hogy a nyomdának a leltár szerint viszonylag kevés öntött betűje volt, kb. annyi, amennyi egy-egy könyv szedéséhez elegendő volt. Egy olyan nyomda, amely átlagosan hetenként bocsátott ki egy-egy könyvet, a szűkös betűkészletet úgy hidalhatta át, ha az éppen munkában lévő könyvekhez esetenként öntötte a szükséges betűt. Így a nyomtatványokon a betűk mindig újak látszottak. A nagy matricakészlet és a jól működő öntőde elvben lehetővé tette, hogy más

nyomdák számára is öntsön betűket, attól kezdve azonban, hogy a bécsi Johann Thomas Trattner kizárólagos szabadalmat kapott (1761) betűöntésre, és ezt Magyarországra is kiterjesztették, csak saját használatra önthetett. A nagyszombati eredetű betűk a kassai és kolozsvári jezsuita akadémiái nyomdákon kívül a pozsonyi Royernél is kimutathatók.

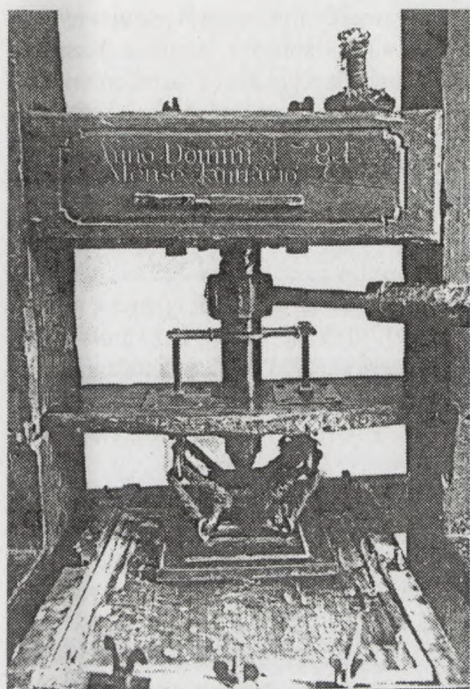
Ugyanekkor a leltározás megkönnyítésére állította elő a nagyszombati nyomda 1773. évi betűmintakönyvét, amely a betűk, iniciálék és díszítmények pontos mennyiségét is közli. A változatos betűket és díszítményeket bemutató kiadvány nemcsak a nagyszombati akadémiái nyomda, hanem a korszak egyik legszebb magyarországi nyomtatványa.

A jezsuita rend feloszlatása után az állami kézbe vett egyetem és vele a nyomda nagyobbik része Budára költözött (1777), míg kisebbik része még húsz évig Nagyszombatban maradt (1777–1797). A nyomda két része közti kapcsolattartás a budai egyetemi nyomda akkori prefektusának, Pray Györgynek a feladata volt. A Nagyszombatban maradt részleg azonban azáltal, hogy az egyetem már nem volt mellette, egyre inkább életképtelenné vált. Így amikor 1791-ben Václáv Jelinek Nagyszombatban magánnyomdát alapított, végleg elsorvadt. 1797-ben a maradék részt is Budára szállították, és egyesítették az anyaintézettel.

A nagyszombati egyetemi nyomda kiadványaival a hazai tudományos könyvkiadásnak és a magyarországi barokk irodalomnak legjelentősebb terjesztője lett. A nyomda prefektusának (és magyarországi főcenzornak), Szentiványi Mártonnak művei kora ismeretanyagát foglalták össze latin nyelven. Nagyszombati tanárként itt jelentette meg nagyszabású történeti forrásmunkáit Katona István, Kazy Ferenc és Timon Sámuel. Az egyetem és nyomdája a katolikus-főúri kultúra jelentős és nagyhatású szellemi központjává vált. Bár a tudományos és az oktatással kapcsolatos kiadványoknak, a számos vizsgatételnek latin volt a nyelve, itt jelentek meg nemzeti nyelven – elsősorban magyarul, de szlovákul, németül és horvátul is – azok a hitbuzgalmi munkák, amelyek az anyanyelv ápolása mellett a Mária-kultuszt és a hazai szentek tiszteletét népszerűsítették. A nagyszombati könyveket szép tipográfiájuk, barokk, majd rokokó díszítményeik mellett gyakran ékesítették rézmetszetes címlappal vagy egész metszetsorozatokkal. Igényes külsejű nyomtatványaikat pozsonyi, nagyszombati és bécsi művészek metszetei díszítették.

A csíksomlyói ferences kolostor nyomdája, (1701)–1800–(1897)

1675 táján létesült az első erdélyi katolikus könyvnyomda, a ferencesek Sárlos Boldogasszonyról elnevezett csíksomlyói kolostorában. A nagyszombati jezsuita egyetemi nyomda mellett ez az egyetlen, a századfordulón is működő katolikus nyomda. A ferencesek maguk dolgoztak a nyomdában, de névtelenségben maradtak, az általuk megjelentetett könyvek címlapján nevük soha sem szerepel. Legnagyobbrészt magyar nyelvű hitbuzgalmi könyveket adtak ki, de néhány latin kiadványt, vizsgatételt is. Kivételnek számított az olyan nagy terjedelmű kiadvány, mint Kájoni János *Cantionaléja* (1719), vagy Werbőczy törvénykönyve (1745). Országos terjesztésre szánt könyv itt alig jelent meg, a nyomda inkább a helyi igényeket elégítette ki. Egy 1773-ból szár-

46. Könyvsajtó a csíksomlyói ferences nyomdából, 1778-as és 1781-es dátumokkal

mazó királyi rendelet alapján kimutatást kellett készíteni az Erdélyben működő szerzetesrendi és magánnyomdákról, és arról, hogy milyen kiváltság alapján működnek. A jelentés szerint „emberi emlékezetet meghaladó időtől fogva nyomdával bírt, és e joggal háborítatlanul él a csíksomlyói Seraphinus Szent Ferenc-rendiek zárdája; kiváltságlevele nem volt”. A nyomda működését a hatóságok a továbbiakban sem akadályozták. A csíksomlyói ferences zárdá nyomdája a 19. század utolsó éveiben szűnt meg, amikor az utolsó, könyvnyomtatáshoz értő barát meghalt.

A kassai jezsuita akadémiai nyomda, 1715–1773

A bártfai nyomdát, ezt a nagy múltra visszatekintő városi műhelyt a *Mercurius Veridicus* zavartalan kinyomtatása érdekében 1710-ben Bercsényi parancsára Kassára szállították. Öt évvel később ugyanezt a – jogilag még mindig Bártfa város tulajdonában lévő – tipográfiát vásárolta meg a kassai jezsuita kollégium. Ezzel a vétellel most már nemcsak átmenetileg, hanem hosszabb időre megszűnt a könyvnyomtatás Bártfán, Kassán pedig új virágzásnak indult. Mint a kassai jezsuita akadémia tipográfiája az egész északi országrész kultúrájára nagy hatással volt.

Bár a jezsuita kollégiumnak létezett a 17. században egy kisebb önálló nyomdája Kassán, de mindössze két évig (1673–1674) dolgozott, és már 1674-ben leégett. A jezsuiták 1715-ös nyomdavásárlása tehát nem egy meglévő nyomda gyarapítása volt, hanem

nagy jelentőségű újjraalapítás. A 17. századi kassai városi és a 18. századi jezsuita nyomda között semmi összefüggés sincs. A fejedelem által száműzött jezsuiták Kassáról 1707-ben távoztak, de az akadémia tizenhat professzora világi papként a városban maradt. A szabadságharc bukása után visszatértek a rendtagok, és a jezsuita intézmények helyreállítása nagy erővel megindult. A Bártfa város tulajdonában lévő nyomdát 1715-ben 1500 forintért vették meg, de a jezsuita akadémia számára már évekkel a nyomdavezétel előtt dolgozott a tipográfia. A kassai jezsuita akadémiai nyomda azonban csak a következő évben, 1716-ban kezdett működni.

Kassának, ennek a korábban protestáns többségű városnak rekatolizálása a Wesselényi-mozgalom utáni időkben indult meg, majd a Rákóczi-szabadságharcot követő években a jezsuiták újult erővel fogtak hozzá az igehirdetéshez, amelyhez katolikus iskolák alapítása járult. Ezt követően pedig a könyvek iránti szükségletek kielégítésével igyekeztek még messzebbre, nem csak a város lakosságára és közvetlen környezetére hatni. Működésük eredményességét mutatja, hogy 1771-re a város lakosságának több mint 80%-a már katolikus volt.

A jezsuiták első nyomdavezetője Kassán Franciscus Letavszky (1716–1717) és Johann Andreas Hörmann (1721–1722) volt: az utóbbi korábban Nagyszombatban dolgozott az ottani egyetemi nyomdában. Őket követte Johann Heinrich Frauenheim (1721–1737) és Johann Karl Märcklinger (1741–1742). A későbbiekben is gyakran rendelték nagyszombati faktorokat Kassára, vagy fordítva.

A jezsuitáknak szükségük volt a nyomdára, a Bártfától vásárolt tipográfia azonban meglehetősen régi és elhasznált lévén, az akadémia nagyszabású kiadási terveihez nem volt elegendő. Ezért már 1719-ben megkezdtek az új felszerelés, új betűtípusok, díszek vásárlását, valószínűleg Bécsből. 1720-ra a tipográfia felszerelése kb. a kétszeresére bővült. 1737-ben adták ki első nyomtatott kiadói katalógusukat, amelyet ettől kezdve rendszeresen megjelentettek egészen a jezsuita rend feloszlásáig, amely a kassai akadémiai nyomda megszűnését jelentette.

Bár a helytartótanács 1726-ban utasította a rektort, hogy a kollégium nyomdájában eddig megjelent könyvek jegyzékét terjessze fel, az ez alkalommal készült jegyzék, és a későbbiek is meglehetősen hiányosak, nem tartalmazzák a nyomda összes kiadványát. A nyomda nem egyszer elmulasztotta a kiadott teológiai munkák egyházi cenzúráztatását (amely Barkóczy Ferenc egri püspök hatáskörébe tartozott), és ezért 1754-ben a püspök elmarasztalta a kollégium vezetőségét. A helyzet azonban megváltozott, amikor Mária Terézia fokozottan állami irányítás alá vonta a cenzúrát.

A kassai jezsuita akadémiai nyomdában – a nagyszombatihoz hasonlóan – az oktatáshoz szükséges könyveket (pl. Alvarez latin nyelvkönyvét, Cicero *Epistoláit*, Dufrene történeti munkáját) jelentették meg több alkalommal is, ezenkívül a hazai jezsuita tudósok (Kazy Ferenc, Timon Sámuel, Hevenesi Gábor) műveit, de kiadványaik között ott szerepel Pázmány *Nyolc okok*, Beniczky *Magyar ritmusai*, Cato *Jó erkölcsre tanító versei* és számos magyar nyelvű hitbuzgalmi és prédikációs mű. Több alkalommal is megjelent a nyomdában az *Officium Rakocianum*. Jelentős jövedelmi forrásra tett szert a kassai jezsuita akadémiai nyomda, amikor 1740-ben tíz évre megkapta magyar, szlovák és német naptárak kiadási szabadalmát. Kalendáriumokat azonban már jóval korábban

is rendszeresen kiadott a kassai nyomda, így a latin címtáras egyházi naptárt és latin csillagászati naptárt.

Kassán 1716 és 1773 között több mint 1500 könyv jelent meg (ebből kb. 300-ból nem maradt fenn példány), köztük számos terjedelmes prédikáció és történelmi munka. A kassai jezsuiták még a kollégium feloszlása előtt eladták a nyomdát Landerer János Mihály pozsonyi nyomdásznak, akinek tulajdonában a műhely 1775-től kezdett dolgozni.

*Kolozsvári katolikus nyomdák: a jezsuita akadémia nyomdája,
1726–1773, az universitas nyomda, 1774–1783 és a püspöki nyomda,
1783–1794*

Kolozsvárott a korábbi századokban nem működött katolikus nyomda, bár ilyen nyomtatványok elvéve megjelentek a város protestáns nyomdáiban. Amikor az új, katolikus nyomdaalapításra sor került, akkor Kolozsvárott a református egyházkerület nyomdája dolgozott, Telegdi Pap Sámuel vezetésével. A továbbiakban a városban mindig működött egy katolikus és egy vagy két református tulajdonban lévő nyomda.

Az 1726-ban létesített kolozsvári katolikus nyomda alapítója Antalfi János erdélyi püspök, a nagyszombati egyetem egykori növendéke volt. Alapításával a katolikus nevelés és tudomány ügyét kívánta szolgálni, ezért esett választása Erdély szellemi központjára. Itt az újra betelepített jezsuiták 1693 óta munkálkodtak a rekatolizálás és az ifjúság nevelése érdekében. A jól felszerelt nyomdát, amely akadémiai nyomda néven működött, a püspök minden feltétel nélkül ajándékozta a jezsuitáknak, akik rövidesen megkapták a királyi privilégiumot is. A nyomda felügyelői a rendtagok közül kerültek ki, a művezetők viszont világiak voltak. Az utóbbiak közül Weilhammer Bernát (1726–1730), Weichenberg Tádé Simon (1731–1737), Becskereki Mihály (1739–1745), Fey András (1739–1741, 1746–1747), valamint Kollmann József Ferenc (1768) neve ismeretes. A rend feloszlásakor (1773) a nyomda jezsuita felügyelője a Metastasio-fordító Kereskényi Ádám volt, aki előzőleg a kassai jezsuita nyomdánál töltötte be ugyanezt a tiszteletet. Az ugyanakkor felvett leltár szerint a nyomdának öt sajtója volt, de ebből kettő csupán képek levonására szolgált (nyilván rézmetszetek nyomására), volt is a nyomdában vagy háromszáz rézlemez. A nyomda antikva és kurzív betűkön kívül fraktúr, schwabacher és görög betűkkel is el volt látva. Teljes betűkészlete kb. 105 mázsát tett ki, 1331 forint értékben. Évi jövedelmét ezer forintra becsülték.

A kolozsvári jezsuita nyomda, akárcsak a nagyszombati és a kassai, elsősorban a rend akadémiajának szükségleteit elégítette ki, főleg tankönyveket és disszertációkat nyomtatott, és emellett hitbuzgalmi műveket; megjelent a népszerű *Officium Rakoczi-anum* és *Szent Ferenc élete*; mindkettőhöz rézmetszetű képek is készültek. Hivatalból évente kiadta az egyházi címtárat és itt készültek a püspöki pásztorlevelek is.

A tipográfia a jezsuita rend feloszlását követően egyetemi nyomdaként, azaz universitas nyomda néven dolgozott tovább 1774–1783 között. Bérelője a bécsi származású Kollmann József Ferenc volt. Kollmann idején a jól felszerelt és kedvező feltételekkel bérbevett műhely hanyatlásnak indult, ezért a katolikus egyházi bizottság elhatározta egy részének eladását. Erre Hochmeister Márton nagyszombati nyomdász is

vételi ajánlatot tett, végül azonban Batthyány Ignác erdélyi püspök vette meg, aki a megvásárolt felszerelést püspöki székhelyére, Gyulafehérvárra vitette.

Ezzel azonban nem szűnt meg a kolozsvári katolikus nyomdászat, mert 1783-tól kezdve tizenöt évig a városban maradt felszerelés mint püspöki nyomda dolgozott tovább. Kiadványainak jellege nagyon hasonló az akadémiai nyomda vagy az universitas nyomda kiadványaihoz, vagyis imádságoskönyvek, tézisek, egyházkormányzati munkák, egyházi címtárak szerepelnek a megjelent munkák sorában. A püspöki nyomdának 1794 után nem ismeretesek nyomtatványai. A használaton kívüli tipográffiát, amely időközben – Batthyány Ignác püspök halála után – újra egyesült a Gyulafehérvárra vitt felszereléssel, 1812-ben Bergai József kolozsvári katolikus akadémiai tanár vásárolta meg, aki azután 1829-ben eladta a katolikus líceumnak, amelynek egyébként 1809 óta volt nyomdája, amikor Hochmeister Márton kolozsvári műhelyét ennek a katolikus oktatási intézménynek ajándékozta.

A nagyváradai szemináriumi nyomda, 1745–1804

A nagyváradai szemináriumi nyomda Csáky Miklós püspök kezdeményezésére alapult. A Sopronból távozó és átmenetileg Komáromban dolgozó Schmid János Miklóst hívta meg püspöki székhelyére nyomdásznak, aki elfogadta a püspök meghívását, és felszerelésével útra kelt Nagyvárad felé. E költözködés 1740 nyarán zajlott, útközben azonban a tipográfus meghalt. A püspököt augusztusban érte el a nyomdász halálhíre, és minden eszközzel azon volt, hogy annak özvegyét a tipográffiával együtt maradásra bírja. Többfelé is próbálkozott a meghalt mester helyett újat szerződtetni. Mégis, a nyomda tervének megszületésétől öt évnek kellett eltelnie, amíg a szemináriumi nyomda valóban dolgozni kezdhett, méghozzá a Schmidtől ismert komáromi (korábban soproni) készlettel. Kállai Gergely, az első nagyváradai (később debreceni) nyomdász 1745-ben, Becskereki Mihály pedig 1746-tól 1755-ig ezzel a szinte változatlanul hagyott felszereléssel dolgozott, mindössze előzőleg megtisztították a rozsdától, hiszen 1740 és 1745 között használatlanul állt. (Becskereki előbb Kolozsvárott, majd Nagyvárad után Balázsfalván volt nyomdász.)

A nyomda felfrissítésére 1761-ben került sor, amikor a következő mester, Wolff József munkába állt. Kiadványait az 1761–1766-os évekből ismerjük. A nyomdászt Patachich Ádám püspök a kassai jezsuiták officinájából hívta Nagyváradra. Wolff az új magyar és latin betűkészletet Bécsből hozatta. 1767-ben Nagybányára távozott, ott akarván új nyomdát felállítani, ez a terve azonban nem valósult meg. Wolffot Nagyváradon Heller Henrik János követte, de ő már 1769-ben meghalt. A nagyváradai szemináriumi nyomda fénykorát Bálint Ignác János nyomdász idején élte, aki 1771–1786 között vezette a műhelyt. Egerből jött Nagyváradra, de a mesterséget ő is a kassai jezsuitáknál tanulta. Több nyelven tudó, szorgalmas nyomdász volt. Megérkezésekor a betűket ömlesztve találta, zsákokban a padlón. Feleségével, fiával és lányával egy hét alatt annyit nyomtatott, amennyit elődei három hónap alatt sem. A szerzőknek sokat segített azzal, hogy a nyomdai korrektúrát mindig maga végezte, nem hagyott hibákat a szövegben. Gánóczi Antal kanonok saját műveinek kinyomtatásához új latin és görög betűket

hozott Bécsből, azokat azután a szemináriumi nyomdának adományozta. Gánóczi, Simonchicz Imre, Miller Jakab Ferdinánd és mások műveinek kinyomtatása eleinte bőven adott munkát Bálentnek. Később azonban már alig kapott új megrendelést, 1786-ban elhagyta Nagyváradot, és a pesti Trattner-nyomdában vállalt korrektorságot.

1786 tavaszán a pesti Eitzenberger Ferenc – aki addig a nagykárolyi nyomda vezetője volt – vette bérbe a nagyváradai tipográfiát. Utolsó bérlője a váci nyomda vezetője, Máramarosi Gottlieb Antal volt, aki azután 1804-ben meg is vásárolta a tipográfiát 1000 forintért.

A hazai nyomdák közötti összefüggések miatt érdemes megemlíteni, hogy az egyik, 1788-ban már agyonhasznált sajtóra rávésett régi név azt tanúsította, hogy az a lőcsei Brewer-nyomdaé volt. Arról, hogy mikor kerülhetett a sajtó Nagyváradra, nem tudni. Az azonban bizonyos, hogy ez a sajtó nem azonos az 1668-as évszámot viselő másik lőcsei nyomtatóprésszel, amelyet 1844-ig használtak a nagykárolyi nyomdában.

A balázsfalvi görög katolikus püspöki nyomda, 1747–1800–(1948)

A balázsfalvi püspöki nyomda alapját a fejedelemség idején Gyulafehérvárott (1683–1702) működött ortodox román érseki tipográfia betűanyaga alkotta. Ezt az 1738 körül Balázsfalvára hozott betűkészletet és sajtót Petru Pavel Aaron püspök még 1747-ben használható állapotba tette, és a könyvnyomtatás már ekkor megindult. A püspök mint termékeny egyházi író személyesen is érdekelt volt az erdélyi román könyvkiadás felélesztésében. Ezzel a kérdéssel püspöki kinevezését követően, már 1752–1754-ig tartó bécsi tartózkodása idején foglalkozott. Hazatérve Balázsfalván az iskolák létesítése mellett a nyomda korszerűsítését tekintette legsürgősebb feladatának. Aaron püspök a nyomda és a könyvkiadás ügyében felhasználta az 1744. évi törvénycikkeket, melyek kimondták a Rómával egyesült keleti rítusú egyháznak a római katolikussal való egyenrangúságát.

Minthogy maga is, és szintén tudós hajlamú vikáriusa, Geronte Cotorea is egykor a kolozsvári jezsuita kollégiumban tanult, ismerték az ottani nyomda szervezetét, és ezt építették ki Balázsfalván. A tipográfia élére Cotorea került. Aaron püspök a műhelyt a korabeli erdélyi nyomdászat színvonalára emelte. Ehhez felhasználta mindazt, ami a korábbi helyi fejlődésből számára hasznosítható volt, elsősorban a betűmetszés és öntés területén.

1755-ben Páldi Székely Istvánnal a nyomda régi matricáiból új cirill betűket öntetett a kopottak helyett. Az officinába meghívta nyomdavezetőnek Becskereki Mihályt, a nagyváradai római katolikus püspöki szeminárium nyomdájának vezetőjét, aki azt megelőzően a jezsuiták kolozsvári officináját vezette. Becskereki ugyan 1758-ban meghalt, de meglehet, hogy az ő környezetéből került ki a Tekeld (Sibianul) Péter nevű nyomdász, aki 1761-ig volt a műhely faktora. A nyomdának 1768-ban kelt királyi kiváltságlevele is volt.

A fejlesztés újabb állomását a nyomda latin betűkkel való felszerelése jelentette. A római katolikusokkal való szövetség ápolása céljából a püspököknek fontos érdekei fűződtek a latin nyelvű könyvkiadás meghonosításához a románok körében. Erre a

47. A kolozsvári Mária-kegykép metszetét a balázsfalvi nyomtatványhoz az ottani Vlaicu fametsző készítette (1751)

feladatra ismét Páldi Székely kapott megbízást, aki 1756-ban latin betűkkel látta el a balázsfalvi nyomdát, mégpedig Tótfalusi Kis Miklósnak a kolozsvári református kolégium tulajdonában lévő matricáiból öntve a betűket.

Az igények és a színvonal emelkedését mutatja, hogy nagyjából egyidejűleg a latin típusok készíttetésével, Aaron püspök teljesen új cirill betűpatricák metszését is megrendelte Páldi Székelynél, akiről Erdély-szerte ismert volt, hogy Leidenben és Utrechtben a betűtervezést és -metszést egyaránt kitanulta. Ez a munka lassan haladt, de azért 1763-ban használatba vették a teljesen új típusokat. Páldi Székely egyúttal tanítványokat is nevelt, hogy a balázsfalvi nyomdában a képzett nyomdászok utánpótlását biztosítsa. Tanítványai közül Endrédi János neve ismeretes, akit a könyvnyomtatáson kívül megtanított a fába, rézbe, acélba való metszésre, sőt hangjegyekhez és görög betűkhöz is készíttetett vele bélyegzőket.

Páldi Székely továbbra is kapcsolatban maradt a balázsfalvi nyomdával, mert 1763–1764 telén újra betűket öntött Balázsfalva részére, majd 1767-ben a megkopott betűket szintén ő javíttatta meg tanítványával, Beregszászi Péterrel. A nyomdavezető Endrédi távozása után a korábban is ott dolgozó havasalföldi, rimnici nyomdászok vették át az ekkorra már teljesen korszerű balázsfalvi nyomda vezetését. A műhely számos nyomtatványát díszítik fametszetek, amelyek a nyomdában dolgozó fametszők művei. A 18. századi balázsfalvi nyomdászok nagy része a metszéshez is értett. Általában monogramjukkal vagy nevükkel is jelzett metszeteik a díszes kiállítású nyomtatványokban jól azonosíthatók: így Vlaicu, Tekeld Péter (más néven Petru Sibianul), Endrédi János (Diaconul Ioanichie) és Petru Rimnicianul munkái.

Mária Terézia 1767-ben vizsgálatot rendelt el a balázsfalvi nyomda állapotáról és a kinyomtatott könyvek jellegéről. A hivatalos jelentés szerint a nyomdában két sajtó

volt, új betűket akkor is öntettek Balázsfalván, és olyan könyveket nyomtattak, amelyekre a görög katolikus román papságnak szüksége volt, vagyis breviáriumokat, agendákat, kátékat és liturgikus könyveket. Itt készültek a katonai szabályzatok román nyelvű kiadásai, mindezeket a román püspök vizsgálta meg előzőleg. Minthogy az erdélyi katonai kormányzó és a jezsuita teológiai tanár által készített jelentés egyértelműen a balázsfalvi nyomda hasznossága mellett foglalt állást, a királyné a nyomda fennmaradását kívánatosnak tartotta, sőt hogy jobban gyarapodjék, a jövőben megtiltotta, hogy olyan könyveket, amelyeket itt is ki tudnak nyomtatni, más tartományból hozzanak be. A nyomtatandó könyvek vizsgálatával kapcsolatban úgy határozott, hogy a teológiai könyveket a fogarasi püspök, a politikaiakat az erdélyi főkormánysház ellenőrizze. Az erdélyi románság számára a román könyvek nyomtatásának joga tehát a balázsfalvi püspöki nyomdát illette, de ugyanezt a jogot Schobeln brassói nyomdatulajdonos is követelte magának.

A 18. század derekán alapított balázsfalvi püspöki nyomda még a 20. században is dolgozott, egészen az 1948. évi államosításig.

Az eszéki ferences-nyomda, 1748–1773

Az első eszéki nyomdát a ferencesek alapították, akiknek már 1735-ben kolostoruk volt Eszéken. A nyomda 1748-ban kezdett dolgozni. A néhány horvát nyelvű nyomtatvány mellett többségükben latin munkák: oktatással kapcsolatos füzetek, vizsgatételek, néhány alkalmi nyomtatvány jelent meg. A kis teljesítményű eszéki ferences nyomda kizárólag a helyi igények számára dolgozott. Utolsó kiadványai 1773-ból valók, majd a nyomdát Johann Martin Diwalt vette meg.

Az egri Royer-nyomda, 1755–1758, Bauer-nyomda, 1759–1766 és a püspöki líceumi nyomda, 1766–1800–(1949)

Az első nyomda Barkóczy Ferenc püspök kezdeményezésére és az ő segítségével 1755-ben létesült Egerben. Ugyanakkor szervezte újra a magasabb szintű papi képzés céljait szolgáló filozófiai iskolát is, a schola episcopalist. Barkóczy egész életfelfogása, törekvései, mecénási hajlama, továbbá a hatalmas, az egész Északkelet-Magyarországot magában foglaló egri püspökség könyv iránti igényei elkerülhetetlenné tették nyomda felállítását az egyházmegye központjában. Barkóczyt 1745-ben nevezték ki egri püspökké, 1761-ben az egyetemes tanulmányi ügyek országos felügyelője lett, hatásköre a teljes iskolai hálózatra kiterjedt, és hozzá tartozott a könyvcenzúra is.

Ebben az időben Magyarországon – az erdélyieket nem számítva – mindössze nyolc városban folyt folyamatos könyvtermelés, mégpedig Budán, Debrecenben, Győrött, Kassán, Nagyszombatban, Nagykárolyban, Pozsonyban és Sopronban. Ezek közül is csupán Kassa és Nagykároly esett az egri püspökség területére. (A nagykárolyi nyomda az egrivel egy időben létesült, ennek is 1755-ből származnak első kiadványai.) A kassai jezsuita nyomda megléte nem pótolta az Egerben alapítandó nyomdát. Barkóczy szá-

7x A
LIBELLUS

ALPHABETICUS,

Sargi Cui Libay
Præter Rudimenta

QUÆDAM

FIDEI CHRISTIANÆ,

ET ALIQUOT PRECES,

Adjecta est brevis

NOMENCLATURA
LATINO-HUNGARICA.

EGERBEN,

BAUER KÁROL JOSEFF, Püspök
Könyv-Nyomtató által 1761.

48. Ábécéskönyv címlapja az egri püspöki nyomdából (1761)

mára egyébként is elfogadhatatlan volt, hogy a kassai nyomdában a jezsuiták püspöki cenzúra nélkül adtak ki több olyan teológiai munkát, amelyeknek ellenőrzési joga őt illette volna.

Royer Ferenc Antal személyében megtalálta a nyomda vezetéséhez szükséges szakembert is. A pozsonyi nyomdalapító Royer fiát Barkóczy még pozsonyi prépost korából ismerhette, amikor ő is egyik megbízója volt a nyomdának. Royer Ferenc Antal 1750-ben eladta pozsonyi nyomdáját unokatestvérének, Landerer János Mihálynak, maga pedig valószínűleg már ekkor elhagyta Pozsonyt, bár nevével legközelebb csak 1755. évi egri nyomtatványokon találkozni.

A tipográfia Royer tulajdona volt. A fennmaradt kiadványok arra vallanak, hogy nem teljesen új, de nem is elhasznált nyomdafelszerelést vásárolt, bizonyára a pozsonyi nyomda eladásából származó tőkéjéből. A pozsonyi officináért nővérei részének kifizetése és a tartozások levonása után mindössze 1500 forintot kapott kézhez. Valószínű tehát, hogy már a vásárlást is csak Barkóczy anyagi segítsége, kölcsöne tette lehetővé. Még többet jelenthetett Royernek Barkóczy pártfogása, és az, hogy püspöki könyvnyomtatónak címezhetette magát. Hogy mennyire hatékony volt ez a pártfogás, az abból is látható, hogy Royer királyi privilégium, szabadalomlevél nélkül nyomtatott Egerben.

Barkóczy csak 1760. január 6-án kért a királynőtől privilégiumot, de nem az Egerben már évek óta működő nyomda tulajdonosa, hanem a maga és püspök utódai számára. A privilégiumot nagyon gyorsan, ugyanebben a hónapban meg is kapta.

Royer azonban már 1758 végén bérbe adta (vagy talán eladta) a nyomdát sógorának, Bauer Károly Józsefnek, maga pedig eltűnt Egerből. Úgy látszik, Royer más irányban is próbálkozott, mert 1760-ban a helytartótanácsához folyamodott egy Nagyszombatban létesítendő nyomda ügyében. Kérését azonban az egyetemi nyomda ellenállása miatt elutasították. Royer távozása után, 1758 legvégén Bauer került az egri nyomda élére. Bauer Regensburgból vándorolt be Pozsonyba, ahol Royer műhelyében dolgozott, majd feleségül vette Royer leányát, Anna Máriát. Szakképzett nyomdászként vezette tovább a műhelyt apósa halála után, de amikor Landerer vette meg a nyomdát, követte Royer Ferenc Antalt Egerbe. A Royer-nyomdának itt is ő a faktora, egészen 1758. végéig, amikor egy alkalmi nyomtatványon már püspöki tipográfusként szerepel a neve. 1761-ig az egész Royer-féle nyomda az ő keze alatt volt, az ő impresszumával dolgozott. Ekkor azonban Royer – bizonyára nagyszombati nyomdaalapítási próbálkozásának sikertelensége után – a felszerelés felét magával vitte új vállalkozásának színhelyére, Esztergomba. Bizonyára az esztergomi érsekké lett Barkóczy is ellenezte a műhelynek Egerből történő teljes elköltözését; nem akarta, hogy régi székhelye nyomda nélkül maradjon.

Bauer egyébként a megfelelő nyomdakészlettel is jól dolgozott, a kiadványok tipográfiai színvonala nem süllyedt, sőt egy darabig a kiadványok száma is emelkedett. Amint már Pozsonyban is bebizonyította, a nyomdász mesterséghez kiválóan értett, de üzletembernek kevésbé volt jó. Egyre több kölcsönt vett fel, magának a püspöki iskolának is nagy összeggel tartozott.

A Barkóczyt követő egri püspököknek, Eszterházy Károlynak egyre inkább szüksége volt jól és eredményesen működő nyomdára. Elhatározta tehát, hogy átvesszi Bauertől és szervezetileg a püspöki iskolához csatolja. 1765-ben a budai Landerer Lipót Ferenc-

1. **N**Ecessarium f
 etrinam qua
 vinam. *D. T. par*
 2. Hæc sacra
 sapientia, ac int

UOUS
 Ecclesiæ
 mortaliu
 conjuraſſ
 Provinci
 gionis P
 Almæ D
 rimarum hocce virtutum
 noſtris ſubducendum fuit?

Der einge
 damit
 heit an
 gewürdiget, von der
 ſich herab zu laſſen,

49. Szövegkezdő díszek Győrből, Egerből és a pozsonyi Patzkó-nyomdából
 (Győr, 1757, Eger, 1799 és Pozsony, 1776)

cel leltárt készítettett, mely szerint a nyomda értéke a krúdában elfekvő készlettel együtt 5523 forint, Bauer adóssága majdnem ugyanennyi. A különbséget Eszterházy kifizette Bauernak azzal az ajánlattal, hogy ha akar, faktorként továbbra is a nyomdánál dolgozhat, amelyet azonban Bauer nem fogadott el. A nyomda vezetését tehát a püspök nem órá, hanem Stanczel József szemináriumi vicerektorra bízta.

Bauer nyomdája 1766 májusában jogilag a püspöki iskola tulajdonába ment át. Faktora egészen 1769-ig nem volt a nyomdának, amikor Egerbe hívták Ambró Ferencet, a későbbi váci nyomdász. Keze alatt öt nyomdász és egy-két inas dolgozott. Ez a legmagasabb munkáslétszám az egri nyomda 18. századi életében. Ambró nem sokáig maradt Egerben, hamarosan felállította saját nyomdáját Vácott. Valószínűleg Budáról jött Egerbe, ahol Landerer Katalin segédje volt. Az viszont bizonyos, hogy mielőtt nyomdáját Vácott felállította volna, az egri nyomda faktora volt.

Az egri nyomdát, Stancel után is, 1794-ig mindig az egri egyházmegye papjai vezették prefektusként. 1794-ben Eszterházy püspök újra civil nyomdász szakember vezetésére bízta a műhelyt, Gyalogai Ignácra, aki néhány év óta már faktorként dolgozott a nyomdában. Gyalogai jelentéséből ismerjük a nyomda állapotát és felszerelését a 18–19. század fordulóján. Három nyomtatóprés állt ekkoriban a nyomdában, a betűkészlet is meglehetősen nagy volt. Minden jel arra mutat, hogy ezzel a felszereléssel dolgozott a tipográfia 1761 óta: csupán kevéssel azután, hogy a püspöki iskola birtokába került, 1768-ban történt némi felújítás a betűkészletben.

A nyomda 1774-ben már az időközben felépült líceum földszintjén, három helyiségben kapott otthont. Bár az egri nyomda nem tartozott a legnagyobbak közé, folyamatos, egyenletes működése során a 18. században közel 800 kiadványt bocsájtott ki.

Több kiadványa is Barkóczy Ferenc költségével jelent meg, mint Cato *Jó erkölcsre oktató versei* magyarul, amely azután más nyomdákban is több kiadást ért meg. Nagy sikere volt a nyomda másik, korai kiadványának is, Giuseppe Porta *Örök élet napja* című művének Rusnai Lőrinc minorita fordításában (1756, 1757). A későbbi egri püspök, Eszterházy Károly ugyancsak nagylelkű pártfogója volt a hitbuzgalmi könyvek megjelentetésének. Az ő költségével jelent meg többek között Nagy Ferenc *Az egy igaz és boldogító hitnek elei* című népszerű könyve (1767). A korabeli Eger legkiemelkedőbb historikusának, Ambrovszky Mihálynak 1756–1760 között négy könyvét adta ki a nyomda. A teológiai művek között nagy terjedelmű munkák is megjelentek, köztük a sztoicizmus és a felvilágosodott reformkatolicizmus jegyében fogant alkotások is. Emellett a mindegyre erősödő magyar nyelvűség jellemezte a nyomda kiadványait.

Változatos díszítményekkel és kiváló betűanyaggal ellátott, igényes kiállítású nyomtatványai a század második felének egyik legkiválóbban vezetett műhelyének mutatják. Ez a 18. századi alapítású katolikus nyomda még századunkban is, egészen az államosításig (1949) működött Líceumi Nyomda néven.

A szakolcai jezsuita nyomda, (?)–1760

A 18. századot megelőzően Szakolcán nem működött nyomda. A jezsuiták ide érkezésüket követően 1759 táján létesítették a város első nyomdáját a Vay-féle házban. A nyomda a helyi és környékbeli iskolák számára dolgozhatott, de munkásságából egyetlen nyomtatvány sem ismeretes mostanáig. A jezsuiták 1760-ban eladták Sulc Jakabnak, aki részben a rend számára dolgozott, részben mint városi nyomdász tevékenykedett.

A szakolcai nyomdászat fellendülése a Skarnitzl-nyomdának tulajdonítható. Josef Anton Skarnitzl, akinek 1761-től ismeretesek itteni nyomtatványai, Szakolcára az olmützi Hirnle-nyomdából jött, ahová később vissza is ment: a 19. század elején már a Skarnitzl család neve alatt működött az olmützi Hirnle-nyomda. A szakolcai nyomda vezetését Josef Anton Skarnitzl fia, Franz Xaver vette át 1780-ban, és ettől kezdve évtizedekig az ő kezében maradt a tipográfia.

Az esztergomi Royer-nyomda (érseki nyomda), 1763–1765

Az érsekségnek Nagyszombatból való visszaköltöztetése 1683-tól, Esztergom töröktől való visszafoglalása után lett elvben időszerűvé. A magyar rendek is sürgették visszaköltözését, de megvalósítására csak akkor került sor, amikor 1761-ben Barkóczy Ferenc egri püspököt nevezték ki esztergomi érsekké. Még abban az évben megkezdte az ezzel kapcsolatos munkát. Az egyház visszakapta a Várhegyet a katonaságtól, megkezdődtek a tereprendezési munkálatok a székesegyház romjai körül. Nagyszabású építkezési terveit 1765-ben bekövetkezett halála megakadályozta, és mindössze egy kis templom épült fel a Várhegyen, az érsekség pedig több mint fél évszázad múlva, 1820-ban foglalta csak el újból régi helyét.

Barkóczy Ferenc érsekké való kinevezésével kezdődött meg Esztergom nyomdászatának a története is. A nyomda létrehozását nyilván ugyanazok a célok indokolták, amelyek korábban az ugyancsak általa szorgalmazott egri tipográfia megszületését is: az érsek iskolapolitikája, tudománypártolása és mecénási tevékenysége. Ehhez járult, mint más püspöki nyomdák esetében is, az egyházi szervezet munkájához szükséges iratok sokszorosításának lehetősége. A nyomda vezetését Royer Ferenc Antalra bízta, akit egri nyomdatulajdonos korából ismert, és aki azután a nyomdát megszűnéséig, Barkóczy haláláig vezette.

Royer Ferenc Antalnak, a korábbi egri nyomdász 1758 utáni tevékenységének – mindaddig, amíg el nem kezdte esztergomi működését – mindössze egyetlen mozzana-

50. Nyomdai cifrákból összeállított fejlécek az esztergomi érseki nyomdából, kicsinyítve (1764)

51. Gyümölcskosarat ábrázoló barokk záródísz az esztergomi érseki nyomdából (1764)

ta ismeretes: sikertelen nagyszombati nyomdaalapítási kísérlete 1760-ból. Az egri nyomdához hasonlóan az esztergomi is Royer magánvállalkozása volt, amelynek létbiztonságot adott Barkóczy támogatása, és a tőle származó megrendelések. Igaz, hogy mindkettő létesítését Barkóczy szorgalmazta, mégsem püspöki, illetve érseki nyomdaként működtek, a nyomtatványokon Royer neve szerepelt. Az esztergomi nyomtatványok impreszumában már 1763-ban az „Archi-episcopalis typographus” megjelölést találni, Royernek tehát mint érseki nyomdásznak joga volt ezt a megtisztelő címet viselnie. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nyomda érseki intézményként működött.

Az esztergomi nyomdából működésének három éve alatt igen kevés nyomtatvány maradt fenn. Meglehet, hogy a nyomda termésének nagy részét hivatalos nyomtatványok, az adminisztrációval kapcsolatos iratok tették ki, bár pl. a pásztori körleveleket továbbra is az egri nyomdával készítette. A ma regisztrált nem egészen húsz nyomtatvány többsége rendkívül igényes kiállítású, gyakran rézmetszetű képekkel, emblémákkal, légiesnek ható díszekkel, mintha a nyomdát Barkóczy inkább bibliofil könyvek kibocsájtására létesítette volna. Az egyik alkalmi nyomtatvánnyal maga a nyomdász, Royer köszöntötte Barkóczy Ferencet, lehet, hogy egyben a nyomda első termékeként, egy másik mű pedig a Várhegyen elkezdett tereprendezési munkák során előkerült régészeti emlékeket veszi számba. Minden egyes kötet, amely Royer esztergomi tevékenységének a terméke, a nyomdász nagy szakértelméről, jól felszerelt műhelyről tanúskodik, és a késő barokk könyvművészet szép példáit képviseli.

Barkóczy érsek halála után (1765) az esztergomi nagy munkálatok abbamaradtak, az érseki szék mintegy évtizedig betöltetlen maradt. Royer elhagyta Esztergomot és Kalocsára ment, ahol még abban az évben megindult vezetésével az ottani érseki nyomda. Esztergomban viszont Royer Ferenc Antal távozása után 54 éven át nem működött könyvnyomtatóműhely, csak 1820-tól, az érsekség visszatérésével.

A kalocsai érseki nyomda, 1765–1767 és utóda,
a piarista nyomda, 1768–1800–(1816)

A török hódoltság területén fekvő Kalocsán a 18. század derekát megelőzően nem működött nyomda. Amikor Batthyány József korábbi erdélyi püspököt kalocsai érsekké nevezték ki 1761-ben, a gimnázium mellé mintegy főiskolai jellegű, két éves nyilvános filozófiai iskolát is alapított, és az itteni, valamint a teológiai főiskolán való tanítás céljaira hívta a városba a piarista rendet. Néhány évvel később az érsek az általa Kalocsára telepített piaristák számára nyomdát készült létesíteni. Ugyanebben az időpontban Barkóczy Ferenc esztergomi érsek halálával Royer Ferenc Antal, a rövid életű esztergomi nyomda tulajdonosa, eltávozott műhelyével Esztergomból. Miután érintkezésbe lépett Batthyány érsekkel ez ügyben, műhelyével a kedvezőbb lehetőségeket ígérő Kalocsára költözött. Úgy látszik azonban, hogy kalocsai működéséhez fűzött reményei nem váltak be, ezért felajánlotta nyomdáját Batthyány érseknek vételre. Az adásvétel hamarosan megtörtént, az érsek még 1766 táján megvette Royer nyomdáját 6000 forinton.

Batthyány érsek a megvásárolt nyomdát 1768-ban adományozta a piaristáknak, a nyomda jövedelmével együtt, és nyomda elhelyezésére szolgáló házat is felajánlott a rendnek. Emellett átmenetileg vállalta a művezető és egy segéd bérének fizetését is. A hittankönyvek, prédikációk kivételével átadta a piaristáknak a nyomdában található összes könyvet is, hogy ezzel is növelhessék jövedelmüket. A továbbiakban kinyomtatandó könyvek egyházi jóváhagyásának (approbációjának) és revíziójának jogát kikötötte magának. Ehhez még az 1772-ben kiadott rendelet után is ragaszkodott, bár az kimondta, hogy a helytartótanács által megbízott cenzorok az illetékesek. Ez utóbbi rendeletet a kalocsai piaristák – különösen kisebb terjedelmű nyomtatványaiknál – sohasem tartották meg. Ebből a szabálytalanságból 1796-ban nehézsége származott a nyomdának egy állami cenzúra nélkül kinyomtatott körlevél kapcsán.

A kalocsai nyomda az első időkben érseki tipográfiaként működött (1765–1767) és vezetője előbb maga Royer Ferenc Antal, később Wagner János József volt. 1768-tól piarista nyomdaként működött egészen a 19. század elejéig. Ebből a korszakból a rendi feljegyzéseknek köszönhetően minden nyomdaigazgató neve ismeretes: leginkább említésre méltó Neuner Frigyes és Prandtner Lipót páter, akik mint szakképzett nyomdászok legtöbbet tettek a nyomda érdekében. Egészen 1802-ig a piaristák maguk kezelték a tipográfiát, amelynek élén a nyomdaigazgató állt, aki vagy egy rendtag közreműködésével, vagy egy-két világi segéddel dolgozott. A nyomda a város egyik nevezetessége lett, amelyet szívesen mutogattak az érseki udvarban megforduló előkelő vendégeknek. Nem tartozott a nagy teljesítményű nyomdák közé, de folyamatosan el volt látva munkával: rendszeresen kinyomtatták a hallgatók vizsgatéziseit, a tanárok munkáit, egyházi kiadványokat, vallásos, áhítatos könyveket. Itt készült Katona István *Historia criticá*jának VIII. kötete, és ugyancsak Katonának a kalocsai egyházmegye történetét feldolgozó műve is. Ez utóbbi az érsek költségén jelent meg, 500 példányban.

Fennmaradt a kalocsai piarista nyomda Batthyány által kiállított alapítólevele (1768), és ugyanebből az időből a nyomda felszerelésének leltára is. Ebből megtudni, olyan bőséges volt az antikva és fraktúr készlete, hogy azzal még egy sajtót is el lehetett

volna látni (vagyis egy harmadikat is). Erre azonban sohasem került sor, mert ennyi nyomtatnivaló nem akadt.

A *váci* Ambró-nyomda, 1772–1792
és Gottlieb-nyomda, 1782–1800–(1823)

Az első *váci* nyomda 1772-ben létesült Ambró Ferenc Ignác vállalkozásaként. Pest és Buda közelsége miatt korábban nem volt szükség itt külön nyomda alapítására. Ambrót valószínűleg azok a nagyszabású kulturális alkotások vonzották ide, amelyekkel Migazzi Kristóf Antal, 1756–1757 között *váci* püspök, 1762-től pedig a *váci* püspökség adminisztrátora, élénkebb szellemi életet teremtett ebben a Duna menti városkában. Ambró közvetlenül Egerből érkezett Vádra.

Bár Ambró a nyomdára vonatkozó királyi szabadalmat csak 1775-ben nyerte el, de kiadványaival már 1772 óta találkozni. Ugyanekkor kaphatta meg a „püspöki könyvnyomtató” címet, amint az már egy 1773-ban megjelent prédikációgyűjteményen olvasható. Az ugyanerre az évre szóló egyházmegyei naptár címlapja „újonnan felállított” nyomdáról beszél. Ismeretes Ambró legelső nyomtatványa is, amely komoly nyomdai teljesítmény: három, utólag összeillesztett ívrét levélre nyomtatott latin vers, amely a címében hirdeti, hogy legelsőként került ki az újonnan felállított *váci* sajtó alól, címzettje pedig Migazzi bíboros, a nyomdász jóakarató pártfogója.

Úgy látszik azonban, hogy Ambró más püspöki könyvnyomtatóknál szabadabban élt a saját haszonra történő könyvkiadás lehetőségével. Sőt a szerzők költségén protestáns egyházi írók munkáit is hajlandó volt megjelentetni, akkor azonban elhagyta neve mellől a püspöki nyomdász megjelölést. Bár 1780-ban mesterlegények számára árusított hamisított bizonyítványokért a tanács elé idézték, ez nem akadályozta Ambrót abban, hogy a következő évben adóbeli könnyítéseket ne kérjen, hivatkozva arra a könyvnyomtatókat országszerte megillető jogra, amely mentesíti őket a katonatartástól. A kedvezményeket meg is kapta, pedig nyomdája meglehetősen nagy haszonnal dolgozott, és módos emberként halt meg 1792-ben.

A városban már 1782 óta könyvkiadóként működött Máramarosai Gottlieb Antal is, aki korábban az Ambró-műhelyben dolgozott legényként, de nyomdához csak akkor jutott, amikor Ambró halála után 3441 forintért örök áron megvásárolta a tipográfiát. Ekkor a műhely szakszerű leltározását és értékelését 1792 decemberében Landerer Mihály pesti nyomdász végezte a *váci* városi tanács felkérésére.

Gottlieb kezén is szépen virágzott az üzlet. Gottlieb kapcsolatban állt több hazai nyomdával, így a győrrivel is, de legfontosabb üzletfele Trattner Mátyás pesti nyomdász volt, akinek bér munkát is végzett. Gyakran a nyomópapírt is tőle vásárolta. Gottlieb több mint negyven évig állt a *váci* nyomda élén, egészen 1823-ig. A nyomdavasárlással egy időben elnyerte a polgárjogot, 1799-ben már városi tanácsos volt. Bár kiadványairól majdnem mindig elhagyta a korábbi „püspöki könyvnyomtató” címet, azért a hivatalos egyházi és iskolai kiadványokat továbbra is rendszeresen kiadta.

A 18. századi *váci* nyomda a termékenyebb hazai műhelyek közé tartozott. Ambró és Gottlieb is rendszeresen megjelentette, bizonyára az egyházmegye megrendelésére a

latin nyelvű egyházi címtárat és kalendáriumot. Az iskolai vonatkozású nyomtatványok közül említendők a piaristák gimnáziuma és az ugyancsak általuk vezetett Collegium Theresianum kinyomtatott vizsgatételei. De a latin nyelvű kiadványoknál több a magyar: sok népszerű hitbuzgalmi könyvet adott ki, mint a *Lelki fegyver-háza*t, vagy Manigay Györgytől *Az igazak koszorúját*, Nyéki Vörös Mátyás *Készülőt fuvó trombitáját*, Szőnyi Benjámin *Szentelek hegedűjét*, és végül számtalan ponyva-kiadványt.

A váci nyomtatványok többségét változatos betűkészlet, sokféle nyomdai cifra és finom rokokó motívum díszíti. Ambró egyik legelső és tipográfiai szempontból is legrangosabb munkája a *Coronae Mariana*e című magyar beszédgyűjtemény második kötete 1772-ből (első kötete a budai Landerernél jelent meg). Mindjárt az első esztendőben kitűnő alkalma nyílt ezzel a jelentős munkával bemutatni betűkészletét és könyvnyomtatásban való jártasságát.

Biztosan fogyó, kelendő kiadvány volt az imádságos könyv és iskolai tankönyv mellett a kalendárium, ilyet Ambró *Váci új kalendárium* címen már 1773-tól adott ki. Próbálkozott világi művekkel is, majd az 1780-as években elkezdett „ponyván” is árusítható bibliai és egyéb verses históriákat nyomtatni. Vásári kiadványai külsejére azonban sem Ambró, sem Gottlieb nem sok gondot fordított, bár néhány jellegzetes fametszetes dísz ezeken is látható. Minthogy ponyva-kiadványaik nagy részére sem az évszámot, sem a megjelenés helyét nem írták ki, így azonosításuk nehéz, és meglehet, hogy ezekből a ma nyilvántartottaknál jóval több is megjelent.

A gyulafehérvári püspöki nyomda, 1785–1798

Az erdélyi fejedelmek egykori székhelyén utoljára a 17–18. század fordulóján működött nyomda, a román ortodox érsekség cirill betűs tipográfiája. Ennek a 18. századból mindössze egyetlen nyomtatványa ismeretes. A műhely felszerelése már évtizedek óta használatlan volt, amikor az 1730-as években Balázsfalvára került, hogy az ottani görög katolikus püspökség céljait szolgálja.

Gyulafehérvárott legközelebb 1785-ben alapított nyomdát a nagy bibliofil, könyvtáralapító és mecénás Batthyány Ignác, erdélyi püspök. A nyomdaalapítás előzményei Kolozsvárra nyúlnak vissza: a katolikus egyházi bizottság ugyanis 1783-ban elhatározta a veszteségesen működő kolozsvári (egykori jezsuita akadémiai) universitas nyomda egy részének eladását. Megvételére Hochmeister Márton, nagyszebeni nyomdász is ajánlkozott, de végül Batthyány Ignác püspök vásárolta meg. A püspök az 1783. november 20-án tulajdonába került nyomdát Béla József gyulafehérvári kanonok vezetésére bízta. Bár a nyomda ma ismeretes kiadványai szinte kivétel nélkül kisebb terjedelmű, főleg alkalmi munkák, köztük néhány kalendárium és szótár, bizonyos jelek arra utalnak, hogy a püspököknek a nyomdavasárlással nagy tervei voltak: a teljes katolikus bibliafordítást akarta újra kiadni. A Béla József nyomdai felügyelő által kibocsátott előfizetési felhívás 1787-ből erre a tervbe vett, de meg nem valósult nagy munkára vonatkozik.

A gyulafehérvári püspöki nyomda tizenhárom évi működés után, Batthyány püspök 1798. november 17-én bekövetkezett halálával megszűnt. Felszerelése, a püs-

pök egyéb hagyatékával együtt, adósságai miatt zár alá került, és használaton kívül maradt több mint egy évtizedig. Időközben visszakerült Kolozsvárra, ahol egyesítették az ottani püspöki nyomdával.

MAGÁNNYOMDA-ALAPÍTÁSOK A 18. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A 18. század utolsó harmadában hirtelen nagy számban létesültek újabb nyomdák. Az iskolázottság növekedésével, a polgárosodással és a felvilágosodás eszméinek terjedésével nőtt az olvasóközönség, s következtében a könyv iránti igény. A sok rövid életű nyomda azonban azt bizonyítja, hogy számos helységben nem mutatkozott valódi igény helybeli nyomdára, hiszen a nagyobb tipográfiai könyvkereskedők és bizományosok útján meglehetősen kiterjedt körzetet láttak el. Így anyagi erők és gyakran személyi feltételek híján e nyomdaalapítások sok helységben vagy nem érték meg a 18. század végét, vagy hamarosan gazdát cseréltek. Ellentétben a hetvenes és nyolcvanas évekkel, amikor nyomdaalapítást megkönnyítő intézkedések történtek (pl. 1788-ban az országban egyszerre hat új nyomda indult), a század utolsó évtizedében az adminisztratív eszközökkel bevezetett szigorítások nem kedveztek további magánnyomdák létesítésének.

A nagykárolyi Károlyi-nyomda, 1754–1800–(1827)

A nagykárolyi nyomda szervezése jóval azelőtt megindult, hogy alapítója, Károlyi Ferenc gróf, Szatmár vármegye főispánja nyomdaalapítási engedélyért folyamodott volna. Kérésében kifejtette, hogy az atyja által Nagykárolyba telepített piaristák kénytelenek a tanításhoz szükséges könyveket messzi nyomdákból beszerezni. Ugyanakkor az általános művelődést szolgáló könyvek mellett az egyesült görög, vagyis görög katolikus papság és hívek számára szükséges munkákat is ki szeretne adni. Nyomdaalapítási kérése kedvező elbírálást nyert, és Mária Terézia 1755. október 27-én megadta az engedélyt, hogy Károlyi Ferenc, valamint örökösei és utódai Nagykárolyban nyomdát állíthassanak, s abban latin és görög szertartású katolikusok számára könyvet nyomtathassanak.

A nyomdaalapítási előkészületek során Károlyi a nyomda kezelését Szatmárnémeti Pap Istvánra bízta, akit Nagykárolyba telepített. Ő még a debreceni tipográfiából Biró Mihályt vette maga mellé. Amire a nyomdaalapítási engedély megérkezett, már állt a nyomda elhelyezésére alkalmas épület, és Károlyi már megvásárolta a nyomdai felszerelést, amely a megszűnt lőcsei Brewer-nyomdából került ki. A lőcsei nyomda egyik 1668. évi sárgaréz felszerelésű könyvsajtóját és a kellő mennyiségű betűt 2576 forintért vásárolta meg. Károlyi a vételárát csupán előlegezte a tipográfusnak, aki azt évi részletekben fizette volna vissza.

A nyomdát már 1754-ben felállították, és Szatmárnémeti Pap István már ekkor hozzáfogott első kiadványához, egy ábécéskönyv kinyomtatásához. Barkóczy Ferenc

egri püspök tiltakozására azonban abba kellett hagyni nyomtatását, és csak a priviligium megérkezése után folytathatták. Biró Mihály a társas viszonytól már 1757-ben visszalépett, és a továbbiakban mint egyszerű nyomdász dolgozott a műhelyben, mert tartott tőle, hogy nem tudják törleszteni Károlynak a nyomda vételárát. Valóban nem is tudták, de Szatmárnémeti Pap István azért egészen haláláig birtokolta a nyomdát, amikor az a nyomdász adósságai fejében visszaszállt Károlyira.

A nyomda első termékei 1755-ben hagyták el a sajtót. Hogy ígéretükhöz híven a hazai görög katolikusok számára is készültek volna könyvek, annak nincs nyoma. Károlyi ugyan komolyan foglalkozott tervének megvalósításával, mert 1755-ben tárgyalások folytak egy lemergi szedőlegénnyel, aki késznek mutatkozott Nagykárolyba jönni, hogy a nyomdát cirill betűkkel felszerelje. (A görög katolikusok nyomtatványai akkoriban ugyanis cirill betűkkel készültek.) Bizonyára mégsem jutott el Nagykárolyba, mert a kérdés 1757-ben újból napirendre került, amikor is cirill betűkre sikerült szert tenni, de ezek mégsem érkeztek meg rendeltetési helyükre, valószínűleg útközben Kolozsvárott elpusztultak, vagy elkallódtak. Károlyi még a következő évben is kísérletet tett cirill betűk beszerzésére, de ez feltehetően végleg elmaradt 1758-ban bekövetkezett halála miatt.

Cirill betűk híján feltételezhető, hogy az orosz ábécéskönyv is latin betűkkel volt nyomtatva, ennek azonban csak emléke maradt fenn, és cirill betűs kiadványról Nagykárolyból továbbra sincs tudomásunk. A nagykárolyi nyomda nem fejtett ki jelentős tevékenységet: 1800-ig mintegy 160 mű elkészüléséről van biztos adatunk. A nyomda fő jövedelmi forrását a Károlyi uradalomnak szállított különböző gazdasági nyomtatványok tették ki, mint vidéki nyomdáink közül jó néhányét, és amelyekből semmi sem maradt fenn. Szatmárnémeti Pap idején a nyomda legjelentősebb kiadványa Vétsei P. István *Magyar geográfiája* volt (1757), amely Károlyi anyagi támogatásával jelent meg.

Szatmárnémeti halála (1776) után a nyomda rövid időre a nagykárolyi piaristákhoz került. Ebből a két évből szinte minden nagykárolyi nyomtatvány a nyomda, illetve nyomdász megjelölése nélkül jelent meg. Szatmárnémeti elhanyagolt állapotban hagyhatta a nyomdát. A piaristák között akadt három tanuló, akik a hordóban összehányt betűket rendbe szedték, a sajtót összeállították és néhány, az iskolai élettel kapcsolatos kis terjedelmű munkát a maguk készítette festékekkel ki is nyomtattak (1776–1777).

Változást hozott, amikor 1778-ban Károlyi Antal gróf vette gondjaiba a nyomdát, és vezetését a pesti Eitzenberger Ferenc nyomdász azonos nevű fiára bízta. Ez alkalomból Károlyi második sajtót is beszerzett. Eitzenberger után 1782-től tizenöt éven át Klemann József (1782–1797) vezette a nyomdát, akinek érkezésekor leltárt vettek fel. Ebből megállapítható, hogy a tipográfiának két sajtója és 1940 font betűje volt, abból 330 font hasznavehetetlen. A nyomda Károlyi Antal gróf halála (1791) után hanyatlásnak indult és a következő években alig jelentetett meg valamit. Klemann 1797-ben bekövetkezett halála után Gönyei Pócs Gábor nagykárolyi könyvkötő bérelte a nyomdát. A továbbiakban a műhely már csak egy sajtóval dolgozott, és Gönyei a könyvkötő mesterséget is folytatta. 1799-ben a nyomda új betűket szerzett be. Bár az uradalom 1804-ben Szigethy Mihály debreceni nyomdásszal tárgyalt mint a Károlyi-nyomda esetleges új bérlőjével, nem történt változás a tipográfia bérleti viszonyaiban (Szigethy

végül a nagyvárad Medgyesi-nyomdát vásárolta meg). A 19. század első évtizedeiben is a Gönyei család (már valószínűleg az ifjabb Gönyei Gábor) bérelte a nyomdát. A Károlyi-nyomda e néven 1827-ig működött, amikor Károlyi György eladta a tipográfiaiát Gönyeiéknek.

*A besztercei Lehmann-nyomda, 1760–1781,
Sifft-nyomda, 1761–1765 és Eckhardt-nyomda, 1789–1799*

Besztercén az első nyomdász Christian Lehmann volt, akinek legkorábbi nyomtatványa 1760-ból ismeretes. Lehmann 1755–1758-ig a brassói Seuler-nyomda művezetője volt, majd Besztercén önállósult. Minthogy ennek az egyébként is kisebb vállalkozásnak rendkívül ritkák a nyomtatványai, nem tudni, hogy közben szüneteltette-e nyomdáját, majd 1779 és 1781 között ismét folytatta-e a könyvnyomtatást. Időközben ugyanis néhány évig (1762–1763) Johann Sifft, a későbbi medgyesi nyomdász is itt adott ki német kalendáriumot és más munkákat, köztük egy német nyelvű evangélikus katekizmust. Ez utóbbin Sifft már nem kiadóként, hanem nyomdászként szerepelt. 1765-ből még ismert besztercei nyomtatványa, de még ugyanebben az évben megkezdte működését Medgyesen. Aligha valószínű, hogy Lehmann és Sifft egyidejűleg foglalkoztak volna Besztercén könyvnyomtatással. Bár Lehmann-nak 1773-ból sem ismeretes egyetlen munkája sem, az erdélyi nyomdákról ebben az évben készült kimutatás szerint ekkor is a városban dolgozott, igaz, kiváltságlevél nélkül, de a város engedélyével. 1781 után nem ismeretes többé Lehmann-féle nyomtatvány. 1789–1799-ben újabb nyomdája volt a városnak Peter Eckhardt személyében. A további kutatásoknak kell kiderítenünk, hogy Eckhardt a Lehmann-nyomdát folytatta-e, vagy önálló tipográfiaiát alapított. A mai nyilvántartásokban a 18. századi besztercei nyomdászatot egyelőre tizenhat mű képviseli.

A medgyesi Sifft-nyomda, 1765–(1810)

Johann Sifft 1765-től (néha ugyan évek kihagyásával) 1797-ig működött az erdélyi Medgyesen könyvnyomtatóként. Előző tevékenységéről mindössze annyit tudni, hogy korábban, 1761–1765 között Besztercén működött kiadóként és nyomdászként is. A Medgyesen, ebben az erdélyi szász városban dolgozó nyomda szinte kizárólag német nyelvű kiadványokat készített: főként evangélikus énekes- és imádságoskönyveket és egy-egy ugyancsak német naptárt. Az erdélyi nyomdáknak királyi rendeletre készült összeírása alkalmával, 1773-ban megállapították, hogy a Medgyesen működő Sifftnek a nyomdához nem volt kiváltságlevele. A medgyesi sajtóból ma mintegy húsz 18. századi nyomtatvány ismeretes. Johann Sifft valószínűleg 1788-ban halt meg. 1790-ben már fia, Johann Michael Sifft a nyomdász. Bár 1797 után egy ideig nincs nyoma tevékenységének, még 1810-ben is működött.

A nagyenyedi Kiss György, 1763–1767 és utóda,
a Debreczeni Sámuel-féle nyomda, 1768–1774

Az egykori gyulafehérvári kollégium ugyan már évtizedek óta Nagyenyeden működött, de nyomda alapítására itt egészen a 18. század derekáig nem került sor. Ennek oka az lehetett, hogy az Apafi Mihály által egyesített gyulafehérvári és nagyváradi tipográfia Kolozsvárra került, és az egyesített nyomda tulajdonjogát megosztotta a két kollégium, a nagyenyedi és kolozsvári között. A nagyenyediek tehát megrendeléseikkel a kolozsvári nyomdát keresték fel. Úgy tűnik, hogy ez a megoldás hosszú időn át megfelelt a nagyenyedieknek, mert az önálló műhely alapításának gondolata csak a 18. század közepén vetődött fel. Az itt létesítendő nyomdával kapcsolatban előbb 1746-ban Páldi Székely István kolozsvári, 1754-ben Deák György ugyancsak kolozsvári, majd 1759-ben Sárdi Sámuel szebeni nyomdász neve merült fel, tényleges nyomdaalapításra azonban nem került sor 1763-ig.

A Nagyenyedről származó első nyomtatványokon nem szerepel sem a nyomda helye, sem a nyomdász neve. Ennek oka bizonyára a privilégium hiánya lehetett. A nyomdát valószínűleg az a Kiss György alapította, aki egykor nagyenyedi diák volt, majd átmenetileg legényként a kolozsvári református egyház nyomdájában dolgozott Pataki József nyomdászmeister idejében, sőt még korábban Szathmári Pap Sándor keze alatt is. Amikor önállósult, már két évtizedes gyakorlattal rendelkezett. Nagyenyedi nyomdája magánvállalkozás volt. Neve először 1765-ben szerepel itt nyomtatott könyvön, és utoljára 1767-ben. Özvegye ezután férjhez ment Debreczeni Sámuelhez, akinek korábbi működéséről semmit sem tudunk. Az ő utolsó nyomtatványa 1774-ből való, de ugyanebben az évben már Vizi István vezette a nyomdát a következő évben bekövetkezett haláláig. Vizi korábban, 1770-től Kolozsvárott dolgozott.

A nagyenyedi nyomdának semmiféle kiváltságlevele nem volt, amint azt az udvar számára 1773-ban készített felterjesztés megállapítja, hozzátéve, hogy Debreczeni Sámuelnek pénzen vett nyomdája van. A nyomdának olyan szabadalma sem volt, amely például naptárkiadást, tankönyvkiadást biztosított volna számára. Bár kiadványainak többségét alkalmi nyomtatványok tették ki, irodalmi és művelődéstörténeti szempontból kiemelkedő művek is fűződnek e műhely rövid történetéhez, így Bod Péter művei közül a *Smirnai Szent Polikárpus*, a *Hungarus tymbaules* és Pápai Páriz Ferenc *Erdélyi fénikse*, közülük nem egy – éppen a fenti okokból – megjelenései hely és nyomda közlése nélkül. A nyomda működésének 12 évéből ma 52 nyomtatvány ismeretes, közülük két kottát tartalmazó mű is. 1770-ben Debreczeni idején a nyomdának már öntött kottája is volt, ezzel jelentette meg *Szent Dávid zsoltárait*.

1774 után nem jelent meg több könyv Nagyenyeden, és a század folyamán itt többé nem létesült nyomda. Maga a felszerelés azonban tovább szolgálta a hazai könyvkiadást, mert 1777-ben a Bécsben tanult kitűnő betűmetsző és nyomdász, Kaprontzai Nyerges Ádám vette meg azt. Feltételezhetően előbb itt helyben akart működni, de végül mégis – a vásárlás után nyolc évvel – Marosvásárhelyen alapított nyomdát a Nagyenyedről származó felszereléssel.

A pécsi Engel-nyomda, 1773–(1813)

A pécsi nyomda a budai Landerer-műhely egyik legényének, Engel János Józsefnek az alapítása. Néhány magyar nyelvű kiadványán nevét magyarítva, Angyal Jánosként írta. Bár már 1772 tavaszán próbálkozott nyomdai privilégium megszerzésével Pécs területére, a kiváltságlevelet csak 1773-ban kapta meg. A nyomdai felszerelés költségeit apósa, Vizer János viselte. Első kiadványai már 1773-ban megjelentek, köztük valószínűleg a legelső lehetett az újonnan alapított officinát bemutató betűmintakönyve, címlapján a pécsi püspök címerével. Noha ennek szövegében is püspöki könyvnyomtatónak nevezi magát, Klimó György, Pécs könyvtáralapító főpapja csak 1776-ban kezdett érdeklődni Engel nyomdájáért. Ettől kezdve számos megbízással látta el, köztük saját munkáinak kinyomtatásával is. A főpap halála után azonban a püspökségtől kapott megrendelések száma, úgy látszik, csökkent – bár a hivatalos kiadványokat a továbbiakban is itt nyomtatták –, és a műhely nem tudott igazán fejlődésnek indulni. A 18. század folyamán itt megjelent kiadványok száma is csekély, de közülük a terjedelmesebb, esetleg nagy példányszámban kiadott nyomtatvány még kevesebb. Engel állandó, hivatalból kiadott nyomtatványa a pécsi egyházmegye számára készült szerkönyv és a városban működő iskolák kiadványai. Úgy látszik, hiába próbálkozott a nagyobb jövedelmet hozó tankönyvek kiadásával, mert amikor 1774-ben magyar ábécéskönyvet jelentetett meg, a hatóság ezekből 50 példányt lefoglalt, amiért megsértette Landerer Katalin privilégiumát.

Engel 1795-ben halt meg, attól kezdve özvegye vezette a műhelyt, amelyet súlyos adósságok terheltek. Elkoptatott betűkészletével a nyomda egyetlen alkalmazottja csak nehezen tudott eleget tenni az amúgy is akadozó megbízatásoknak. Így a megrendelők elszoktak, jöllehet ebben az időben a szomszédos Tolna és Somogy megyében sem volt nyomda. A műhely azért még a 19. század elején is működött az özvegy tulajdonában.

A kassai Landerer-nyomda, 1775–1800–(1822) és Ellinger-nyomda, 1786–1800–(1876)

Még a jezsuita rend feloszlatása előtt az egykori kassai akadémiai nyomdát a pozsonyi műhely tulajdonosának, Landerer János Mihálynak adták el. Minthogy azonban a vételárat nem azonnal fizette ki, dolgozni csak 1775-ben kezdett. Az 1774-es, átmeneti évben nyomtatott néhány kiadvány a „typographia S. Caes. Reg. Apost. Majestatis” megnevezéssel látott napvilágot, jelezve, hogy Landerer a nyomda vételárának nagy részével ekkor még adósa volt a kincstárnak. A Landerer család kezelésében lévő nyomdák között ez volt a legkevésbé jelentős, és erről maradt fenn a legkevesebb korabeli adat. Landerer János Mihály Kassán könyvkereskedelmet is folytatott nyomdájában: szabadalma a saját nyomdáiban előállított kiadványok árusítására jogosította fel. Üzletében állandó raktárt tartott a budai és a pozsonyi Landerer-nyomda kiadványaiból. Kassai kiadványainak jelentős része kettős kiadási hellyel, „Pozsonyban és Kassán” jelent meg, akárcsak nyomtatott könyvjegyzékei is, mint 1777. évi *Catalogus libroruma*. Kiadványai között a kortárs magyar irodalom jelentős művei szerepelnek,

52. Két metszet kisebb
formátumú könyvek
díszítéséhez
a kassai Ellinger-nyomdából

köztük Bessenyei egy munkája, Kazinczytól *Magyarország geographicája*, az *Orpheus*, Baróti Szabó Dávidtól több verseskötet és *Kisded szótára*, Gessner *Idilljei* Kazinczy fordításában. Ez utóbbiak megrendelésre készültek, vagyis a nyomtatás költségei

GESZNER' IDYLLIUMI.

Fordította

KAZINCZY FERENTZ.

KASSAN,
FÜSKÚTI LANDERER MIHÁLY'
KÖLTSÉGÉVEL és BETŰIVEL.

1788.

53. Kazinczy Ferenc művének címlapja
a kassai Landerer-nyomdából, kicsinyítve (1788)

nagyrészt a szerzőt vagy a mecénást (esetleg közvetve az előfizetőket) terhelték. Landerer kassai műhelyéből saját költségére egy-egy német és magyar kalendárium jelent meg rendszeresen és különféle latin nyelvű tankönyvek, de saját költségére adta ki Jacob Vanier *Paraszi majorját* Baróti Szabó Dávid fordításában.

Az alapító Landerer János Mihály 1795-ben bekövetkezett halála után egy évvel a kassai nyomda Landerer Ferenc kezére került. Landerer János Mihály fia, Mihály ugyanis, aki apjától három nyomdát örökölt (a pozsonyit, a pestit és a kassait), a kassait unokatestvérének, Landerer Ferencnek adta át. Ő is jó üzletember volt: útjára bocsájtotta például az első magyar nyelvű regénysorozatot 1797-ben: a Rózsa Szín Könyvtárt, kifejezetten a női olvasók megnyerésére. A kassai Landerer-nyomda még a 19. század első évtizedeiben is működött.

Landerer tíz évig egyedüli könyvnyomtató volt Kassán, 1786-ban azonban Ellinger János József is nyomdát alapított a városban. 1788-ban *Tudósítást* tett közzé, amelyben bejelentette nyomdája megnyitását a „közjó előmozdítására”, azzal az ígérettel, hogy „szép papíroson, tisztán és a nyomtatásbeli gáncsok” nélkül fog nyomtatni. Betűi, amint írja, a bécsi Mannsfeld metszéséből valók. A *Tudósítás* hátlapján Ellinger betűmintákat is bemutatott. Ez ma már csak irodalmi hivatkozásból ismeretes, példány alapján nem. Ellingeré Landererénél kisebb vállalkozás volt ugyan, de azért versenyképesnek mutatkozott. A környéken lakó írók Ellingert is felkeresték megrendeléseikkel, így Kazinczy őnála is nyomtatott. A nyomdát az Ellinger család több generáción át megtartotta tulajdonában, és csak 1876-ban szűnt meg.

Az eperjesi Redlitz-nyomda, 1775–1780 és utóda, a Pape-nyomda, 1781–1800

A 17. század folyamán rövid ideig működött már nyomda Eperjesen: Thomas Scholtz műhelyének mindössze egy kiadványa ismeretes 1656-ból. Ezután több mint száz év múlva, 1775-ben telepedett meg újra a tipográfia Eperjesen. Alapítója, Ferdinand Johann Redlitz korábban a nagyszombati jezsuita akadémiai nyomdában dolgozott, és a rend feloszlását követően távozott onnan. Eperjesen Redlitz segédjeként dolgozott Podhoránszky Mihály, aki hamarosan Lőcsén alapított nyomdát. Ferdinand Johann Redlitz az eperjesi nyomda alapítása után hamarosan meghalt (1776), és özvegye vette át a nyomda vezetését.

1781-től kezdve találkozni az eperjesi nyomtatványokon August Heinrich Pape névvel, aki addig az özvegy Magdalena Redlitz műhelyében faktorként dolgozott, majd feleségül vette őt. Pape Braunschweighből származott és Németországban tanulta ki a nyomdászatot. Súlyos kárt okozott a műhelyben az 1788. évi eperjesi tűzvész, de Pape újra rendbehozta a nyomdát. Az ő idejében jelentős művek hagyták el a tipográfiai, így Wallaszky Pál munkái, latin nyelvű kalendárium, főleg német, latin és kisebb részben szlovák nyelvű kiadványok, magyar nyelvű alig. A nyomda később újra a Redlitz család tulajdonába került, a legidősebb Redlitz fiú nagykorúságával, amikor is Papét pénzben elégitették ki (1800).

A lőcsei Podhoránszky-nyomda, 1776–(1819)

A Brewer-nyomda megszűnése után csaknem negyven évvel, 1776-ban alapítottak újra nyomdát Lőcsén. Podhoránszky Mihályt valószínűleg a városi tanács hívta meg nyomdásznak, aki ezt megelőzően rövid ideig az ugyancsak új alapítású eperjesi Redlitz-nyomdában dolgozott mint Ferdinand Johann Redlitz segéde. Úgy látszik, hogy az eperjesi nyomdafelszerelés egy részével alapította önálló, lőcsei nyomdáját. Ez az oka annak, hogy Podhoránszky első lőcsei nyomtatványai nagy hasonlóságot mutatnak az eperjesiekkel. Később Josef Richter betűöntő ajánlkozott Lőcse városának, hogy átönti a nyomda betűit.

Podhoránszky helyzete nem volt könnyű, egyrészt a már jól működő, komoly konkurenciát jelentő pozsonyi, nagyszombati és kassai nyomdák mellett, másrészt az ő esetében 1777-től a szepesi káptalan által gyakorolt cenzúra megkötései miatt. Végül azonban megkapta ugyanazt a privilégiumot, mint korábban Brewerék, és kiadványainak előzetes cenzúráját a városi tanács végezte. A nyomdájából kikerült munkák nagy része latin és német nyelvű, de kisebb arányban szlovák és magyar műveket is megjelenített, összesen mintegy kétszázat. Ezek között sok az alkalmi nyomtatvány, de készültek nála a szepesi káptalan egyházi címtárai mellett iskolai értesítők is. A Podhoránszky-nyomda a 19. század első évtizedeiben is működött, 1819-ig.

A besztercebányai Tumler-nyomda, 1783–1794 és utóda, a Stefani-nyomda, 1796–1800–(1829)

Besztercebányán, ebben a felső-magyarországi bányavárosban átmenetileg már a 16. században is dolgozott tipográfia: 1578-ból Christoph Scholtz két művet nyomtatott ki itt. Ezután azonban két évszázadig nem létesült újabb nyomda, egészen a 18. század utolsó két évtizedéig. Korábban a lőcsei, bártfai és kassai tipográfiák látták el könyvvel a főleg német ajkú lakosságot. Könyvkereskedéssel és -kiadással a 18. században többen is foglalkoztak itt, de az első nyomda csak 1783-ban létesült.

A Ratio Educationis után Besztercebányán főgimnázium létesült, így a könyvkiadás és -nyomtatás kulturális háttere is biztosítva volt. Ugyanilyen kedvező hatással volt a város kulturális életére a Mária Terézia által alapított új, besztercebányai püspökség (1776). A nyomdát Johann Jozef Tumler alapította, aki Pozsonyban tanulta a nyomdászatot Landerer János Mihálynál, majd Bécsben, Josef Kurzböck műhelyében tökéletesítette tudását. 1782-ben érkezett Besztercebányára, majd a következő év elején megkapta a helytartótanáctól és a várostól is működési és letelepedési engedélyt azzal, hogy kiadványaival a budai, pozsonyi és pesti nyomdák privilégiumait nem sértheti meg.

Mindjárt az első évben, 1783-ban kiadta Luther katekizmusát, két éven át megjelentette a besztercebányai Erudita Societas Slavica társaság újságát (1785–1786-ban), 1789-től pedig szlovák nyelvű ó és új kalendáriumot. 1790-ben szlovák nyelvű folyóirat kiadására kért engedélyt a városi tanácstól. Erre 1793-ban kapott engedélyt azzal, hogy a budai német újságban megjelent, cenzúrázott híreket közölheti, és havonta az újság

két-két példányát a városi tanács útján a helytartótanácsnak megküldi. Nincs nyoma annak, hogy valóban megjelent volna ez az újság.

1794-ben Tumlernél jelent meg az egyházmegye címtára, ez azonban egyben működésének utolsó éve is. Nyomdájából nem ismeretes kiadvány a következő évből. Anyagi nehézségei miatt 1796-ban műhelyét eladta Ján Stefáninak 2100 forintért. Stefáni idején is nagyjából a Tumler által elkezdett úton haladt a beszercebányai nyomdászat. Úgy látszik, hogy Stefáni vállalkozóbb szellemű volt elődjénél: a 19. század elején még papírmalom létesítését is tervezte az óhegyi völgyben (Zólyom megye).

Tumler és Stefáni nyomdája főként a helyi igények kielégítésére szolgáló műhely volt, amely feladataul a szlovák evangélikusok imádságos- és énekeskönyvvél való ellátását vállalta. Az évente valószínűleg többször is kiadott, több száz lap terjedelmű vallásos könyvek példányszáma igen magas lehetett, így érthető, hogy a nyomda papírigénye évi 36 bála papír volt (azaz 180 000 ív). Kettőjük műhelyéből a 18. század során mintegy 200 nyomtatvány ismeretes, főként szlovák és német nyelven. A felső-magyarországi szlovákság jelentős szellemi alakjának, Andreas Plachynak több műve is itt látott napvilágot, emellett rendszeresen megjelentettek német nyelvű kalendáriumot. A Stefáni-nyomda a 19. század első évtizedeiben is működött, 1829-ben szűnt meg.

Kaprontzai Nyerges Ádám *marosvásárhelyi* nyomdája, 1785–1794

Marosvásárhelyen a korábbi századokban nem működött nyomda és 18. századi működése is mindössze tíz évre, az 1785–1794 közötti évtizedre terjed, mert még a század vége előtt be is fejezte tevékenységét. Alapítása a nagyenyedi nyomda megszűnésével függ össze: az ottani nyomdatulajdonos halálakor a felszerelést 1777-ben a Bécsben tanult képzett betűmetsző és nyomdász, Kaprontzai Nyerges Ádám vette meg. A nyomda 400 forinton cserélt gazdát.

Bár Kaprontzai már 1777-ben megvette a nagyenyedi nyomdát, csak 1785-ben kezdett vele dolgozni Marosvásárhelyen, előbb ugyanis még négy évig a kolozsvári református kollégium nyomdáját vezette. Saját nyomdaalapításával valószínűleg nem önszántából késlekedett, hiszen a nyomdaalapításhoz privilégiuma is volt, hanem a református egyház nem kívánta sem Enyeden, sem Kolozsvárott egy újabb nyomda felállítását. Ezért ajánlották fel neki a kolozsvári református kollégiumi nyomda vezetését, amelyből négy évi munka után vált ki. Végül II. Józseftől 1785. május 2-án kapott engedélyt Marosvásárhelyen nyomda alapítására. Ezt az erdélyi főkormánysszék Nagyszebenből tudatta a marosvásárhelyi városi hatósággal, és azt a tanácsban fel is olvasták. Ezután Kaprontzai felállította nyomdáját, és dolgozni kezdett részben a Nagyenyedről származó felszereléssel, amely jól felismerhető és azonosítható a Marosvásárhelyen készült kiadványokon. Kevés fennmaradt nyomtatványán saját metszésű betűinek nincs nyoma. Első kiadványa 1786-ból ismeretes, és már ugyanebben az évben, július 17-én meghalt.

Kaprontzai után a nyomdát előbb Gál László (1787–1790), majd Huszár Antal (1793–1794) vezette. Gál idejében készült a nyomda legnevezetesebb kiadványa, Zrínyi Miklós *Török áfiumának legelső kiadása Ne bántsd a magyart!* címmel (1790). Utóda,

Huszár, könyvárus és nyomdavezető volt egy személyben, a tipográfia azonban nem volt saját tulajdona, csak a könyvesbolt. Kaprontzai egykori nyomdája ugyanis már 1800 előtt Mátyus István vármegyei fizikus (orvos) birtokában volt. 1800. május 24-én kelt végrendelete szerint ugyanis a házában lévő tipográfiát minden felszerelésével együtt a marosvásárhelyi kollégiumnak hagyta. Amennyiben a kollégium nem tudná hasznosítani, vételárát szegény diákok részére alapítványra szánta.

A nyomda tehát 1800-ban használaton kívül volt. Nem tudni, hogy miért hagyott fel Huszár Antal a tipográfia üzemeltetésével: mindenestre 1795-től kezdve egészen 1804-ig semmi nyoma sincs a marosvásárhelyi sajtó működésének. Az itteni kollégium 1802-ben jutott a nyomda birtokába, és a tipográfia hasznosítása mellett döntött. Bár nyomtatni valószínűleg csak néhány évvel később kezdett, fennmaradt a tipográfia 1804-ben felvett leltára.

A diószegi, 1788–1795 és nagyváradai, 1798 Medgyesi-nyomda

A bihardiószegi nyomdát Medgyesi Pál alapította, aki korábban a debreceni nyomdában dolgozott legényként. A tipográfiát saját költségén állította fel, de Keresztesi József református lelkész és egyházi író is jelentős közvetítő szerepet vállalt a létesítendő nyomda érdekében, hogy elnyerje gróf Teleki Sámuel, a marosvásárhelyi Teleki Téka alapítója támogatását. Az 1788-ban dolgozni kezdő szerény felszerelésű tipográfia első kiadványa ezért hálából Keresztesi József *Keresztyén vitéznek* című versei voltak. A nyomdából főleg versek és alkalmi nyomtatványok ismeretesek, közülük egy üdvözlő vers Teleki Sámuel bihari főispánná való beiktatása alkalmából. Legterjedelmesebb kiadványa a méhtartásról szóló gyakorlati gazdasági könyv. Medgyesi Pál, a nyomda tulajdonosa 1791-ben meghalt, ezt követően néhány évig nem is ismeretes diószegi nyomtatvány. Úgy látszik, hogy 1795-ben indult meg újra a munka, amikor az özvegy tulajdonában lévő műhelybe veje, Rábai István állt be nyomdavezetőként. 1795 után nem ismeretes több diószegi nyomtatvány, viszont 1798-ban a Medgyesi-nyomda Nagyváradon működött, továbbra is Rábai István vezetésével. A tipográfiát 1804-ben Szigethy Mihály debreceni nyomdász vásárolta meg, aki ugyanebben az évben a nagykárolyi nyomda bérletének elnyerésével is próbálkozott.

A selmecbányai Sulzer-nyomda, 1788–1800–(1826)

Selmecbányán egészen a 18. század utolsó két évtizedéig nem volt nyomda, hanem az első sorban német ajkú és evangélikus vallású lakosságot helyi könyvkereskedők látták el hazai és külföldi könyvekkel. A városban megtelepedő első nyomdász Johann Franz Sulzer volt, akinek kiadványai 1788-tól kezdve jelentek meg folyamatosan. A nyomda kisebbfajta vállalkozás volt, hiszen a feljegyzések szerint egy szedőt és egy nyomdászt foglalkoztatott. A fennmaradt kiadványok alapján elsősorban vallásos könyveket és kalendáriumot adott ki. Meglehet, hogy kiadványainak nagy részét a bányaváros adminisztrációs és gazdasági jellegű hivatalos nyomtatványai tették ki. Működését a 19. század első évtizedeiben is folytatta.

A nagyszombati Jelínek-nyomda, 1788–1800–(1841)

Václáv Jelínek 1788-ban alapította nyomdáját Nagyszombatban. Korábban az egyetemi nyomda Nagyszombatban maradt fióküzemében dolgozott. Az ott maradt rész azonban fokozatosan elsovadt, így Jelínek kivált onnan, és a város támogatásával önálló vállalkozásba fogott. Az alapítás évéből mindössze egy nyomtatványa ismeretes, 1789-ben azonban már számos kiadvány jelent meg nála. Nyomtatványain városi és császári-királyi szabadalmazott nyomdásznak nevezte magát.

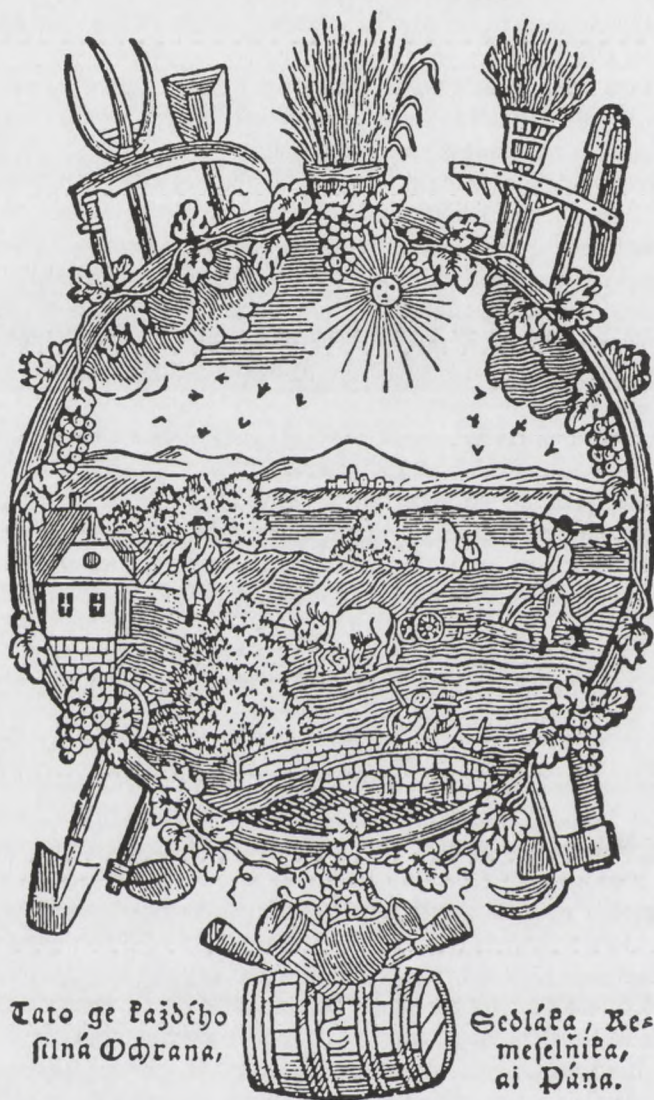
Jelínekkel egyidejűleg létezett Nagyszombatban egy másik nyomda is, Michal Hralo tulajdonában. Ők ketten korábban az egyetemi nyomdában együtt dolgoztak, majd úgy látszik, mindketten önállósultak. Hralótól egyetlen nyomtatvány sem ismeretes, viszont tényleges nagyszombati működését korabeli iratok bizonyítják. 1790-ben Jelínek a városi tanácsnál panaszt tett Hralóra konkurencia miatt. Más peres iratok is bizonyítják e két nyomdász közti nézeteltéréseket. Az egyik vizsgálat Jelínekre nézve hátrányosan végződött, és a tanács megparancsolta bizonyos általa nyomtatott kiadványok példányainak elkobzását.

Václáv Jelínek műhelyében egy szedővel és két nyomdással dolgozott, és a 18. század folyamán, vagyis működésének első tizenkét évében mai ismereteink szerint több mint 200 mű hagyta el sajtóját. Kiadványai között nagy számban szerepelnek szlovák nyelvű vallásos könyvek. Latin nyelvű nyomtatványai közt rendszeresen szerepelt a nyitrai püspökség címtára, az esztergomi főegyházmegye naptára, emellett a nyitrai gimnázium értesítője. A nagyszombati Jelínek-nyomda a 19. század derekán szűnt meg.

A komáromi Weber-nyomda, 1788–1794 és utóda, a Weinmüller-nyomda, 1794–1800–(1848)

Az előző nyomdász, Schmid 1740-ben hagyta el Komáromot és attól kezdve itt 1788-ig nem működött sajtó. A század végének jeles észak-dunántúli protestáns írói, mint Pétzeli József, Mindszenty Sámuel vagy Perlaky Dávid írásaikat vagy Győrben Streibignél, vagy Pozsonyban Weber Simon Péternél jelentették meg. Változást hozott, amikor a pozsonyi nyomdász kiterjesztette üzemét, és fióknyomdát nyitott Komáromban. Egy időre ő maga is Komáromba költözött. Az 1788-ban létesített tipográfia első ismert kiadványa 1789-ből való. Nyomtatványai, egy-egy latin nyelvű alkalmi kiadványt, vagy pl. a tatai piarista gimnázium értesítőjét kivéve magyar nyelvűek, de akad köztük francia is. Itt jelent meg a művelődéstörténeti szempontból jelentős, tudományt népszerűsítő *Mindenes Gyűjtemény*. Ebben teljesedett ki a Pétzeli József által alapított Komáromi Tudós Társaság tevékenysége. Az írókból, tudósokból, irodalompártolókból szerveződött társaság jelenléte ösztönözhette Webert komáromi nyomdája létesítésére. A *Mindenes Gyűjtemény* a nyomda évenkénti kiadványa volt 1789 és 1792 között, egyúttal Komárom városának és a megyének első időszakos kiadványa is.

Weber komáromi nyomdája kisebb mennyiségben, de ugyanazokkal a betűkkel és díszekkel volt felszerelve, mint a pozsonyi. Hét év után feladta komáromi fióknyomdáját, minthogy erejét a pozsonyi üzem kötötte le. Komárom azonban nem maradt

Tato ge Pajdého
slná Ochrana,

Sedláka, Re-
meselníka,
ai Pána.

54. Gazdasági könyv fametszetű illusztrációja a nagyszombati Jelínek-nyomdából (1792)

55. Könyvdísz a komáromi Weinmüller-nyomdából (1795)

sajtó nélkül, mert Weber a komáromi felszerelését eladta Weinmüller Bálintnak, nyomdája addigi faktorának. A műhely még a 19. század derekán is a Weinmüller család tulajdonában volt.

A szombathelyi Siess-nyomda, 1788–(1806)

A Mária Terézia által szombathelyi püspökké kinevezett Szily János az akkor még jelentéktelen nyugat-dunántúli város gazdasági és szellemi életét különböző építkezésekkel kezdte élénkíteni. A romos vár helyén palotát, székesegyházat, papneveldét és más épületeket emeltetett, és festőket, szobrászokat alkalmazott a városban. Ugyanezért hívta meg Sopronból Siess János József nyomdászt, és sajtójának a papneveldében ingyen adott helyet. A tipográfus Szombathelyre hívását a vármegye is pártolta, de a nyomda létesítésében és indításában Szily mindenképpen meghatározó szerepet játszott.

Siess János József soproni nyomdász 1787-ben telepítette fióknymodáját Szombathelyre. Szily püspök 1787. november 14-i levelében, amelyet Schönwiesner István régésznek, pesti egyetemi tanárnak írt Szombathely régiségeiről szóló könyve kiadása ügyében, már megemlítette, hogy a történetet szombathelyi betűkkel szándékozik kiadni, ugyanis Szombathely szerzett már nyomdát. Ez a könyv ugyan végül nem Szombathelyen jelent meg, de a nyomda kiadványai 1788-tól folyamatosan hagyták el a sajtót.

Siess János József nem sokáig vezethette a soproni és szombathelyi nyomdát, mert 1789-től már fia, Siess József Antal neve szerepel a szombathelyi kiadványokon (a soproni műhelyt pedig Siess özvegye vezette). A szombathelyi tipográfia 1806-ig, Siess József Antal haláláig működött a család tulajdonában, majd ekkor a nyomda egyik soproni alkalmazottja, Perger Ferenc vette át.

A tizennyolc év alatt kb. százötven nyomtatvány jelent meg Szombathelyen, legtöbbjük latinul, de van köztük magyar és horvát nyelvű is (csak 1796-ban három horvát nyelvű mű is megjelent). Kevés azonban a terjedelmesebb munka, többségük néhány levélből álló nyomtatvány. A szombathelyi tudós tanárok, mint Kresznerics Ferenc és Kultsár István nagy szerepet játszottak abban, hogy magyar nyelvű olvasóközönséget teremtsenek a városban. A 18. századi szombathelyi tipográfia legnevezetese-

sebb kiadványa Mikes Kelemen *Törökországi leveleinek* első kiadása, amelyet Kultsár adott közre 1794-ben. A kiadványok többségét itt is az egyházkormányzással kapcsolatos iratok és a latin alkalmi beszédek teszik ki, valamint az évente megjelenő egyházi címtár. A magyar nyelvű prédikációk mellett olyan érdekességek is elhagyták Siess sajtóját, mint a *Magyar szó játék* 1799-ben. A szombathelyi Siess-nyomda 1806-ban szűnt meg.

A Streibig-nyomda Pápán, 1788 és Veszprémben, 1789–1793,
és utóda, a veszprémi Számmer-nyomda, 1794–1800–(1837)

Veszprémben, amely püspöki város és megyeszékhely, az első győri nyomdász unokája, Streibig József létesített legelőször nyomdát. 1788-ban Pápán megnyitott fióknyomdáját költöztette át egy év múlva Veszprémbe. Streibig pápai tevékenységét mindössze néhány nyomtatvány jelzi. Ez a pápai fióknyomda a veszprémi vállalkozás elődje volt. Szinte biztosra vehető, hogy Streibig József nem lakott Veszprémben, hanem Győrből irányította fióküzletét, amely a veszprémi várban volt. 1789 és 1793 között húsz-egynéhány mű került ki ebből a műhelyből, de van köztük olyan is, amely Győr–Veszprém megjelöléssel készült. Latin és magyar nyelvű, kisebb terjedelmű munkák jelzik a tipográfia működését, miközben a fő vállalkozás helye továbbra is Győr maradt. Bár 1793-ban abbahagyta veszprémi tevékenységét (a nyomdát eladta a Számmer családnak), itteni jó kapcsolatai továbbra is fennmaradtak, pénzt is kölcsönzött a városnak.

Veszprémben Streibig megjelenése előtt is és azután is élénk könyvkereskedelem folyt. Különösen 1760 után virágzott fel Franz Baumeister könyvkötészete és könyvkereskedése, aki 1788-tól új boltot nyitott a városház alatti helyiségben. Streibignek egyik 1790-ben nyomtatott, a vármegyei rendek képviseletéről szóló kiadványának költségeit Baumeister fizette. De az 1780-as években egy Horváth Mihály nevű könyvkötő és kereskedő is működött a városban Baumeister mellett. A budai, váci, győri és pozsonyi nyomdáktól szereztek be a bekötésre és árusításra szánt könyveket.

A Számmer nyomdászcsalád a 19. századi magyarországi könyvkiadásban játszik ugyan jelentősebb szerepet, de legelső vállalkozásukat még a 18. század végén létesítették Veszprémben. A család őse, Számmer Alajos 1756-ban vándorolt be Augsburgból. Fia, Mihály már Magyarországon született 1763-ban, és legalábbis 1789-től már Veszprémben lakott. A családnak a győri nyomdással való jó kapcsolatára utal az a tény, hogy Számmer Mihály házasságkötésekor, amelyre 1794-ben Győrben került sor, Streibig József tanúskodott. Felesége révén ugyanis Számmer rokonságba került a Streibig családdal. A Streibigék tulajdonában lévő veszprémi fióknyomda megvásárlására valószínűleg röviddel a házasságkötés előtt került sor. A nyomda kiadványain 1794-től szerepel Számmer Mihály neve, bár valószínű, hogy ő volt a Győrben lakó Streibig veszprémi fióknyomdájának vezetője is.

A 18. századi veszprémi nyomdászat alig több mint tíz éve alatt hetven kiadvány jelent meg, nagyrészt vallási témájúak. A rendszeresen megjelenő kiadványok között szerepelnek az egyházi címtárak, emellett prédikációk jelentek meg magyar nyelven, és gyakorlati jellegű munkák is. 1803-ban alkalom nyílt arra, hogy Számmer Mihály Székes-

fehérváron új nyomdai vállalkozást létesítsen. Ehhez a királyi szabadalmat 1806-ban kapta meg, és ettől kezdve egy ideig a veszprémi és a székesfehérvári nyomdát párhuzamosan vezette. Az előbbi 1837-ben szűnt meg.

Takáts Ráfael nyomdája *Pádén*, 1788–1792,
Lőrinciben, 1793–1795 és *Dorozsmán*, 1796–1798

A 18. században Takáts Ráfael ferences szerzetes az, akire valóban ráillik a vándorló nyomdász megjelölés. Kézinyomdájával és csekély betűkészletével az ország több helyén is feltűnt, ahová mint ferencest, szolgálata szólította. A Torontál megyei Pádén, a Heves megyei Lőrinciben és a Csongrád megyei Dorozsmán működött káplánként, és úgy tűnik, hogy e három falu mindegyikében nyomtatott is. Minthogy 1793-ban helytartótanácsi rendelet tiltotta a magánnyomdák tevékenységét, ezért több alkalommal is vizsgálatot indítottak ellene. Személye és munkássága tisztázására írta kéziratban fennmaradt *Apológiáját*, amelyből megtudható, hogy kézinyomdáját 1787-ben Ambró Ferenc váci nyomdásztól vette, és tőle származnak betűi is, amelyeket ott már nem használtak. Bár bevallása szerint a figyelmeztetések hatására nyomdáját megsemmisítette, betűit eladta, ennek ellentmond, hogy a vizsgálatot lezáró Kollonich László érsek még a ferences tartományfőnöknél érdeklődött, hogy igényt tart-e Takáts nyomdájára, amire 1800-ban azt a választ kapta, hogy nem kívánja sehol sem felállítani, hanem kéri, hogy az érsek szállíttassa el.

Apológiája szerint 19 nyomtatvány került ki a keze alól. Minthogy azonban egyiken sincs impresszum, így azonosításuk és helyhez kötésük igen nehéz. Ma a sajátjának vallott kiadványok közül mindössze néhány ismeretes. Nyomdájával nem üzleti célja volt, hanem saját írásait, szógyűjtését, prédikációit nyomtatta, emellett a falusi szegény embereknek sokszorosított szentképeket, az iskolásgyerekeknek ábécét. Az eleve kis példányszámban készült, néhány lap terjedelmű nyomtatványok azonosítását megnehezíti, hogy természetesen egyiken sincs a nyomda jelölve, és elvileg 1788 és 1798 között bármikor készülhettek.

A *kolozsvári* Hochmeister-nyomda, 1790–1800–(1809)
és Barth-nyomda, 1796–1800–(1803)

A 18. század folyamán Kolozsvárott mindig legalább két, 1790-től három, 1796-tól pedig négy nyomda is működött. A korszak nagy részében katolikus tipográfia is dolgozott a városban; mielőtt a jezsuiták 1726-ban nyomdát alapítottak volna, néhány katolikus munka a református egyház műhelyében is megjelent. A század derekán alapított református kollégiumi nyomda egészen a 19. század végéig megszakítás nélkül látta el tankönyvekkel a református tanintézeteket. E két felekezeti nyomda mellett a század utolsó évtizedében két polgári vállalkozás is létrejött: előbb a nagyszebeni városi nyomda bérlőjének fia, ifj. Hochmeister Márton létesített itt nyomdát (1790), majd az ugyancsak nagyszebeni (korábban a városi nyomdát bérlő, majd önállósult) Barth

nyomdászcsalád tagja, Barth Péter alapította meg kolozsvári tipográfiáját (1796), a továbbra is működő nagyszebeni mellett. A nagyszebeni nyomdászok kolozsvári terjeszkedése annak következménye, hogy a korábban itt székelő főkormánysszék (gubernium) Kolozsvárra települt át (1790).

E két polgári nyomda közül Hochmeisteré volt a jelentősebb, minthogy az erdélyi főkormánysszék hivatalos kiadója (dikasztériális nyomdász) és könyvárusa volt. Kiadói profilja tehát egészen más jellegű volt, mint a városban működő katolikus és református nyomdáé. Az uralkodói rendeletek, országgyűlési határozatok, egyházi címterek tették ki nyomtatványainak legnagyobb részét, de rendszeresen megjelentetett könyvjegyzéke arról tanúskodik, hogy Hochmeister nagyarányú könyvkereskedést is folytatott Kolozsvárott és Nagyszebenben egyaránt, majd kolozsvári nyomdáját 1809-ben odaajándékozta a város katolikus líceumának.

Barth Péter kolozsvári fióknomdája kisebb vállalkozás volt, a fő súly a nagyszebeni üzemén lehetett. Az erdélyi románság számára nyomtatott könyvek főleg Barth műhelyéből kerültek ki, de Barth műhelye mégis elsősorban a német ajkú szászok számára nyomtatott. A 19. század első éveiben fejezte be kolozsvári működését (1803).

Délvidéki nyomdák: *Temesvár, Eszék, Fiume és Újvidék*

Temesvár, a Délvidék e fontos városa csak későn, 1716-ban szabadult fel a török alól, de akkor gyors fejlődésnek indult, különösen, amikor 1738-ban Szegedről ide helyezték át a csanádi püspökség székhelyét. Már 1758-ban történtek kísérletek nyomdaalapításra, amikor Schotter János folyamodott ez ügyben a kamarához, de kérését bizonyára elutasították, minthogy neve sem a polgárok között nem szerepel, sem nyomtatvány nem tanúsítja a nyomda létezését. Nyolc év múlva, 1766-ban egyszerre ketten is folyamodtak nyomdai engedélyért, egy név szerint ismeretlen nagyszebeni nyomdászlegény és Kolb Antal, a budai Landerer-nyomda egyik alkalmazottja. A városi hatóságok Kolb kérését pártolták a kamara előtt, tekintve, hogy rézmetszetek nyomásához is értett, és emellett a felesége is járatos volt nyomdai ügyekben. Ennek ellenére ügyét elutasították, így Temesvár továbbra is tipográfia nélkül maradt.

Az első kétségkívül temesvári nyomtatvány, amelyen már Josef Matthias Heimerl neve is szerepel, 1769-ből való, majd ezt 1771-től folyamatosan követi a kiadványok sora. A nyomda 1769. évi alapításának ellentmondani látszik ugyan az a körülmény, hogy Engel Ferenc Antal, csanádi püspök 1772. április 24-én a helytartótanácsához intézett felterjesztésében azt állította, hogy egyházmegyéje területén csak a királyi engedéllyel előző évben, vagyis 1771-ben felállított temesvári nyomda működik. Meglehet azonban, hogy csak a királyi engedély származik 1771-ből. Heimerl egy 1776. évi kiadványán magát a bánsági kormányzat hivatalos császári és királyi könyvnyomtatójának nevezi. Tipográfiája mellett könyvkereskedése is volt.

Heimerl 1784-ben meghalt, és ebben az átmeneti időben, mindaddig, amíg a következő, tartósabban itt dolgozó nyomdász, Slovatzek József Antal át nem vette a nyomdát, többféle kísérlet is történt a temesvári könyvkiadás terén. Az 1784-ben megjelent német nyelvű tankönyvet, a *Deutsche Schulanstalt* bocsájtotta ki, és ugyanebben

az évben kiadóként próbált megtelepedni Temesvárott Bécsből Johann Thomas Trattner is.

Heimerl nyomdáját veje, a korábban a városban kereskedőként dolgozó Slovatzek vette át, aki itt 1790-ig működött, de már nem egyetlen nyomdászként. Slovatzek egyúttal könyvkötői engedélyt is szerzett, és sohasem mulasztotta el feltüntetni nyomtatványain, hogy császári és királyi szabadalommal rendelkezik, de hogy ilyennek a rövid életű Eisenführer-nyomda is birtokában volt-e, amelyet előbb Eisenführer József (1787–1788), majd özvegye, Lechner Anna (1789–1790) vezetett, nem tudni. A század végén már ismét csak egy nyomda működött Temesvárott: Slovatzek műhelyét Jonas Jakab József vásárolta meg 1790-ben, aki haláláig, 1804-ig vezette a nyomdát. Ezt követően még néhány évig a tipográfia a család birtokában maradt, majd Jonas menyé révén a nyomda Klapka Károly József tulajdonába került 1807-ben.

A temesvári nyomdászat és könyvkiadás inkább helyi jelentőségű volt, és mint ilyen, a városi iskolák, intézmények, a püspökség számára dolgozott, hatósági nyomtatványok előállításával foglalkozott, és a leginkább német ajkú polgárság olvasási igényeit elégítette ki elsősorban, de akadnak magyar nyelvű kiadványai is, mint a radnai kegyhelyről írt *Világos berkes hegy* című könyvecske. Az évente rendszeresen megjelenő nyomtatványok között mindenekelőtt az igen korai *Temeschwarer Nachrichten* című időszaki kiadványt kell említeni (1771-től), továbbá a csanádi egyházmegye számára készített tiszti címtárat és naptárat. A század legvégén a városban működő színház színlapjait is itt nyomtatták, ugyanúgy, ahogy az alakuló illír parlamenttel kapcsolatos iratokat is. A század folyamán itt megjelent mintegy ötven nyomtatvány zömét német nyelvű iskolai könyvek, iskolai értesítők, latin nyelvű alkalmi kiadványok tették ki néhány magyar nyelvű áhítatosági könyv mellett.

Eszéken a ferencesek 1773-ban megszűnő nyomdáját Johann Martin Diwalt vette meg, aki azt 1806-ig, majd utódai 1857-ig működtették. Diwalt a műhelyt továbbfejlesztette, és sajtójából több, nagyobb terjedelmű munka is kikerült. Az oktatással kapcsolatos tézisek és disszertációk továbbra is szerepeltek nyomtatványai között, de több német és horvát nyelvű hitbuzgalmi mű, kétnyelvű katekizmus és néhány gyakorlati hasznú könyv, köztük magyar nyelvű is megjelent. Az eszéki ferencesek számára továbbra is dolgozott a nyomda, így pl. 1782-ben megjelentették *Szent Ferenc reguláit*.

Fiumében Laurenz Alois Karletzky alapította az első latin betűs nyomdát. (A 16. században működött itt már egy glagolita betűs nyomtatványokat előállító nyomda.) Karletzky 1779. július 24-én kapta meg a nyomdaállításhoz szükséges engedélyt. A nyomdaalapítás időpontja bizonyára összefüggésbe hozható Mária Terézia 1779-ben kiadott rendeletével, amely a szabad kikötővel rendelkező várost a magyar Szent Koronához csatolt külön testnek („corpus separatum”) nyilvánította (e diplomát a magyar törvényhozás 1807-ben iktatta törvénybe). Karletzky a nyomdászatot Johann Thomas Trattner-nál tanulta Bécsben, majd Laibachban dolgozott Johann Friedrich Eger műhelyében. Az első fiumei nyomtatványok 1780-ból származnak. Fennmaradt 18. századi kiadványainak száma rendkívül csekély, évente két-három mű. A Karletzky-nyomda egészen a 19. század végéig működött (1897).

Újvidék kulturális fellendülése az 1748-ban kapott szabadalomlevéllel kezdődött, amellyel szabad királyi városi rangot kapott; a korábbi Pétervárad neve ettől kezdve

Újvidék. Amikor itt 1790-ben az első nyomda dolgozni kezdett, már működött az 1788-ban alapított királyi katolikus magyar főgimnázium, a görögkeleti szerb teológiai iskola pedig még korábban létesült. Az első újvidéki nyomdát Emanuel Jankovics alapította, aki 1786 és 1789 között a hallei egyetemen fizikát, matematikát és orvostudományt tanult. Hazatérése előtt Lipcsében, valószínűleg a Breitkopf-nyomdából sajtót és betűfelszerelést vásárolt. Ezzel Újvidéken 1790-ben kezdett dolgozni, miután a város és Bács vármegye is pártolta nyomda alapítását. A cirill betűs könyvek nyomtatására vonatkozó engedélyt azonban a királyi kancelláriától nem kapta meg, minthogy erre a bécsi Kurzböck-nyomdának volt még ekkor érvényes privilégiuma.

A Jankovics által alapított nyomdában latin, német és magyar nyelvű kiadványok készültek. A vármegye megbízásából tisztiorvosi rendeletek, egyéb hivatalos nyomtatványok és alkalmi kiadványok jelentek meg nála. Vállalkozása bizonyára nehézségekkel küzdött, még 1798 után több mint húsz évig nem használták ezt a felszerelést.

Jankovics nyomdájához kezdettől fogva könyvkereskedés is járult. Fennmaradt a nyomda működésének első évéből könyvkereskedői katalógusa, amely feltűnően nagy választékban kínálta a francia, német, angol nyelvű nyomtatványok mellett a térképeket, metszeteket és zeneműveket is.

A HAZAI KÖNYVKIADÁS KÖZPONTJAI A SZÁZAD UTOLSÓ ÉVTIZEDEIBEN: POZSONY, PEST ÉS BUDA

A *Merkur von Ungarn* 1786-os évfolyamában betűrendes jegyzéket tett közzé az abban az évben Magyarországon, Horvátországon, Szlavóniában és Erdélyben működő nyomdákra. Ebben az időpontban Magyarországon és Erdélyben három olyan város akadt, ahol két nyomda dolgozott: Kolozsvár, Nagyszeben és Buda, egy városban volt három: Pesten, míg Pozsonyban abban az évben négy nyomda tevékenykedett párhuzamosan. A többi helységben csak egy-egy nyomdász működött. A pesti tanácsnak a helytartótanácsához intézett 1792. évi jelentése szerint is három könyvnyomtató volt a városban, bár személyük időközben változott: Trattner Mátyás az Űri utcában, Landerer János Mihály a Fő téren és Patzko Ferenc Ágoston a Kecskeméti utcában.

A század nyolcvanas éveiben II. Józsefnek a könyvvizsgálatra és sajtóra vonatkozó liberálisabb intézkedései megkönnyítették a nyomdák alapítását. E rendeletek értelmében a nyomdák létesítése a továbbiakban nem volt királyi engedélyhez kötve, a türelmi rendelet értelmében megszűnt a nem katolikus vallási könyvek hátrányos megkülönböztetése, a cenzúra kikerült az egyház kezéből és államigazgatási ügygé vált az országos hatáskörű cenzúrahivatalban, végül pedig az egyes kiadványokra vonatkozó kizárólagos privilégiumok (a tankönyvekre vonatkozók kivételével) érvényüket veszítették. Ezek a változások számos nyomda alapítását ösztönözték, az ország néhány városát pedig a könyvkiadás és könyvkereskedelem központjaivá fejlesztették. A század utolsó évtizedeiben a könyvtermés és forgalmazás nagysága alapján Pozsony, Buda és Pest emelkedett ki a többi város közül, míg Nagyszombat elvesztette korábbi jelentőségét.

Pozsony a 18. század nagy részében mint fő- és koronázó város kulturális jelentőségében első a magyarországi városok között. Itt működtek a kormányhivatalok és országos hatáskörű intézmények, és itt ülésezett az országgyűlés is. Bár a hivatalok Pestre és Budára költöztetése már a nagyszombati egyetem Budára telepítését követően hamarosan megindult, Pozsony a század végéig alig veszített kulturális jelentőségéből.

A század folyamán összesen huszonhárom nyomda és kiadó működött ebben a városban, a könyvkereskedésekről nem is szólva. Természetesen akadtak köztük rövidebb életű vállalkozások, de 1771-től kezdve a városban a Landerer János Mihály tulajdonában lévő (eredetileg Royer-féle) nyomdán kívül dolgozni kezdett a Patzkó- és harmadikként 1783-ban csatlakozott a Weber-nyomda. Ez a három officina még a 19. században is meghatározta Pozsony könyvtermelését.

Az egykori Royer-nyomdát, Pozsony első 18. századi tipográfiáját megvásárló Landerer János Mihály nagyszabású üzletember volt, aki hamarosan megsokszorozta a kiadott művek számát és példányszámát is. Már működésének első évében könyvjegyzéket adott ki a nála kapható latin, magyar és német kiadványokról, amelyek ugyan még nem saját termékei voltak, hanem a budai műhelyből örökrészül kapott és a Royertől megvásárolt könyvek. 1765-ben öt évre megszerezte az országgyűlési törvénycikkek kinyomtatásának kizárólagos jogát, amely addig a nagyszombati nyomda szabadalma volt. Ügyességével és szorgalmával nagy vagyont szerzett; érdemei jutalmául II. Józseftől „fűskúti” előnévvel magyar nemességet kapott.

Pozsonyi vállalatát és 1764-ben alapított betűöntödéjét 1770-ben költöztette abba a házba, amelynek a korabeli leírások szerint 33 ablaka nézett az utcára. Ugyanebből az évből való az újjászervezett és felújított betűöntödéjét bemutató mintakönyve. Bár értett a betűmetszéshez, kérdéses, hogy nyomdája számára metszett-e betűket. Betűöntödéje ugyan már évek óta működött, de erre 1773-ban kért szabadalmat a városi tanácstól. Vezetője Papst József volt, akit Landerer saját költségén küldött ki külföldre, hogy ott a betűöntést elsajátítsa. Nyomdájában ekkor tizenkét nyomdász dolgozott, négy sajtója volt állandóan munkában és egy tartalékban. Bár idővel nagyszabású közületi megrendelések voltak (a királyi kamarától, helytartótanáctól stb.), azért saját költségére is adott ki könyveket. Az így előállított nyomtatványokat évenként négyszer a pesti vásárookra szállította, ahol azokat eladás céljából könyvkötők vásárolták meg. Nyomtatott a helybeli Kämpf és a löcsei Kollár kiadó számára is.

Pozsonyi nyomdáját 1773-ban két fiókvállalattal egészítette ki, a kassaival, amelyet ugyan csak 1775-ben vett teljesen át, és a pestivel, amelyet unokatestvérének, Royer Ferenc Antalnak neve alatt alapított, és csak 1784-ben íratott át saját nevére. Landerer János Mihály 1795-ben meghalt, és ekkor fia, Mihály vette át a pozsonyi officinát és haláláig, 1805-ig vezette. Maga a Landerer-féle műhely 1836-ig működött ott.

Landerer kiadványai közül a legtöbb német nyelvű, emellett latin, magyar és szlovák műveket adott ki. A század vége felé egyre több a magyar nyomtatvány. Kiadványai tartalmilag igen változatosak: a latin nyelvű országgyűlési artikulusok, Petrus Canisius katekizmusa, hitbuzgalmi munkák németül, magyarul, szlovákul, valamint a különböző nyelvű és formátumú naptárak mellett még a nyomdászat művészetéről

kiadott munkája is szerepel. Művelődéstörténeti szempontból nagy jelentőségű az évtizedekig megjelentetett *Pressburger Zeitung* című újság. Magyar nyelvű könyveinek rendszeresen megjelentetett kiadói katalógusa viszont könyvészeti érdeklődésre tarthat számot. Pozsonyi vállalatának egyik legjövődélmezőbb része éppen a könyvkereskedelem volt, ezért érzékenyen érintette, amikor az 1772. évi könyvkereskedői szabályzat ezt olyan külön képesítéshez kötötte, amellyel Landerer nem rendelkezett: a város három könyvkereskedője ezért feljelentette. Meglehet, hogy ez a körülmény is hozzájárult nyomdaüzletének kassai és pesti bővítéséhez.

Mínthogy Pozsonyban 1727 óta önálló könyvkiadó is működött Spajzer Ferenc Domonkos, majd Spajzer Keresztély személyében, e kiadó a nyomtatással legtöbbször a Royer-nyomdát, majd a Landerer-műhelyt bízta meg. Attól kezdve, hogy 1775-ben Landerer kassai és pesti nyomdai vállalkozása is megalakult, gyakoriak a pozsonyi-kassai és pozsonyi-pesti megjelölésű kiadványok. Ebben az időben azonban már nem Landerer volt Pozsony egyetlen nyomdása, hanem konkurense volt Patzkó Ferenc Ágoston személyében, aki 1770-ben királyi engedélyt kapott pozsonyi nyomda létesítésére.

Pozsony második 18. századi nyomdáját Patzkó Ferenc Ágoston 1771-ben állította fel. Patzkó olmüti származású nyomdász volt, és korábban mint a pozsonyi Landerer művezetője dolgozott, majd önállósult: a nyomdaalapításra vonatkozó királyi engedély alapján pozsonyi polgárjogot nyert, házat vásárolt és berendezte műhelyét, amelyet részben nagyszombati, részben bécsi és részben a pozsonyi Landerer öntődjéből származó betűkkel szerelt fel.

Patzkó nemcsak jó üzletember volt, hanem az uralkodó család bizalmával is dicsekedhetett: erre mutat, hogy Mária Terézia elvállalta első gyermekének keresztanyaságát. Már 1775-ben tíz esztendőre szóló szerződést kötött az összes kormányhatósági munkák kinyomtatására. (Ezt Landerer rovására nyerte el, akiről kimutatta, hogy túl magas árat szabott nyomtatványainak.) Emellett főleg a vallásos irodalomra szakosítottta magát: katolikus és evangélikus, magyar, német és szlovák ima- és énekeskönyveket, hitbuzgalmi munkákat egyformán nyomtatott. Kiadványai között ugyan kevesebb a magyar nyelvű, mint Landerernél, de az első magyar nyelvű újság, a *Magyar Hirmondó* mégis nála jelent meg. Kiadására 1779-ben kapta meg a szabadalmat, és a lapot Ráth Mátyás, Révai Miklós valamint mások szerkesztésében 1788-ig jelentette meg. 1795. évi általános privilégiuma arra is feljogosította, hogy nyomdászmasterségre tanítson ifjakat és erről hivatalos bizonyítványt is kiállíthatott. Nyomdáját igényes, szép tipográfájú, változatos rokokó díszítésű kiadványok hagyták el: latin és német betűkészletének valamint könyvdíszjeinek gazdagságát 1777-ben kiadott mintakönyve mutatja be.

1788-tól Patzkónak is volt fióknomdája Pesten, de fő vállalkozása a 18. század folyamán továbbra is a pozsonyi maradt. Pesti nyomdáját Josef Gottfried Lettner-től vásárolta (ez eredetileg az Eitzenberger-nyomda volt), és azt fia, Patzkó Ferenc József egészen 1830-ig működtette, amikor pozsonyi nyomdája már húsz éve megszűnt. Patzkó Ferenc Ágoston 1797-ben halt meg, ettől kezdve a pozsonyi nyomdát is – megszűnéséig, 1809-ig – fia irányította. Testvéreitől 18 000 forintot váltotta meg: ebben benne volt a nyomdai felszerelésen kívül a kiadvány- és papírkészlet is.

A Landerer- és Patzkó-nyomda mellé harmadikként a nagyszebeni születésű és az ottani Barth nyomdászdynasztiával rokonságban lévő Weber Simon Péter csatlakozott

56. Weber Simon Péter pozsonyi nyomdász és könyvkereskedő jelvénye 1783-ból: a nyomdászat és könyvkereskedelem allegóriája. A kép bal oldalán könyvsajtó, nyitott könyvön a tulajdonos nevének kezdőbetűi, középen nőalak.

Jobbra szedőszekrény, hozzáfűzött kéziratlappal, könyvekkel és a kereskedésre utaló úgynevezett Merkur-pálcával. A nőalak feje fölött sugárkoszorúban Isten szeme.

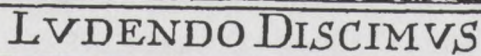
Egyik lábánál, amelyet földgolyón nyugtat, olvasó gyermek, másik lábával csontváz koponyáján áll. Egyik kezében homokórát, a másikban könyvet tart.

Lent a magyar címer látható, alatta „Deo et conatu” feliratú írásszalag.

1783-ban. Weber György könyvkötő és Barth Rebeka fiaként a nyomdászmesterséget a Barth család nagyszombeni nyomdájában tanulta ki. Vándorútja után Pozsonyba érkezett, és 1783-ban már engedélyt kapott a nyomdaalapításra. Rögtön berendezte nyomdáját és hamarosan könyvkereskedését is. Még ugyanebben az évben, talán mint nyomdája első termékét, megjelentette betűmintakönyvét is, amelynek 28 antikva és ugyanannyi fraktúr betűsorozata jól felszerelt nyomdára utal. Weber officinája Landerer és Patzkó műhelye mellett is meg tudta állni a helyét. Jelentős vállalkozás volt, mert a nyomdában kilenc legény dolgozott. A 19. század derekáig működött, 1852-ben szűnt meg.

Weber 1784-ben Korabinsky János Mihállyal társult, akivel együtt 1786-ban kiadta annak a korabeli Magyarországot bemutató *Geographisch-Historisches und Produkten-Lexikon*ját. Együttműködésük utolsó évéből való az 1787-ben kiadott kiadói és kereskedői katalógusuk. Nyomtatványaik német, szlovák és magyar nyelvűek. 1785 és 1787 között itt jelent meg a szlovák nyelvű *Presspurské nowiny* című újság. Weber is foglalkozott irodalommal, amint azt néhány saját nyomdájában készült műve bizonyítja. Néhány szabadkőműves írás kinyomtatása miatt Weber maga is szabadkőműves gyanúba került, hiába titkolta el a nyomtatás helyét. 1788-ban pozsonyi műhelye mellé fióknyomdát is nyitott Komáromban, amelyet 1794-ig tartott fenn.

Weberrel egy időben, 1783-ban kezdett nyomtatással is foglalkozni Anton Löwe, aki korábban csak kiadóként működött. Csekély számú nyomtatványából ítélve, nyomdája csak kisebb üzem lehetett. Szinte kivétel nélkül német nyelvű könyveket jelen-

218

tetett meg. 1790-ben felhagyott a nyomtatással és üzemét Anton Michael Oderlitzkynek adta el, aki a nyomdászatot Patzkó műhelyében tanulta. A nyomda fő jövedelmi forrása a német nyelvű kalendárium kiadása lehetett, emellett néhány imádságoskönyv és alkalmi nyomtatvány megjelentetése. Oderlitzky tulajdonában mindössze két évig volt a nyomda. Működése utolsó évében, 1792-ben betűmintakönyvet adott ki, talán megrendelések reményében, talán már műhelye eladására készülve.

Még ugyanebben az évben ezt a nyomdát ismét új tulajdonos vette meg, de a Langguth család kezében is csak rövid ideig (1792–1793) volt. Az új nyomdatulajdonos halála után a tipográfiát a Pozsonyhoz közeli Szentgyörgyön indítandó újság kinyomtatása céljából Melicher Sabisch szerette volna megvenni, de végül 1793 őszén Johann Nepomuk Schauff vásárolta meg. Ő, akárcsak Löwe, elsősorban könyvkereskedő volt, és könyvek nyomtatásával csak a Langguth-nyomda megvásárlásától (1793) kezdve foglalkozott, bár eredetileg rajzolni tanult. Az egykor Löwétől származó műhely Schauff idejében egyben grafikai műhely is lett. Kiadványai között kalendáriumok, alkalmi nyomtatványok szerepelnek, emellett metszetek készítésével és árusításával foglalkozott. A nyomda és grafikai műhely 1801-ig maradt Schauff tulajdonában, amikor 3300 forintért eladta Belnay Györgynek.

Pest és Buda

Az 1720-as években, amikor Landerer nyomdája dolgozni kezdett, Budának 9600 lakója volt, az 1780-as években viszont a lakók száma már 20 000 fölött volt. Másképpen alakult Pest népessége: míg 1720-ban mindössze 2600, addig az 1780-as évekre ez a szám sokszorosára nőtt: 13 500, bár Budáét még nem érte el. A század végén viszont Pest 29 800 lakójával már túlnötte testvérvárosát, ahol a lakosságszám kevésbé gyorsan gyarapodott (24 000). A két város fejlődésének fontos állomása 1723-ban az országos főtörvényszék Pestre helyezése. 1777-ben Budára költözött az egyetem és vele az egyetemi nyomda, amelyet a várbeli Országház utcában helyeztek el. 1783-ban a királyi udvari kamara és 1784-ben a királyi helytartótanács is Budára került Pozsonyból.

58. 18. századi nagyalakú iniciálék a pozsonyi Landerer mintakönyvéből (1770)

A fejlődésnek ebből az irányzatából következett, hogy Bécsben Trattner (1783), Pozsonyban Landerer (1784) és Patzkó (1788) elérkezettnek látta az időt, hogy Pest-Budán nyomdát nyisson. Tevékenységük színhelyéül mindhárman a kimagaslóan gyors fejlődést mutató Pestet választották. A magyar nyelv fokozatos térhódítására csak a század utolsó évtizedeiben kerül sor, bár e téren már az első – jóllehet német származású – nyomdászok is sokat tettek.

Bár a 18. század folyamán Pesten 24, Budán mindössze 11 nyomda és könyvkiadó működött hosszabb-rövidebb ideig, azért a pest-budai könyvtermés legnagyobb hányada (28%) a budai egyetemi nyomdából származott. A második legtöbbet termelő nyomda a rendkívül hosszú életű budai Landerer-műhely volt (26%), harmadikként a 18. században Pesten mindössze 17 évig működő Trattner-nyomda következik (14%). A fennmaradó rész több kisebb termelékenyséű pesti és a két budai nyomdából tevődik össze.

1753-ban Johann Georg Heptner bécsi nyomdász még nem kapta meg Pesten a nyomdanyitási engedélyt, pedig az ottani polgárjogot elnyerte. Sajtójának egyetlen terméke sem ismeretes, így nyomdaalapítása valószínűleg csak terv maradt. Bizonyos, hogy 1755. decemberében, amikor Eitzenberger Ferenc Antal nagyszombati származású mester beadta folyamodványát a városi tanácshoz, amelyben nyomda felállítására kért engedélyt, semmiféle tipográfia nem volt Pest városában. Eitzenberger kérését a tanács 1756-ban elutasította, azzal az indoklással, hogy már felvették Landerer Lipót Ferenc budai tipográfus Pécsy nevű mostohafiát a pesti polgárok sorába. Ezt az elutasítást Eitzenberger megfellebbezte a helytartótanácsnál, erre a város azzal védekezett, hogy Eitzenbergernek amúgy sincs nyomdai szabadsomlevele. A helytartótanács, úgy látszik, pártolta a Pesten alapítandó nyomda ügyét, mert 1756-ban elrendelte, hogy a városi tanács vegye fel Eitzenbergert a polgárok sorába, és egyidejűleg kötelezze arra, hogy szerezze meg a privilégiumot.

Eitzenberger fel is szerelte officináját még abban az évben, és nyomtatni kezdett, a kiváltságlevél megszerzését azonban sokáig halogatta. Ennek ellenére nyomdája zavartalanul működött 1761-ig, amikor egy kiadványa kapcsán a helytartótanács felszólította a várost, hogy a nyomdász mutassa be kiváltságlevelét. Még két év múlva sem

59. Fejléc a pozsonyi Patzkó-nyomdából, kicsinyítve (1776)

volt privilégiuma, amikor bizonyos kifogásolt ponyvakiadványok miatt a pesti tanács bezárta Eitzenberger nyomdáját (1763. január). Eitzenberger védekezésében azt állította, hogy a ponyvák eredetileg Streibig győri nyomdájából valók, ő csak utánnyomta azokat. Műhelye azonban csak rövid ideig volt zárva, mert már 1763. január 31-én megkapta a szabadalmat, amely az általános engedélyen kívül arra is felhatalmazta, hogy tíz éven át kizárólagos joggal adhasson ki német nyelvű kalendáriumot.

Az Eitzenberger-nyomda kiadványai között számos oktatással kapcsolatos latin nyelvű kiadvány, német és magyar hitbuzgalmi mű mellett néhány cirill betűs, szerb nyelvű munka is szerepel. Nem tartozott a nagy termelékenységű nyomdák közé, kiadványai között kevés a terjedelmesebb mű. Az Eitzenberger-műhelynek Pesten 1772-ig nem volt versenytársa, és 1777-ig Budán is csak a Landerer-nyomda. Az egyetemi nyomda Budára költözését azonban valószínűleg nemcsak a Landerer-, hanem az Eitzenberger-nyomda is megérezte.

A nyomda megalapítója, Eitzenberger Ferenc Antal 1767-ben halt meg, a következő két évben Eitzenberger József, majd az özvegy, Eitzenberger Anna Mária vezette az üzemet 1784-ig. Eitzenberger József valószínűleg Ferenc Antal idősebbik fia lehetett, és ezért ment el a fiatalabbik fiú, ifjabb Eitzenberger Ferenc Antal 1778-ban a nagykirályi nyomda vezetőjének. Miután a nagykirályi nyomda vezetését 1782-ben Klemann-nak átadta, feltehetőleg visszament a pesti nyomdába, amelyet talán anyjával együtt vezetett mindaddig, amíg 1784-ben el nem adták Josef Gottfried Lettnernek. Ez utóbbi tulajdonában rövid ideig, mindössze négy évig volt az egykori Eitzenberger-nyomda, ekkor megvált tőle, és eladta Patzkó Ferenc Ágostonnak, aki pozsonyi nyomdája mellé pesti fiók-vállalkozást is kívánt nyitni.

Amikor Patzkó 1788-ban megkezdte pesti tevékenységét, több pesti és budai versenytárral is számolnia kellett. Pesten működött Landerer János Mihály nyomdája, és már nagy lendülettel dolgozott a Trattner-officina, Budán a Landerer- és az egyetemi nyomda. Patzkó pesti fióknyomdája a 18. század során jelentőségében nem érte el a pozsonyi anyavállalatot, bár munkássága – egészen 1830-ig – folyamatos volt.

A második pesti nyomdát Royer Ferenc Antal neve alatt alapította unokatestvére, a pozsonyi Landerer János Mihály 1773-ban. Royer Ferenc Antal korábban az egri és az esztergomi nyomda tulajdonosa volt, majd 1766-ban az ő műhelyvásárlásával létesült a kalocsai érseki nyomda. Ezt követően néhány évig neve nem tűnt fel nyomtatványokon, majd amikor a budai officinában unokatestvére, Landerer Lipót Ferenc 1770-ben meghalt, Landerer Katalin művezetőjeként kezdett dolgozni; mindaddig, amíg pesti műhelye meg nem nyílt (1773). Az alapítás költségeit Landerer János Mihály pozsonyi könyvnyomtató előlegezte neki, de az 1773-ban elnyert privilégium Royer nevére szólt. Ugyanekkor Royer a pesti polgárjogot is megkapta. A nyomda 1783-ig működött Royer neve alatt, majd 1784-től egészen 1840-ig már Landerer, majd ettől kezdve Landerer-Heckenast néven.

Royer pesti műhelyéből főleg magyar és latin nyelvű, inkább kisebb terjedelmű munkák láttak napvilágot. Nem olyan mértékben, mint a budai Landerer, de Royer is kiadott népszerű históriákat. Szabadalmát gondosan betartotta, így az 1774. évi általános nyomdaviszsgálat semmi tilosat nem talált nála. Itt jelent meg éppen 1774-ben Kónyi János *Orfeusa*. A pesti Royer-nyomda alapítása után tíz évvel Royer Ferenc

O f e n ,
Gedruckt mit Königl. Universitäts Schriften.

61. A budai egyetemi nyomda kiadványán a kor közkedvelt díszítő motívuma,
a szorgalmat jelképező méhkas látható (1793)

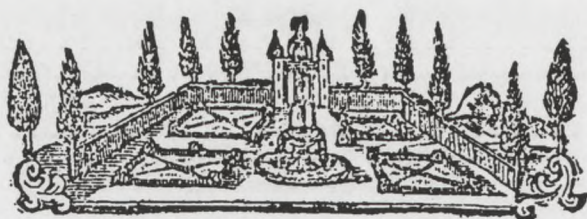
Antal Eitzenbergerrel együtt 1782-ben tiltakozott a bécsi nyomdász, Johann Thomas Trattner Pestre költözése ellen. Trattner azonban Royer és a pesti könyvkereskedők, sőt a pesti városi tanács tiltakozása ellenére is megkapta a szabadalmat. Royer ekkor visszalépett az üzlettől, és az formailag is átment Landerer János Mihály tulajdonába. Unokatestvérétől 200 forintot kapott a privilégiumért és 613 forint értékű nyomdai felszerelést. További hazai működésének nincs nyoma, hamarosan Grazba költözött és ott is halt meg.

A pozsonyi Landerer János Mihály azonban a pesti üzletet is sikeresen tudta vezetni. Nála jelentek meg Pesten Dugonics művei és Ányos Pál egy-egy munkája is. Kiadványainak jó része kettős kiadási hellyel, Pozsony–Pest megjelöléssel látott napvilágot.

Johann Thomas Trattner, a nagy bécsi nyomdaüzem tulajdonosa 1782-ben Pesten kért engedélyt nyomda, betűöntőműhely és könyvkereskedés alapítására. Ekkor Budán az egyetemi nyomdán kívül a Landerer-féle nyomda, Pesten pedig Eitzenberger Ferenc Antal és Royer Ferenc műhelye működött. Az új Trattner-alapítás sikerét – a nyomdászok és könyvkereskedők tiltakozása ellenére – már a gazdag tőkebefektetés is biztosította. A bécsi vállalkozás pesti fiókjáért fiatal rokonára, a magyarországi születésű és korábban a budai egyetemi nyomdát is vezető Trattner Mátyásra bízta, aki előbb a bécsi Trattner-műhelyben, majd Párizsban tanulta ki a tipográfia művészetét. A kint töltött tizenkét esztendő alatt a francia könyvművészettel együtt a felvilágosodás eszméit is megismerhette. Pesti vállalkozása nagy lendülettel indult, és a későbbiekben is jó üzleti-

62. Dísz a művészetek jelképeivel
a pesti Trattner-nyomdából (1795)

É N E K.

I.

A tyáink' el hült hamvai,

Elevenyedjetek !

Országunk' nemes fiai ,

Mind itt teremjetek !

Nyoltz Száznak végső tiziben ,

Ime! *Szent István* keziben

Ismég *Szent Koronánk*.

Első Urához hozatott ,

Jobbjára magasztaltatott :

Örvendj Magyar hazánk !

)(2

Ha-

63. Szöveglap a budai egyetemi nyomda egyik kiadványából (1790)

szakmai vezetésre valló fejlődést mutatott. Trattner neve alatt a műhely 1827-ig működött, majd ettől kezdve 1867-ig mint Trattner-Károlyi-nyomda.

Trattner nyomdatermékei között is szép számmal találhatók tudományos művek, és itt jelent meg Batsányi János első nyomtatott munkája (1785), Virág Benedek versei (1799). Verseghy Ferenc 1793-tól rendszeresen, és Révai Miklós ugyancsak Trattnernál nyomatták nyelvújító írásaikat. Igen figyelemreméltó volt a nyomda folyóirat- és almanachkiadó tevékenysége is (pl. *Pester Wochenblatt*, *Neuer Kurier*, *Magyar Museum*, *Magyar Könyv Ház* stb.). Nála jelentek meg éveken keresztül a pesti német színház színlapjai is.

Az 1724-ben alapított első budai nyomda, a Landerer-műhely évtizedekig egyetlen nyomdai vállalkozásként működött ebben a városban. Pesten csak 1756-ban akadt versenytársa Eitzenberger személyében, Budán pedig még ennél is később, csak 1777-ben, amikor a nagyszombati egyetem nyomdája Budára költözött, és ott Egyetemi nyomda néven dolgozni kezdett.

Bár a nagyszombati egyetem Budára helyezésének kérdése már az 1769-es reformtervezetben is helyet kapott, a még Nagyszombatban működő egyetemet a jezsuiták elkobzott javaiból 1773 után jelentősen fejlesztették, új épületeket emeltek, és kibővítették orvosi és jogi karral. A költséges építkezések azonban hiábavalónak bizonyultak, mert 1777-ben az egyetemet teljes egészében Budára telepítették. Az egyetem és a nyomda átköltöztetésének irányítására Niczky Kristóf tankerületi főigazgató, Kemelen Farkas, a neves feltaláló és királyi kamarai tanácsos, valamint Szabó András, a teológiai fakultás igazgatója részvételével különbizottság alakult. A nyomdát előbb Szeredre fuvarozták a Vághoz, majd tutajokon úsztatták Budáig.

Bár a nyomda nem teljes egészében költözött Budára, mert kisebbik része egyelőre Nagyszombatban maradt, azért a Budán megtelepedő egyetemi nyomda a korabeli viszonyok szerint nagyüzem volt. Kilenc nyomdai alkalmazott érkezett Budára: Folger János gondnok, három nyomdász, négy szedő és egy betűöntő, illetve metsző. A budai korszak elején a nyomda bevétele igen csekély volt. A helytartótanácsnak, amelyet II. József rendelete ugyancsak Budára helyezettett át, többször bele kellett avatkoznia a nyomda belső ügyeibe. A nyomda végül teljesen kicsúszott az egyetemi tanács felügyelete alól, és teljes egészében a helytartótanács ellenőrzése alá került. Ez a hatóság a nyomda működésének minden területét szemmel tartotta: kinevezte annak gondnokát, jóváhagyta a cenzorok és korrektorok alkalmazását. (1778–1783 között a nyomda igazgatója a később önállósuló Trattner Mátyás volt.) 1794-ben az anyagi gondokkal küszködő nyomda megsegítésére a helytartótanács úgy döntött, hogy megszünteti a sorvadozó nagyszombati műhelyrészleget: az intézkedés végrehajtására 1797-ben került sor. 1795-ben az egyetem, tekintettel a növekvő igényekre, cirill betűs nyomdát vásárolt Bécsből. (A nagyszombati korszakban is nyomtattak cirill betűs könyveket, de azt a felszerelést még korábban átadták a kolozsvári akadémiai nyomdának.)

A Pesten és Budán működő három officina (Eitzenbergeré, Royeré és Landereré) mellett munkába álló Egyetemi nyomda azonnal megkészszerzte Pest-Buda könyvtermését. Eleinte csökkent a nyomda saját kiadványainak száma, és a műhely egyre több külső megrendelést fogadott el. Az Egyetemi nyomda lényegében állami irányítású országos tipográfia lett, katolikus jellege megszűnt, és a felvilágosodás korában az

ország valamennyi nemzeti nyelvén meginduló művelődési mozgalmak első nyomdájává lett. 1793-ban megindult a nyomdában készített első periodikum, a *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*. Bár a többi pest-budai műhelyben is bőven készültek latin és német nyelvű teológiai és tudományos művek, mégis az oktatási és tudományos célú munkák egyik legjelentősebb magyar nyomdahelye a budai Egyetemi nyomda lett. Mária Terézia 1779-ben a nyomdára ruházta a tankönyvkiadás kizárólagos jogát, és ezt a privilégiumot II. József intézkedései is megőrizték. Ez a szabadalom évtizedekre megszabta az Egyetemi nyomda működésének fő irányát. Az első budai években az egyetemi disszertációk és a tankönyvek együttesen az összes kiadványok kétharmadát is felülmúlták.

Az itt készült munkák között az ország különböző tanintézeteiben használt tankönyvek mellett ott találni az akkori tudományos élet minden területét felölelő könyvek gazdag választékát. A szerzők között Katona István, Kovachich Márton György, Révai Miklós, Schönwiesner István művei különösen jelentős helyet foglalnak el. A jeles könyvek közül kiemelkedett a nyomda éléről az egyetemi könyvtár vezetőjévé kinevezett Pray György kétkötetes munkája a könyvtár ritka könyveiről (*Index rariorum*, 1782). Az Egyetemi nyomda – nevében legalábbis – napjainkig megmaradt, felszerelésében azonban semmi sincs már a 18. századi műhelyből.

NYOMDAALAPÍTÁSI KÍSÉRLETEK ÉS TÉVESEN FELTÉTELEZETT 18. SZÁZADI NYOMDAHELYEK

A könyvészeti irodalomban szerepel a felső-magyarországi *Máriavölgy*, mint ahol 1730 és 1736 között a pálos rendnek nyomdája működött volna. A korabeli források, rendtörténetek azonban nem igazolták ezt a feltevést, és ma már bizonyosnak látszik, hogy nem volt tipográfia Máriavölgyön. Azok a nyomtatványok, amelyek a máriavölgyi nyomda termékeiként számításba jöttek, külföldi kiadványnak bizonyultak.

1752–1753-ból *Nyitrán* nyomda vásárlására utaló adatok maradtak fenn: 1000 forintos adományról szólnak a korabeli iratok, amelyet a piaristáknak Nyitrán létesítendő nyomda alapítására kellett volna fordítaniuk. Létesítésére azonban végül is nem került sor, és a pénzt más célra fordították.

A század derekán *Munkácson* létesítendő könyvnyomda ügye is felmerült. 1765-ben Schönborn Emil kért szabadalmat szláv és román betűkkel felszerelt (vagyis cirill betűs) nyomda felállítására. A terv megghiúsult, amelyben valószínűleg Eszterházy Károly egri püspöknek lehetett része. Elődje, Barkóczy Ferenc is igen éberen őrködött az egyházmegyéje területén létesülő nyomdákra, így az ellen is tiltakozott, hogy a nagykárolyi nyomda még a privilégium elnyerése előtt dolgozni kezdett. Lehetséges, hogy ugyanennek a nyomdának cirill betűkkel való felszerelése elé is ő gördített akadályokat. Célja valószínűleg az volt, hogy a görög katolikusokat latin betűs egyházi és világi könyvekkel lássák el, és ne a kevésbé ellenőrizhető, és esetleg az ortodoxok felé hajló cirill betűs nyomtatványok kerüljenek túlsúlyba.

A 18. század folyamán több kísérlet is történt arra, hogy *Eszéken* cirill betűs nyomda létesüljön. Előbb Pavle Nenadović metropolita akart ortodox egyházi könyvek

és tankönyvek kiadására nyomdát létesíteni egy szerb kolostorban, azonban csak arra kapott engedélyt, hogy megerősített városban, Eszéken létesítsen nyomdát, ahol az a várparancsnokság védelme alatt működhetett volna. Az udvar ezáltal a létesítendő tipográfiát feltehetően az eszéki jezsuiták felügyelete alá akarta vonni. Eszéken ez alkalommal mégsem létesült nyomda. Másodszor akkor került szóba cirill betűs tipográfia Eszékre telepítése, amikor a bécsi Kurzböck-féle szerb-román nyomdát 1792-ben a magyar udvari kancellária eszéki származású tekintélyes tagja, Stefan Novaković vette meg. A nyomda vételára rendkívül magas volt (25 000 arany), tekintve, hogy kizárólagos privilégiumok is járultak hozzá minden cirill betűs könyv kinyomtatására. Minthogy vételára igen lassan térült meg, Novaković a nyomda eladására és Bécsből Eszékre telepítésére gondolt. Az előzetes tárgyalások is megtörténtek, de pénz híján a tipográfia mégsem Eszékre került, hanem a budai Egyetemi nyomda vásárolta meg.

A *szentgyörgyi* nyomdaalapítás tervéről közvetve tanúskodik Landerer János Mihály pozsonyi nyomdász tiltakozása a közeli városban megindítandó St. Georger Gelehrte Staats- und Kriegszeitung című újság ellen. Ezt Szentgyörgyön 1793-ban adta és nyomtatta volna ki Melicher Sabisch. Sabischnak a lap megindítására volt engedélye a várostól, nyomdaalapításra Szentgyörgyön mégsem került sor. Ő ugyanis az 1793-ban elhunyt Langguth pozsonyi nyomdász tipográfiáját akarta megvásárolni (az eredetileg Löwe által alapított műhelyről van szó, amelyet előbb Oderlitzky, majd tőle Langguth vásárolt meg). A nyomda megvételére 1793 tavaszán történtek ugyan lépések, de végül az adásvételre az örökösök kiskorúsága miatt nem kerülhetett sor. Landerer tehát még azt megelőzően tiltakozott saját érdekei védelmében, mielőtt az adásvétel megtörtént, és az újság egyáltalán megindult volna. (A Langguth-nyomdát egyébként a korábban csak kiadóként működő Johann Nepomuk Schauuff vásárolta meg.)

Ajánlott irodalom

Általában

- Alphabetisches Verzeichnis der jetzt in Ungarn, Kroatien, Slavonien und Siebenbürgen bestehenden Druckereien*, Merkur von Ungarn, 1786, 219.
- BREZA, Vojtech, *Tlačiarne na Slovensku 1477–1996*, Bratislava, 1997.
- FITZ József, *Eingewanderte deutsche Buchdrucker in Ungarn, im 18-ten Jahrhundert*, Gutenberg Jahrbuch, 1934, 208–217.
- GULYÁS Pál, *A könyv sorsa Magyarországon*, 1–3. rész, Bp., 1961.
- JAKAB Elek, *Az erdélyi nyomdák történetéhez*, MKSz, 1881, 9–26.
- PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája*, VI. pótkötet, összeáll. MARKOS Béla, Bp., 1972, és VIII. pótkötet, összeáll. V. ECSÉDY Judit, Bp., 1991.
- REPČÁK, Jozef, *Prehľad dejín knižtlače na Slovensku*, Bratislava, 1948.
- VALACH, Július, *Staré tlačiarne a tlačiarňi na Slovensku*, Martin, 1987.

Az egyes nyomdákrol

Balázsfalva

JAKÓ Zsigmond, *A balázsfalvi nyomda kezdetei*, in *Uő, Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, 1976, 252–256.

LUPEĂNU-MALIN, Alexandra, *Xilografii de la Blaj 1775–1800*, Blaj, 1929.

TATAI-BALTĂ, Cornel, *Gravorii în lemn de la Blaj*, Blaj, 1995.

TATAI-BALTĂ, Cornel, *Pagini de artă Românească*, Blaj, 1998.

Bártfa

PAVERCSIK Ilona, *A kassai nyomda bártfai eredetéről*, in *Gesta typographorum*, Bp., 1993, 105–118.

REPČÁK, Jozef, *Styristo rokov bardejovského knihtlačiarstva*, Kniha '77 (1980), 7–18.

Besztercebánya

JURKOVICH Emil, *Besztercebánya múltjából*, Besztercebánya, 1901, 126–137.

REPČÁK, Jozef, *Tlačiareň Jána Jozefa Tumlera v Banskej Bystrici*, Kniha '78 (1980), 174–181.

Buda

BÜKYNÉ HORVÁTH Mária, *A Landerer család és nyomdászati vállalkozásai*, MKSz, 1966, 10–27.

GÁRDONYI Albert, *A magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre*, Bp., 1917.

MARKOS Béla, *Pest-Buda nyomdái a 18. században*, Budapest, 1972, 40–43.

Debrecen

BENDA Kálmán–IRINYI Károly, *A négyszáz éves debreceni nyomda*, Bp., 1961.

BÉNYEI Miklós, *A debreceni könyvkiadás múltja és jelene*, Debreceni Szemle, 1987, 99–113.

SZELESTEI N. László, *Adatok a debreceni nyomda történetéhez*, MKSz, 1979, 310–312.

Diószeg

KERESZTESI József, *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a 18. sz. végén*, Pest, 1868, 174.

Eger

BITSKEY István, *Barkóczy Ferenc és egri nyomdája*, Hevesi Szemle, 1973, 39–40.

IVÁNYI Sándor, *Az egri püspöki nyomda a 18. században (vázlat)*, in *Kétszáz éves az egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993*, Emlékkönyv, Eger, 1993, 251–257.

Eszék

MALBASA, Marija, *Dodiri Osijeka sa srpskim tiskarstvom u 18. stoljecu*, Vjestnik bibliotekara Hrvatske 25, 1981, 107–117.

Esztergom

TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva, *Esztergom nyomdászata, 1763–1849*, Esztergom évlapjai, 1988, 248–296.

TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva, *Royer Ferenc Antal nyomdája és kiadványai 1763–1765*, Esztergom évlapjai, 1988, 243–248.

Győr

PITROFF Pál, *A győri sajtó története 1728–1850*, Győr, 1915.

HORVÁTH József, *Adalékok a győri Streibig nyomda történetéhez*, in *A Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár jubileumi évkönyve 1898–1998*, Győr, 1998, 185–217.

Kassa

BÜKYNÉ HORVÁTH Mária, *A Landerer család és nyomdászati vállalkozásai*, MKSz, 1966, 10–27.

LUKINICH Imre, *Ellinger kassai nyomdász jelentése nyomdája megnyitásáról*, Könyvtári Szemle, 1914, 179–180.

PAVERCSIK Ilona, *Egy jezsuita tulajdonban lévő nyomda „üzleti” titkai. A kassai akadémia nyomdája*, OSzK Évkönyv, 1984–1985, 335–339.

PAVERCSIK Ilona, *A kassai könyv útja a nyomdától az olvasóig*, Bp., 1992.

PAVERCSIK Ilona, *A kassai nyomda bártfai eredetéről*, in *Gesta typographorum*, Bp., 1993, 105–118.

Kismarton

BORSA Gedeon, *Adatok a 18. századi kismartoni nyomdáról*, MKSz, 1956, 138–139.

SEMMELWEIS, Karl, *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zum Beginn des 19. Jh.*, Eisenstadt, 1972.

WIX Györgyné, *Néhány adalék a kismartoni nyomda történetéhez*, MKSz, 1965, 138–141.

Kolozsvár

FERENCZI Zoltán, *A kolozsvári nyomdászat története*, Kolozsvár, 1896.

HAIMAN György, *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus*, Bp., 1972.

KÉNOSI TÓZSÉR János, *De typographiis et typographis Unitariorum in Transylvania*, összeáll.

FÖLDESI Ferenc, Szeged, 1991. (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 32.)

Komárom

BARANYAI József, *A komáromi nyomdászat és a komáromi sajtó története*, Bp., 1914.

BORSA Gedeon, *A „Fortuna” sorsvetőkönyv eredete és utóélete*, MKSz, 1966, 75–81.

CZENE Zsuzsanna, *A komáromi Weber-nyomda*, Magyar Grafika, 1993, 24–26.

V. ECSEDY Judit, *Egy komáromi nyomdász 1740-ből*, MKSz, 1992, 269–274.

MÁCZA, Michal, *Prehl'ad dejín komárnanskych tlačiarní*, Kniha '88, 94–104.

Kőszeg

PAYR Sándor, *Rejtett nyomdahellyel megjelent könyvek a 18. században*, MKSz, 1939, 190.

V. ECSEDY Judit, *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek*, Bp., 1996.

Lőcse

PAVERCSIK Ilona, *A lőcsei Brewer-nyomda a 17–18. században*, I–II. rész, OSzK Évkönyve, 1979, 353–408 és 1980, 349–473.

Máriavölgy

KNAPP Éva, *Egy tévesen feltételezett 18. századi nyomda: Máriavölgy, 1730–1736*, MKSz, 1994, 412–417.

Marosvásárhely

KONCZ József, *A marosvásárhelyi evang. ref. kollégium könyvnyomdájának története*, Marosvásárhely, 1887.

Nagydisznód

BORSA Gedeon, *Új nyomdatörténeti adatok Erdélyből*, MKSz, 1999 (sajtó alatt).

Nagykároly

ÉBLE Gábor, *Egy magyar nyomda a 18. században*, Bp., 1891.

Nagyszeben

SENNOVITZ Adolf, *A két Hochmeister 1740–1837*, Corvina, 1888, 2, 5–7, 15.

TEUTSCH, Friedrich, *Die Hermannstädter Buchdrucker und Buchhändler*, Siebenbürgische Korrespondenzblatt, 1881, 1–4; 1882, 64–67; 1885, 72–74, 121–123; 1912, 119.

Nagyszombat

GÁRDONYI Albert, *18. századi nyomda felszerelési költségei*, MKSz, 1942, 52–54.

HAIMAN György–MUSZKA Erzsébet–BORSA Gedeon, *A nagyszombati jezsuita kollégium és az egyetemi nyomda leltára 1773*, Tanulmány és hasonmás, Bp., 1997.

IVÁNYI Béla–GÁRDONYI Albert, *A kir. magy. egyetemi nyomda története 1577–1927*, Bp., 1927.

KÁFER István, *Az egyetemi nyomda négyszáz éve 1577–1977*, Bp., 1977.

Nagyvárad

NAMÉNYI Lajos, *A nagyváradai nyomdászat története*, Bp., 1902.

SZELESTEI N. László, *Adatok a nagyváradai szemináriumi nyomda történetéhez*, MKSz, 1992, 275–284.

Pádé

KALAPIS Zoltán, *Betűk és képek. Művelődéstörténeti írások*, Újvidék, 1992, 5–27.

WIX Györgyné, *Egy „typographia privata”*, OSzK Évkönyve, 1965, 168–181.

Pápa

HORVÁTH József, *Fejezetek a pápai nyomdászat történetéből*, Veszprém, 1986.

Pécs

BORSY Károly, *A pécsi nyomdászat kezdetei*, Pécs, 1973.

NYAKAS Sarolta, *Az első pécsi nyomda története*, Pécs, 1934.

Pest

BÜKYNÉ HORVÁTH Mária, *A Landerer család és nyomdászati vállalkozásai*, MKSz, 1966, 10–27.

FITZ József, *Az utolsó vándornyomdász*, Könyvtáros, 1957, 461–464.

GÁRDONYI Albert, *A magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre*, Bp., 1917.

HOLL Béla, *Emlékezés Trattner Mátyás halálának 150. évfordulójára*, Magyar Grafika, 23(1979), 1, 60–63.

MARKOS Béla, *Pest-Buda nyomdái a 18. században*, Budapest, 10(1972), 8, 40–43.

Pozsony

- BÜKYNÉ HORVÁTH Mária, *A Landerer család és nyomdászati vállalkozásai*, MKSz, 1966, 10–27.
ECKER, Juraj, *Bratislavské tlačiarne od druhej polovice 18. storočia do konca prvej svetovej vojny*,
Kniha '88, 5–67.
MARKOS Béla, *Pest-Buda nyomdái a 18. században*, Budapest, 1972, 8, 40–47.

Puhó

- ČURLEJOVÁ, Anna, *Púchovská tlačiarne*, Kniha '81, 100–126.
SZIMONIDESZ Lajos, *Volt-e Puchón nyomda?* MKSz, 1943, 284–288.

Selmecbánya

- GINDL, Jozef–KOCHUTOVÁ, Olga, *Z minulosti kníhtlačiarstva v Banskej Štiavnici*, Kniha '88,
68–79.

Szombathely

- KUNTÁR Lajos, *Kétszáz éves Szombathely első nyomdája*, Vasi Szemle, 1987, 583–588.

Temesvár

- KRISCHAN, Alexander, *Das älteste Banater Drucker-Zeugnis vom Jahre 1771*, Deutsche
Forschungen in Ungarn, 1943, 260–263. (reprint: München, 1980.)
RAPA-BUICLIU, Dan, *Tiparituri Timisoarene, I, (1762–1830)*, Acta Musei Napocensis, 20, 1983,
803–814.

Újvidék

- BUDINSKI, Joakim, *Bibliografija publikacija novosadske stamparije Emanuila Jankoviča i njegovih naslednika 1790–1800*, Bibliotekar (Beograd), 29(1977), 306–313.

Vác

- HOLL Béla, *A kétszáz éves váci könyv (1772–1972)*, Bp., 1973.

Veszprém

- BÁNHIDI László, *A veszprémi nyomdászat két évszázada*, Veszprém, 1989.

Zsolna

- GULYÁS Pál, *A trencsén-zsolnai könyvnyomda*, MKSz, 1943, 118–123.

Külföldön megjelent magyar nyelvű könyvek a 17–18. században

A magyar könyvkultúra és művelődéstörténet korai századait végigkísérik az Európa különböző nyomdahelyein kiadott magyar nyelvű könyvek. Ezek száma ugyan csak töredéke a kézisajtó korában itthon megjelenteknek, jelentőségük azonban arányukat jóval meghaladja. A 16. század második negyedében azért készültek külföldön, hogy ilyen módon a hazai nyomda hiányát pótolják, majd különböző (tudományos, vallási, anyagi, nyomdatechnikai) megfontolások alapján jelent meg a magyar nyelvű könyvek egy része külföldön.

Az arányokat néhány számadat érzékelteti: a 16. században mintegy 80 magyar nyelvű vagy részben magyar nyelvű kiadvány jelent meg külföldön (ebből 30 bécsi nyomtatvány) a kb. 900 ma ismert, Magyarországon vagy magyar nyelven készült műből. A 17. században 400 magyar nyelvű könyv jelent meg külföldön (ebből bécsi 140) a ma ismert mintegy 5000-ból. A 18. században mai ismereteink szerint csak 360 magyar nyomtatvány készült külföldön (ebből 260 Bécsben) a mintegy 27 000 magyar vagy magyarországi nyomtatványból.

Attól kezdve, hogy a magyarországi és magyar nyelvű könyvnyomtatás a 16. század derekától kezdve folyamatossá vált, a külföldön megjelent magyar nyelvű könyvek szerepe nem olyan elsődleges ugyan, mint korábban volt, de jelentőségében továbbra sem elhanyagolható. A protestáns bibliák jelentős része ugyanis a továbbiakban is külföldön jelent meg, annak ellenére, hogy a 16–17. századi hazai nyomdák többsége protestáns kézben volt, és elvben semmi sem akadályozta protestáns bibliák kiadását.

A külföldi megjelentetés oka egyrészt, még Szenci Molnár Albert életében, az ő németországi tevékenységével magyarázható, majd a későbbiekben az igényesebb tudományos és nyomdászati kivitelezésre való törekvés, amelyet a hazai protestáns megrendelők inkább német vagy németalföldi műhelyektől reméltek. Kis formátumú, magánajtatosságra való biblia kinyomtatására egyetlen hazai nyomda sem volt alkalmas Tótfalusi Kis Miklós munkásságát megelőzően. Maga Tótfalusi is először Amsterdamban nyomtatta ki Bibliáját, a *Zsoltárokat* és az *Újtestamentumot*, idehaza csak a *Zsoltárokat* adta ki újra, három alkalommal. Szenci Molnár Albertnek nemcsak bibliafordítása jelent meg több ízben Németországban és Németalföldön, hanem imádságoskönyve, szótárai is, vagyis tudományos munkásságának legnagyobb része. Műveit Amsterdamban, Frankfurtban, Heidelbergben, Nürnbergben és Hanauban jelentette meg. Nürnbergben Wolfgang Endternél nemcsak Szenci Molnár Albert, hanem Comenius és Donatus többnyelvű (részben magyar) tankönyvei is napvilágot láttak.

A 17. század folyamán azonban a protestáns műveknél szinte nagyobb számban jelentek meg külföldön (elsősorban Bécsben) magyar nyelvű katolikus munkák. Ennek oka egyrészt a legtermékenyebb katolikus írók ausztriai (grazi, bécsi) munkásságával magyarázható, másrészt azzal, hogy a század első harmadában itthon több alkalommal is szünetelt a katolikus könyvkiadás, mert az egyház nyomda nélkül maradt. Pázmány Péter és Balásfi Tamás vitairatainak jelentős része Magyarországon kívül jelent meg, de a katolikus imádságoskönyvek közül a Kopcsányi Márton, Hajnal Mátyás, Vásárhelyi Gergely munkái is elsősorban, vagy első ízben Bécsben kerültek kiadásra.

A bécsi könyvkiadók közül a legtöbb magyar nyelvű művet a 17. század elején a Formica- és a Gelbhaar-műhely készítette, míg a század derekán a Cosmerovius és a Kürner cég. Ez utóbbiak tevékenysége ugyan már azokra az évekre esik, amikor Pozsonyban, sőt Nagyszombatban is működött katolikus nyomda, a magyar szerzők azonban előszeretettel adtak megbízásokat ezeknek a kiemelkedő színvonalon dolgozó bécsi officináknak, nemcsak vallásos, hanem történeti és szépirodalmi művek kiadására is. Így Cosmeroviusnál jelent meg Zrínyi Miklós *Adriai tengernek syrenája*, Listius László *Magyar Márs* és Pethő Gergely *Rövid magyar krónika* című műve. A bécsi magyar könyvkiadásnak egyéb hagyományai is voltak. Évtizedeken keresztül magyar nyelvű kalendárium is megjelent itt, előbb a Gelbhaar-műhelyben, majd utódánál, Kürnernél.

A 17. század egyetlen magyar könyvkiadója is Bécsben működött Ferenczffy Lőrinc királyi titkár személyében. Tevékenységét 31 kiadvány őrizte meg, amelyek közül néhányat később beszerzett tipográfiájával maga is nyomtatott.

A nagyszombati egyetemi nyomda fellendülésével párhuzamosan a bécsi magyar kiadványok fokozatos csökkenése figyelhető meg. Az 1670-es évektől egyre kevesebb magyar nyelvű művet adtak ki itt, 1675-től kezdve már magyar kalendáriumot sem. Az 1680-as években még Tarnóczy István imakönyve jelent meg egy-egy alkalommal, majd a Magyarország számára készült katolikus könyvek kiadását teljes egészében a nagyszombati egyetemi nyomda vette át.

A 18. századból korábban 430 külföldi magyar nyomtatványt tartott számon a hazai könyvészet. Ezek közül mintegy hetven (részben protestáns, részben politikai, egyházpolitikai) kiadványról bebizonyosodott, hogy megtévesztésül hamis külföldi kiadási hellyel nyugat-magyarországi nyomdában (Sopronban, Pozsonyban, Győrben stb.) készültek. Úgy látszik, hogy valójában szinte alig készült magyar nyelvű könyv Frankfurtban, Augsburgban, de Lipcsében és Jénában is igen kevés, holott könyvészetünk korábban ezeket – éppen a félrevezető impresszumok miatt – mint jelentős, magyar könyveket is kiadó nyomdahelyeket tartotta számon.

A 18. század folyamán mintegy 20 külföldi nyomdahelyen összesen 360, részben vagy egészben magyar nyelvű mű jelent meg, amely mennyiségileg jelentéktelennek mondható hazai könyvtermelésünk mellett. A külföldön (és ezen belül Bécsben) készült nyomdatermékek 60%-a 1781 és 1800 között készült. A legtermékenyebb külföldi magyar nyomdahely ekkoriban is Bécs volt, az összes külföldön megjelent magyar nyelvű könyvek 72%-ával. (Sorban utána Utrecht és Basel következett, a gyakran megjelentetett protestáns katekizmusoknak és bibliáknak köszönhetően.) A 18. századi külföldi bibliakiadások (a 17. századi gyakorlattól eltérően) a protestáns vallásgyakor-

lást korlátozó intézkedések miatt készültek az országon kívül. A legnagyobb számban, több alkalommal is megjelentek Baselban és Utrechtben, de más városokban is készült egy-egy kiadás. Az egyéb protestáns kegyességi művek tekintélyes része, amint már szó volt róla, nem külföldi, hanem hazai nyomtatványnak bizonyult a köteteken megtévesztésként feltüntetett idegen nyomdahely ellenére. A külföldi bibliakiadások példányszámukat tekintve sem elhanyagolhatók: az egyik utrechti protestáns bibliakiadás 8000, egy másik alkalommal 11 000 példányban készült. Ha átlagosan 5000-re tesszük a külföldön megjelent bibliák példányszámát, akkor az így forgalomba került bibliák száma a 18. században 130 000 körül van.

A század folyamán megjelent összes magyar nyelvű nyomtatványt tekintve is figyelemre méltó, hogy az utolsó harminc évben mennyire élen járt Bécs. A magyar nyelvű kiadványok terén Pozsony, Pest-Buda, Kolozsvár és Debrecen után, érdekes módon a többi hazai várost megelőzve következett Bécs. Ebben bizonyára a részben innen kiinduló magyar nemzeti irodalmi megújulásnak volt nagy szerepe.

Ajánlott irodalom

CSAPODI Csaba, *A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig*, MKSz, 1966, 10–27.

HOLL Béla, *Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a 17. század első feléből*, Bp., 1980.

MARKOS Béla, *Az 1712 és 1800 közötti magyar könyvtermelés adatai*, MKSz, 1971, 1–11.

PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, 1–4. köt., Bp., 1888–1892, és *Pótlások* 5–8. köt., Bp., 1971–1991.

Régi magyarországi nyomtatványok, 1–2., Bp., 1971–1983.

TRÓCSÁNYI Zoltán, *18. századi magyar könyveink olvasóközönsége*, MKSz, 1941, 22–37.

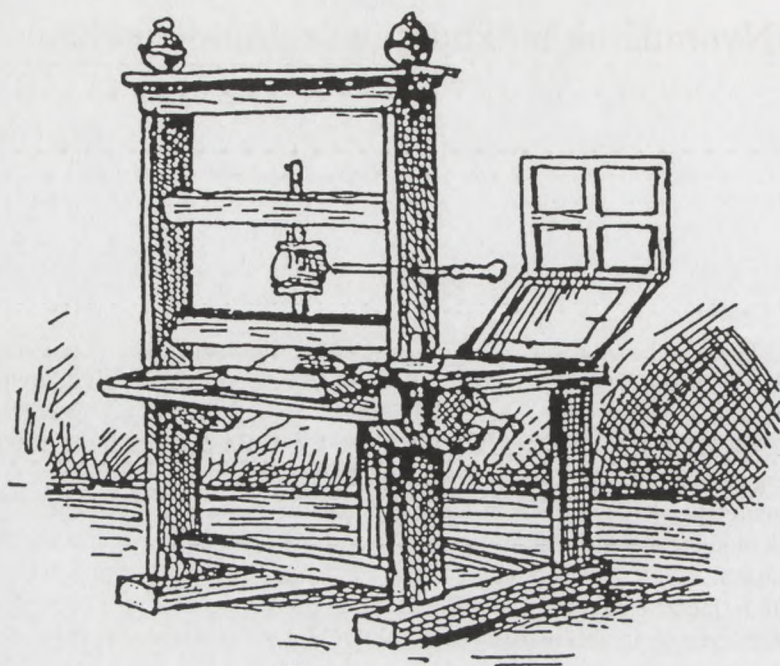
Nyomdánk működése a kézisajtó korában

Az öntött betűk felhasználásával szedett és sokszorosított szövegek, vagyis nyomtatványok 350 éven át kevés változtatással a német Johannes Gutenberg által kifejlesztett módon készültek. Metszett, festékezett felületek sokszorosítása útján már korábban is készültek rövidebb szövegek, képek, kártyák, ezek előállításánál azonban még nem a Gutenberg nevéhez fűződő nyomdatechnikát alkalmazták.

Gutenberg jelentősége abban áll, hogy nemcsak feltalálta a szövegek többszörösésének módját, hanem kialakított és kidolgozott egy egész mesterséget, annak számos apró fogásával együtt. A nyomdászat olyan mesterség, amelynek képviselői – éppen munkájuk természeténél fogva – általában megörökítették nevüket az általuk előállított műveken. Kevés olyan szakma van, amelynek több száz évre visszamenően ismerjük művelőit. Ugyanakkor talán egyetlen mesterség sem kapcsolódik bele a kor, az általános emberi élet annyiféle vonatkozásába, mint a nyomdászat. A nyomdásznak nagyon korán vállalkozóvá és kiadóvá kellett válnia. A mesterség ismereteket kívánt meg: technikai, irodalmi és művészeti ismereteken felül gazdasági tájékozottságot, munkaszervezést, a közéleti tényezők és események beható ismeretét is.

A könyvnyomtatás feltalálásának századában, vagyis a 15. században készült nyomtatványok az ősnymtatványok. Ezek az európai nyomdászat legkorábbi emlékei. A könyvnyomtatás feltalálásától (1450 körül) 1800-ig terjedő időszakot a hazai és nemzetközi szakirodalom egységesen a könyvnyomtatás kézműipari korszakának, más szóval a kézisajtó korának nevezi. A korszak záró éveként indokolt az 1800-as évet választani, minthogy a könyvkiadást és a könyv előállítását forradalmasító gépek és sokszorosítási eljárások ezekben az években jelentek meg. Technikatörténeti szempontból hangsúlyozandó, hogy az első papírt előállító gép (1799), az első betűöntő gép (1805) és az első gépi sajtó (1810) szinte pontosan ekkor kezdte meg működését. A későbbiekben, a polgári korszakban a nyomdatermékek előbb gőzzel, majd villannyal meghajtott géppel készültek. Éppen ezért az 1800-as év a régi könyvek ma már általánosan elfogadott záró éve, amelyet a könyvek külsejében bekövetkezett változás is indokol mint a gépi termelésre való áttérés velejárója. A kézisajtó korának 350 éve alatt viszont nem sok változás történt a könyvek előállítása terén, a gépek és a munka menete nagyjából megegyezett az ősnymtatványkorszakban rögződött renddel.

Ugyanez vonatkozik a korai magyarországi könyvnyomtatásra is. Hazai viszonyok között az a sajtóságos helyzet alakult ki, hogy a rendkívül korai első nyomda, Hess András ősnymdája (1472–1473), majd a második, az úgynevezett Confessionale ősnymdája (1477–1480) után fél századig nem működött Magyarországon nyomda.

64. A kézisajtó korának fa nyomtatóprése

A könyvnyomtatás 1529, majd 1539 utáni újraindulásától kezdve azonban egészen korszakunk végéig (és természetesen azután is) folyamatos volt.

Ha a korai hazai sajtók számukban és teljesítőképességükben el is maradtak a tőlünk nyugatabbra fekvő országokétól, a három részre szakadt ország nyelvi összetartozását nem utolsó sorban ezek a néha nagyon szerény nyomdák valósították és őrizték meg. A kézisajtó korának könyvei összességükben az 1800-ig megjelent magyar irodalmi, vallási és tudományos élet emlékei, amelyek a maguk sajátos módján egyúttal értékes kézműipari produktumok is.

A könyvkiadás és könyvnyomtatás szabad mesterség volt, tehát bárki, aki kellő anyagi erővel és szakismerettel rendelkezett, nyomdát állíthatott. Magyarországon a nyomdászok sohasem alkottak céheket, vagyis a nyomdászok létszámát nem korlátozták céhbeli kötöttségek. Elvileg bárhol letelepedhettek, egy helységben akár többen is. Letelepedésüknek a helybéli adottságok, munkalehetőségek, megrendelések és a fellelvőpiac szabott határt.

A könyvnyomtatás helyigényes és nagy beruházást igénylő mesterség volt, hiszen a nyomtatóeszközökön és a betűkön kívül a raktáron tartott nagy mennyiségű papírt, a kinyomtatott ívek szárítását, összerakását és végül a kész könyvek elhelyezését is biztosítani kellett. Sok külföldi ábrázolás maradt fenn a legkorábbi nyomdák belsejéről, és minden bizonnyal ilyen volt korai hazai műhelyeink berendezése is. Általában e képek középpontjában – és a műhelyek fő helyén – a fából készült, szőlőprésre emlékeztető sajtó állt. Fordítórúdja közvetlenül a csavarba volt beerősítve, tégelye pedig kemény-

fából készült. Fából készült fedőlap és keret egészítette ki a sajtót. A szedés befogadására szolgáló talpigát betolták a prés fedőlapja alá.

Ami a sajtó teljesítőképességét illeti, a tégelyt minden egyes nyomtatáskor a csavar segítségével kellett leszorítani, majd meglazítani. Legkorábbi műhelyeink félíves sajtóval dolgoztak, ez a munkát lassította. A félíves sajtó ugyanis azt jelentette, hogy a tégely kicsi volt, és az ívrétű formának csak a felét tudta befedni.

A kézműipari korból hazai sajtó nem maradt ránk, de nyugat-európai officinák, könyvmúzeumok berendezései közt 17. századi sajtók is szerepelnek. Maga a sajtó elve a kézműipari korszak folyamán szinte alig változott. A legfontosabb újítás, hogy a legnagyobb igénybevételnek kitett tégelyt, majd az orsót is a 16. századtól kezdve nem fából, hanem sárgarézéből vagy vasból állították elő. A sárospataki fejedelmi nyomda 1674. évi leltára szerint a nyomda mindkét sajtójának nemcsak a fundamentuma, hanem tégelye is rézből volt.

Míg 16. századi nyomdáinknak egy, ritkábban két sajtójuk volt (kivételnek számított a század legnagyobb nyomdai teljesítményének, a *Vizsolyi Bibliá*nak nyomtatásához igénybe vett, valószínűleg négy sajtó), a 17. században tipográfiáink általában két sajtóval dolgoztak. A 18. században nem ritkaság a három sajtó, mint a kolozsvári jezsuita akadémiai nyomda leltára tanúsítja (1774). A legnagyobb hazai műhelynek, a nagyszombati akadémiai nyomdának viszont ugyanekkor hat sajtója volt. E két utóbbi tipográfia leltára azt tanúsítja, hogy jól felszerelt 18. századi műhelyeinknek a könyvsajtókon kívül egy vagy két rézmetszetek sokszorosítására szolgáló nyomóprése is volt.

Míg a sajtók farészeit helyi mesteremberek is el tudták készíteni, a fémalkatrészek elkészítése már körülményesebb volt. Tótfalusi Kis Miklós is a 17. század végén kénytelen volt végül Bécsben megrendelni a kolozsvári sajtójához szükséges fém alkatrészeket.

A könyvnyomtatóműhely további berendezéséhez tartoztak lehetőleg a sajtó közelében azok a polcok vagy padkák, amelyeken a még üres és a már kinyomtatott íveket gyűjtötték. A sajtó felső gerendájába vert szögekre néhány mindig kéznél lévő szerszámot akasztottak, mint az ollót, tűt, ecsetet. Amikor nem volt használatban, fa tartókra akasztva függött a festékező labda. Ezzel kellett végigkenni a szedés felületét minden egyes nyomtatási művelet előtt. A sajtóval egy helyiségben álltak a szedőállványok, vagyis az állványokra helyezett szedőszekrények (latin kifejezéssel *casták*). Ilyen szedőállvány, illetve szekrény egyidejűleg több is kellett, sokszor húsz-harminc, minthogy a különböző betűtípusok külön-külön szedőszekrényben voltak elhelyezve. Már a legkorábbi ábrázolások is azt mutatják, hogy ez olyan faláda volt, amely – mint kéziszedés esetén manapság is – számos kis rekeszre volt osztva, és ebben tartották a nagybetűket, kisbetűket, írásjeleket és számjegyeket.

A könyvnyomtatásnak hazai, legkorábbi ábrázolása is ugyanilyen formában mutatja be a szedőszekrényt (Comenius *Orbis pictus*ának 1685. évi lőcsei kiadásában). A *casták*ban a betűk nem ábécérendben voltak elhelyezve, hanem úgy, hogy a leggyakoribb betűk estek leginkább a szedő keze ügyébe. Az egyes rekeszek nem is azonos méretűek, mert a leggyakoribb betűkből az átlagosnál többre volt szükség, ugyanakkor voltak ritkán előforduló betűk is. Minthogy a betűk gyakorisága nyelvenként változó, ezért némileg más volt a magyarországi vagy pl. a németalföldi szedőszekrények be-

osztása. Szemléletesen érzékelteti ezt a debreceni tipográfia szedőszekrény-beosztásának 1697-ből származó rajza, amelyen nagy- és kisbetűket, számjegyeket és speciális jeleket egyaránt feltüntettek. A legnagyobb számban igényelt betűk a legnagyobb rekeszekben és középen kaptak helyet. A szedő munkája volt, hogy ezekből a szedőszekrényekből a szedést összeállítsa, majd a nyomtatás után a betűket ugyanide visszaossa.

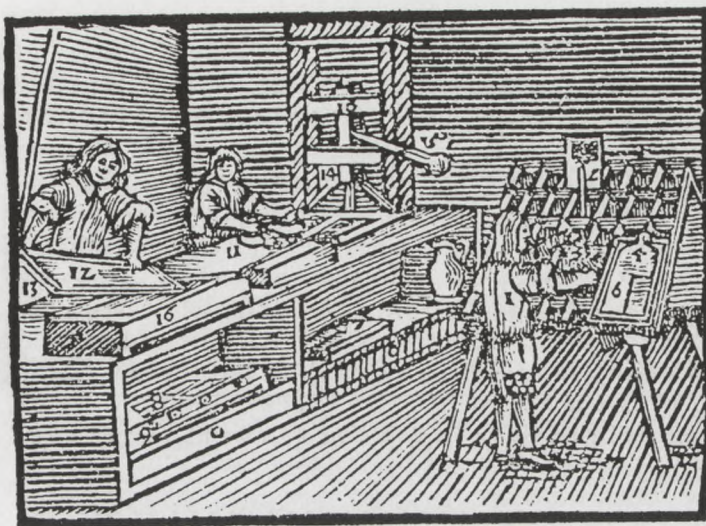
A nyomdai felszerelés minden korban nagy értéket képviselt. A továbbvándorló készletek ugyanakkor azt is bizonyítják, hogy e nyomdák nemcsak anyagi, hanem eszmei értéket is képviseltek. A kortársak számon tartották a műhelyeket és nem egyszer törekedtek gazdátlanra vált tipográfiák vagy felszerelések megszerzésére. Valószínűleg ilyen módon őrződtek meg még évtizedekig a megszűnt sárvár-újszigeti nyomda fametszetei, vagy a *Vizsolyi Bibliában* felhasznált egyes könyvdíszek is.

A nyomdák anyagi értékéről fennmaradtak korabeli adatok. Bornemisza Péter saját prédikációinak kinyomtatási költségét ezer forintnál többre irányozta elő, Telegdi Miklós a bécsi jezsuiták nyomdáját ezeröttszáz forinton vásárolta meg, amikor az első hazai katolikus nyomdát megalapította. További gyarapítása eredményeképpen Telegdi halála után a kamara azt állította, hogy Telegdi a nyomdára már ezer forintnál többet költött. A jóval jelentéktelenebb nagyszebeni nyomdát 1595-ben a városi tanács 300 forintért engedte át a nyomdásznak, míg Debrecen város tanácsa a városi tipográfia felszerelését 1630-ban csak 150 forintra, erősen elkoptatott betűkészletét pedig 50 forintra becsülte. Ezzel szemben Bethlen Miklós önéletírásából tudjuk, hogy az 1702-ben elhunyt Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájának vételárát 3000 forintban állapította meg a református egyház tanácsa. Kérdés, hogy ebben a betűöntőműhely ára is benne volt-e. A pozsonyi Royer-nyomdát 1750-ben Royer Ferenc Antal a kiadványraktárral és az elhelyezésére szolgáló házrésszel együtt 11 000 forintért adta el.

A hazai nyomdák többsége a századok folyamán készen vásárolt, öntött nyomdai betűkkel dolgozott, ezeket pedig vagy külföldön újonnan vásárolták, vagy megszűnő nyomdák felszerelését szerezték meg. Kevés hazai nyomda rendelkezett az ólombetűk előállításához szükséges matricával, így csak a műhelyek kisebb részében folyt betűöntés az elkoptott betűk kicserélése vagy pótlása céljából. A nyomdák számára legszükségesebb betűöntési munkákat nálunk gyakran külföldről érkező vándor betűöntők végezték el.

Nálunk gyakori jelenség volt a betűkészletek vándorlása: megszűnő tipográfiák felszerelése bekerült más nyomdákba, és ott még évtizedekig tovább használták. Térségünkben nem ritkák a kis változtatásokkal száz évnél is tovább használt felszerelések vagy felszerelésrészek. Bár az egyes nyomdák betűkészlete igen eltérő volt, mégis megállapítható, hogy 16. századi nyomdáink jelentős része is nyolc-tízféle betűtípussal volt felszerelve, és az egyes betűfajtákból rendelkezésre álló betűmennyiség több mászát tett ki.

A régi nyomdákban a betűállományt kiegészítették a fametszetű díszes kezdőbetűk, az iniciais különböző méretekben, címlapkeretek és egyéb könyvdíszek és a fémről öntött nyomdai cifrák. Ezeket a díszeket is vagy készen vásárolták, vagy a nyomdával kapcsolatban álló fametszők keze munkái. A díszes kezdőbetűket és egyéb könyvdíszeket méret szerint külön tartották: minden méretből teljes ábécére volt szük-

65. A „nyomda” címszó szemléltető ábrája
(Comenius, *Orbis Pictus*, Lócse, 1685)

ség. Szinte minden nyomda felszereléséhez naptárjelek is tartoztak, amelyek a kalendáriumok nyomtatásához kellettek.

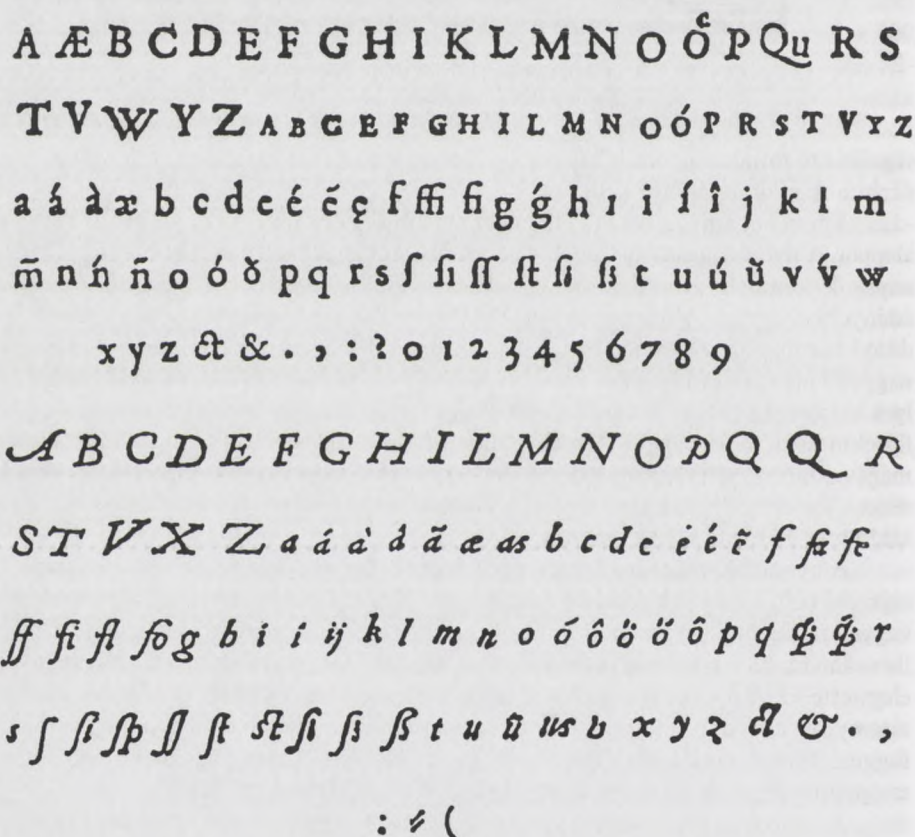
A festéket a nyomdászok általában maguk állították elő saját, jól bevált receptjük alapján. A nyomdafesték fő összetevője a tisztított lámpakorom és a lenolaj volt. Ezek az anyagok korabeli nyomdáink leltáraiban is mindig szerepelnek, a szükséges főzőedényekkel együtt. A nagyszombati, 1773. évi leltár arról számol be, hogy három hordónyi korom volt a nyomda birtokában. A nyomdák egyszerre hosszabb időre elegendő, nagyobb mennyiségű festéket főztek. A festékfőzés a szabadban történt, gyakran ünnepélyes külsőségek között. Ha az olaj már eléggé forrott, belekeverték a kormot, majd a kész festékmasszát sima kőlapra kenték. Tótfalusi Kis Miklós erre a célra a Németalföldről magával hozott márványlapot használta. Erről a kő- vagy márványlapról vitték át a festéket a festékező labdák segítségével a sajtóba emelt szedésre. E festéklabdák bőrből készültek, és lószőrrel voltak tömve.

A nyomdák működtetésének egyik legköltségesebb feltétele a nyomtatópapír beszerzése volt, amely sok gonddal és költséggel járt, különösen, ha távoli papírmalomból vagy kereskedőtől (gyakran külföldről) kellett vásárolni. Nagy nyereség volt a tipográfia számára, ha a közelben papírmalom működött, amely elsősorban a helyi igényeket elégítette ki. A nyomdák rendkívül nagy papírfogyasztók voltak. A felhasznált papírmennyiség a kiadott művek számától, formátumától, terjedelmétől és példányszámától függött. Műhelyeink tehát a folyamatos papírellátás érdekében nagy mennyiségű nyomtatópapírt tartottak raktáron, amelyet rizmában és bálában mértek.

Az első munkafolyamat a szedés volt, amelyet egy vagy több szedőlegény végzett úgy, hogy a szedőszekrényre helyezett kézirat alapján az egyik kezében tartott szedővasba csipesszel szedegette az egyes betűket. A betűket tükörkép gyanánt, hátulról

kezdvé sorakoztatta a szedővasba, majd ha egy-egy sorral elkészült, azt vakanyaggal kiegyengette, vagyis kizárta. Az így kizárt sorokat a szedő a szedőhajóra helyezte. Amikor a szedőhajóra rakott sorok száma elérte a kellő mennyiséget, vagyis készen volt egy hasáb (egy lapnyi szöveg) szedése, akkor a szedő zsinaggal szorosan körülkötözte, nehogy a szedés átemelésekor széthulljon. Ha egy könyvön több szedő is dolgozott egyidejűleg, akkor egy-egy szedő előre meghatározott szedésrészleteket szedett ki.

Amikor a szedő elkészült munkájával, a szöveghasábokról ideiglenes levonatot készítettek, amelyet a korrektor kijavított. A korrektori tisztelet 16. századi tudós nyomdásaink maguk végezték, tehát a tulajdonos korrektúrázott, aki egyúttal gyakran a kinyomtatandó mű szerzője is volt egy személyben. Ha a nyomda élén szakképzett nyomdász állt, akkor a korrektúrát rendszerint maguk a szerzők végezték, ha elérhető közel-ségben voltak. Nem volt ritka, hogy a nyomdász azért költözött műhelyével másik helységbe, hogy a kinyomtatandó mű szerzőjének közelében legyen. Példa erre Hoffhalter Rafael, aki Kulcsár György prédikációinak kinyomtatása alkalmából a prédiká-

66. A Vizsolyi Biblia antikva és kurzív betűi (Vizsoly, 1590)

A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	V	X	Y	Z
A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	V	X	Y	Z
1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	J	U											
ä	ë	ï	ö	ü	ñ	ε	ſ	ó	ú	/												
ā	ē	ī	ō	ū		ε																

Anno 1697 Die 16te. Az Uj Gyűjteménynek a Császári-jegyzőnek a Debreceni Nyomda irodájában

U	E	A	H	H	H	S		t	u	r	v	s	j	y	z	x	u
α	α	A	H	H	H	S										?	!
1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	p	q	r	s	t	u	v	w
Q	U		b	c	a	#	d	g	h	f	j	k	l	m	n	o	p

A Debreceni Császári-jegyzőnek a Császári-jegyzőnek a Debreceni Nyomda irodájában

67. A debreceni nyomda szedőszekrényeinek beosztása (1697)

tor lakóhelyére, Alsólindvára költözött. Még a 17. század végén is történt hasonló eset, amikor a Bethlen Farkas nagyszabású, latin nyelvű történeti művét sajtó alá rendező Bethlen Elek lakóhelyére, Keresdre költöztették a kolozsvári tipográfia egy részét. Leggyakrabban azonban a szerző távolléte esetén a korrektori tisztet a nyomda vezetője (faktora) látta el. A korrektúrát gyakran bízta helyi vagy szomszédos egyházak lelkészeire, szerzetesekre, helybeli iskolák tanáira. Nem tudni, hogy 18. századi nyomdánk tartottak-e külön korrektort. Az egyetlen nyomda, amelyről biztosan tudni, hogy hivatásos korrektorai voltak, a nagyszombati. Itt 1773-ban három korrektor dolgozott.

A már kézírással kijavított levonat visszakerült a szedőhöz, aki elvégezte a szükséges javításokat, betűcserét a szedésben. Több 16. századi nyomdából maradtak fenn olyan, gyakran könyvtáblából kiáztatott töredékek, amelyeken korrektúrajelek találhatók. A legtöbbet a kolozsvári Heltai-műhelyből ismerjük, de előkerült Káldi György bibliafordításának részlete is saját korrektúrajeleivel és a *Vizsolyi Biblia* szedésrészlete is.

Mielőtt a kiszedett és már korrektúrázott, kijavított szöveg sajtó alá került volna, a nyomtatandó ívet betördelték, szakszóval kilőtték. Ez technikailag úgy történt, hogy a korrigált hasáboakat egy sima asztallapon a könyv formátumának (4, 8 stb.) megfelelő részekre osztották. Összeállították az ív első lapjára, majd a hátára nyomtatandó hasáboakat úgy, hogy hajtogatás után a kinyomtatott szövegrészek megfelelő sorrendben következzenek. Ez igen sarkalatos művelet volt, és különösen bonyolult a kis formátumú, tehát többszörösen hajtogatandó és vágandó ívek esetében. A korabeli nyomdászt azonban úgynevezett kilövési táblázatok segítették ebben a munkájában, amelyek mindegyik formátum helyes kilövését megadták. Ennek ellenére a nyomdai selejtek nem kis része éppen a hibásan kilőtt nyomtatványokból származik. Amikor a szedő összeállította az ív egyik felére kerülő szöveghasáboakat, akkor azokat szorosan formába

zárta, vagyis csavarokra járó fa- vagy vaskeretekbe tette. Ugyanezt a papír másik felére kerülő szövegrészekkel is elvégezték. Megjegyzendő, hogy korszakunk nagy részében a nyomdászt nem annyira a könyvek lapszámozása, amely csak a 17. században kezdett állandósulni, hanem inkább az ív- vagy más néven a füzetjelzés (az egyes lapok alján betűk és számok kombinációja) igazította el az egyes lapok sorrendjét illetően.

A formába zárt szedést ráhelyezték a sajtó talyigájának keményfa vagy fém alapjára. A szedés beemelésekor gyakran megtörtént, hogy a szedésből egy-két betű kiesett, és ezek pótlása során gyakran keletkezett sajtóhiba. Ha ezt menet közben kijavították, akkor egyes példányokon hibásan, másokon helyesen szerepel valamely szöveg. Így változatok jöttek létre, amelyek szedése csak részben eltérő. Mindez természetesen csak ugyanazon kiadvány több példányának összevetéséből állapítható meg.

A következő művelet a szedés festékezése volt. A nyomdafestéket a festékezőlabdával kenték a szedés felületére. A festékeezést természetesen minden egyes lenyomat előtt meg kellett ismételni, vagyis a nyomtatvány mindegyik lapjának és valamennyi példányának nyomtatásakor. A kézisajtó korában a betűk kímélése érdekében, és azért, hogy a merev papír jól ráfeküdjék a szedésre, a nyomtatópapírt előbb benedvesítették, majd a sajtó fedelére helyezték, amely a szedésre ráhajtható volt, és csuklóra járt. Hogy a könyv szedéstükrei pontosan fedjék egymást, a papírt a kereten arányosan elhelyezett szögekre tűzték fel. A papírral borított, befestékezett szedést a sajtó tégelye alá tolták, és a nyomótalpat a fordítórúd segítségével a papírra hirtelen mozdulattal rányomták. A papíron így megjelent a szedés megfestékezett betűinek képe. Ezzel a művelettel történt meg a nyomtatás.

E mozzanatokat valamennyi példány esetében és a papír mindkét felén el kellett végezni. Ha a műhelyben csak egy sajtó volt, akkor az egy nap alatt végzett nyomások száma nemigen lehetett több ötszáznál. Ennél többször ezt a műveletet egy sajtóval nem lehetett elvégezni tízórás munkanap alatt.

Amikor a kellő számú példány kinyomtatásával elkészültek, a már feleslegessé vált szedést szétszötták, hogy a betűkkel új szöveget lehessen szedni. Ennek elvégzése szintén a szedő dolga volt, és majdnem ugyanolyan figyelmet igényelt, mint maga a szedés. Ez alkalommal ugyanis a szedésben szereplő betűket a szedőszekrény megfelelő rekeszeibe kellett visszaosztani, lehetőleg hiba nélkül, mindegyiket a maga helyére. A helytelen visszaosztás ugyanis a következő szedésnél sajtóhibákat eredményezett, hiszen a szedő a sor összeállításánál nem nézett meg minden egyes betűt, hanem csak azt figyelte, hogy a kívánt betűt a megfelelő rekeszből vegye ki. Azt, hogy helyesen vagy tótágast áll a betű, azt a betű törzsén található rovátka alapján tudta ellenőrizni.

Egy-egy betűszedő óránként átlagosan 2000 betű kiszedésére volt képes. A nyomdák átlagteljesítményét károsan befolyásolta a betűkészlet szegényessége is. Tótfalusi Kis Miklós panaszolta, hogy ha egy-két napig távol volt a nyomdától, és így nem végezhette el a szedéssel párhuzamosan a korrektúrát, máris megakadt a munka, mert kevés volt a betű. Korabeli műhelyeink tehát nem hagyták állni a kész szedéseket, hanem nyomtatás után a szedést szinte azonnal szétszedték és visszaosztották. Vagyis, ha a betűkészlet nem volt elég bőséges, akkor hiába volt a nyomdának több sajtója, a kevés betű hátráltatta a gyors munkát.

A kézisajtó korszakában egy sajtóhoz általában két főnyi személyzetet kellett számítani, valamint egy szedőt. Több sajtó esetében a sajtót kezelő és a szedést végző személyek száma megsokszorozódott. Minthogy a nyomtatványokon a faktor vagy a nyomdatulajdonos nevén kívül más nyomdai alkalmazotté általában nem olvasható, így a legkorábbi időkben, egyéb korabeli forrás híján ezek nevét csak kivételesen ismerjük. De hogy Heltai Gáspárnál és Bornemisza Péternél is többen dolgoztak, arra bizonyíték, hogy Heltai 1572-ben megemlékezik nyomtatószolgáiról, és 1578-ban Bornemisza is hivatkozik nyomtatólegényeire. A gyulafehérvári fejedelmi nyomdában az 1630-ból fennmaradt nyomdai útmutatás négy nyomdászmeister nevét említi, a szolgákról nem szólva. A debreceni nyomdáról a 18. század elejéről ismeretes, hogy a faktoron kívül két legényt foglalkoztatott. Ezzel szemben Landerer János Mihály pozsonyi műhelyében, amely a nagyszombati egyetemi nyomda után az egyik legnagyobb hazai üzem volt, 1770-ben tizenkét legény dolgozott, és még kettő a betűöntődjében. Majdnem ugyanakkor (1773) a nagyszombati egyetemi nyomdának tíz gépmestere, vagyis nyomtatója és nyolc szedője volt. A legények mellett a szakképzettséget nem igénylő egyéb munkákat kisegítők és inasok végezték.

A nyomdákban az elkészült könyvek nem kötve, hanem krúdában (azaz nyersen, csak füzetekbe hajtogatva) kerültek forgalomba, és a könyvkereskedő vagy könyvkötő készített a könyv számára a megrendelők és vásárlók igényeinek megfelelően egyszerűbb vagy díszesebb kötést. Még azok a nyomdák sem kötöttek be minden kinyomtatott példányt, ahol könyvkötőműhely (compactoria) is tartozott a tipográfiához.

Ajánlott irodalom

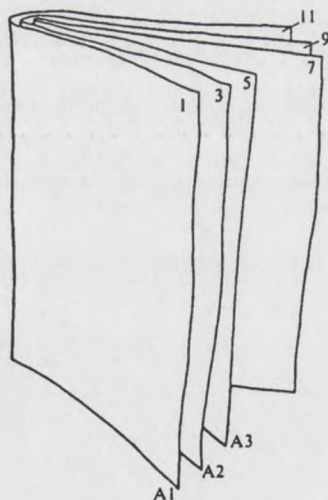
- PUSZTAI Ferenc, *Nyomdászati enciklopédia*, Bp., 1902.
 NOVÁK László, *A nyomdászat története*, 1–7. köt., Bp., 1927–1929.
Nyomdászati lexikon, szerk. BIRÓ Miklós, KERTÉSZ Árpád, NOVÁK László, Bp., 1936.
Nyomdászatunk ötszáz esztendeje, szerk. NOVÁK László, Bp., 1940.
 GULYÁS Pál, *A könyv sorsa Magyarországon*, II., Bp., 1961.
 BENDA Kálmán–IRINYI Károly, *A négyszáz éves debreceni nyomda*, Bp., 1961.
 TÓTH Samu, *A nyomtatott betű*, Bukarest, 1969.
 HAIMAN György–MUSZKA Erzsébet–BORSA Gedeon, *A nagyszombati jezsuita kollégium és az egyetemi nyomda leltára, 1773*, Bp., 1997.

A könyvnyomtatás kapcsolata más mesterségekkel és kézművesiparokkal

A régi könyv megjelenési formájában olyan kézművesipari úton előállított termék, amely többféle alkotóelemből tevődik össze. Magán hordozza a kor kézművesiparának és stílusának jellemző sajátosságait nemcsak összességében, hanem elemeiben is. A papír, a betű, a nyomtatás, a könyvdísz és illusztráció, valamint a kötés mind a maga korának jellegzetességeit hordozza. E korszak könyvnyomtatását nem lehet a könyv olyan alkotóelemei nélkül alaposabban tanulmányozni, mint a korabeli papír és annak gyártása, vagy a könyvek kötése. Ide tartozik még a könyv legelvontabb elemének, a betűnek mint a szöveg közvetítőjének művészi megalkotása és sokszorozása.

Papírmalmok – papírkészítés

Több más tényező mellett a könyvnyomtatás a kézírással szemben éppen azért tudott olyan gyorsan tért hódítani, mert viszonylag olcsó alapanyaggal dolgozott. Ez az új anyag, amelyet mindenekelőtt írás céljára használtak, az idők folyamán egyre inkább kiszorította az iratkészítésből a korábban sokáig uralkodó pergament. Olcsósága mellett további nagy előnye volt hajtogathatósága. A könyvnyomtatást megelőzően a legnagyobb hazai papírfogyasztó a királyi kancellária volt, és a későbbiekben is általában

68. A könyvek alapelemét alkotó füzet, ez esetben három ívből összerakva

az igazgatás-ügyvitel. A papírnak azonban egyéb hasznosítási területei is voltak: ezt alkalmazták sok esetben üveg helyett lámpásokhoz, ablaktáblák befedéséhez, egészen a 17. század elejéig, emellett puskatöltéshez, fojtáshoz is.

A 15. századi nyomtatványok (ősnymtatványok) korában az állati eredetű pergamén és a növényi eredetű papír még párhuzamosan szolgált mint a nyomtatás felülete. E két írásfelület aránya azonban már a kezdetektől az olcsóbb és nagy mennyiségben előállítható papír javára dőlt el.

Az új alapanyagot készítő papírmalmok Európában már a 12–13. században működni kezdtek. Az Európában használatos papír, úgy, ahogyan azt az arabok meghonosították (a keletiektől eltérően), főleg textil alapú, ami a minőséget és a tartósságot nagy mértékben fokozta. Az európai papírkészítés alapanyaga évszázadokon át az akkor viszonylagos bőségben rendelkezésre álló rongy volt (len vagy kender), amelyet a papírmalmokban igen sok tiszta víz felhasználásával dolgoztak fel. A papírgyártás tehát egyúttal igen vízigényes művelet is volt. Minthogy a vízre mint hajtóerőre is szükség volt, a malmokat lehetőség szerint gyors folyású patakok, folyók mellé telepítették. A 19. századig a vízkeréken kívül más erőgép nem állt rendelkezésre, ezért a papírmalmok telepítése egyes helyekre korlátozódott. A 17. században a papír alapanyagául szolgáló rongy a háborús idők és az általános elszegényedés miatt megfogyatkozott. Később pedig a papírfogyasztás sokszorozódott meg annyira, hogy a rongy termelődése azzal alig tudott lépést tartani (1 kg papír előállításához több mint 2 kg rongy kellett).

A papírmalmokban az összegyűjtött rongyot válogatták, tisztították, mosták és apróra vágták. Ezután mésztejben áztatással vagy rothasztással igyekeztek a cellulózszálakat szétválasztani. Az előbbi hat hónapig, az utóbbi 8–18 napig tartott. Az így létrejött pépet fél napig, de néha akár három napig is zúzták, majd naponta átforgatva 2–4 hétig állni hagyták. Ezután ismét örölték és a legvégén mésszel, illetve színezékekkel kezelték. A kész anyagot a merítőkádban vízzel hígították és állandóan keverték, hogy ne ülepedjék le. Ebből a pépből merítőszítával kiemelték egy ívre valót, és rázással víztelenítették. Az elemi szálak ekkor egymásba fonódva nemezelődésnek indultak: a szitán lapot alkottak. Így létrejött a még mindig nagy víztartalmú papírv. Ezután nemezelőrétegek között többször is préselték, majd kötélre akasztva szárították az egyes íveket. A végén simítókövel dörzsölték, vagy íveként négyszer-ötször sulykolták.

Bár a papírgyártás munkamenete nem sokat változott a kézműipari korszakban, bizonyos újítás a technológiában mégis történt: az 1670-es évek táján bevezetett hollandi örlő, amely a rongy zúzását gyorsította és egyszerűsítette (a művelet így napok helyett csak órákat vett igénybe). Ennek a gépnek a beiktatása fokozta a malmok termelékenységét, és az idők folyamán romló papírminőséget is javította.

A kézzel merített papír széle jellegzetesen egyenetlen. Minősége a mai papírnál összehasonlíthatatlanul jobb, hiszen a 15. századi ősnymtatványok papírja lényegében semmi elváltozást sem mutat a mai napig. A papírmalmok a 16. század elejétől mindig legalább kétféle papírt gyártottak: más volt az írópapír és más a nyomtatópapír. Ezek abban különböztek egymástól, hogy a nyomtatópapírhoz kevesebb enyvet adtak, mint az írópapírhoz, sőt az utóbbit a 17. századtól kezdve egyáltalán nem enyvezték (a tinta és a nyomdafesték összetétele is más, tehát különbözőképpen szívódtak be a papírba).

A malmok a papírt az araboktól átvett ötös számrendszer érvényesítésével Európa-szerte egységes csomagolásban hozták forgalomba. 25 ívből állt egy konc, míg 20 konc, azaz 500 ív tett ki egy rizsmát. Tíz rizsmát, azaz 5000 ívet tartalmazott egy bála (volt azonban 24 íves konc is, ez utóbbi az írópapír egysége, az előbbi a nyomtatópapír). A rizsmát becsomagolták és címkét ragasztottak rá, amelyen a papírt előállító malom fametszetes cégjegye (rizsmacímke vagy rizsmafedél) volt látható.

Minthogy a papírt merítőszita segítségével emelték ki a kádból, ennek mérete meghatározta a kész papírért. Ez ugyan szinte malmonként változott, de a gazdaságosság és a kezelhetőség mégis bizonyos határok közé szorította a sziták és ezzel az ívek méretét. A 16–18. századi hazai papírok túlnyomórészt kis- és közép méretűek voltak, vagyis kb. 30×40 és kb. 35×50 centiméteresek. A 18. század közepétől a nyomdai felhasználás súlypontja hazánkban a korábbi kisebb méretektől fokozatosan a nagyobbak felé tolódott el. Ugyanez a jelenség a tőlünk nyugatabbra fekvő országokban már több évtizeddel korábban megkezdődött.

A papírkészítés legfontosabb eszköze a merítőszita, amely merev fakeretre feszített rézhuzalok fonadékából áll. A téglalap alakú szita rövidebb oldalával párhuzamosan futottak a ritkásabban elhelyezett merevítők, míg a hosszanti oldallal párhuzamosan a sűrűn húzódó bordák. A ritkább merevítők és a sűrűbb bordák együtt alkotják a bordázatot. Erre erősítették a papír minőségét vagy a malmot jelölő, többnyire ugyancsak rézhuzalból hajlítgatott vonalas alakot, esetleg betűket, számokat. A merítés után a szita huzalai felett a rostok valamivel ritkábbak, vagyis a papír ott vékonyabb lett, mint másutt. Az így készült papírt a világosság felé tartva a szita lenyomata áttetszőbb, ez a bordázat, a megkülönböztető ábra pedig, amely szintén áttetszőbb,

69. A papírméretés művelete

70. A znióváráljai I. papírmalom vízjele 1712-ből, kicsinyítve

a vízjel, vagy más szóval vízjegy. A vízjel a malom szimbóluma, esetleg a tulajdonos címere, mintegy mesterjegy.

Minthogy a vízjel a merítőszita lenyomata, így nyomon követi annak esetleges változásait. A merítőszitákat a gazdaságos termelés érdekében általában párokban használták. Élettartamuk a nagyfokú elhasználódás következtében viszonylag rövid volt: 600–800 rizsma vagyis 300 000–400 000 ív elkészülése után elkoptak, márpedig egy átlagos malom évi teljesítménye ennek kb. a kétszerese volt. Általában fél évi használat után tehát új merítőszitákat készítettek. Ennek a kézi előállítás miatt szinte szükségszerűen kissé eltérő vízjele időhatárok közé szoríthatja a papírmalom termékeit. A nyomtatott könyvekben azonban a vízjel sokkal nehezebben vizsgálható, mint a hajtogatás és fűzés nélküli iratokban. Az ugyanis a negyedréti alakú kiadványoknál a fűzésbe kerül, így nehezen hozzáférhető, míg az ennél kisebb formátumú könyveknel a könyvkötő nem ritkán le is vágta a lapszélel együtt. Mindezekkel a nehézségekkel együtt is a vízjel a régi könyvek (és természetesen iratok) egyik jellemző sajátossága, amely a nyomtatópapír származási helyét és idejét is meghatározhatja.

A nyomdák mindig is a legnagyobb papírfogyasztók közé tartoztak. Már a legelső hazai nyomtatványhoz, a *Chronica Hungarorum*hoz (1473) az ország akkori éves papírfogyasztásának kb. egyötödére volt szükség (vagyis két bálára, ha a *Chronica* példányszámaként a kikövetkeztetett 200–240-et fogadjuk el). A gyakorlat azt mutatja, hogy a korai hazai kiadványok többségében a vízjel nem egyforma, sőt sokszor ugyanannak a nyomtatott ívnek más és más példányában is egymástól eltérő lehet. Ennek számos magyarázata van. Kis forgalmú piacon, papírinséges időkben nem lehetett a könyv előállításához szükséges teljes papírmennyiséget egyetlen forrásból és egyetlen fajtából beszerezni. Így különösen a kevésbé módos nyomdászoknak több helyről kellett megvásárolniuk kiadványaik alapanyagát. Ezért előfordulhat, hogy egyetlen nyomtatványban akár tucatnyi különböző vízjelű papír található.

A papír már a legkorábbi időktől kezdve lehetőséget nyújtott különleges, bibliofil igények kielégítésére is. A leggyakoribb megoldás az volt, hogy ugyanazt a nyom-

tatványt nemcsak nyomópapíron, hanem kisebb példányszámban írópapíron is közreadták. Ez a gyakorlat nálunk is jól ismert volt. A viszonylag drága, üresen hagyott papírfelület is a luxus bizonyítékául szolgált.

Mint különlegességet, a nyomdák néha színezett papírt is használtak. Nálunk inkább csak a 18. század utolsó évtizedeitől kezdve jött divatba a kék papír (a papíralapanyagot indigóval színezték). Ritkább volt a lila vagy rózsaszínű papír, de ennek használatára is akad példa hazánkban: 1799-ben a kassai Landerer-nyomda rózsaszín papírra nyomta azt az előfizetési felhívást, amely a Rózsaszín gyűjtemény című regénysorozatot hirdette.

Az igényesebb nyomdászok azon igyekeztek, hogy megszüntessék a merített papír bordázottságát, amely a szép nyomtatást kedvezőtlenül befolyásolta. A rézhálóra felvarrt, finom textillel kiegészített, úgynevezett velinszita nem hagyott nyomot a papíron. A vízjelek hajtogatott huzalát azonban erre a szitára is felvarrhatták. Az ilyen egyenletes, bordázat nélküli papír, amely igen erős és szép, átnézete pedig felhős, Európában ugyan már a 18. század derekán megjelent, de nálunk ez a velinpapír csak a 19. század húszas éveitől kezdve volt forgalomban.

Hazai papírmalmaink csak a könyvnyomtatás újraindulása után létesültek, először Erdélyben 1546-ban, majd Felső-Magyarországon. A legkorábbi a lőcsei papírmalom volt, ennek azonban csak teljes pusztulásáról, leégéséről maradt fenn adat, 1530-ból. Bár a nyomdák számára a közeli papírbeszerzés mindig elsődleges fontosságú volt, és ezért azok, illetve a városok helybeli papírmalmok létesítését szorgalmazták, e malmok általában nem tudták fedezni a nyomdák szükségleteit. A viszonylag későn meginduló hazai papírkészítés ugyanis még meglehetősen szerény könyvnyomtatásunk igényeit sem tudta kielégíteni. A hazai műhelyek ezért kénytelenek voltak külföldről származó, a szállítás miatt még drágább papírra is dolgozni. A 16. században inkább Lengyelországból és Csehországból, majd fokozódó mértékben Ausztriából szereztek be a nyomtatópapírt.

Az erdélyi nyomdák igyekeztek papírból önellátásra berendezkedni, ezért létesült a három 16. századi erdélyi malom: a brassói, a kolozsvári és a szebeni. A Brassóban és Szebenben készült papír egy része azután a Kárpátokon túli területekre is eljutott, Moldvába és Havasalföldre.

Heltai Gáspár Kolozsvárott akkor létesítette papírmalmát, amikor hozzáfogott nagyszabású kiadói tevékenységéhez. A papírmalmokat azonban általában nem csupán egyetlen nyomda szükségleteire alapozták. Heltai ugyanabban az évben, amikor nyomdája felújításához hozzáfogott (1560), megkezdte a papírmalom tervezését is. Ehhez, akárcsak a közel húsz évvel korábban létesült brassói malomhoz, Krakkóból kellett mestereket hozatni. A malom 1564 tavaszán már állt a Szamos mellett, és ugyanebben az évben a gyulafehérvári fejedelmi kancellária már kolozsvári papírt is használt.

Számítások szerint Heltai papírmalma a kolozsvári szükségleteknek kb. 35-40 százalékát fedezte, és így mellette forgalomban voltak a szebeni és brassói papírok, sőt külföldi, németországi eredetű papír is. Néhány számadat érzékelteti a nyomdák papírigényét: egy nagyobb 16. századi hazai nyomdának, pl. éppen a Heltai-műhelynek évi papírszükséglete 100 rizsma körül lehetett. A kiadványok sokasodásával és a példányszám növekedésével a 18. század végére hasonló nagyságrendű hazai nyomda

(pl. a debreceni) papírigénye ennek tízszerese, vagyis elérte az évi 1000 rizsmát. Az egyik legnagyobb hazai papírmalom a Túróc vármegyei znióváraljai volt, amely 1656-ban létesült, és évente kb. 1500 rizsmát termelt. Ez a malom a nagyszombati egyetem tulajdonában volt, innen látták el papírral az egyetemet és annak rendkívül gyorsan fejlődő nyomdáját. Az akkori munkamenet mellett egy kb. három legényt foglalkoztató malomban óránként kb. 180–200 ívet tudtak meríteni, vagyis napi hat rizsmát (évi 250 munkanappal számolva). Ez felel meg kb. évi 1500 rizsma előállításának.

A 17. század folyamán Erdélyen kívül is egymás után létesültek papírmalmok a gyorsfolyású vizek mellett. Így jött létre többek között a lőcsei Brewer-nyomdát is ellátó teplici (1613 körül), a Pálffy család által alapított, hosszú életű bazini, vagy a már említett znióváraljai papírmalom. Erdélyben 1600-ra mind a három korábbi malom elpusztult, ezért a 17. század során újabbak épültek, többségükben fejedelmi alapításként (mint a lámkeréki, enyedi, gyulafehérvári malom), nyilvánvalóan részben a fejedelmi nyomdaalapítások kiszolgálására.

A 18. században már a Dunántúlon is több papírmalom működött, és a külföldtől való függőség a papírellátás tekintetében jelentősen csökkent. A kezdetektől a 18. század végéig Magyarország területéről ma 125 hosszabb-rövidebb ideig működő papírmalom ismeretes. A 18. század közepétől kezdve folyamatosan állandó gondot jelentett, hogy papírkészítésünk fejlődésével párhuzamosan növekedett a rongyhiány. Különösen a finom lenvászon rongy számított hiánycikknek. Ez az ellentmondás azután a kézműipari papírgyártás egész korszakát végigkísérte hazánkban.

Betűmetszés – betűöntés – betűminták

A nyomdabetű rajzának közvetlen elődjét a reneszánsz kézírás-betűben lehet megtalálni. A reneszánsz kódexek betűi két rokon és szerkezetükben mégis különböző betűcsaládot kapcsolnak össze: a tollírásban kialakult szövegbetűt, a minuszkulát, vagyis kisbetűt, és a régi Róma kőbe vésett feliratairól átvett kezdőbetűt, a kapitálist (majuszkulát), vagyis nagybetűt. A reneszánsz antikvában a vonalak és betűtalpak legömbölyített sarokban való találkozása a kőbevéssett kapitálisból származik, míg a kis felső kezdővonal ferde iránya a ferdén tartott, vágott hegyű toll félreismerhetetlen nyomát őrzi. Ugyanennek a betűnek már a 15. század végére kialakult a kurzív formája is, ahol a betűk enyhén jobbra dőlnek. A német nyelvterületen a textúra-írásból a fraktúr és a kissé kerekesebb, de szintén tört vonalakból álló schwabachi betű fejlődött ki. A 16. század elejére tehát a latin betűs írásnak és nyomdabetűnek a fenti változatai egymás

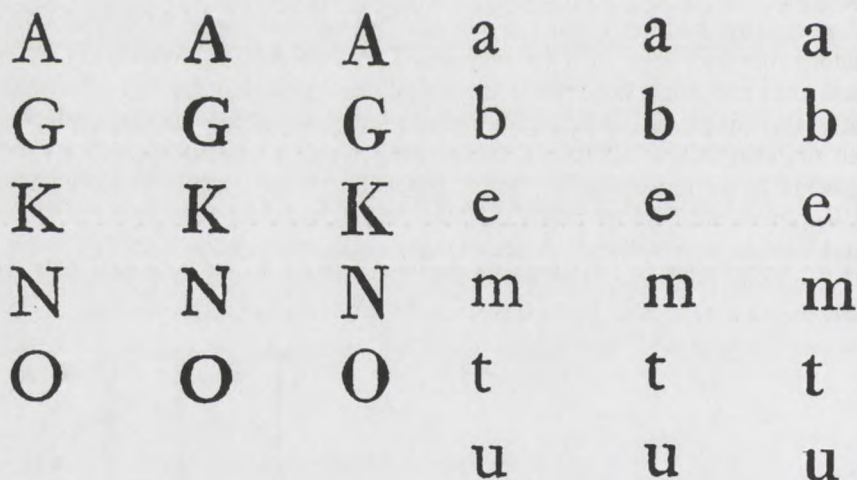
71. A véső és a toll nyoma
a reneszánsz antikva alakjában

mellett éltek: egyes területeken és egyes nemzetek könyvnyomtatásában vagy a fraktúr vagy az antikva használata került előtérbe.

A reneszánsz antikvára és a kurzívra a 17. századi barokk stílus jelentős hatást gyakorolt. E század végén jelent meg a nyomdászatban a hollandi stílusú, vagy más néven átmeneti betű, amely, mint neve is mutatja, átmenetet jelentett a reneszánsz és a kifejlett klasszicista betű között. A reneszánsz betű őrizte a kézírásból származó sajátosságokat: vagyis a kisbetű kezdő és befejező vonalai ferdék, ahogy a ferdén tartott toll adja, a kerek betűknek a tengelye ugyancsak ferde. A hollandi vagy átmeneti betűk – amely a barokk kor betűje – alakjában a tollvonásokat őrző formajegyek fokozatosan szabályosabbá válását lehet megfigyelni, a ferde tengelyű kerek betűk belseje közelít a függőlegeshez, a betűtálpak alig gömbölyítettek, a tollvonások jellegű ferde kezdővonalak alig hangsúlyozottak. E folyamat befejezésekképpen a klasszicista antikvánál a tollvonásból származó kezdő és befejező vonalak kiegyenesednek, a ferde tengelyű kerek betűk függőlegessé válnak. A betűtálpak egyenes vonallá változnak, a betűk vékony vonalai erősen elvékonyodnak, míg a vastagok jóval vastagabbá válnak. A kifejlett klasszicista betű a 18. század végének és a 19. század elejének jellemző könyvbetűje. Megjelenésével a reneszánsz betű vész és író toll nyomát őrző sajátosságai fokozatosan elmaradtak majd eltűntek, és kialakult a klasszicista antikva. Ezzel le is zárult a tipográfia klasszikusnak nevezhető korszaka.

A korai nyomdákat a betűk választéka, formája és minősége különböztette meg egymástól. Minden nyomdának többféle méretű (fokozatú) betűje volt antikvából és kurzívból is. Régi nyomdászaink a sorokat gyakran ornamentális kezdőbetűkkel (iniciálékkal) kezdték. Ez utóbbiak divatja végigkísérte a kézműipari könyv korszakát, legfeljebb stílusuk változott. Átmeneti háttérbeszorulásuk a rokokó könyv korszakában következett be, amikor viszont a változatos rajzú díszbetűk jöttek divatba.

72. Reneszánsz, átmeneti és klasszicista betűformák.
A középső oszlopban Tótfalusi Kis Miklós betűi

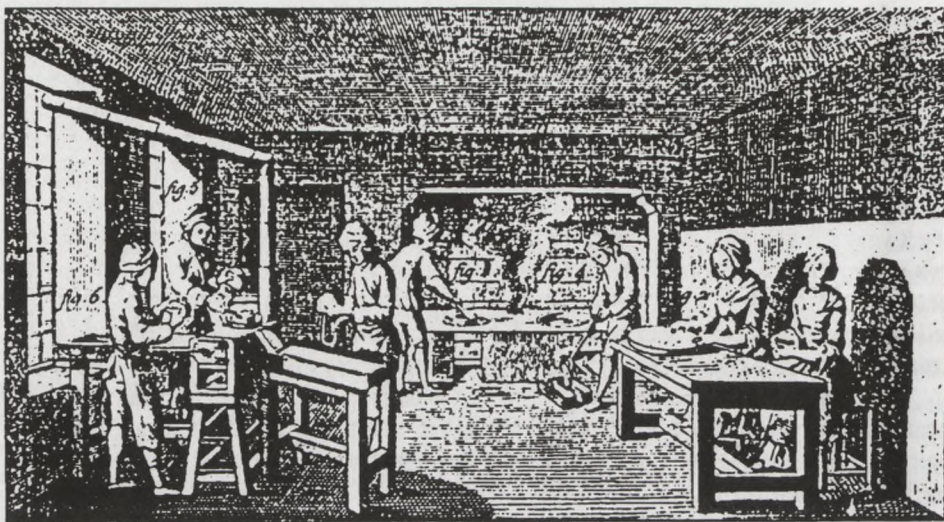
Magyarországon némi kezdeti ingadozás után az antikva betű vált általánossá magyar nyelvű szövegek nyomtatásánál. Ez a gyakorlat már az 1560-as évekre rögződött, nem utolsósorban a kolozsvári Heltai-nyomda kiadványainak köszönhetően. A magyar szöveg és magyar betű különleges technikai problémája az ékezetekben rejlik. Számítások szerint a magyar szedésben átlagosan minden hatodik betű ékezetes. Régi nyomdászainknak az *ö* és *ü* betű technikai megoldása okozta a legtöbb gondot, és egyúttal a legváltozatosabb megoldásokra adott alkalmat, különösen, ha a hangok rövidségét vagy hosszúságát is ki akarták fejezni. Az *ö* és *ü* betű jelölését a régi magyar könyvek nagyobb részében az *o*, illetve *u* betű fölé helyezett apró, álló vagy fekvő *e* ékezetbetűvel oldották meg, kisebb részben a *ma* is használt két pontos változattal. Ennél is jellegzetesebb az egyetlen más nyelv által sem használt *ő* és *ű* betű megoldása. A 18. század folyamán a két pontos, illetve két vesszős megoldás vált mind általánosabbá.

Ha a legkorábbi magyar nyelven nyomtatott könyvtől 1800-ig áttekintjük a magyar nyelvű nyomtatványokban használt betűket, megállapíthatjuk, hogy a 16. században használt mintegy 160 féle jellel szemben a 18. században már csak úgy hatvan félért használtak. Az átmenetet a 17. század képviselte, amikor kb. 120 különféle betűt használtak a magyarországi nyomdászok magyar szövegek szedésére. Ezek között még nagy számban voltak ligatúrák (azonos betűtestre öntött, egymással összekötött két vagy több betű). A 17. század folyamán tehát a betűkészletekben egyfajta egységesítésnek és egyszerűsítésnek vagyunk tanúi – ez nyilván a helyesírás egységessé válásával is összefügg –, amely azután korszakunk végéig, 1800-ig általánosan jellemző irányzattá vált. Szinte észrevétlenül tűntek el feleslegesnek ítélt betűk és betűkapcsolatok.

A nyomda betűkészlete alapvető fontosságú volt, hiszen a kész könyvön végül is ennek a képe jelent meg. A kézisajtó korában a betűk sokszorosításának Johannes Gutenberg által kifejlesztett eljárása érvényesült, vagyis a könyvnyomtatás alapanyaga a *patrica* és *matrica* alapján öntés útján sokszorosított ólombetű volt. A 16. században már mindez több munkafolyamatot, több szakmát jelentett: a nyomdászok ritka kivétellel nem foglalkoztak *patricák* készítésével (vagyis betűmetszéssel), de még betűöntéssel sem.

Eleinte vésnökök és fémművesek, ötvösök foglalkoztak a betűk metszésével, majd a specializálódás során betűmetszők végezték ezt a művészi igényű munkát. A betűmetszők rendkívül kemény fémből egyéni rajzú betűket véstek. Egy-egy betűmetsző mester az ábécé betűiből csak egyetlen, egyedi betűt (*patricát*) készített. Ennek készítéséhez különleges szaktudásra, művészi adottságra volt szükség. Egy-egy betűsor különféle számú betűt foglalt magában: a kimetszendő antikvák száma Tótfalusi Kis Miklós idejében átlagosan (kis- és nagybetűkkel, jelekkel, számokkal együtt) 137–142 jel volt, a kurzív sorozatok 117–134 jelet tartalmaztak, a fraktúr betűsorozatok kevesebbet, általában 117 jelet.

A betűmetszésnek és a betűöntésnek kezdeti technikája – mert éppen a betű sokszorosításának ez a technikája az újszerű és korszakalkotó Gutenberg találmányában – jóformán a múlt század elejéig alig változott. Egyszerű eszközöket használó kézi művelet volt mindkettő. A betűmetsző által megalkotott *patrica* alapján minden egyes betűből kemény fémötvözetű betűnegatívok, azaz *matricák* készültek. Ezek a *patrica* mélylenyomatai. Míg a *patrica* egyedi darab volt, addig *matricából* több is készülhetett.

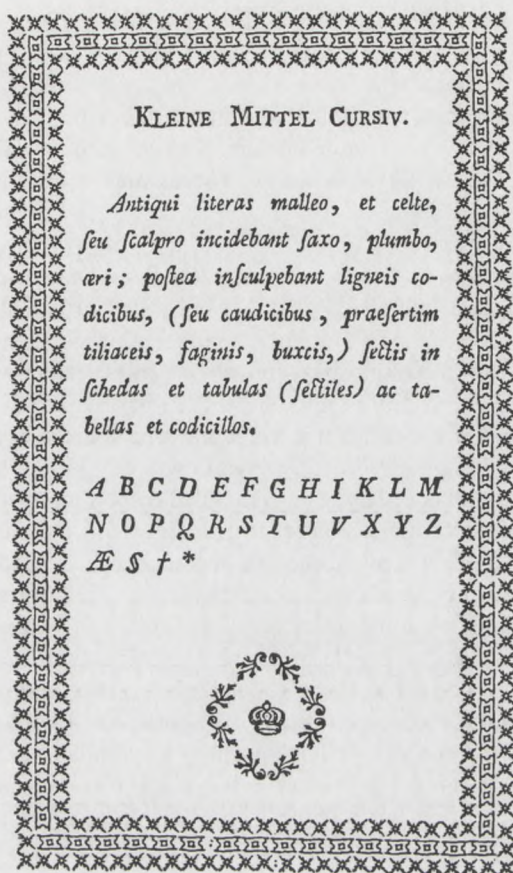

73. Betűöntő és fémolvasztó műhely képe 1750 körül a Diderot-enciklopédiából

Majd a matrica segítségével került sor a tulajdonképpeni nyomdai betűk, az ólombetűk gyakorlatilag szinte korlátlan számban történő öntésére. Ennek eszköze a könnyen kezelhető, viszonylag kicsiny öntőműszer volt, szinte változatlan formában a kézisajtó egész korszakában. A könyvnyomtatás gyors térhódításának és szinte tökéletes technikai megvalósításának egyik igen fontos tényezője éppen ez a kis eszköz volt.

Az öntőműszer két fém derékszögből áll, amelyeknek egyik szára az öntendő betű testmérete magasságának felel meg. Szembefordítva és egymáshoz viszonyítva elcsúsztatva e két rész körülhatárolja a betűtest helyét. Az így kialakult tér egyik nyitott oldalához kellett illeszteni a matricát, képével a nyílás felé. Az öntés a matricával ellentétes, nyitott oldalról történt, egy kanál olvadt fém befolyatásával. A betűfém a matricánál jóval lágyabb, ólomalapú fémötvözet. Öntéskor a betűtesten kis fém nyúlvány keletkezett, amelyet a kész betűről le kell törni és a helyét simára csiszolni. Ismételt öntéskor a matricának a szerszámba illesztésével pontosan visszaáll az indulási helyzet. Így egymás után pontosan azonos méretű és formájú betűket lehetett önteni, a gyakorlott mesterek óránként 200–400 darabot is elkészítettek. A betűöntőműszer egyszerűségét és használhatóságát jól mutatja, hogy 350 évig szinte változatlan formában alkalmazták.

Maga az öntőműszer tehát igen egyszerű volt, mégsem folyamodhattak betűöntéshez minden korai nyomdász, ha egyes ólombetűi elkoptak. Ehhez ugyanis a nem olcsó matrica is kellett, amely pedig korai hazai nyomdáink legtöbbjének nem volt, minthogy készen vásárolták ólombetűiket. Az ideális munkaszervezés valóban az volt, ahogyan Tótfalusi Kis Miklós tervezte nyomdáját, hogy amint a szedő észrevette, hogy a keze alatt nemsokára elfogy egy betű, a szomszédos betűöntő-műhelyben máris öntik a szükséges mennyiséget.

74. Részlet a pozsonyi Landerer 1770-es betűmintakönyvéből, kicsinyítve

Bár hazai nyomdáink túlnyomó többségében nem folyt sem betűmetszés, sem betűöntés, néhány nyomdászunk kitanulta ezeket a mesterségeket is. Tótfalusi Kis Miklós Amsterdamban sajátította el nemcsak a nyomdászat, hanem a betűöntés és betűmetszés művészetét is. Betűmetsző tevékenységével európai hírnévre tett szert. Nemcsak saját magának, hanem megrendelésre is készített latin és egzotikus (héber, grúz, örmény) betűket. Teljes betűcsaládokat metszett, amelyeknél a különböző fokozatú antikva és kurzív típusok tökéletes összhangban voltak egymással. Ma már ismeretes, hogy a sokáig világszerte Janson betűmetszőnek tulajdonított, és ezért róla elnevezett szép átmeneti betűeknek ő volt a metszője. Visszatérve Erdélybe, az 1690-es évek elején a kolozsvári református egyház nyomdáját saját metszésű és öntésű betűkkel szerelte fel, bár kénytelenségből a korábbi kolozsvári nyomdák régi betűivel is kellett dolgoznia. Külön fusoriát, azaz betűöntőműhelyt is berendezett, ahol más nyomdák számára is készített betűket, így a szebeni nyomdának. Tárgyalásokat folytatót a debreceni városi nyomdával is új típusok készítése ügyében.

Kassai Pál 17. századi debreceni nyomdász 1685-ben egyik megrendelőjéhez írt levelében említette, hogy nem lévén elegendő betűje, maga vésett és öntött újakat. Nem tudni azonban, hogy hol tanulta a betűmetszést, mert míg a másik debreceni nyomdásznak, Töltési Istvánnak németalföldi tanulmányútjáról pontos tudomásunk van, addig Kassairól ilyen adat nem áll rendelkezésre. Képzett betűmetsző volt a 18. században a kolozsvári Páldi Székely István is, aki latin betűk mellett cirill betűsorozatokat is készített.

A 18. század utolsó harmadának tanult betűmetszője volt Kaprontzai Nyerges Ádám, aki a nyomdászatot, betűöntést és -metszést Bécsben, az udvari nyomdában sajátította el Josef Kurzböcknél (1772–1775). Még bécsi tartózkodása idején Mária Terézia Kaprontzaira bízta a trieszti örmény nyomda felújítását, amelyet ő a helyszínen el is végzett. 1777-ben került Kolozsvárra, ahol eleinte mint rézmetsző, majd mint a református kollégiumi nyomda faktora működött. 1785-ben alapította meg saját marosvásárhelyi nyomdáját, amelynek alapját az általa megvásárolt egykori nagyenyedi műhely szolgáltatta. A Budára költözött Egyetemi nyomda 1798-tól kezdve alkalmazta betűmetszőként az ugyancsak erdélyi és ugyancsak Bécsben tanult Bikfalvi Falka Sámuel, akinek szép metszésű klasszicista betűit az Egyetemi nyomda 19. század eleji nyomtatványain látni. A debreceni rézmetsző diákok között is akadt, aki egész betűsorozatokat metszett, mint Eröss Gábor, aki 1800 körül betűíró mintalapot is közzétett.

A kézisajtó korának hazai nyomtatványait áttekintve és felszerelésüket rekonstruálva bizonyosnak látszik, hogy jóval kevesebb nyomdánk volt matricával is felszerelve, mint azt korábban gondolták. Vagyis matrica hiányában nem volt lehetőségük a betűk átöntésére, újraöntésére vagy egyes betűk pótlására. Ebből következik hazai 16–17. századi tipográfiáinknak az a jellemzője, hogy a nyomdák a betűket hosszú ideig egyre kopottabb, elmosódottabb formában is használták, ha új betű vásárlására nem volt módjuk. Az újraöntés nem sokat segített a betűkészleten abban az esetben, ha voltak ugyan matricái egy műhelynek, de már azok is elhasználódtak. A használat következtében elkopott matricákból homályos körvonalú betűket lehetett csak önteni, és az így készült ólombetűkkel szép, tiszta nyomtatást nem lehetett elérni.

Nyomdáink többsége a századok folyamán készen vásárolt öntött betűkkel dolgozott, ezeket pedig külföldön vásárolták. A hazai nyomdák betűkészletének beszerzési forrásai a századok folyamán változtak: ősnymondásaink Itáliából szereztek betűiket, a 16. század folyamán leginkább Bécsből vagy Lengyelországból, a 17. században Németországból vagy Németalföldről, míg a 18. században vagy a bécsi Trattner-től, vagy hazai betűöntőktől, illetve betűöntéssel is foglalkozó nyomdáktól (mint a nagyszombati egyetemi vagy a pozsonyi Landerer-nyomda).

A külföldről beszerzett betűkkel a hazai nyomdászoknak gyakran támadtak nehézségeik, egyrészt azért, mert bizonyos ékezetes betűk, amelyekre a magyar szövegek nyomtatásánál szükség lett volna, nem szerepeltek a külföldről vásárolt betűsorozatokban. Ezeket nyomdászaink nem egyszer maguk igazították a magyar ékezetek alakjára. A másik nehézség abból adódott, hogy nyelvenként eltérő az egyes betűk előfordulásának gyakorisága, tehát pl. más a latin nyelv betűigénye és más a magyaré. A betűöntőknek a gyakoribb nyelvekhez külön öntőcédulájuk volt, amelynek alapján az egyes betűkből kívánt mennyiséget kiöntötték. Készen vett, külföldről származó

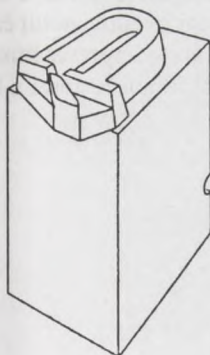
Wie, und wem ist die Geburt Johann
des Taufers verkündiget
worden?

Als die von Gott verheißene, und
von den Propheten voraesagte
Ankunft des Welterlösers sich
näherte, mußte zuerst Johannes der Täu-
fer, und Vorläufer Jesu Christi geboren
werden. Zacharias, ein Priester, opferte
eben das Rauchwerk im Tempel, da ihm
der Engel Gabriel erschien, und sagte: daß
Elisabeth, seine schon betagte Gemahlinn,
2 2 ihm

75. Schwabacher és fraktúr betűkből szedett szöveg
a pesti J. G. Lettner egyik nyomtatványában (1786)

betűsorozatoknál tehát a magyar nyomdász egyes betűkből nem talált elegendő mennyiséget. A hazai nyomdák betűinek felfrissítését gyakran vándorló betűöntők végezték, vagy a nyomda saját matricáival, vagy a magukkal hozottakkal. Ilyen vándor betűöntők működéséről a 16. századtól egészen a 18. század elejéig vannak adataink.

Nyomdáink betűkészlete többnyire antikva, kurzív, fraktúr és schwabachi típusokból állt. A két első minden egyes magyarországi nyomdában megtalálható volt, a további betűfajták megléte vagy választéka azonban attól függött, hogy a nyomda milyen közönség számára milyen nyelvű könyveket adott ki (pl. német vagy cseh nyelvű szövegekhez fraktúr vagy schwabachi betűre volt szükség). Nyomdáink egy részének felszereléséből azonban nem hiányzott a görög, sőt a héber betű sem, a gyulafehérvári fejedelmi nyomda pedig már a 17. század közepén cirill betűs román könyveket is tudott nyomtatni. Később mások is (pl. a nagyszombati, kolozsvári, a budai Egyetemi nyomda – nem beszélve az erre szakosodott műhelyekről, mint a szebeni Fülöp, vagy a brassói Coresi tipográfiaja).

76. Magyar ékezetes betű képe a betűtesten

REGIUM HUNGARI- CUM.

77. A 18. század utolsó harmadának kedvelt díszbetűi

A nyomda lényege a betű, és ha a nyomdabetűnek olyasfajta egyediségéről nem lehet is szó, mint a kézírásnál, mégis bizonyos határok között fel lehet ismerni egyrészt alkotójukat, másrészt a nyomdát, ahol használatban voltak. Egy-egy nyomda felszereléséről a legpontosabb képet természetesen a saját betűminta- vagy betűminta-könyv adja. A betűminta- vagy mintakönyvek megjelentetésének célja mindig is a nyomda betűállományának ismertetése volt, megrendelések reményében. Ugyanilyen céllal jelentek meg később a betűöntők mintakönyvei is. A legkorábbi hazai vonatkozású betűminta, Salomon Sulzeré, a 16. század végéről való. A 17. századból nemcsak Tótfalusi két (egy nagyrészt latin betűs és egy grúz betűs) mintalapja ismeretes, hanem egy 1630-as évekből származó mintakönyv is Ferenczffy Lőrinc bécsi magyar könyvkiadó betűiről. A betűminta-könyvek fénykora azonban nálunk is a 18. század: ebből a korszakból tucatnyi mintakönyv maradt fenn, nagyjából nyomdászoktól, de egy betűöntőtől is. Bár a betűk szabványosítása csak később történt meg, a betűk méretét és alakját Európa-szerte általánosan használt, egyezményes kifejezésekkel jelölték: pl. *Kleine tertia antiqua*, *Grosse mittel antiqua*, *Kleine cicero cursiv* stb. A mintalapokon vagy mintakönyvekben a nyomdászok ezekkel a megjelölésekkel és egy-egy szöveg-minta segítségével mutatták be mesterségbeli tudásukat, és a nyomdájukban vagy betűöntődjükben rendelkezésre álló betűket és öntött nyomdai cifrákat.

A kéziszajtó korában a nyomdák felszerelése a betűk és díszítőelemek sajátos, csak arra a bizonyos nyomdára jellemző együttesét alkották. A régi nyomdák felszerelése – rendszeresen összegyűjtve mindazt, ami akár betű, akár dísz formájában a kiadványokon nyomdafestéket kapott – rekonstruálható. Egy-egy régi nyomda betűi és díszítőelemei jellegzetességüknél fogva támpontot adnak a hiányos impresszumú, vagy csontkán fennmaradt könyvek meghatározásához, és jól használható forrásai a könyvtörténeti kutatásoknak.

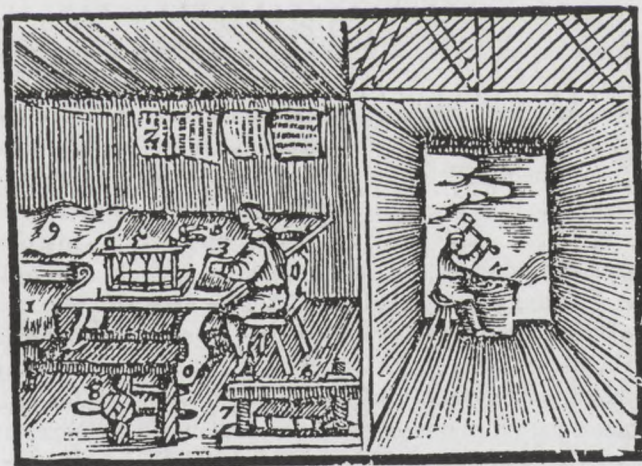
Könyvkötés – hazai könyvkötők

Ahogy a nyomtatással a könyvtermelés megnőtt, a kéziratosság korszakához képest jóval több lett a bekötni való könyv, többen foglalkoztak könyvkötéssel. Korábban a veretes díszkötések elsősorban az ötvösművészet és az elefántcsontfaragás remekei voltak, kevésbé a könyvkötő művészeté. A könyvkötő feladata itt csupán annyi volt, hogy a fatáblákat a könyvtesthez erősítse. A könyvnyomtatás korára a bőrkötés vált általánossá. A könyvkötő tehetsége és művészete ezeken érvényesült igazán.

A korai nyomdákban a könyvek részben nyers ívekben, részben fűzve, papírkötésben és csak igen kis részben bőrbe kötve kerültek forgalomba. A kötések vagy a nyomdákhoz kapcsolatos műhelyekben készültek, vagy önálló, függetlenül dolgozó könyvkötőmesterek készítették azokat. A nyomda bizományosai révén, akik leggyakrabban egyúttal könyvkötőmesterek voltak, a vásárlók általában már kötve vásárolták a könyvet. Leginkább ezek a könyvkötő-könyvkereskedők terjesztették a könyveket, rendszeresen látogatva a vásárokat és egyes távolabb fekvő, nyomdával nem rendelkező városokat és falvakat.

Maga az a tény, hogy számos korai nyomdászunk könyvkötőként kezdte, majd nyomdásszá képezte magát, vagy nyomdatulajdonos lett, valamint hogy több nyomdánk mellett „compactoria”, azaz kötetstet is működött, mutatja, hogy e két mesterség milyen sok szállal kapcsolódott egymáshoz.

A 17. századi kassai tipográfusok közül többen is könyvkötők voltak eredetileg, akárcsak Effmurdtt Jakab, a gyulafehérvári fejedelmi nyomda későbbi vezetője, vagy a debreceni városi nyomdának több 17. századi irányítója is, így Fodorik Menyhért és Töltési István. Kolozsvárott Abrugi Györgyről ismeretes, hogy könyvkötő is volt, míg Veresegyházi Szentyel Mihály, Apafi Mihály fejedelem idejében a kolozsvári református egyház nyomdása korábban Nagybányán volt könyvkötő.

78. A „könyvkötő” címszó szemléltető ábrája, kicsinyítve
(Comenius, *Orbis Pictus*, Lőcse, 1685)

A legkorábbi adat, amely hazai könyvkötők felszereléséről fennmaradt, az 1583-ban elhunyt Gallen János kassai könyvkötőmester hagyatéki leltára, amelynek alapján foglalatot lehet alkotni a korabeli könyvkötőműhelyek berendezéséről. A hagyatékban találtak két füzőállványt, 11 könyvprést és két gyalut: ezek képviselték a nagyobb berendezési tárgyakat. Az eszközök és kellékek között felsoroltak 10 sárgarézbe véselt bélyegzőt, könyvekre való nagyobb és kisebb zárat és csatokat, aranyfüstlemezt, görgetőket, simítóvasat és fémbetűket. Ezenkívül egy téglyet, három csomag zsinórt és könyvkötészethez szükséges apróbb vasszerszámokat, köztük sulykot, végül a könyvtáblákhoz használatos deszkákat. A sárospataki nyomda mellett működő könyvkötészetnek száz évvel később igen hasonló szerszámai voltak.

Ahogy a 16. századból, úgy a 17. századból is csak egyetlen (szintén felső-magyarországi) könyvkötőnek ismerjük részletes hagyatéki leltárát. Ez pedig a lőcsei Georg Steinhübel könyvkötő és könyvárus, akinek 1699-ből származó leltára arról ad képet, hogy a különböző igényeknek és kiadványtípusoknak megfelelően milyen kötésben árusította a könyveket. Minthogy a leltárt olyan sorrendben vették fel, ahogy a könyvek álltak a polcon, a leltározók előbb felvették az aranyozott könyveket (amelyek között bőr- és bársonykötésűek voltak), majd a nem aranyozott könyvek következtek. Ezeket papírkötésben, vagy csak fűzve tárolták. A leltár árat is közöl: látható, hogy az aranyozás, a kötés anyaga és a könyv mérete jelentősen befolyásolta a könyv árát. Érdekes, hogy a kötéshez szükséges, még fel nem használt alapanyagok között ott szerepel a „beírt pergamén” is, amelyet másodlagos felhasználásként könyvek kötésére használtak. Valóban számos 16–17. századi nyomtatvány maradt fenn középkori kéziratból származó pergamenkötésben. A könyvkötéshez használt anyagok készlete tartalmazott még Steinhübelnél különféle bőroket, kordovánt, borjúbőrt, disznóbőrt, papír könyvfedelet, falemezt: mindezen anyagok összértéke a leltározók szerint 173 forint volt. A könyvkereskedő-könyvkötő könyvkészletének elemzése azt mutatta, hogy a díszesen bekötött könyvek mindegyike vallásos mű, reprezentatív külsővel, míg a mindennapi használatra szánt könyvek, pl. az iskolakönyvek kivétel nélkül papírkötésűek. Georg Steinhübel nem az egyetlen könyvkötő volt ekkor Lőcsén, de kétségtelenül a legnagyobb készlettel, igényesen összeválogatott könyvek bekötésével és árusításával foglalkozott.

A kézműves korszak könyvkötő mesterségéről, munkájáról a korai könyvkötőcéhek szabályai adnak képet. Magyarországon a könyvkötők a 17. század közepe óta alkottak céheket, először csak Felső-Magyarországon, majd a 19. század végéig az egész országban. A könyvkötő mesterség jellegzetes, több generációs szakma volt, gyakran a család tagjai a könyvszakma különböző rokon ágaiban tevékenykedtek. Más céhekhez képest a magyarországi könyvkötők viszonylag későn alakult, ennek oka egyrészt az lehetett, hogy munkájukkal nem létfontosságú szükségletet elégítettek ki. Késői szerveződésük másik oka a könyvnyomdászattal való szoros kapcsolatukban kereshető, amely utóbbi nálunk sohasem működött céhes keretekben. De a könyvkötő céhek létrejötte összefüggött a könyvkereskedelemmel is, amelynek nálunk önállóan szintén nem voltak céhei. E három rokon szakma közül a könyvkötőknél mutatkozott a legnagyobb konkurencia. Számuk a nyomdászokét és könyvkereskedőkéit mindig messze meghaladta. Ennek oka abban rejlett, hogy ezt a mesterséget viszonylag kis tőkével is lehetett folytatni, szemben a másik kettővel.

A 16–19. század folyamán Magyarországról több mint 2000 könyvkötő tevékenysége ismert. Közülük kb. felének volt kapcsolata céhekkel, vagy céhtag volt. Főleg a nagyobb városokban alakultak meg a céhek, általában a városi tanács jóváhagyásával. Az első, 17. századi könyvkötőcéh nálunk a pozsonyi (1658), amely egyúttal a legnépesebb is volt. Ezt követte a nagyszombati, majd sorban a felső-magyarországi városok többségében létrejöttek. Ismeretes a kassai könyvkötőcéh szabályzata, amely egyébként 1705-ben II. Rákóczi Ferentől oltalomlevelet kapott. Ez jellemzően védelmezi a céhtagok kiváltságait: sem azok a nyomdák, amelyek papírral és könyvvel is kereskednek, sem a céhen kívüli könyvkötők nem árulhattak kötött könyvet.

Ugyanezt a céhszabályt vették át a debreceniek is, miután azt a városi tanács jóváhagyta. Itt 1705-ben öt könyvkötő dolgozott. Ismeretes a pesti könyvkötőcéh szabályzata is a 18. század közepéről. Ekkor az ország különböző városaiban dolgozó könyvkötők családi és üzleti kapcsolataikkal szinte behálózták Magyarországot. Élénk együttműködésnek vannak nyomai a győri és pesti, a komáromi és debreceni könyvkötők között, Erdélyből pedig a kolozsvári és a debreceni könyvkötők között.

A nyomtatott könyv korszakában a könyveket legnagyobbbrészt már bőrbe kötötték. Ez a fajta kötés bizonyult egyszerre tartósnak és jól használhatónak, ugyanakkor a bőr felülete anyagánál fogva kiválóan alkalmas volt a megmunkálásra és változatos díszítésre is.

A kézműipari korszak nyomtatott könyvének kötéstechnikája a fennmaradt korabeli kötések alapján vizsgálható. A könyvek ívfüzeteit sokszor pergamen- vagy bőrcsíkokkal, az úgynevezett bordaszalaggal fogták össze úgy, hogy ezekhez varrták hozzá a kötetet alkotó füzeteket. Így a könyv kinyitásakor nem közvetlenül a fűzőcérnát, hanem a szalagot terhelte a mechanikai igénybevétel.

A lapszéleket, amelyek a kézi gyártású papír jellegzetes egyenetlenségeit mutatták, egyenesre vágták. Az így létrejött metszést az igényesen bekötött könyvek esetében gyakran színezték növényi eredetű festékekkel, sőt aranyozták, esetleg poncolt technikával tovább díszítették, a vásárló igényei szerint.

A táblák borításához leggyakrabban marha- vagy borjúbőrt, az igényesebb kötésekhez kecskebőrt, sokszor pergament, ritkábban selymet, bársonyt használtak, néha fémből készült veretekkel, sarokdíszekkel, kapcsokkal. Az egyszerűbb kötések a 16–17. században marha- vagy borjúbőrből készültek, első és hátsó fedelük vaknyomásos préselt díszítéssel. Emellett egészen sima, kemény tábla nélküli pergamenkötések, az úgynevezett hollandi kötések is igen elterjedtek.

A bőrnyomás technikája a kézműipari könyvkötés egész korszakát végigkíséri. Legkorábbi eszköze a bélyegző volt, amely sárgarézből vagy bronzból készített, pozitív vagy negatív vésetű mintával ellátott könyvkötő-szerszám, amelyet a bőrkötések vaknyomásos és aranyozott díszítésénél használtak. A bélyegzőt felmelegítve nyomták a bőrbe. Ha nem aranyozták a bőrtáblát, akkor vaknyomásról beszélünk.

A díszesebb kivitelű 16. századi vaknyomásos bőrkötésekhez szükséges görgetőket, apróbb bélyegzőket és nagyobb dúcokat túlnyomórészt külföldről, elsősorban a protestáns német államokból szerezték be könyvkötőink, de ezek mintájára itthoni vésnőkkel is készítették ilyeneket.

A bőr díszítésének kedvelt, a könyvkötők által gyakran alkalmazott módja volt a fém görgetőkkel képzett folyamatos minta. A görgető olyan nyeles szerszám, amelynek végén tengelyen forgó kerék van, és a kerék külső kerületére vésték az összetett, folytonos mintát. A görgetővel egyszerűbben és gyorsabban lehetett kialakítani a kötések keretdíszét. Gyakori fajtája a virágmintákból alkotott láncfonadék, amelyet vagy külső keret gyanánt, vagy a középső, hosszúkás mező töltelékeként alkalmaztak 16–17. századi nyomdáinkban. Ilyen görgetők sokszor több változatban is előfordulnak egy-egy kötésen, egymásba illesztett kereteket alkotva. Az így keletkezett belső tükröt azután középen, vagy a sarkokban elhelyezett arabeszk, vagy virág díszíti. Gyakoriak a reneszánsz lombozatba tűzdelt apró medalionok is, pl. a reformátorok vagy allegorikus alakok ábrázolásával, néha bibliai jelenetekkel.

Minthogy nálunk a 16. században a nyomdák és könyvkötőműhelyek nagyrészt protestáns kézben voltak, elsősorban német formanyelvű alkotásokat hoztak létre. Maguk a mesterek is általában Németországban sajtátították el mesterségüket, vagy vándorútkon ott tökéletesítették technikájukat.

Ahogy a reneszánsz stílus nyomon követhető a fennmaradt korabeli könyvkötéseken, ugyanúgy megörökítődött a későbbi korok művészeti stílusa is: korszakunkban különösen a barokk és rokokó, valamint ezeknek sajátosan hazai változatai. Az itthoni viszonyokra jellemző, hogy a politikailag különálló területek nem mutatnak egységesen kialakult stílust, inkább egyes városi stílusokról, díszítésbeli sajátosságokról beszélhetünk.

A 17. században már jelentősebb kötéstípusok ismerhetők fel: sokszor helyi műhelytechnikára és díszítő formakészségre utaló kötécsoportok különíthetők el. A vaknyomásos bőrkötések mellett ebben a században mind általánosabbá váltak a változatos díszítésű, aranyozásos táblafelületek. Az aranyozással is ellátott kötések a század második felében túlsúlyba kerültek, majd továbbra is első helyen maradtak a későbbi kötéstípusokon.

A 17. században bizonyítottan volt saját könyvkötőműhelye a gyulafehérvári, váradi és kolozsvári nyomdának. Sok lőcsei könyv is díszes, eredeti kötésben maradt ránk. A 17–18. században gazdagabb aranyozású díszkötéseivel leginkább három város tűnt ki, melyek egyúttal a katolikus, illetve protestáns irodalmi életnek is központjai voltak: Erdélyben Kolozsvár, Magyarországon Nagyszombat és Debrecen.

Kolozsvárott az 1670–1680-as években bontakozott ki a sajátos, igen díszes stílus, az úgynevezett legyeződíszes könyvkötés-stílus. Veresegyházi Szentyel Mihály mellett még több igen ügyes, ismeretlen nevű könyvkötő dolgozhatott ott, akiknek munkáit különféle virágok, a sarkokban gyakran stilizált szegfűszálak, de leggyakrabban fő motívumuk, a legyező forma díszítette. E kötések külföldi előképei már a 17. század elejéről ismertek, nálunk azonban csak később terjedtek el. A legyeződíszes kötések általában aranyozással készültek, így különösen érvényesült áttört hatásuk. A kötéshez felhasznált bőr is finom: jó minőségű barna, fekete vagy vörös kecskebőr.

A 17. század utolsó éveire és a 18. század elejére esik a nagyszombati könyvkötészet fellendülése. Mintái valószínűleg a bécsi és grazi kötésekben keresendők. Aranyozásuk egy, esetleg két csipkekeretből áll, amelyet többnyire leveles, vékony növényindák alkottak, és amelyeket vagy külön bélyegzőkből állítottak össze, vagy egyetlen

nagyobb dúccal sajtoltak a táblába. A középdísz gyakran vallásos képet, emblémát ábrázol. A 18. század későbbi évtizedeiben az aranyozási technika egyszerűbb, elnagyoltabb lett.

Egészen másfajta kötéseiről híres Debrecen, mégpedig színezett bőr- és pergamenkötéseiről. Bár e stílusnak legtöbb példája a 18. századból maradt fenn, legkorábbi jelei a 16. század végéről ismertek, és későbbiek még a 19. századból is. Fénykorát azonban a 18. században érte el, azokkal a festett és aranyozott pergamenkötésekkel, amelyeket a hazai kötésekben belül „debreceni kötés”-nek nevezünk. Nagyobb számban 1750-től kezdve maradtak ránk a debreceni könyvkötők mesterremekai. Bár nem kizárólag Debrecenben, hanem a 18. század végén Kolozsvárott is készültek ilyen technikával kötések, a legnagyobb számban mégis debreceni mesterek keze munkái.

Még a 18. században is használtak deszkalapokat a könyvtestek táblájához. Mellettük azonban a vékony furnír és kéregpapírlemezek is sűrűn láthatók. A kéregpapírlemezt igen gyakran maguk a könyvkötők állították elő a 16. század közepétől vagy másfél évszázadon át oly módon, hogy a makulatúra íveket több rétegben egymáshoz ragasztották. A könyvtestet a kötéstáblához előzékpapírral erősítették hozzá. A régi kötés tehát gyakran elveszett nyomtatványok lappangó lelőhelye. A 18. századtól kezdve nálunk is gyakrabban használtak márványozott, színes előzéklapot.

A 18. században a kötéstáblák díszítéséhez felhasznált fémeszközök, szerszámok már sok esetben idehaza, itthoni ötvösöknél készültek. Az európai stílusjegyek mellett a magyarországi mesterek szívesen alkalmazták díszítési mintáik között a növényi motívumokat, amelyek szinte meghatározzák a hazai munkákat. Eltekintve az olyan jellegzetességektől, mint a debreceni kötések, a 18. század könyvtáblája nálunk már túlnyomó részben a francia és olasz könyvtábla-díszítés hatását mutatja, különösen a század derekától kezdve. A magyar ornamentika ehhez nagyobb virágdíszeket, növényi és egyéb mustrákat alkalmazott, és nem olyan könnyed, mint a francia. Ez utóbbi hatást finom csipkeminták képviselik, könnyedén futó, virágkoszorús és kagylós rokokó stíluselemek. Majd a 18. század vége felé megjelentek a tapétaszzerű minták.

A hazai könyvnyomtatás korai évszázadainak emlékei azonban csak szerencsés esetben maradtak fenn eredeti kötésükben. A többit későbbi korokban újrakötötték, vagy azért, mert az eredeti kötés tönkrement, vagy a tulajdonos, a gyűjtő egyéni igénye szerint. Ily módon viszont gyakran külföldön nyomtatott könyv is hazai kötésben maradt fenn. Természetesen, ahogy időben haladunk előre, a hozzánk közelebb eső korokból több könyv maradt fenn eredeti kötésben. A kézműipari könyvkötés egyúttal egyedivé is teszi a nyomtatott könyvet, hiszen kézi erővel nem lehet tökéletesen azonos módon díszített könyvkötéseket készíteni. De az egyéni jelleget a különleges kötet megrendelőik igényelték is. Ilyenkor néha a könyv tulajdonosa nevének kezdőbetűi, címere, gyakran évszám is került a kötésre. Magának a könyvkötőnek a neve azonban a kötésen nem szerepel; annak személyét közvetett módon, a kötés jellegéből kell kikövetkeztetni. Szerencsés esetben természetesen korabeli forrás is utalhat a könyvkötő személyére. 18. századi könyveknél előfordul, hogy az impresszumban a kompaktor neve is fel van tüntetve, ha az könyvárusítással is foglalkozott. Ily módon egy-egy 18. századi könyvkötőmester munkái azonosíthatók.

Egy könyvkötő vagy könyvkötőműhely szerszámkészlete korlátozott volt és rendszerint családon belül öröklődött. A könyvdíszító szerszámok drágák voltak, a bélyegzőket sok esetben ötvösök vészték. Az egyes kötécsoportok azonosítása, a kötésnek egy-egy könyvkötő személyéhez kapcsolása a jellegzetes bélyegzők és görgetők alapján lehetséges. Bizonyos bélyegzők egyetlen műhelyre jellemzőek, de ahol több könyvkötő műhely volt egymás közelében, kimutatható a bélyegzők kölcsönzése.

Más módszer is kínálkozik egy-egy könyvkötő azonosítására. A nyomdai kötések szerencsés esetben olyan makulatúrát tartalmaznak töltelékként, amelyek az adott műhelyből kerültek ki. Ez nagymértékben valószínűsíti, hogy a nyomtatás és a kötés egy helyen készült. Így lehetett például rekonstruálni Johannes Manlius könyvkötéseit és könyvkötéshez felhasznált bélyegzőit, préseit, görgetőit. Más esetben maguk a könyvkötők ugyan névtelenségben maradnak, de bizonyos stíluscsoportok mégis elkülöníthetők.

Ajánlott irodalom

Papírmalmok – papírkészítés

- BOGDÁN István, *A magyarországi papíripar története*, Bp., 1963.
 BORSA Gedeon, *A régi nyomtatványok anyaga*, Bp., 1992.
 FAZAKAS József, *A sároaráújszigeti nyomda papirosai*, MKSz, 1957, 116–135.
 JAKÓ Zsigmond, *Heltai Gáspár papírmalma*, MKSz, 1961, 290–295.

Betűmetszés – betűöntés – betűminták

- BOGDÁN István, *A betűminta – nyomdatörténeti forrás*, Magyar Grafika, 4(1977), 78–79.
 BORSA Gedeon, *Salomon Sultzer ein Typograph und Schriftgiesser in Mittel- und Osteuropa (1564–1603)*, Acta Litteraria, 1971, 43–47.
 HAIMAN György, *Johann Michael Landerers früheste Schriftproben aus den Jahren 1754 und 1759*, Gutenberg Jahrbuch, Jg., 71(1996), 170–175.
 HAIMAN György–MUSZKA Erzsébet–BORSA Gedeon, *A nagyszombati jezsuita kollégium és az Egyetemi nyomda leltára 1773*, Bp., 1997, Tanulmány és hasonmás kötet.
 KERTÉSZ Árpád, *A nyomtatott betű története és útja Magyarországon*, Bp., 1941.
 NAGY Zoltán, *Betűöntő műhelyek Magyarországon a 18. és 19. században*, Magyar Grafika, 1979, 4, 57–62.
 NAGY Zoltán, *A magyarországi betűöntés története*, Magyar Grafika, 6(1979), 65–78.
Nyomdászatumunk 500 esztendeje, Bp., 1940.
 PAVERCSIK Ilona, *Ismeretlen magyarországi betűöntő a 18. század elejéről*, Magyar Grafika, 4(1981) 78–79.
 SIPOS Gábor, *Misztótfalusi Kis Miklós betűhagyatéka a kolozsvári református nyomdáiban*, MKSz, 1987, 88–101.
 SZÁNTÓ Tibor, *Emlékezés egy jeles magyar betűmetszőre*, Magyar Grafika, 2(1991), 19–27.
 SZENTKÚTY Pál, *Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Adalékok a magyar betű és nyomdai cifra történetéhez*, Bp., 1940.
 TAKÁCS Béla, *A debreceni nyomda mintakönyve*, Debrecen, 1990, 8–10.

TÓTH Béla, *A debreceni rézmetsző diákok*, Bp., 1976.

Könyvkötés – hazai könyvkötők

GULYÁS Pál, *A könyv sorsa Magyarországon*, III., Bp., 1961, 52–80.

HEREPEI János, *A legyeződíszes könyvkötés kolozsvári mestere*, MKSz, 1957, 162–163.

JÓZSA-HALÁSZ Margit, *Aus der Geschichte der ungarischen Buchbinderzünfte*, Gutenberg Jahrbuch, Jg., 71(1996), 278–287.

PAVERCSIK Ilona, *Georg Steinhübel lőcsei könyvkereskedő hagyatéki leltára. Adatok egy felvidéki város polgárságának könyvkultúrájához*, MKSz, 1982, 254–266.

ROMHÁNYI Károly, *A magyar könyvkötés története a 18–19. században*, Bp., 1937.

ROZSONDAI Marianne, *A könyvkötés művészete*, Bp., 1983. (Műhelytitkok)

A könyvkiadás és a könyvnyomtatás szabályozása Magyarországon

Nyomdaalapítás

A nyomdák engedélyezése, a privilégiumok és a cenzúra szorosan összefüggő fogalmak. Ezekhez járul még a könyvek utólagos vizsgálata, illetve az országba való behozatalának szabályozása, a revízió. Tehát a belföldön megjelent könyveknél a könyvvizsgálat előzetes, a külföldiekénél utólagos.

A bécsi udvar ugyan Magyarországon is arra törekedett, hogy a nyomdák privilégium alapján működjenek, olyan szabályozás azonban, amely Magyarországra is vonatkozott volna, II. Rudolf rendeletéig (1579) nem volt. Mindössze egyedi intézkedések történtek protestáns nyomdászok ellen, így 1558-ban Huszár Gált eltiltották attól, hogy Óváron nyomtasson, 1574-ben pedig Hoffhalter Rudolfot szorították rá arra, hogy elhagyja Alsólivát. Ennek eredményeképpen a nyomdászok más helyre költözve folytatták tovább tevékenységüket.

A 16. századból mindössze két olyan nyomdáról tudunk, amely királyi engedély birtokában dolgozott, és az is csak utólag szerezte meg e privilégiumot. Mind a nagyszombati Telegdi-nyomda, mind a protestáns vezetés alatt álló bártfai városi nyomda II. Rudolf 1579. évi rendelete nyomán kért királyi engedélyt, és szinte egyszerre nyerték is el (1584). Amikor Bártfa városa az ottani tipográfia számára ezért folyamodott, megjegyezte, hogy Gutgesell nyomdászmeister, ha Bártfáról elüldözik, letelepedhet a szomszédos Lengyelországban, ahol könnyen nyomtathatna mindenféle magyar

79. Huszár Gál és Dávid nyomdászjelvénye horgonyra tekeredő kígyó és felhőből kinyúló kar ábrázolásával

nyelvű eretnek könyvet, amellyel eláraszthatja az országot, míg Bártfán a városi tanács ellenőrzése alatt gyakorolja mesterségét. Hasonló érvekkel védték meg a protestáns főurak a Vizsolyban dolgozó Mantskovit Bálintot is, mondván, hogy többen is vannak, akik szívesen befognának várukba vagy udvarházukba nyomdájával együtt.

Úgy tűnik, a többi nyomda néha évszázadokon át engedély nélkül működött. Erdélyben nem tudni arról, hogy a fejedelmek engedélyhez kötötték volna a nyomdák felállítását. A 17. századból egyetlen olyan magyarországi nyomdáról sincs adatunk, amely újonnan megszerzett királyi engedély alapján működött volna. A szigorítást III. Károly 1715-ben Bécsben kiadott rendelete jelentette, amelynek érvénye azonban Magyarországra ekkor még nem terjedt ki. Magyarországon a nyomdák ügyét a király a helytartótanács útján 1726-ban szabályozta, és szigorúan engedélyhez kötötte működésüket. Minthogy azonban ezt a rendeletet 1730-ban meg kellett ismételni, a nyomdák valószínűleg nem tartották be. Különösen azok a városi nyomdák késlekedtek az engedély beszerzésével, amelyek régóta, esetenként a 16. század óta működtek engedély nélkül. Így Debrecen városát sorozatosan felszólította a helytartótanács az 1730-as években, hogy mutassa be a nyomda kiváltságlevelét, amit az azonban újból és újból elmulasztott.

Még e rendelet után alapított nyomdák sem siettek az engedély megszerzésével, példa rá a pesti Eitzenberger nyomdász esete, aki a 18. század derekán évekig működött Pesten királyi engedély nélkül. Az újonnan létesített műhelyek a helyi hatóság (városi tanács) vagy helytartótanács engedélye alapján telepedtek le a városban és kezdtek dolgozni, és általában csak évek múlva folyamodtak általános privilégiumért. A budai Nottensteinnek sem volt olyan kiváltságlevele, amely a nyomda fenntartását engedélyezte volna, de ez nem akadályozta őt abban, hogy újabb és újabb kizárólagos szabadalmat kérjen és kapjon különböző kiadványtípusokra, így naptárakra és tankönyvekre.

Úgy látszik tehát, hogy a nyomdák engedélyezésének kérdését a hatóságok is lanyhán kezelték. A tipográfusok számára is csak akkor vált sürgőssé az engedély megszerzése, ha valami veszélyeztette létüket. II. Józsefnek a könyvkiadás és könyvnyomtatás terén hozott liberálisabb rendeleteit követően utódai 1791-ben és 1793-ban addig nem tapasztalt szigorításokat vezettek be a nyomdák engedélyezése terén. Tilos volt az országban magánnyomdát működtetni, és a hatóságok a meglévő nyomdák tevékenységét is szigorúan ellenőrizték. A kancellária álláspontja szerint privilégium nélkül senki sem üzemeltethetett nyomdát, tekintve, hogy az úgynevezett „házi nyomdák” megkerülik a cenzúrát. A helytartótanács álláspontja viszont ezzel szemben az volt, hogy a magyar törvények nem tiltják a magánnyomdák működtetését, tehát ezért büntetni sem lehet senkit. Csak azt kellene kikötni, hogy cenzúra nélkül magánnyomdában sem szabad könyvet nyomtatni. Hogy pedig ezt ellenőrizni lehessen, minden nyomda használjon impressumot.

Ugyanakkor a nyomdászoknak saját üzleti érdekükben állt, sőt gyakran a nyomda létét biztosították azok a kizárólagos szabadalmak (privilégiumok), amelyek egyes könyvek vagy könyvtípusok kibocsátására jogosították fel őket.

A könyvkiadás és könyvnyomtatás bizonyos fajta szabályozását és ellenőrzését maguk a nyomdászok is kívánatosnak találták. Mindenekelőtt az engedély nélküli utánnyomások elleni védekezésül, amelyek saját üzleti érdekeiket sértették.

Míg a 16–17. században Magyarországon a protestáns nyomdák voltak túlsúlyban, sőt voltak hosszú évek, amikor az országban egyáltalán nem működött katolikus nyomda, a 18. század derekára a helyzet teljesen megváltozott. A korábbi protestáns nyomdák részben anyagi források hiányában, részben a folyamatos zaklatások miatt a 18. századra lassan elhaltak, mint a bártfai, késmárki vagy a zsolnai, illetve később a puhói evangélikus nyomda.

A 17. század utolsó három évtizedében a lőcsei Brewer-műhely volt a vezető evangélikus nyomda Magyarországon. A még megmaradt lutheránus egyházközségeket, iskolákat elsősorban a lőcsei nyomda látta el vallásos művekkel, tankönyvekkel. A felső-magyarországiak közül ez a műhely tartott ki legtovább, de működésének utolsó évtizedeiben, 1715-től kezdve az amúgy is gátló központi cenzúrendelkezések mellett szinte minden egyes kiadványért meg kellett küzdenie a helyi jezsuitákkal is. Az evangélikusok lőcsei nyomdája utolsó kiadványát 1739-ben jelentette meg, ezután megszűnt.

Az ellenreformáció korától kezdve a protestáns nyomdák megszüntetése céljából nem kellett direkt módszereket alkalmazni. A szigorodó cenzúra miatt lassan amúgy is lehetetlenné vált létezésük.

Az ország keleti részében a 18. század folyamán is megszakítás nélkül működött a lőcsei megszűnése után az ország egyetlen protestáns nyomdája, a debreceni. A debreceni városi nyomda valójában a helyi református egyház tipográfiája volt. Csak az egyház által jóváhagyott könyveket adhatta ki, de még ezekért is érhetett támadás az egyébként nem illetékes katolikus püspöktől, vagy a szomszéd vármegyék könyvvizsgálóitól. Az 1730-as évektől kezdve az országos hatóságok a debreceni tanácstól is, akárcsak a lőcseitől, állandóan követelték a nyomda privilégiumának bemutatását, amelyet az sorozatosan elmulasztott. Magának a nyomdának a létét azonban sohasem fenyegette emiatt veszély.

Erdélyben éppen fordított volt a helyzet. A 18. század húszas éveiiig mindössze a legkeletibb részen, Csíksomlyón működött az egyetlen katolikus nyomda, a ferences zárdáé. Majd az 1720-as években megindult a kolozsvári jezsuita akadémiai nyomda, ezt követte a balázsfalvi görög katolikus műhely, de még ezután is a protestáns kézben, vagy ilyen városi vezetés alatt álló tipográfiák voltak túlsúlyban (pl. Kolozsvár, Nagyszében, Brassó).

Cenzúra

A nyomtatásban megjelentetni szándékozott, tehát a közönségnek szánt gondolatok, vélemények ellenőrzésének eszköze a cenzúra. Ez a kéziratoknak a kinyomtatás előtti engedélyezését jelentette, amelynek során a kiadandó mű tartalmát politikai, erkölcsi és vallási szempontból átvizsgálták.

A hazai könyvnyomtatás korai századaiban – éppen az ország középső részét elfoglaló török hódoltság miatt – a könyvnyomtatás elsősorban a felső-magyarországi és erdélyi területeken virágzott. Ezen belül is a kiadványok számát tekintve a túlsúly az erdélyi nyomdák javára dőlt el. Erdélyben pedig korszakunk legnagyobb részében

széles körű vallásszabadság érvényesült, ami még az antitrinitárius (vagy unitárius) felekezetre és az ortodoxiára is kiterjedt. Ennek következtében bármilyen vallású könyvet szabadon ki lehetett adni.

A cenzúra első nyomai Magyarországon 1553-ban mutatkoztak, amikor Ferdinánd király a soproni országgyűlésen szavára tette a tévtanokat terjesztő könyvek ügyét, és azt kívánta, hogy a könyvnyomtatók és kereskedők ezentúl csak püspöki jóváhagyással ellátott könyveket adhassanak ki és árusíthassanak. A magyarországi rendek azonban ezt azzal utasították vissza, hogy ebben nem határozhatnak, hiszen nincs tudomásuk arról, hogy birtokaikon ilyen könyveket nyomtatnának. Valóban, ekkor a királyi Magyarországon egyetlen nyomda sem működött, mindössze három az erdélyi fejedelemség területén.

Az európai országok gyakorlata szerint a cenzúrát általában az egyetemek gyakorolták. A magyarországi helyzetre az a jellemző, hogy 1577-ig egyetlen katolikus nyomda sem működött az országban, és attól kezdve is egészen a 17. század derekáig mindössze egy jelentősebb műhely: hol Pozsonyban, hol Nagyszombatban, de a 17. század elején is akadtak évek, amikor a katolikus egyház nyomda nélkül volt. A hazai nyomdák a 16–17. század jelentős részében (a királyi Magyarországon és az erdélyi fejedelemségben egyaránt) vagy protestáns városi fennhatóság alatt, vagy protestáns prédikátorok tulajdonában voltak; köztük lutheránus, református és unitárius műhelyek egyaránt megtalálhatók. Ilyen körülmények között központi cenzúráról aligha lehetett szó. Megjegyzendő azonban, hogy a protestáns városok és egyházak is gyakorolták a protestáns szellemű cenzúrát a maguk illetékességében.

A katolikus szellemű cenzúrát Miksa 1574. évi rendeletében léptette életbe, de megvalósítása az akkori viszonyok között lehetetlen volt. Előzetes cenzúrát legfeljebb a nyomda közvetlen felettes hatóságai gyakorolhattak (város, egyház), központi ellenőrzésre nem volt mód. Így azután olyan könyvek is megjelentek – gyakran impresszum nélkül –, amelyekre a cenzúra nem adott volna engedélyt. Egy-egy kiadvány miatt nyomdák erőszakos bezárására korszakunkban egyáltalán nem került sor. Háborús viszonyok között természetesen más volt a helyzet. Hadjárata idején Bethlen Gábor sem tartotta kívánatosnak, hogy Nagyszombatban katolikus nyomda működjék, tehát lefoglalta, és mint saját fejedelmi nyomdáját vitte előbb Kassára, majd Erdélybe.

Az első kísérlet az állami cenzúra megszervezésére csak a Wesselényi-összeesküvés felfedezése után történt. Szelepcsényi György érsek maga rendelte el 1673-ban a királytól nyert felhatalmazásra hivatkozva a törvényhatóságoknak, hogy szigorúan figyelmeztessenek minden nyomdászt és könyvkereskedőt, ne merjenek semmit kinyomtatni, mielőtt átvizsgálás és jóváhagyás céljából hozzá be nem küldték. A pozsonyi vésztörvényszék fenyegető árnyékában azonban aligha akadt olyan protestáns nyomdász, aki a kiadásra szánt munka kéziratát nyomtatás előtt az esztergomi érseknek megküldte volna. Szelepcsényi a cenzori teendők ellátását Szentiványi Mártonra, a nagyszombati egyetem teológiai tanárára bízta, ennek a rendeletnek azonban az akkori magyarországi politikai erőviszonyok között nem lehetett sok foganatja.

A Rákóczi-szabadságharc idején a fejedelem és környezete a nemzeti érdekű cenzúrát vezette be a vallási türelem jegyében. A kuruc felkelést követően Esterházy Pál nádor adott ki pátent a könyvnyomtatás szabályozására, megismételve a nyomdászok

és könyvtárak kötelezettségét. Azok, akik ezt elmulasztanak, megtorlásként könyveik elkobzásán és nyomdájuk elvesztésén kívül törvényes büntetéssel is sújthatók, tipográfia bezárására azonban továbbra sem került sor.

A 18. század nagy részében a könyvnyomtatást és -kereskedelmet III. Károlynak a Rákóczi-szabadságharc leverését követően kiadott cenzúrarendelete szabályozta. Ez a birodalom részére 1715-ben kiadott rendelet a zugnyomdák és általában a felügyelet nélküli nyomdák megszüntetését célozta, és kötelezővé tette a nyomtatványokon az író, a kiadó, a nyomda, a megjelenés helyének és évének feltüntetését. Magyarországon ez a rendelet 1721-ben került az országgyűlés elé. A helytartótanács bevonása az állami cenzúrába nem változtatott azon, hogy a cenzúra továbbra is katolikus kézben összpontosult, és a 18. század legnagyobb részében a protestánsok számára hátrányos helyzetet szentesített.

A vallásgyakorlást az 1681. és 1687. évi törvények alapján szabályozó Carolina resolutio (1731) értelmében a protestánsok nyilvános vallásgyakorlata igen korlátozott volt, de a rendelet megengedte, hogy családi körben, magán lelkigyakorlatként vallásos szövegeket olvashassanak. Ezt azért kell szem előtt tartanunk, mert a vallásgyakorláshoz szükséges könyveket a hatóságok nem általában tiltották, hiszen e rendelet alapján nem is tilthatták.

Erdélyben egészen Mária Terézia 1754. és 1757. évi cenzúrarendeletéig, amely kifejezetten Erdélyre vonatkozott, semmi akadálya sem volt nem katolikus könyvek kiadásának. Ezek a rendeletek azonban még az újranyomásokat is ismételt, szigorú engedélyhez kötötték.

Könyvvizsgálat (revízió)

Míg a cenzúra a kéziratoknak a kinyomtatás előtti ellenőrzését jelentette, a revízió a külföldről behozott, vagy általában a már megjelent, forgalomban lévő könyvek megvizsgálását. Az előbbi tehát kizárólag az idehaza készült könyvekre vonatkozott, míg az utóbbi alá jórészt a külföldön nyomtatott könyvek estek. E két kifejezés használata azonban a korabeli forrásokban nem következetes; használták e két szót pontosabb megkülönböztetés nélkül is.

Szelepcsényi érsek elrendelte a Wesselényi-összeesküvést követően a törvényhatóságoknak, hogy szigorúan figyelmeztessék a könyvkereskedőket is, ne merjenek semmilyen külföldön megjelent könyvet az országban előzetes engedély nélkül terjeszteni. Ennek a rendeletnek nem lehetett akkor foganatja, hiszen olyan apparátus nem állt Szelepcsényi rendelkezésére, amely a feladat gyakorlati részét elvégezte volna, valószínűleg nem is akadt olyan könyvkereskedő, aki a külföldről beszerzett könyveit eladás előtt vele átvizsgáltatta volna.

A revízióval kapcsolatban a magyarországi protestánsokat sújtó két legerőszakosabb intézkedés sem központi irányelvek alapján történt, hanem rosszhiszemű félreértésből, Tótfalusi Kis Miklós Hollandiából útnak indított aranyos bibliái esetében. Vagy helyi túlkapásból az egri érsek részéről a Debrecen városa által megrendelt, ugyancsak Németalföldről érkező Komáromi Csipkés György-féle bibliáknál. Csakhogy az ügy

bekerült a hivatalos adminisztratív gépezetbe, előzményt teremtve több, ezután következő protestáns biblia elkobzásához.

A revízió nemcsak a könyvkereskedők által külföldről megrendelt könyvek ellenőrzését jelentette, hanem az utazók, a külföldi akadémiáról hazatérő protestáns diákok könyveinek átvizsgálását is. A könyvvizsgálati iratok szerint sokszor több évig kellett várni a revízió eredményére, míg a könyveket visszakapták. Néha csak megritkítva, mert a tiltott könyvek jegyzékében szereplő könyvek behozatalát eleve elutasították. Máskor, kérdéses esetekben a könyvjegyzék a bécsi könyvvizsgáló hivatalt is megjárta. Még II. József sem szüntette meg teljesen a revíziót, csak a magánszemélyek saját célra behozott könyveit mentesítette alóla. A kereskedelmi terjesztés céljára több példányban behozott könyveket átvizsgálták a harmincadhivatalokban a továbbiakban is.

A könyvrevízió azonban sohasem volt maradéktalanul következetes és mindent átfogó. Ha így lett volna, nem kerülhettek volna be az országba magasabb példányszámban külföldön nyomtatott magyar nyelvű protestáns bibliák, katekizmusok, kegyességi művek. Másrészt a nagyobb mennyiségű könyvvel hazatérni szándékozók is meg tudták néha kerülni a vámolással foglalkozó harmincadhivatalokat úgy, hogy más útvonalat (pl. nehezen járható hegyi utakat) választottak.

A már forgalomba került, cenzúrárt megkerült könyvekkel kapcsolatban a könyvkereskedők a legkülönbözőbb módon próbálták magukat tisztázni, és a figyelmet másfelé terelni.

Tiltott könyvek

Elvileg tiltott könyv volt mindaz, ami engedély nélkül jelent meg. Minthogy azonban az engedélyezés egészen a cenzúra állami kézben összpontosításáig Magyarországon meglehetősen áttekinthetetlenül működött, lehetőség volt a megkerülésére. Az uralkodó, a városi hatóság, a katolikus püspök, az esetleges helyi rendfőnök mind illetékesnek tartotta magát a területén megjelenő könyvek ellenőrzésére. Éppen ezért a könyvnyomtatás kézműipari korszakának legnagyobb részében a könyvek többsége ilyen értelemben engedély nélkül jelent meg, csakhogy túlnyomó többségükben a hatóságok nem firtatták az engedély hiányának okát. Ami utólag mégis szemet szűrt, annak megjelenése után nyomozni kezdtek, utasításokat adtak a városi tanácsoknak, hogy gyűjtsek be példányait, és tiltsák meg terjesztését.

A 16–17. században ugyan nem volt olyan instrukció, amely egyértelműen kimondta volna, hogy pontosan mely könyvek tiltottak, egyedi intézkedések sora azonban azt bizonyítja, hogy a Habsburg-Birodalom más országaihoz hasonlóan az „eretnek” könyveket Magyarországon is üldözték. Eretneknek számítottak a protestáns vallásos könyvek, bibliamagyarázatok, prédikációk, katekizmusok. Üldözendőnek minősült 1588-tól kezdve az ó naptár, de a magyarországi rendek kikövetelték az új és ó naptár párhuzamos használatának megtűrését. A tiltott könyvek terjesztése (tehát nyomtatása is), olvasása, az országba való behozatala egyaránt tilos volt. Az erre vonatkozó, szórványosan fennmaradt korabeli iratok szerint a mégis kinyomtatott „eretnek” könyveket, vagy „gúnyiratokat” nem annyira a sokszor már kinyomozhatatlan tipográ-

CHRONOLOGIA
S A C R A,

In Septem Intervalla, Periodos,

seu in septem Ætates Mundi distributa, quæ Chronologia quod à Creatione Mundi, usque ad Nativitatem JESU Christi extensa contineat in se Annos Mundi Ter mille, Nongentum & Quadraginta:

MMM. CM. XL.

Ex sola & unica scriptura sacra Veteris Testamenti comprobabit, & ubique à difficultatibus seu objectionibus Chronologicis DEO juvante liberabit Author hujus Chronologiz Sacrz.

PAULUS K. LISZNYAI

p. t. Rector Scholæ Debrecinensis.

DEBRECINI, In HUNGARIA.

Apud PAULUM CASSOVIENSEM, Anno M. DC. XCIII.

80. 17. század végi debreceni címlap:
a dísz a francia Estienne nyomdászcsalád jelvényének tükörképe,
szöveg nélküli írásszalaggal

fiában, hanem inkább terjesztés közben, a könyvárusoknál, könyvkötőknél találták meg. A megtorló eljárások közül a lefoglalás, elkobzás igen gyakori volt, könyvárus bebörtönzésére is sor került még Erdélyben is. A kárhozottatott könyv látványos megsemmisítése volt a nyilvános könyvégetés. II. Lajos király rendeletére Luther könyveinek megégetésére került sor 1524-ben Szebenben, és 1525-ben Sopronban, de ezek minden bizonnyal külföldről behozott könyvek voltak. Az „eretnek” könyvek üldözése azonban nálunk csak rövid ideig volt megvalósítható, minthogy a 16. század derekára az ország népességének túlnyomó része protestáns lett, és mint említettük, protestáns kézben voltak a hazai könyvnyomtató műhelyek is.

I. Miksa a szakramentáriusok (reformátusok), antitrinitáriusok (unitáriusok) terjedő tanai miatt az 1572. évi pozsonyi országgyűlésen újabb felhívást intézett a rendekhez. Az ilyen tanokat terjesztő személyeket, ha elfogatnak, könyveikkel együtt el kellett volna égetni. Az erdélyi fejedelemség területén azonban ilyen vallási felfogású könyvek is megjelenhettek, minthogy a terület a Habsburg király illetékességén kívül esett.

A Wesselényi-összeesküvéssel kapcsolatban perbe fogták Drabik Miklós felső-magyarországi evangélikus lelkészt is, aki *Lux in tenebris* című könyvében a Rákócziakat a Habsburgok elleni fegyverfogásra biztatta. Űgye az 1670. évi pozsonyi véstörvényszék elé került, az uralkodó és a katolikus egyház elleni lázítás miatt különös kegyetlenséggel kivégezték, majd könyveivel együtt holttestét is elégették, és hamvait a Dunába szórták (1671. július 16.). Másnap közhírré tették, hogy aki Drabik könyvét birtokolja, adja be a városházára, különben a szerzőhöz hasonló módon fog bűnhődni. Drabik szóban forgó könyve egyébként nem Magyarországon jelent meg, de itthon is terjesztették.

Látványos könyvégetésre még a 18. század derekán is sor került. Kollár Ádámnak a főpapság és a klérus, de mindenekelőtt a magyar rendiség ellen intézett támadására magyar részről név nélkül, *Vexatio* címmel válaszirat jelent meg 1764-ben. Ez utóbbi szerzőjét akkor nem sikerült kinyomozni, de a mű példányait a bécsi udvari hóhér nyilvánosan elégette.

Ugyancsak a 18. század derekán Padányi Biró Márton veszprémi püspöknek *Enchiridion de fide* című, a protestantizmus fizikai megsemmisítésének gondolatát nyilvánító írását Mária Terézia 1751-ben kénytelen volt betiltatni, tekintettel a nemzetközi visszatetszésre, és főleg a Vatikánon át történt porosz tiltakozásra.

A 18. század folyamán a cenzoroknak és revizoroknak eligazításul szolgált az *Index librorum prohibitorum*, azaz a tiltott könyvek jegyzéke. További szigorításként ezt is bizalmasan kezelték, nehogy éppen az ilyen könyvek behozatalára buzdítsák a könyvárusokat. Schwartner Márton korabeli statisztikája számokkal is jól érzékelteti a könyvvizsgálat szigorodását, majd II. József idején enyhülését. Az eltiltott könyvek száma 1774-ben 4476 volt, 1784-ben csak 1083, míg 1794-ben becslése szerint ötezer fölött lehetett.

A 18. században a magyarországi protestáns nyomdák lassú elhalása következtében az 1720-as évektől kezdve több dunántúli nyomda vállalta magára az evangélikus és egyes esetekben a református vallású lakosság könyvekkel való ellátását. E műhelyek mindenekelőtt a soproni Rennauer- és Siess-nyomda, a győri Streibig-nyomda, kisebb mértékben a pozsonyi Royer- és a budai Landerer-műhely. A titokban kibocsájtott

könyvek címlapjára hamis külföldi impresszumot nyomtattak, vagy elhagyták – az egyébként kötelező – hely- és nyomdamegjelölést.

Legnagyobb számban az evangélikus énekes- és imádságoskönyvek kiadására volt szükség: zsoltáros könyvekre és katekizmusokra. Éppen ezek a kiadványtípusok találhatók leggyakrabban a győri és soproni nyomdák eltitkolt kiadványai között. Bár e titokban nyomtatott evangélikus könyvekre gyakran felfigyeltek a könyvvizsgálók, leginkább vásárokon kobozták el a könyvkereskedőktől, miután utólag nem tudták megállapítani a nyomdász kilétét.

Privilégiumok

A jogosulatlan utánnyomás, amely szinte a könyvnyomtatás elterjedésének azonnali velejárója volt, tovább virágzott a 16–18. században is Európa-szerte. Nem számított kivételnek Magyarország sem. Ezek ellen nyújtott védelmet – nem a szerző, hanem a kiadó, a nyomdász számára – a kizárólagos privilégium. Különösen nagy befektetést igénylő munkáknál a nyomdászok maguk kértek királyi vagy fejedelmi kiváltságlevelet. Az ilyenfajta kiváltságok bírság és az összes példány elkobzásának terhe alatt nemcsak a munka újrayomását, hanem más kiadásnak az ország területére való behozatalát is eltiltották.

Nálunk az utánnyomás legkorábbi példája 1488-ból való: bár Thuróczy krónikájának egyik kiadását sem idehaza nyomták, de mindenesetre a brünnei eredeti augsburgi utánnyomása budai kiadó kezdeményezésére történt. Szenci Csene Péter magyar Confessio Helvetica-fordítását is, miután 1616-ban megjelent Oppenheimben, még ugyanabban az évben Debrecenben is kinyomtatták. Nem csodálható, hogy Comenius népszerű *Januája* 1643-ban szinte egyszerre jelent meg Váradon Szenci Kertész Ábrahámnál és Bártfán Klöss Jakabnál.

A 16. században Johannes Manlius kiadványainak nem kis része utánnyomás: jobbra kisebb terjedelmű, kelendőnek bizonyult régebbi kiadványok, széphistóriák, főleg kolozsvári nyomtatványok utánnyomatai.

Néha, mint láttuk, csak egy-két év telt el az eredeti, és a másik nyomdában készült utánnyomás között, a későbbi kiadás mégsem említi meg a korábban, gyakran a szomszédos város nyomdájában kibocsátott előző kiadást. Brewer Lőrinc sem jegyezte meg, amikor 1642-ben kiadta a kor legelterjedtebb, és így semmi különösebb kockázattal sem járó luteránus imakönyvét, Mihálykó János *Keresztyén istenes és áhitatos imádságait*, hogy az ezelőtt két évvel került ki mint újdonság a bártfai műhelyből. Más esetben a nyomdász az utánnyomás tényét azzal magyarázza, hogy a könyv másutt nyomtatott példányai részint elfogytak, részint a nagy távolság és az idők zavaros volta következtében nehezen kaphatók. Ugyanígy, az alig kapható példányokkal mentette magát a kassai jezsuita akadémiai nyomda is, amikor 1671-ben újra kiadta a *Lapis Lydius* című vitairatot.

Ahol a szerzőre vonatkozó támpontjaink nincsenek, ott ma már lehetetlen eldönteni, hogy a két egyazon évi kiadás közül melyik az első és melyik az utánnyomás. Számtalan ilyen eset sorolható: Huszti Péter *Aeneisének* 1582-ben Bártfán és Deb-

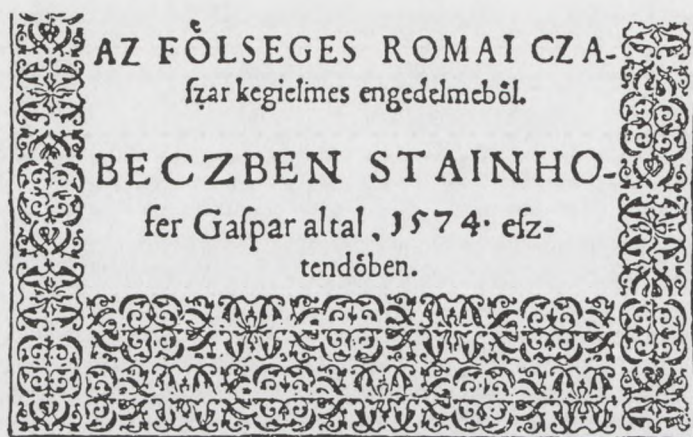
recenben, vagy Kegelius *Tizenkét idvösséges elmélkedéseinek* 1639-ben Bártfán és Lőcsén is megjelent egy-egy kiadása.

Van néhány nyoma annak, hogy a szerzők tiltakoztak műveik utánnyomása ellen, mint Pápai Páriz Ferenc esete bizonyítja, aki Kolozsvárott 1690-ben kibocsájtott *Pax corporis*ának 1692. évi lőcsei utánnyomását nem ismerte el magáénak. Szerzői jogról ebben az időben nem beszélhetünk, a szerzők azonban tiltakoztak a tudomásukon kívül megjelent kiadások ellen, már csak a szöveg hitelessége miatt is. A 17. század legigényesebb hazai nyomdászai maguk is arra törekedtek, hogy csak hiteles szövegeket adjanak ki kezük alól. Elvárták viszont, hogy más kiadók és nyomdászok is az általuk megtisztított, hiteles szöveget kövessék. Erre az igényre és a szövegkritikai gondosságra az egyik legkorábbi hazai példa a neves váradi nyomdásznak, Szenci Kertész Ábrahámnak a magyar *Praxis pietatis*hoz írt kiadói előszava. Éppen a népszerű *Praxis pietatis*-kiadások terén szükség is volt a rendezésre, hiszen Medgyesi Pál készítette fordítása 1636-tól 1678-ig hét kiadást ért meg, majdnem minden alkalommal más nyomdánál.

Az utánnyomás természetesen a 18. században nálunk is tovább virágzott, bár valószínűleg nem olyan mértékben, mint tőlünk nyugatabbra, ehhez hiányzott a haszonnal kecsegtető újdonságok nagyobb tömege. A tankönyvek és katekizmusok, vagy néhány népszerű latin történeti munka iránti nagy keresletet több nyomdásznak is kihasználta. Így Bél Mátyás magyar nyelvkönyvét, amely a pozsonyi Royernél és utódánál, Landerernél 1729-től 1774-ig ötször jelent meg, 1731-ben Kolozsvárt a jezsuita nyomda, majd 1734-ben a budai Nottenstein-nyomda is utánnyomatta. De Bod Péter *Szentírás értelmére nevelő leksikonát*, amely 1746-ban Kolozsvárt jelent meg, még abban az évben Streibig József is közreadta Győrött. Az utánnyomásokban különösen élenjáró bécsi Johann Thomas Trattner 1754-ben és 1762-ben is kiadta Timon Sámuel *Imago novae Hungariae* című munkáját, amely korábban háromszor Kassán jelent meg. Jobb esetben az utánnyomás címlapján olvasható „a debreceni forma szerint” megjelölés, amely az eredeti kiadás helyére utalt.

Nemcsak hazai, hanem külföldi kiadványok utánnyomásai is sűrűn szerepeltek egyes élelmes kiadóink könyvei között. Különösen népszerű volt néhány latin nyelvű, a lelkipásztori munkát segítő mű, vagy a protestáns tanítást összefoglaló katolikus szellemű kézikönyv, amelyek a papneveldek tananyagai lévén, nagy számban keltek el.

A jogosulatlan utánnyomás ellen a könyvkiadók és könyvnyomtatók Európa-szerte az uralkodóktól kapott kiváltságlevellel, privilégiumokkal próbáltak védekezni. Ennek korai magyarországi nyomai is ismertek. Az első szabadalommal kibocsájtott magyar nyelvű könyv Pesti Gábor Bécsben megjelent *Újtestamentuma* volt, amelyre Singrenius bécsi nyomdász 1536-ban öt évre szóló szabadalmat kapott. Sylvester János Újtestamentum-fordításának 1574. évi bécsi kiadása ugyancsak császári privilégiummal jelent meg. Tíz évre szóló császári privilégiummal adta ki a bécsi nyomdász Werböczyi törvénykönyvének mind 1572., mind 1581. évi kiadását, ami azonban nem akadályozta meg az erdélyi fejedelem joghatósága alatt élő Heltait abban, hogy 1572-ben ő is közreadja a fenti törvénykönyvet. A francia király privilégiumával jelent meg 1604-ben Eliás Hutter könyvnyomtatónál Nürnbergben Szenci Molnár Albert szótára. Tíz évre szóló kiváltsága volt Antonio Bonfini *Rerum Ungaricarum decadese* 1606. évi hanaui kiadásának, amelyet Zsámboky János gondozott, és különleges privilégiummal

81. Sylvester János Újtestamentum-fordításának második kiadása Bécsben, a császár privilégiumával jelent meg 1574-ben. (A címlap alsó része, kicsinyítve)

jelent meg Istvánfi Miklós *Historiarum de rebus ungarici libri 34* című történeti munkájának 1622. évi kölni kiadása.

A magyarországi nyomdák közül a 16. század folyamán ismereteink szerint mindössze a nagyszombati akadémiai nyomda nyert két alkalommal külön szabadalmat egy-egy kiadványra, még hozzá Telegdi Miklós prédikációinak Nagyszombatban készült második és harmadik kötetére. Az első, Bécsben nyomtatott kötet is privilégiummal jelent meg, amint azt minden esetben a címlap is feltünteti. Az ugyancsak Telegdi és Mossóczi Zakariás által 1584-ben szerkesztett törvénygyűjteménynek szintén volt privilégiuma az uralkodótól. A nagyszombati nyomda még az 1687-re szóló latin nyelvű kalendáriumára és Szentiványi Márton jezsuita *Curiosiora* című gyűjteményére kapott kizárólagos szabadalmat – a címlapok tanúsága szerint.

Más korabeli hazai nyomdákból még ritkábban kerültek ki királyi vagy fejedelmi privilégiummal ellátott könyvek. A ritka kivételek közé tartozik két debreceni kiadvány: Werbőczy *Decretum*ának 1611. évi kétnyelvű kiadása és Molnár Gergely latin nyelvkönyvének 1613. évi kiadása. A címlapon jelzett „cum gratia et privilegio” minden bizonnyal az erdélyi fejedelem engedélyére vonatkozott.

Erdélyben az első privilégiummal kibocsátott könyv Heltai bibliafordításának első része volt. 1551-ben „cum gratia et privilegio reginalis maiestatis” látott napvilágot Izabella privilégiumával. Ugyanígy adta ki Heltai Gáspár az 1560-as években *Újtestamentum*át és *Száz fabulá*ját, majd 1570-ben Melanchthon *Grammaticá*ját. Fejedelmi privilégiumot szerzett Honterus utóda, Valentin Wagner nyomdász is, amikor nagyobb vállalkozást és komoly tőkebefektetést igénylő görög–latin nyelvű *Novum testamentum*át megjelentette Brassóban (1557). Ez utóbbi öt évre szóló privilégiumot kapott a fejedelemtől. Ez a kiváltságlevél két aranyárka bírság és az összes példányok elkobzásának terhe alatt nem csupán a munka újranyomását, hanem más kiadásnak a fejedelemség területére való behozatalát is eltiltotta. Báthori Kristóf pedig 1579-ben a Lorinț diák által kinyomtatott Četveroevangelia számára harmincévi szabadalmat

Baronyai Deisi Janos által.

CVM GRATIA ET PRIVILEGIO
Illustrissimi Principis Transilvaniae etc.
Ad decennium.

NYOMTATTATOT SZE.
benben, Fabricius Janos által.
1. 5. 9 6.

82. Baronyai Deisi János Sallustius-fordítása az erdélyi fejedelem
tíz évre szóló kiváltságával jelent meg (A címlap alsó része, Szeben 1596)

adott, az előbbihez hasonló szankciókkal. Ugyancsak az erdélyi fejedelem privilégiumával jelent meg 1563-ban Brassóban a Haebler Mátyás evangélikus superintendens szerkesztette *Brevis confessio*, a szász eklézsiák hitvallása, míg 1583-ban ugyancsak Brassóban a Fronius-féle szász törvénykönyv Báthori István erdélyi fejedelem tíz évre szóló privilégiumával hagyta el a sajtót. A fejedelmi privilégiumnak egy további példája Petrus Canisius katekizmusának a jezsuita Vásárhelyi Gergely-féle magyar fordítása, amely Kolozsvárott 1599-ben jelent meg.

Erdélyben a 17. század tekintélyes részében a fejedelmeknek saját tipográfiájuk volt, akadt olyan évtized, amikor kettő is, így természetesen az ott megjelent könyvek eleve fejedelmi kiváltsággal jelentek meg. Talán ez magyarázza, hogy a továbbiakban miért nem jelzik a kiadványok a privilégiumot.

Megjegyzendő ugyan, hogy ebben a korban a királyi Magyarország területén megjelent könyvek közt is ritka, amelyik címlapján jelzi a kizárólagos privilégiumot. Az egyes kiadványtípusokra megszerzett privilégiumok pedig csak a következő, 18. század jellemzői. A korábbi századokban a kalendárium-szabadalmak még nem voltak szokásosak.

Az egyes kiadványokat vagy kiadásokat védő privilégiumok nálunk a 18. században honosodtak meg. Megjelenésük az országban megtelepülő német származású nyomdászok tevékenységével esik egybe, bár a század első éveiből is van rá példa. A korábban Debrecenben dolgozó komáromi nyomdász, Töltési István 1705-ben tizenöt évre szóló kizárólagos privilégiumot kapott „lőcsei típusú” magyar naptárak előállítására. Szabadalmát utóbb özvegye átruházta Spajzer Ferenc Domonkos pozsonyi könyvkötőre és könyvkereskedőre, és ezzel Spajzer utódai – a privilégium többszöri megújítása nyomán – egészen az 1770-es évekig birtokában maradtak a kalendárium-szabadalomnak. Privilégiumokat főleg a legjővedelmezőbb, nagy példányszámban eladható naptár-címtár típusú kiadványokra, valamint az ugyancsak kelendő tan-
könyvekre kértek a nyomdászok és kiadók. A szabadalomlevelek pontosan rögzítették, hogy a kiváltság milyen nyelvű, milyen tartalmú (típusú) és milyen formátumú kalendáriumra szól. Az ettől eltérő kalendáriumok megjelentetését a konkurens nyomdák és kiadók éberen figyelték, hiszen ez gyakran saját sérelmükre történt. A pozsonyi Spajzerrel egy időben az előbb Sopronban majd Győrben megtelepedő Streibig József

Antal is folyamodott a királyhoz naptár-szabadalomért 1726-ban. Streibig címtáras naptárra kérte és kapta meg szabadalmát mint soproni nyomdász, majd ugyanezt mint győri nyomdász is megkapta újabb tíz esztendőre. Úgy látszik, hogy a naptárkiadási privilégium helyhez is volt kötve, tehát a nyomdász helyváltoztatásával szabadalma elvesztette érvényét.

A többi, újonnan megtelepült német származású nyomdász sem késlekedett a kizárólagos privilégiumok megszerzésével. 1728-ban a budai Landerer-nyomdát vezető Nottenstein tett szert ugyancsak tíz évre szóló privilégiumra, amely viszont német nyelvű ábécéskönyvek, káték és vásár- és ünnepnapokra szóló evangéliumos könyvecskék (perikopás könyvek) kinyomtatására szolt. Ez a szabadalom is évtizedekig a Landerer család birtokában maradt, sorozatos megújítások eredményeképpen. Sőt további kiadványokra is kiterjedt, így magyar nyelvű ábécéskönyvekre és egy népszerű kalendáriumtípus latin, német és szlovák változatára. A Landerer nyomdászcsalád pozsonyi-kassai és budai ága egyaránt bővelkedett a privilégiumokban. 1765-ben a pozsonyi Landerer-nyomda újabb privilégiumot is kapott, amely öt évre szolt, és az 1764–1765. évi országgyűlési törvények kizárólagos nyomtatására hatalmazta fel (ami ezt megelőzően a nagyszombati nyomda privilégiuma volt).

A legelső pesti nyomdász, Eitzenberger Ferenc József 1763-ban kapott tíz évre szóló privilégiumot német kalendárium kizárólagos előállítására. 1771-ben az első temesvári nyomdász, Josef Matthias Heimerl nyert szabadalmat egy naptár és egy időszak kiadvány kiadására, ami a konkurens nyomdák felháborodását váltotta ki.

Az egyházi kézben lévő nyomdák sem idegenkedtek a privilegizált naptárak kiadásától. Így a kassai jezsuita nyomda 1740-ben tíz évre szóló szabadalmat nyert magyar, német és szlovák naptárak megjelentetésére. Ez azonban a jelek szerint nem sértette a budai Landerer család kiváltságát, minthogy terjesztésük más területen történt. A nagyszombati akadémiai nyomda 1741 és 1765 között élvezte az országgyűlési törvénycikkek kizárólagos előállítására feljogosító privilégiumot, 1743-ban pedig negyven évre szóló szabadalmat nyert a *Corpus iuris* című alapvető törvénykönyv kinyomtatására.

Kolozsvárott a 18. század második felében kalendárium, ábécéskönyv és néhány más tankönyv kinyomtatására nyert szabadalmat Pataki Sámuel, a református kollégium nyomdásza. Ez a kiváltság inkább helyi és egyházi engedélynek tekinthető, minthogy a kolozsvári református kollégium adományozta. Eleve megvalósíthatatlan-

83. A pozsonyi Patzkó Ferenc Ágoston egyik nyomdászjelvénye (1777)

nak látszik viszont annak a privilégiumnak kikötése, amelyet a komáromi Töltési István nyert el (1705), és amely kemény büntetés terhe alatt tiltja bármilyen formában egész Magyar- és Erdélyországban más magyar kalendárium megjelenését és bevitelét. Nyilvánvaló, hogy a komáromi kalendáriumok nem juthattak el Erdélybe, mert bizonyos távolságon túl a kiadványok terjesztése már nem volt gazdaságos. Töltési privilégiuma egyébként valószínűleg sértette például a kalendáriumokat már több évtizede kiadó lőcsei nyomda érdekeit. A Brewer-nyomdát Töltési privilégiuma nem is tartotta vissza megszokott kalendáriumainak kiadásától. Különösen azért nem, mert a korábbi években Töltési maga hamis impresszummal, kalózkidrásban nyomtatott ki Komáromban úgynevezett lőcsei naptárakat.

Érdekes viszont, hogy azt sikerült megakadályoznia Töltésinek, hogy a debreceni városi tipográfia is adjon ki magyar kalendáriumot. A komáromi Töltési tiltakozásának az uralkodó helyt adott, és 1714-ben eltiltotta a debreceni nyomdászt a jogosítatlanul előállított naptárak árusításától. Pedig, ha nem is rendszeresen, a debreceni nyomda adott ki már a század első éveiben is magyar naptárakat.

Számos adat bizonyítja, hogy a 18. században mindenekelőtt a naptárak kiadása körül folyt harc a konkurens nyomdák és kiadók között. Ez az évről évre megjelenő, több ezres példányszámban kiadott könyvtípus minden nyomda számára évenkénti viszonylag csekély befektetést és biztos hasznot jelentett, amelyről nem szívesen mondtak le. Töltési jogutódja, Spajzer, aki naptár-privilégiumát megörökölte, 1740-ben megtámadta három város egy-egy konkurens nyomdáját bizonyos kalendáriumok szerinte jogtalan kiadása miatt (a soproni Rennauert, a győri Streibiget és a budai Landerer-nyomdát). A vádlottak közül özvegy Nottensteinné Landerer Veronika azzal védekezett, hogy a pozsonyi könyvtár Spajzer is állandóan megsérti az őt megillető szabadalmat, amikor ábécéskönyveket, katekizmusokat és evangéliumos könyveket ad ki, tehát nem veheti rossz néven, ha ő is hasonló módon jár el.

De nemcsak a naptár-privilégiumokat, hanem az egyéb szabadalmakat is sűrűn megszegték a könyvnyomtatók. Így Landerer Katalin panaszára 1774-ben a győri, az egri és a pozsonyi Landerer-nyomdában tekintélyes összegre rúgó ábécét, katekizmust és evangéliumos könyvet foglaltak le, csupa olyan kiadványt, amelynek előállítására a budai Landerernek kizárólagos joga volt. Látható, hogy ha másként nem ment, akár jogi úton is érvényt szereztek a kizárólagos privilégiumoknak. Ugyanakkor azt is tapasztalni, hogy más esetekben, amikor újabb kiadó akart betörni a naptár-piacra, ellene a korábban ellenségeskedő cégek is összefogtak.

A jogosulatlan utánnyomás ellen jogi alapon próbált fellépni a helytartótanács által 1772. augusztus 17-én kiadott könyvkereskedelmi rendtartás 10. pontja, majd Mária Terézia 1775. február 11-én kelt rendelete, amely eltiltotta a „tudományra, nyomdászokra és kereskedelemre egyaránt káros” utánnyomást, de ez csakis a belföldön privilegizált kiadványokra vonatkozott, vagyis a külföldieket ezután is szabadon utánnyomathatták.

Mindaz a sok küzdelem, amely a század hetvenes éveiben a privilégiumok körül folyt, úgy tűnik, kárba veszett, amikor II. József sajtórendelete eltörölt mindenfajta kiadványokra vonatkozó privilégiumot, és úgyszólván felszabadította a könyvpiacot.

A kizárólagos szabadalmak rendszere azután később már nem tért vissza, amikor II. József utódai a könyvkiadás és -forgalmazás terén egyébként szigorúbb rendszabályokat vezettek be.

Ajánlott irodalom

BALLAGI Géza, *Politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., 1888.

V. ECSEDY Judit, *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek*, Bp., 1996.

GULYÁS Pál, *A könyv sorsa Magyarországon, II–III.*, Bp., 1961.

Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867), válogatta, fordította MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, Bp., 1985.

SASHEGYI Oszkár, *Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon, (1673–1705)*, MKSz, 1968, 1–12., 1969, 321–338.

Magyarországi könyvtermelés a kézisajtó korában – számokban

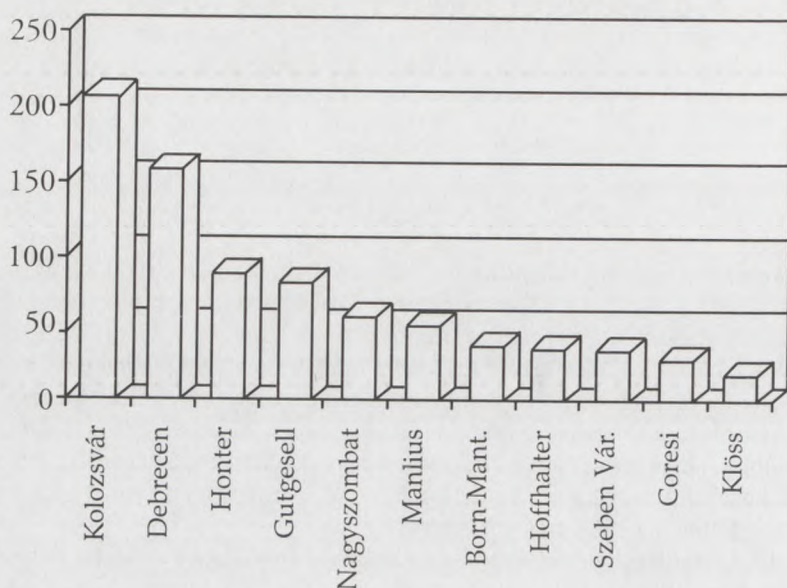
A következőkben néhány számadat próbálja érzékeltetni a kézisajtó korának hazai könyvtermését. A régi hazai könyvek regisztrálásával a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia foglalkozik. Minthogy az utóbbi évtizedekben sorra jelentek meg részben új könyvészeti összefoglalások, részben a korábbiakhoz pótlások, érdemesnek látszik a felgyűlt adatok értékelése. Előre kell bocsájtani, hogy nálunk is, más európai országokhoz hasonlóan a 15. és 16. század feldolgozottsága irodalmi és könyvészeti téren is sokkal előbbre jár, mint a 17–18. századé. Az alábbiakban a kérdést egyrészt a nyomdák oldaláról közelítjük meg, értékelve azok számát, teljesítményét, másrészt a kiadványok száma, terjedelme és példányszáma alapján.

A 15. században (az ősnymotatvány korszakban) Magyarországon két nyomda működött, és ez a kettő együtt – mai ismereteink szerint – öt művet adott ki. (Összehasonlításképpen: ma kb. 30 000 ősnymotatvány kiadványt ismer a nemzetközi szakirodalom.) A 16. században 29 helységben 18 egymástól elkülöníthető műhely dolgozott, és mintegy 900 művet adott ki. (Ugyanakkor Európában a 16. században becslések szerint közel félmillió különféle mű jelent meg.) Ebből a századból megközelítőleg ötven Magyarországon dolgozó nyomdász nevét ismerjük.

A következő században érdekes módon a nyomdák és az elkülöníthető műhelyek száma szinte teljesen megegyezik az előző századéval, ugyanakkor a könyvtermelés azonban kb. megötszöröződött, vagyis mintegy 5000 mű jelent meg a 17. század folyamán. A században hazai nyomdákban működő nyomdászok közül száznak ismerjük a nevét. A 18. században már az ország 48 helységében dolgozott nyomda, összesen 109 vállalkozás, amely 64 elkülöníthető műhelyt jelentett. Továbbra is nagyobb az aránya azoknak a műhelyeknek, amelyek egymást követően több helyen is dolgoztak, ugyanakkor hét olyan város is akadt, ahol egyidejűleg két vagy több műhely is tevékenykedett egymás mellett. Ez természetesen inkább csak a század átlagában igaz, mert a 18. század elejére még semmiképpen sem vonatkozik. Erre az időre alakult ki a könyvpiac: csak ott nyomtattak, ahol értékesíthető is volt a könyv.

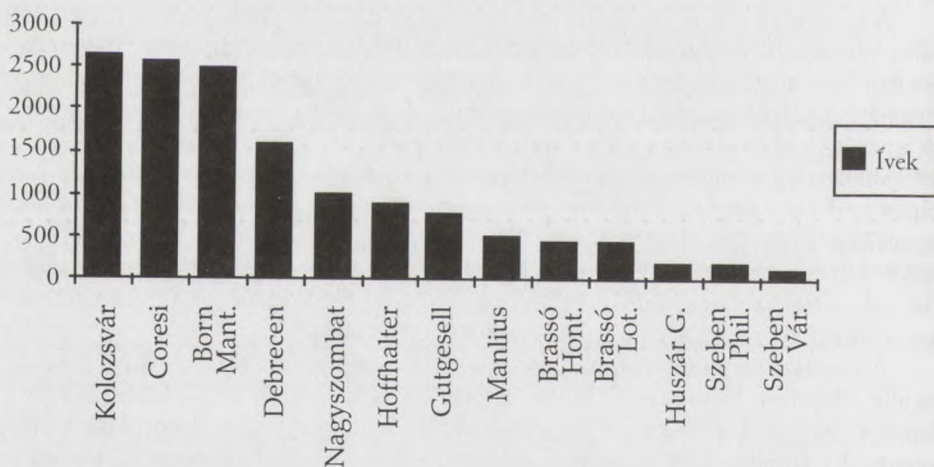
A 16. század említett huszonkilenc nyomdahelyén készült kiadványok közül tehát ma alig több mint 900-ról lehet tudni, de példány nem egészen 700-ból maradt fenn. Ennek a 700-nak is mintegy a fele ma csupán töredékből vagy egyetlen példányból ismeretes. Ez azt jelenti, hogy fennmaradásuk szinte csupán a véletlennek köszönhető. A kiadványoknak alig egytizedéből maradt csak fenn tíznél több példány. A 16. századi magyarországi nyomtatványoknak ma összesen nem egészen 3000 példányát tartjuk nyilván az egész világon. Ha feltételezzük, hogy átlagban 300 példányban készült egy-

Kiadványok számának megoszlása műhelyek szerint

84. A 16. századi magyarországi kiadványok számának megoszlása műhelyek szerint

A műhelyek teljesítménye években

85. A 16. századi magyarországi műhelyek teljesítménye években számolva

egy nyomtatvány, akkor a mára fennmaradt példányok ennek a könyvmennyiségnek csupán alig egyetlen százalékát teszik ki. Amit pedig nem ismerünk, az a magyarországi irodalom- és művelődéstörténet számára végérvényesen elveszett, vagy jó esetben még ma is lappang.

A 16. században a hazai nyomdák átlagos élettartama mindössze tíz év volt: ezt az átlagot az erdélyi és a királyi magyarországi nyomdák együttese adja, de az erdélyiek jóval hosszabb életűek (átlagban 22 évig működtek), míg a királyi Magyarországon dolgozó nyomdák átlagos élettartama csak öt év volt. Érdemes áttekinteni, hogy a 15. században – tudomásunk szerint – mindössze öt olyan év volt, amikor Magyarországon nyomda működött, a 16. században 64 ilyen év volt, míg a 17–18. században az országban a könyvnyomtatás (1550-től) immár folyamatos volt.

A hazai nyomdák termelékenységét korábban kizárólag a kiadott művek (könyvészeti egységek) száma alapján értékelték. Könnyen belátható azonban, hogy egy plakát kisebb nyomdai teljesítmény, mint egy biblia. Ezért a nyomdák teljesítményét jobban kifejezi a kinyomtatott ívek száma. Mégis, ha a kiadványok számát nézzük a 16. században, az mindjárt megállapítható, hogy az erdélyi fejedelemségben jelent meg az összes kiadvány kétharmada, és csak egyharmada a királyi Magyarországon. A kiadványok száma alapján élen járt Kolozsvár, Debrecen, Brassó és Bártfa. Bártfa hosszú ideig az egész Felső-Magyarországot ellátta könyvvel.

Más lesz a kép, ha a nyomdák kinyomtatott ívek szerinti termelékenységét vesszük figyelembe. Így is az élen van Kolozsvár, de szinte ugyanennyit nyomtatott a cirill betűs Coresi-műhely Brassóban és az amúgy rövid életű vizsolyi nyomda (a *Vizsolyi Bibliának* köszönhetően).

A 17. század egészéről még nem állnak rendelkezésünkre olyan pontos adatok, amelyek alapján a nyomdák teljesítményét az előző századhoz hasonlóan (kinyomtatott ívek és fennmaradt példányok alapján) értékelni lehetne. Annak a mintegy ötezer műnek, amelynek megjelenéséről a 17. századból tudomásunk van, összesen nagyjából 40 000 fennmaradt példányával számolhatunk jelenleg az egész világról. Bár az elveszett, és csak adatok alapján kikövetkeztetett művek száma a 17. században is igen jelentős, a tíznél több példányban fennmaradt kiadványok aránya jóval az előző századé fölött van.

Úgy tűnik, hogy nálunk az előállított könyvek száma évszázadonként legalább megötszöröződött, vagyis a 18. századból kb. 27 000 hazai nyomtatványféleség ismeretes, amelyeknek ma mintegy 220 000 fennmaradt példánya regisztrálható világszerte.

Az 1710-es években hazánkban összesen csak hét nyomda működött többé-kevésbé folyamatosan (az előbbiekhöz és a későbbiekhez képest ekkor működött a legkevesebb), majd 1760-ban 17, de a század folyamán ötvenre szaporodott a nyomdák száma. A növekedésben az ország nyugati része járt elől. Pozsonynak 1760-ban még csak egy, a korszak végén már négy könyvnyomtató műhelye volt.

Érdemes megfigyelni a 17. század végének és a 18. század elejének hazai könyvtermelési arányait, évtizedenkénti bontásban:

1671–1680	630 mű
1681–1690	641 mű

1691–1700	680 mű
1701–1710	570 mű
1711–1720	599 mű
1721–1730	1200 mű

A mélypontot tehát az 1701–1720 közötti két évtized jelenti (a nyomdák és a kiadványok számát tekintve egyaránt), amikor kevesebb könyv jelent meg, mint az előző század hetvenes éveitől kezdve bármikor. Majd egyszerre, az 1721–1730-as évtizedben megkétszereződik a kiadványok száma, amit a békésebb idők, a gazdasági megszilárdulás, gyarapodás és az ezzel összefüggő új nyomdaalapítások magyaráznak.

A 18. századi könyvtermés adatait vizsgálva az 1701–1711 közötti hanyatlás oka a Rákóczi-szabadságharc, majd 1711–1712-ben az ezt követő állapotot tovább nehezítette a pestisjárvány. 1721-ben, amikor az előzetes cenzúrát elrendelik, nem tapasztalható szemmel látható visszaesés a könyvtermelésben, ahogyan II. József 1781. évi liberálisabb intézkedései is inkább a nyomdaalapításra gyakoroltak közvetlenebb hatást. A cenzúrarendeletek és a könyvtermelés összefüggéseit azonban számszerűen még nem vizsgálták. Úgy tűnik, a könyvtermelés növekedését szinte semmi más nem befolyásolja, mint a békésebb idők, az anyagi és a szellemi fejlődés. A cenzúra pedig legfeljebb irányítja a könyvtermést, de nem csökkenti.

Már az 1710-es években is az egyik legtermékenyebb nyomda volt a nagyszombati egyetemi (akadémiai) tipográfia, amelynek 1701 és 1777 között mintegy 3000 kiadványát ismerjük. Ezeknek tekintélyes részét tették ki a tankönyvek, amelyeknél egyenként több ezres példányszámmal számolhatunk.

Megjegyzendő, hogy egyetlen nyomda leltára vagy kiadói katalógusa sem tért ki részletesen az alkalmi nyomtatványokra (plakátok stb.). Ezek, még ha esetenként kis példányszámban jelentek is meg, összességükben nagyobb mennyiséget tettek ki. Ugyancsak nem számították a ponyvákat, amelyeket egyetlen nyomda sem regisztrált, és a könyvkereskedők sem vették fel katalógusukba.

1760-ig Magyarországon túlsúlyban voltak az egyházi nyomdák, akár katolikus, akár csekélyebb mértékben evangélikus vagy református elkötelezettségű városi műhelyekről volt szó. 1765 után viszont az arányok a polgári vállalkozások felé tolódtak el. A régi hazai nyomtatványok – eltekintve a nagyszombati egyetemi nyomda egyes kiadványaitól – szinte kizárólag a helyi szükségletek kielégítésére szolgáltak, nem pedig külföldi terjesztésre. Vagyis a példányok túlnyomó többsége itthon maradt, nem jutott túl a történelmi országhatárokon. A nagyszombati egyetemi nyomda évenkénti kiadványainak száma már a 18. század közepén megközelíti a százat, az 1760-as években túl is lépi azt. Ezzel a számmal élen jár a hazai nyomdák közül.

A 18. század legjelentősebb hazai nyomdahelyei: Nagyszombat, Pozsony, Buda, Kassa, Pest és Kolozsvár. Nagyszombatban a század folyamán 4000, Pozsonyban 3000, Budán 2000, míg Kassa, Pest és Kolozsvár esetében 1500 körül van a kiadott művek száma.

Az időbeli megoszlás jól mutatja az egyetemi nyomda Budára költözésével Nagyszombatnak mint nyomdahelynek jelentéktelenebbé válását: a hetvenes és nyolcvanas években a legtöbb könyvet már nem Nagyszombatban, hanem Pozsonyban nyomtat-

ták, majd a kormányhivatalok Budára és Pestre költözésével a század végére Pozsony is veszített jelentőségéből, és a kilencvenes években már Pest állt az első helyen. Ha nem nyomdahelyenként, hanem nyomdanként (cégenként) tekintjük a könyvtermést, akkor a legjelentősebb az Egyetemi nyomda (Nagyszombatban és Budán együttesen), utána a Landerer család vállalkozásai következnek (pozsonyi, kassai, pesti és budai nyomdaüzemek). Figyelemre méltó a kassai akadémiai nyomda ezek után következő harmadik helye. Hosszú működési idejének tulajdonítható, hogy a kassait a győri Streibig-nyomda követi, majd ezt a pozsonyi Patzkó és a soproni Siess.

A régi magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlását vizsgálva a nyomtatványok is jól tükrözik a magyarországi műveltség sajátos vonását, vagyis azt, hogy a latin nyelvűséget sokáig megőrizte. Ennek a jellegzetességnek velejárója viszont az is, hogy a latin mint az egyetemes európai szellemi javak közvetítője és feldolgozója, hazai hagyományok őrzője is volt. Másrészt a latinul olvasó hazai közönségnek elvileg rendelkezésére állt az Európa-szerte latin nyelven megjelent irodalom is.

A latin nyelv ismeretéhez hosszabb és magasabb fokú iskolázottság volt szükséges, tehát mindaddig, amíg a könyvek nagy része latin, addig a társadalomnak aránylag szűk rétege tudta olvasni. A magyar nyelv szerepe a 18. században fokozatosan növekedett. A jozefinizmus évtizedében a latin nyelvű kiadványok aránya 49,9%-ról 36,8%-ra esett vissza. Ugyanakkor viszont a magyar nyelvűeké 27,4%-ról 33,8%-ra, a németeké pedig 16,6%-ról 23,3%-ra nőtt. A magyar nyelvű kiadványok terén Pozsony, és ott is főleg a Landerer-nyomda járt az élen. Pest-Buda e tekintetben ekkor csak a második helyet foglalta el, tekintve, hogy az Egyetemi nyomda a hivatalos kiadványok mellett most is főleg latin nyelvű tankönyvek kiadásával foglalkozott. Utána a sorban Kolozsvár következett. Téves az a korábbi sommás ítélet, amely szerint a bevándorló nyomdászok elnémetesítették a hazai könyvkiadást. A német nyelven megjelent könyvek aránya mindössze az olvasók összetételének nyelvi arányait tükrözi.

A korábbi századokból is fennmaradtak elvétve példányszámra utaló adatok. Tótfalusi Amsterdamban kiadott Bibliájából 3000 példányt nyomtatott (1685). Lórántffy Zsuzsanna anyagi támogatásával a sárospataki műhely egy református kegyességi munkát ezer példányban készített. A debreceni az egyetlen olyan hazai nyomda, amelynek a 18. század nagy részéből évről évre fennmaradt nyomdai feljegyzései a példányszámokat is tartalmazzák, méghozzá túlnyomórészt magyar nyelvű könyveket. Ebből kiindulva végezhetünk becsléseket más korabeli nyomdákkal kapcsolatban is. Természetesen a példányszámok rendkívül egyenlőtlenül oszlottak meg. Az alkalmi nyomtatványokból, hivatalos iratokból nemegyszer csak 40–80 példány készült, sőt még a 18. században is egy-egy röpiratot mindössze kétszáz példányban nyomtattak. Bizonyos kiadványtípusok pedig mindig kivételesen nagy számban készültek: így az imakönyvek, tankönyvek, kalendáriumok.

Az ábécés könyvek, latin tankönyvek, katekizmusok, kegyességi munkák, zsol-tárok néhány ezres példányban jelentek meg alkalmanként. A debreceni nyomdában a 18. század folyamán pl. 137 260 példány fiúk számra készült ábécéskönyv jelent meg, 111 000 példány leányoknak, 133 000 református káté, 38 000 református énekeskönyv. A legnépszerűbb kegyességi munkákból is kb. 20 000 darabot nyomtak a század folyamán. A debreceni nyomtatványok közül 108-nak ismerjük a példányszámát, ezek

összesen 1,2 milliót tesznek ki a század során. A nagyszombati egyetemi nyomda 1773-ban felvett leltára 8000 fűzött példányt jegyzett fel és 330 000 fűzetlent. Mindezek alapján pedig jelentős olvasóközönségre kell következtetni.

Hogy kalendárium összesen mennyi jelent meg ebben a században, nem tudjuk, mert elhasználódásuk miatt igen szórványosan maradtak ránk. De arra lehet következtetni, hogy fajtánként 5–10 000-es példányszámban láttak napvilágot. És ekkor egyszerre jelent meg Kassán, Lőcsén, Pesten, Pozsonyban, Kolozsvárott, Szebenben és még máshol is naptár. A *Hazai és Külföldi tudósítások* azt írta a század végéről, hogy Magyarországon elkel évente több mint 150 000 példány kalendárium. Ennek bizonyága, írja, a pesti augusztusi vásár, amelyet a könyvnyomtatók méltán kalendárium-vásárnak nevezhetnek. Úgy látszik, ekkor vitték piacra a következő évre szóló naptárakat. (A század végén Pozsonyban 15 000, Győrben Streibignél 30 000, Komáromban 20 000, Vácott Gottlieb-nél szintén 20 000 naptár jelent meg.) A század utolsó harmadában egy privilégiumok körüli vitás kérdés kapcsán a győri Streibig-nyomda azért támadta Landerer kassai naptárát, mert annak újszerű külseje miatt a sajátjából 15 000 példány raktáron maradt.

Magyarország és Erdély lakossága 1720-ban 2,5 millió volt (a háztartások száma 400 000). Ebből nemes volt 134 000, pap és tanító 5300, polgár és jobbágy 2,4 millió. A teljes népességnek ekkor 48%-a volt magyar, vagyis a teljes magyar lehetséges olvasóközönség egy és negyed millióra tehető (nagyjából 200 000 háztartásra). Ha csak a debreceni nyomda példányszámaira gondolunk, akkor is egyértelmű, hogy ezeket nemcsak a nemesség és a főleg tanítókból és papokból álló értelmiségi réteg olvasta. Magyarország lakossága 1787-ben már 8 millió volt, ennek egy része bevándorolt, nem magyar ajkú népesség. De minthogy a magyar lakosság is szaporodott, a század második felében nem annyira meglepő a magyar könyvek magas példányszáma.

A nagy példányszámban kinyomtatott könyvek azonban gyakran éppen a mára legritkább régi kiadványok közé tartoznak. Ennek több oka van: egyrészt a naptárakat az év folyamán szinte szétolvasták, és használóik nem tartották megőrzésre érdemesnek, akárcsak a tankönyveket (ma is). Másrészt az átlagosnál kisebb és az átlagosnál nagyobb formátumú nyomtatványok különösen ki voltak téve az elveszésnek és elkalódásnak: ezért olyan ritkák ma az apró, zsebben hordható imakönyvek, vagy Balassi-Rimay kis formátumban, bár elég sűrűn és nagy példányszámban megjelentetett versei. Ugyanilyen könnyen kallódtak el a plakát méretű, egylevelű nyomtatványok, pedig az ilyen formában előállított naptárak és temetések, esküvők, beiktatások alkalmára készült ünnepélyes külsejű nyomtatványok – tekintve, hogy a tipográfiák fontos bevételi forrását képezték – nagy számban készülhettek régi nyomdáinkban.

Ajánlott irodalom

- BENDA Kálmán, *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*, Bp., 1961.
- BORSA Gedeon, *A hazai könyvnyomtatás történetének vázlata a szabadságharcig*, Könyvtáros, 9(1990), 538–542.
- BORSA Gedeon, *A 16. századi magyarországi könyvnyomtatás részmerlege*, MKSz, 1973, 249–269.
- CSAPODI Csaba, *Könyvtermelésünk a 18. században*, MKSz, 1942, 392–398.
- CSAPODI Csaba, *A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig*, MKSz, 1946, 98–104.
- HERVAY Ferenc, *A 15–16. századi magyarországi könyvnyomtatás számokban*, MKSz, 1966, 63–66.
- GÁRDONYI Albert, *Hazai könyvtermelésünk a könyvkereskedelem önállósítása korában*, MKSz, 1944, 148–166.
- GÁRDONYI Albert, *Hazai könyvtermelésünk a Pragmatica Sanctio korában*, MKSz, 1944, 1–18.
- GÁRDONYI Albert, *18. századi nyomdánk műhelytitkaiból*, MKSz, 1942, 24–35.
- KOSÁRY Domokos, *Művelődés a 18. századi Magyarországon*. 3. kiad., Bp., 1996.
- MARKOS Béla, *Az 1712–1800 közötti magyar könyvtermelés adatai*, MKSz, 1971, 1–11.
- TRÓCSÁNYI Zoltán, *18. századi magyar könyveink olvasóközönsége és példányszáma*, MKSz, 1941, 22–37. (Az ország népességére és az olvasók számára vonatkozó számításainál Acsády Ignác adatait vette alapul. Acsády becslését DÁVID Zoltán igazította ki: *A történeti statisztika forrásai* 145–198. Történeti statisztikai tanulmányok 2. Bp., 1975. Eszerint a korabeli Magyarország és Erdély együttes népessége négy millióra becsülhető.)
- ZOLTAI Lajos, *Debrecen város könyvnyomdájának 18. századbeli működése, termékei*, Debrecen, 1935.

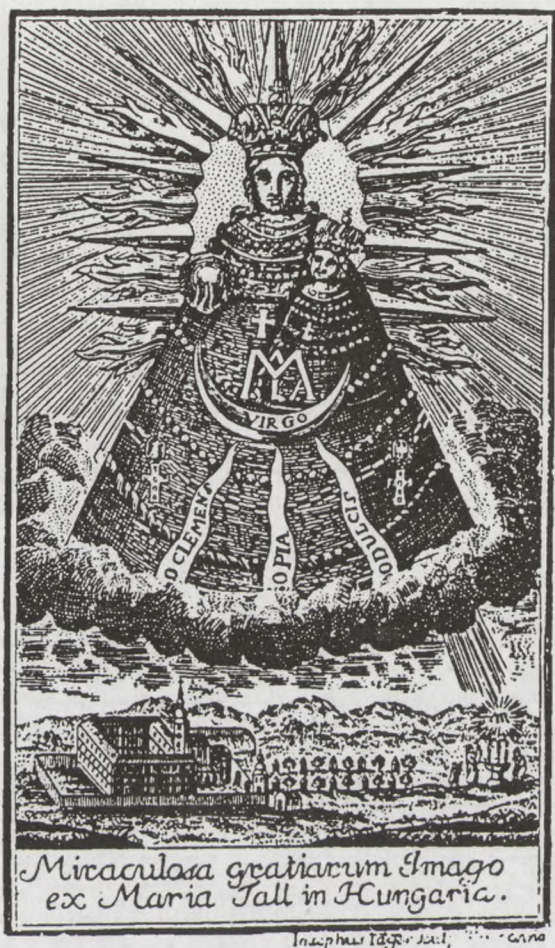
A könyvdíszítés módjai a kézisajtó korában

Nemcsak a könyv tartalma, hanem külseje, megjelenése is korának jellemző vonásait viseli magán. Minden korszak könyve hű képet ad az egykorú tipográfia és grafika színvonaláról, és emellett az olvasók ízlését is tükrözi. A nyomtatott könyv megjelenését nem követte azonnal a kéziratos könyv eltűnése, hanem e kettő egy ideig még egymás mellett élt. Az első nyomdászok ugyanolyan könyv létrehozására törekedtek, mint a kéziratos volt. A hazai ősnymtatványok közül Hess András két kiadványa rendkívül egyszerű, az egyetlen reneszánsz antikvával szedett szöveget mindössze utólagos, kézi rubrikálás, azaz piros festés díszíti, amely egyes lapokon lendületes vonalakban nyúlik túl a szedéstükrön, a díszítés mértéke azonban eltérő a *Chronica* egyes példányain. A másik hazai ősnymdának, a Confessionale nyomdájának kiadványain is látható utólag festett iniciálé, de ezek között akad rubrikálatlan (eladatlan) is.

A szedéssel előállított nyomtatványhoz meg kellett találni annak sajátos díszítési módját. Különálló képek a könyvnyomtatás feltalálása előtt és a könyvnyomtatással párhuzamosan is állandóan készültek fametszetes és rézmetszetes technikával sokszorosítva, majd mindkét eljárást hamarosan a nyomtatott könyvek díszítésénél is alkalmazták. A nyomtatott könyvet nyomdászjelvényekkel, címlapkeretekkel, iniciálékkal, fejlécekkel, záródíszekkel, a könyv tartalmát bemutató illusztrációkkal és ábrákkal díszítették.

Ma ismert hazai illusztrációink nyilvánvalóan csak vázlatosan tükrözik a magyarországi fametszés vagy rézmetszés kezdeteit. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a grafikai művészetek fejlődéséről Magyarországon ebből a korai időszakból mindössze az áll rendelkezésünkre, ami könyvdíszítés formájában a nyomtatványokban ránk maradt. A magyarországi grafika kezdetei tehát csak a nyomtatott könyvekben érhetők tetten. Nem kevésbé jelentősek a könyvdíszítés alakulásából, fejlettségéből, sajátosságaiból levonható nyomdászattörténeti tanulságok, amelyek az egykorú műhelyek közötti kapcsolatokat is felfedhetik.

A könyvművészetben belül megkülönböztetendő a könyvdíszítés és a könyvillusztrálás fogalma. A könyvdíszítés a könyv szépítésére szolgál, éppen ezért csakis a tipográfiával és általában a könyv megformálásával szoros összefüggésben vizsgálható. A díszítés akkor szép és sikerült, ha egységet alkot a tipográfiával, a szöveggel és a könyv egészével. Az illusztráció viszont elsősorban arra szolgál, hogy a szöveget világítsa meg, segítse annak megértését, közelebb vigye a könyv tartalmát az olvasóhoz, vagyis képi módon jelenítse meg a szövegben leírtakat. A valóságban azonban ezt a két-féle funkciót nem mindig lehet elválasztani, hiszen a legtöbb régi könyvben több olyan

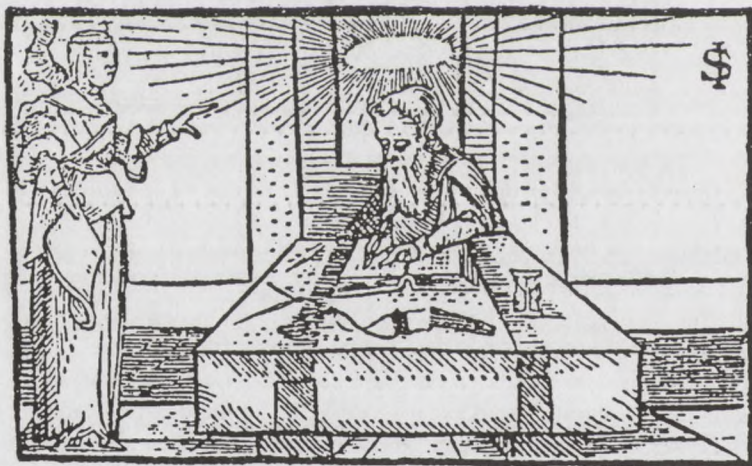
86. A máriavölgyi kegyhely és kegykép rézmetszetű ábrázolása
Orosz Ferenc *Élő vizek kútforrása* című művéhez (Nagyszombat, 1743)

díszítés is található, amely részben az egyiknek, részben a másiknak nevezhető. Elvileg a nyomdász a felszerelésében meglévő díszítőelemeket annyiféle nyomtatványban használhatta fel, ahányban csak akarta, mindaddig, amíg el nem kopott a dúc. Csak-hogy az egy bizonyos műhöz kötött valódi illusztrációk többszöri felhasználhatósága igen korlátozott volt: nemegyszer azonnal értékét és értelmét veszítette, amint azt egyszer felhasználták. A régi nyomdászok tehát érthetően előnyben részesítették az olyan díszeket és egyszerű képeket, amelyek nem keltettek közvetlen asszociációt, inkább dekoratív, de közömbös vagy szokványos ábrázolások voltak. Ezzel magyarázható az ilyen jellegű fametszetek túlsúlya a szöveghez kötött, valóságghűbb, konkrétabb ábrázolásokkal szemben.

A korai nyomdászok figyelme inkább a dekoratív, de szokványos fametszetű címlapkeretek, nyomdász- vagy kiadói jelvények, címerek, iniciálék, a díszes fejlécek és záródíszek felé fordult, vagyis a régi nyomtatványok túlnyomó többségénél a fenti okok miatt nagyobb teret kapott a díszítés, mint az illusztrálás.

Mégis, voltak olyan nyomtatványtípusok és olyan műfajok, amelyekben hagyományosan nagy szerepet játszottak az illusztrációk és képsorozatok. A régi magyar nyomtatványok közül ilyenek mindenekelőtt az evangéliumokat népszerű módon ábrázoló képecskék, a kalendáriumok hónapkép-ábrázolásai, az öröknaptárak és sorsvetőkönyvek szemléltető képei, vagy szentek életét megörökítő képsorozatok és néhány barokk emblémáskönyv.

A nyomtatványok nyomdai úton való díszítésének legrégebb módszere a fametszet alkalmazása volt, amely a könyvnyomtatással azonos magasnyomásos eljárás. Maguk a korai nyomtatványoknál alkalmazott fametszetek is kétféle technikával készültek. Az egyik művelet során, amely egyébként sokkal gyakoribb volt a kézműipari korszakban, a fadúcból nagy darabokat távolítottak el (ezek a papíron fehérek, üresen maradtak) és festékezést csak a megmaradó vékony vonalak kaptak. A másik módszer azt jelentette, hogy a fadúcba belevésték a mintát (ezek mutatkoztak a nyomaton fehér vonalak formájában fekete, festékezett alapon). Ez utóbbinál könnyebb volt finomabb vonalakat létrehozni, és sávozással vagy pontozással árnyalatokat érzékeltetni. Ennél a módszernél a nehézség abban rejlett, hogy viszonylag nagy festékezett felületekről kellett megfelelő nyomatot készíteni, amit fából készült nyomtatóprés igen nehezen tudott megvalósítani. Emiatt alkalmazták a kézisajtó korában ezt az elvileg könnyebben kivitelezhető fametszési módszert ritkábban. A fametszet utóbbi eljárásának újrafelfedezése csak a 18. század végére esik, majd még jobb minőségű nyomatokat a fémből készült kézisajtóval a 19. század elején tudtak elérni.

87. Máté apostolt ábrázoló fametszet Sárvár-Újszigetről, az I. S. monogrammal (Újtestamentum, 1541)

A fametszet rajzolója és maga a metsző általában nem ugyanaz a személy volt. A rajz készülhetett magára a fadúcra, vagy papírra. Ha nyomatot kellett fába metszeni, vagyis másolni, akkor a nyomatot rá lehetett ragasztani az új dúcra. Ebben az esetben az új dúcra készített metszet a mintául használt nyomathoz képest annak tükörképe volt. A metszés éles késsel és lapos vésővel történt. A fametsző körtefát, esetleg szilvafát és még gyakrabban, sőt a 18. században szinte kizárólag puszpángfát használt alapanyagként. Mivel pedig a puszpáng keresztmetszete ritkán éri el a 25 cm átmérőt, ennél nagyobb képeket csak több darabból lehetett összeállítani. A megsérült, kitöredezett dúcok javítására is volt mód: a sérült helyen a fát kivésték, és új darabbal helyettesítették be, vagy összeszegecselték a szétrepedt részeket.

88. Rézmetsző műhely a 17. században (külföldi ábrázolás)

Nomini Christi quor accidunt?

OCTO.

I. QVALITAS, juxta quā Nomen

Christi aliud est proprium, aliud appellativum.

PROPRIUM Christo soli convenit.

89. Szöveget is tartalmazó, rézmetszettel díszített könyvoldal részlete, amelyet a kézisajtó korában két menetben nyomtattak. Ezen a trencsényi kiadványon a két munkafázis egymásra torlódott (1658)

A fadúcokat, minthogy a betűkkel együtt nyomtatták, ugyanúgy festékeztek is. Ezek élettartama azon múlt, hogy milyen gyakran használták, mekkora igénybevétel mellett. Ha óvatosan kezelték, nagyon sokáig is épen maradhattak. De az állandó nedves papírra való nyomtatás és a dúcoknak a nyomtatás megtörténte után a betűkkel együtt történő lemosása, majd utána akár évekig használaton kívül hagyása során a kiszáradás nem kedvezett a fának. (A körtefa kellő kezelés mellett kb. százezernyi nyomást állhat ki.) Nyomtatáshoz a fametszetet egy síkba kellett hozni a szöveg szedésfelületével, és így egy munkamenetben történhetett a nyomtatás.

A kézműipari korszak könyveit Magyarországon leggyakrabban fametszetekkel díszítették. A 16. századi könyvek egyik legkedveltebb díszítési módja a fametszetes címlapkeret volt, gyakran állatalakkal, dús növényi ornamentikával, vagy a kedvelt építészeti elemekből komponálva. A címlapkeret készülhetett egy darabból, üresen hagyva a kép közepét, hogy abba a cím szövegét be lehessen szedni, de gyakran több elemből állították össze (az egyébként egységesnek ható) metszett címlapot. Ez a díszítési mód a későbbi századokban visszaszorult, illetve a különösen díszes kiállítású könyvekhez rézmetszetes címlap készült. A könyvek belsejében azonban továbbra is leginkább fametszetes illusztrációk, iniciálék, fejlécek és különböző könyvdíszek láthatók. 16. századi nyomdászaink mellett néha fametsző is dolgozott, mint Kolozsvárott, vagy a sárvár-újszigeti nyomdában. Némelyik nyomdászunk maga is képzett fametsző volt, mint Hoffhalter Rafael. A hazai nyomtatványokat díszítő fametszetek

90. Nyomdai cifrákból épített díszek a kezdőbetűk kiemelésére az esztergomi nyomdából (1764)

legnagyobb része azonban nem eredeti munka, hanem külföldi minták alapján történt utánmetszés, illetve onnan behozott dúc.

A kézisajtó korszakát nálunk szinte végigkíséri a könyvdíszek jellegzetes csoportja, a díszes kezdőbetűk, azaz iniciálék. A szöveg kezdetének hangsúlyosabbá tételére kézenfekvő, és a kéziratosság korából öröklött módja ez, amely a nyomtatott könyvekben fekete-fehér és fehér-fekete fametszetes képecskék formájában jelent meg. A kisebb-nagyobb, négyszög alakú kis képeken általában nemcsak a betű rajza található fekete alapon fehérén vagy fehér alapon feketén, hanem egyéb díszítés is: növényi ábrázolás, állat-, ember- vagy szörnyalakok és egyéb dekoratív motívumok.

A rézmetszés nálunk mindig is ritkábban alkalmazott díszítési és illusztrálási módszer volt, mint a fametszet. A rézmetszés ugyanis – a fametszéssel ellentétben – mélynyomási eljárás. Legkorábbi előfordulása magyarországi nyomtatványban 1588-ból ismeretes. Hasonlóan a fametszéshez, a rajzoló és a metsző személye általában itt sem ugyanaz. Rézmetszésnél a rézlemez felszínére rajzot metszettek, véstek, majd festékekkel bekenték, így a bemélyített vályúk festékkel teltek meg és a nyomtatás során fekete vonalakként, a papírról kiemelkedve jelentek meg. Ugyanakkor a nem festékezett felületeket gondosan letörölték, nehogy ott is festéknyomok legyenek, ahol a nyomatnak fehérnek kell maradnia. Ahhoz, hogy a vályúkban lévő festék a papíron nyomot hagyjon, a nyirkos papírt igen nagy erővel kell a fémlap felszínéhez préselni. Ez az eljárás lehetőséget ad arra, hogy a rajzon rendkívül finom vonalak, sávozások vagy pontozások is megjelenjenek. Ez az előnye készítette arra a nyomdászokat, hogy az igényesebb illusztrált könyvekhez inkább a rézmetszés technikáját alkalmazzák, annak ellenére, hogy a szövegtől külön, másik munkamenetben kellett nyomtatni. A rézlemezeket külön réznyomó sajtón nyomtatták, gyakran nem is a nyomdában, hanem külön réznyomó műhelyekben. A rézmetszet körül jellegzetes bemélyedést látni, a rézlemez körvonalát, amelyet az erőteljes préselés hagy a papíron. Éppen ezért az ilyen papírlap hátára nem is szoktak nyomtatni.

KÜLÖN ÜLŐ KE-
RESZTYEN.

Az az,
Kegyes szent Elmélkedés a' felől, mint
tarthassá az istenes Lélek, a' meg-veszett
időkben, meg-ferteződetlen ön-
nön magát.

*Sáros Pataki Ecclesiában predicáltatott 1657-
ben 17-dik 8bris celebrált Hatodik
Böjt napon.*

MEDGYESI PAL által.

Nyomtatott Sáros Patakon 1657-ben.

Magyarországon a 17. században leginkább a könyvek díszcímlapja készült rézmetszéssel, míg a 18. században valamivel gyakoribbak a rézmetszetű ábrák és illusztrációk. A külön lapra nyomtatott illusztrációk, arcképek, városképek, térképek akár külön is árusíthatók voltak, és nem alkottak olyan szerves egységet a könyvvel, mint a rézmetszetes címlap, amelyekre a címet is rámetszethették.

A kézműipari korszak nyomtatott könyvének legsajátságosabb díszítési eszköze a nyomdai körzet (cifra) volt. A könyvdíszítés e kellékét egyetlen régi magyarországi nyomda sem nélkülözhetette. Ezek a 16. században beszivárgó, arab hatást mutató díszítő motívumok, amelyek először a reneszánsz könyvben jelentek meg, tovább éltek a barokk és a rokokó korában is. Úgy látszik, hogy az európai művészet nagy korszakai szinte nyomtalanul múltak el előlött a sajtóságon könyvhöz kötött és a nyomtatással leginkább rokon formakincs fölött. A nyomdai körzetek ugyanúgy metszéssel és öntéssel készültek, mint a nyomtatóbetű, és pontosan úgy szedhetők és nyomtathatók is. A jobban felszerelt műhelyek ritkábban és inkább csak a szöveg tagolására alkalmazták ezeket a szedett díszítéseket, más nyomdák kiadványait viszont éppen ezeknek az apró díszeknek nagy változatossága különbözteti meg. A 18. század derekán francia hatásra készülő új, rokokó körzetek elleplezni igyekeztek azt, hogy szedve vannak. Az apró, finom elemek már nemcsak a szedés képzeletbeli négyzetes hálózatába illeszkedtek, mint korábban, hanem átlósan vagy sarkaiknál érintették csak egymást és levegősen építkeztek egymásra. A körzetek segítségével egységes, csak tipográfiai eszközöket felhasználó címlapokat és díszeket lehetett alkotni, ahol az egyes apró elemek dísszé komponálásában tág tere volt a nyomdász képzelőerejének és leleményességének.

A körzet a nyomdászatnak épp olyan nélkülözhetetlen kellékévé vált, mint a betű. A korabeli olvasó megkívánta, hogy a nyomtatvány lapjain díszítés is legyen. E közbevetett kis díszek az olvasás könnyítésére, a betűk sorainak megállítására szolgáltak: kiemelésre, elválasztásra, a gondolat lezárására.

A nyomtatott könyv díszítésére egyéb módok is kínálkoztak. Különlegesen igényes könyveknél gyakran a címlap egyes betűsorait, szavait pirossal (sőt egyes esetekben arannyal) nyomták. Van rá példa, hogy az iniciálékat is piros festékkel nyomtatták. A két színű nyomásnak különösen a kalendáriumok és liturgikus kiadványok előállításánál volt nagy hagyománya, minthogy itt a piros szín eligazításul, gyakorlati célt is szolgált. A két színű nyomást a kézisajtó korában általában két nyomtatási menetben

92. Szövegkezdő dísz, tetszés szerint behelyezhető betűvel Nagyszebenből az 1760-as évekből: az első a városi, a másik kettő a Barth-műhelyből

oldották meg. Szedésnél a másik szín helyére vakanyagot tettek, amely nem hagyott nyomot a papíron. Minden lapot kétszer szedtek: egyszer a feketén és másodszor a pirossal történő nyomtatáshoz. De van mód arra, hogy egyben szedjék és nyomtassák: ilyenkor a festékezésnél papírmaszkot használtak a be nem festékezendő felület takarásához. A betűk kiemelésének ez a módja csak akkor érte el a kívánt esztétikai hatást, ha a műveletet pontosan végezték, és a sorok nem torlódtak egymásra.

Ajánlott irodalom

- CZAKÓ Elemér, *Magyarország sokszorosító művészete, Az Iparművészet könyve*, szerk. RÁTH György, Bp., 1902.
- DRESCHER Pál, *A szép magyar könyv 1473–1938*, Bp., 1938.
- GULYÁS Pál, *A könyv sorsa Magyarországon*, III., Bp., 1961, 3–51.
- GULYÁS Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a 15–16. században*, Bp., 1931.
- NOVÁK László, *Grafikai sokszorosító művészetek*, Bp., 1925.
- PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története*, Bp., 1951.
- SOLTÉSZ Zoltánné, *Magyarországi könyvdíszítés a 16. században*, Bp., 1961.
- SZENTKÚTY Pál, *Régi hazai nyomdáink mintakönyvei*, Bp., 1940.
- TÓTH Béla, *A debreceni rézmetsző diákok*, Bp., 1976.

A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig

Könyvkereskedelmünk kezdetei a 16. század végéig

A nyomtatott könyv terjesztése, de a szorosabb értelemben vett könyvkereskedelem is Magyarországon a 15. század utolsó évtizedeiben kezdődik: a fejlettebb nyugat-európai országokra jellemző, elsősorban az egyetemekhez kapcsolódó kéziratos könyv kereskedelme nem alakult ki nálunk. Az 1470-es években a hazai könyvnyomtatás még nem tudott gyökeret verni; a Mohács előtti évtizedek még inkább a kódexirodalom kora. Nyomtatott könyvekkel való kereskedésnek azonban ebből az időből már vannak nyomai. Az Egyetemi Könyvtár egy 1476-os, velencei kiadású bibliájára kézírással rávezették: „Hanc Bibliam Fr. Augustinus de Zagrabia ord. pdie emit Budae Anno Dni 1476”, tehát a bibliát Budán vásárolták 1476-ban, név szerint nem ismert kereskedőtől. A nyomtatott könyv iránti nagyobb igényt királyi rendelet hívta életre: Mátyás király 1479-ben valamennyi magyarországi egyházmegyének elrendelte, hogy szertartáskönyveit – az egységesség érdekében – nyomtatott formában adja ki. A rendelet alapján az első megbízást az esztergomi főegyházmegyétől a *Breviarium Strigoniense* kinyomtatására egy regensburgi könyvkereskedő, Joannes Cassis kapta (Augsburg, 1480). Az uralkodói rendeletről fakadó biztos üzlet lehetősége a továbbiakban a budai királyi udvar közelébe vonzotta az idegen könyvkereskedőket. Miként német nyomdászok telepedtek le szerte Európában, úgy Budára is német földről érkeztek könyvkereskedők. Az egyházmegyéik részéről (főleg az esztergomitól) ők vették át a nagy méretű, sokszor díszes szertartáskönyvek kéziratait, gondoskodtak ezek kinyomtatásáról, fametszetes illusztrációk készítéséről. Híres német nyomdavárosok, illetve a legjelentősebb itáliai centrum, Velence nyomdásaival tartották a kapcsolatot, az elkészült példányokat Budára szállíttatták. Emellett természetesen – üzleti kapcsolataikból adódóan, s a papság érdeklődésének megfelelően – más könyvek terjesztésével is foglalkoztak. Kezdetben egyidejűleg két könyvkiadó-könyvkereskedő működött a királyi székvárosban; az 1510-es, 1520-as években már négy-öt. Kiadói jelvényeik, nevükkel és a „*librarius Budensis*” megjelöléssel fennmaradtak ezeken az értékes korai nyomtatványokon.

Az első ismert, valóban Budán működő könyvkiadó-könyvkereskedő Theobald Feger volt. Feger heidelbergi iskolái után Colmarban folytatott könyvkereskedést, de amikor Mátyás király Bécsset elfoglalta, már Bécsben is volt lerakata. Ezután helyezte át tevékenységének központját Budára. Feger első megbízásként a *Breviarium Strigoniense* újabb kiadását Nürnbergben nyomatta ki (1484). Ennél összehasonlíthatatlanul jelentősebb a Thuróczy-krónika, amelyet szintén utánnyomásként hozott ki Augsburgban. Ez az egyik leginkább elterjedt magyar vonatkozású ősnymtatvány. Érdekessége,

93. Ioannes Paep Szent Benedeket ábrázoló kiadói jelvénye, kicsinyítve

hogy a szerző által gondozott brünni kiadás után mindössze két és fél hónappal jelent meg, javított szöveggel és több helyütt változtatott illusztrációkkal. (Feger feltehetően Thuróczy János személynöki ítélmesterrel közvetlen kapcsolatban volt, s így ismerhette a brünni kefelevonatokat.) A budai polgár (conclivis Budensis) Feger jó üzleti érzékét dicséri, hogy a krónikát Mátyás királynak ajánlotta; a legdíszesebb, hártýára készített két példánynál az ajánlás szövege – a világon elsőként – arany nyomással készült. Feger további öt kiadványát: az esztergomi egyházmegyének misekönyveket, zsinati határozatokat Brünben, Bécsben, illetve Nürnbergben rendelte meg. Egyéb könyvek terjesztéséről annyit tudunk, hogy Koberger híres nürnbergi nyomdásztól 1493-ban a Schedel-krónika számos példányát is átvette bizományban terjesztésre, de jó néhány példány árának megfizetésével adósa maradt Kobergernek. Feger 1498 körül halt meg.

Kiadványaik számát tekintve Joannes Paep és Urbanus Kaym volt a legjelentősebb budai könyvkiadó. Paepnek (neve helyesírása alapján talán németalföldi származású volt) 19 kiadványát ismerjük: a *Breviarum Strigoniense* 1497-es kiadását, *Missalét* az esztergomi főegyházmegye és a pécsi egyházmegye számára, a magyar szentekről a *Legenda sanctorum Regni Hungariae*t 1498-ból, a *Breviarium Zagrabienset*, a *Breviarium Ordinis S. Benedicti*t, Guilielmus Parisiensis postilláit, *Grammatica Latinát* stb. Valamennyi kiadványát Velencében nyomatta ki. Kiadói jelvényét sokszor változtatta. 1509-ben írt végrendeletéből nemcsak családjáról tudunk, hanem üzletéről is, mely két helyiségből állt, és Stephanus nevű segédjéről, akire az üzlet vezetését bízta. (Ő valószínűleg Stephanus Heckellel azonos, akit kiadóként az 1512–1515 közötti évekből

**Impressum impēis Joānis
Kaym librarij Budensis.**

94. Ioannes Paep és Urbanus Kaym kiadói jelvényei (1498, 1513)

ismerünk.) Paepnak velencei (Giunta) és bécsi nyomdászoknál (Petrus Lichtenstein) volt tartozása, de előleget is fizetett már Nicolaus de Francofordia velencei nyomdásznak egy *Missale* és egy *Breviarium Strigoniense* kinyomtatására: ezek már csak halála után két évvel, 1511-ben jelentek meg.

Urbanus Kaym már a 16. század elejének legtermékenyebb budai könyvkiadója volt: 1503–1519 között összesen 18 liturgiai művet és tankönyvet jelentetett meg, esztergomi misekönyveket, breviáriumokat; ő is kiadta a pannonhalmi bencések breviáriumát, latin nyelvű könyvet (Donatust), Bartholomaeus von Usingen *Parvulus philosophiae naturalis*át, Michael Vratislaviensis *Introductionum dialectice* című művét stb. Elsősorban Velencében nyomtatott, de Lyonban, Strassburgban, Bécsben és Nürnbergben is. 1519-ben hunyt el.

A Mohács előtti négy évtizedből – fennmaradt kiadványaik alapján – összesen kilenc budai könyvkiadó-könyvkereskedőt ismerünk. További háromról bebizonyosodott, hogy az ő személyüket csak Kemény József, a budai könyvkiadók első monográfusa találta ki a múlt század közepén. A már említett legjelentősebbeken kívül Budán működött könyvkiadó még Georgius Rüm (egy missaléval, 1493), Joannes Hertzog (egy 1500-as bécsi kiadvánnyal), Michael Milchner, Stephanus Heckel, Jacobus Schaller és Michael Prischwitz három-öt kiadvánnyal. Mohács előtt utolsó közülük Prischwitz volt. A budai könyvkiadók összteljesítménye abban a négy évtizedben, amikor nyomda egyáltalán nem működött az országban, 61 mű kiadása volt: valamennyi latin nyelvű, túlnyomó többségükben liturgiai kiadvány, illetve kisebb részben tankönyv.

Velük egy időben már egyes (többnyire szabad királyi) városokban is találunk könyvkereskedőket. Késmárk város harmincadkönyvében az 1484, 1485. és 1489. években szerepel egy Ambrosius nevű személy, aki rendszeresen hozott be külföldről könyveket (talán Krakkóból, ahol ekkor már a második ősnymda működött): 1484-ben négy alkalommal 85 aranyért, a következő évben kétszer, negyven aranyért, és 1489-ben is két alkalommal, összesen ötven aranyért. Kassán az eladósodott Joannes Prewsz könyvkereskedőt ismerjük ezután (1493), Eperjesen Marcus „bibliopolát” (1519), Szebenben Johannes „Buchführert” (1506, 1524). Ők is bizonyára az egyház, egyes rendházak, plébániák, városokban fenntartott plébániai iskolák könyvigényét elégítették ki. Az 1520-as évek közepén a központi hatalom már a lutheri reformáció térnyerésének igyekezett gátat szabni azáltal, hogy II. Lajos király 1524-ben elrendelte: senki ne merészelje Magyarországon Luther iratait árusítani, megvenni vagy olvasni. A rendelet következménye Budán, Brassóban, 1525-ben pedig Sopronban nyilvános könyvégetés volt; az egyiknek még egy (talán Grynaeusszal azonosítható) német könyvkereskedő is áldozatul esett.

A középkori magyar királyság bukása, a török hódoltság kialakulása, az erős központi hatalom megszűnése, a királyi Magyarország és az önálló erdélyi fejedelemség létrejötte által meghatározott rendkívül nehéz történelmi viszonyok között a könyvnyomtatás elterjedésének, s vele együtt a könyvkereskedelem fejlődésének a reformáció adott döntő lökést. Állandó könyvnyomdáknak kellett létrejönniük – először Erdélyben történt ez –, hogy kiterjedtebb, szervezettebb könyvkereskedelem jöhessen létre. Itt kezdetben a fejedelem vallásváltoztatása is kihatott annak megítélésére, hogy éppen milyen könyvek terjesztését ítélték el. Mindenesetre az 1560-as évek elején, amikor János Zsigmond kitiltotta Erdélyből a külföldi könyvkereskedőket, a rendelet inkább e kereskedelmi ág ellenőrzése érdekében született, hiszen az ekkor privilégiumot kapott kolozsvári és brassói kereskedők jobban ellenőrizhetők voltak, mint a vásárokon megforduló idegenek.

A királyi Magyarországon a katolikus uralkodói hatalom, a katolikus egyházi hierarchia megmaradása folytán a könyvnyomtatás inkább csak a 16. század végére tudott állandósulni; az 1560-as évekig nyomdák hiányában még nagyobb jelentősége volt a könyvkereskedelemnek. Besztercebányának már az 1530-as évektől Márton bibliopola személyében állandó könyvkereskedője volt. A városi magisztrátus legtöbbször papírt rendelt tőle a hivatalos iratokhoz, számadáskönyvekhez, de olykor jogi munkát, törvénykönyvet is. A külföldi könyvbeszerzést lebonyolító könyvkereskedő Nürnbergből beszerzett szállítmányát a pozsonyi vámnál feltartóztatták és elkobozták, csak a városi tanács közbelépésére kapta vissza könyveit 1536-ban. Németországban, s talán Lengyelországban is szerzett be könyveket, és „házaló” könyvkereskedőként járhatta a királyi Magyarország egyes helységeit. A könyvkereskedő papír- és könyvraktárát 1542-ben viszonylag jelentős összegre, 120 forintra becsülték. Az 1540-es, 1550-es években már biztosan kereskedett protestáns könyvekkel. 1549-ben papkeresés céljával a város iskolamesterével együtt Wittenbergben járt; valószínű, hogy egyúttal könyveket is beszerzett a protestáns könyvpiacnak ebben a fontos központjában. Oláh Miklós érseksége idején, amikor a katolikus hierarchia szigorú ellenintézkedéseket tett a protestánsokkal szemben, a besztercebányai könyvkereskedő könyvkészletét lefog-

lalták és elkobozták (1559). I. Ferdinánd király rendeletére azonban 1560-ban nem „eretnek” könyveit visszakaphatta, a többit elégették, s a továbbiakban eltiltották őt protestáns könyvek forgalmazásától. Márton bibliopola e vagyoni állapotát igencsak megrendítő eset utáni évtizedben továbbra is Besztercebányán működött.

A királyi Magyarország további jelentős városaiban is működtek ez idő tájt könyvkereskedők. Az 1530-as években Bártfa városa még Krakkóból szerzett be könyveket Martin Siebeneycher ottani könyvkereskedőtől, 1548-tól azonban már bizonyos, hogy a városnak saját könyvkereskedője is volt Christoph Dudlig személyében. Dudlig Wittenbergből származó könyvekkel is kereskedett. 1548-ban Moritz Goltz wittenbergi könyvkereskedőtől 110 forint értékben vett át könyvet hitelbe, s megfizetését ugyanazon évben két részletben ígérte. Az ügyről csak azért tudunk, mert adósságát hosszabb idő alatt sem törlesztette: még 1556-ban is kérte Konrad Rühel, Goltz veje a várostól az adósság kifizettetését. Dudlig könyvkiadóként is ismert: Batizi András *Keresztyéni tudománrrul való rövid könyvecske* című evangélikus katekizmusát, miután a szerzőtől Wittenbergben átvette a kéziratot, 1550-ben ő adta ki Krakkóban. Eperjesen Kaspar Gutler könyvkereskedő 1547–1563 között több száz forint értékű könyvet terjesztett. Emellett posztókereskedéssel is foglalkozott, és később Sziléziában, Boroszlóban próbált szerencsét. Miskolc mezővárosból még a reformációt közvetlenül megelőző időből, az 1542–1543-as évekből ismerünk egy Joannes nevű könyvkötőt: egy általa bekötött értékes kódex kötéséből kerültek elő neki címzett levelek töredékei. Nem zárható ki, hogy könyvkereskedelemmel is foglalkozott.

Az 1570-es évektől kezdve a királyi Magyarországnak valamivel kiterjedtebb és biztosabb körülmények között működő könyvkereskedelme volt, különösen a Bécstől távolabb eső, északkelet-magyarországi szabad királyi városoknak. Lőcsének első állandó könyvkereskedője 1567-től a wittenbergi születésű Bruno Brewer könyvkötő és könyvkereskedő volt. Már könyvüzlete volt a városban, amely után (éppúgy, mint egy név szerint nem ismert besztercebányai könyvkereskedő 1578-ban) évente négy forint adót fizetett. A lőcsei harmincadhivatal pontos kimutatásokat vezetett Bruno bibliopola áruforgalmazásáról. Az 1570-es években 1068 forint értékű könyvet hozott be külföldről, a következő két évtizedben 602, illetve 739 forint értékűt. Könyveken kívül – kiegészítésképpen, de elég nagy mennyiségben – élelmiszerekkel, takarmánnyal, bőrrel, különböző fűszerekkel és anyagokkal is kereskedett, időnként még lovakkal is: a kizárólag könyvekkel való kereskedés ekkor nagyobb nyereséget még aligha biztosított. Megfordult a szomszédos Sziléziában és Erdélyben is. Két fiát (a lőcsei magisztrátus támogatásával) Wittenberg híres egyetemén taníttatta. Wittenbergi rokoni kapcsolataival vissza is élt: Johann Rühel könyvkereskedő unokatestvérétől nagy értékben (több mint 476 forint) vett át könyveket 1588-ban és 1592-ben, de hosszú ideig alig törlesztett belőle valamit. Brewer Bruno 1600 körül, valószínűleg pestisjárványban hunyt el.

Bártfán Dudlig után Gutgesell Dávid kereskedett könyvekkel: csak az 1570-es évek végén bővítette üzleti körét, s lett belőle nyomdatulajdonos is. Tudjuk róla, hogy 1570-ben Leonhard Stöckel *Apophthegmata illustriorum virorum* című hátrahagyott művének boroszlói kinyomtatásáról ő gondoskodott: Crispin Scharffenberg nyom-

dásznak 16 forint előleget is adott, a kész példányok egy részét és más könyveket is átvett tőle, de adósságát öt év alatt sem rendezte.

Vitatott, hogy Eperjesen az 1570-es években a nagyobb mennyiségű könyvet közvetítő Pesty Ferenc könyvkereskedő volt-e. Annyit tudunk róla, hogy 1556-ban Páduában tanult, majd itthon királyi tisztviselő, a királyi jövedelmek kezelője lett. (Talán az 1570-es években már protestáns, és a korábban lefoglalt könyvek továbbadásáról gondoskodott?) Mindenesetre 1576 táján kapcsolatban állt Debreczeni János volt szántói, majd károlyi református lelkésszel. Debreczeni nagy mennyiségű, több mint háromszáz, tőle átvett könyv kötetését rendelte meg debreceni kompaktoroknál. Egy könyvből is sok példánya volt: a protestáns bibliai, történeti históriákból általában 20–60 példány. A jegyzéken felsorolt könyvanyag értéke a száz forintot is meghaladta. Szinte bizonyos, hogy Debreczeni János lelkész maga is terjesztette ezeket a könyveket.

Kassára valószínűleg külföldről érkezett az a Gallen János, aki 1581-ben nyerte el a polgárjogot a városban. 1582-ben már erdélyi könyvárusításra is engedélyt szerzett. Jelentős könyvkereskedő volt, amit talán másokról is elmondhatnánk, ha olyan kitűnő forrásanyag maradt volna fenn róluk is, mint Gallen esetében: a könyvkészlet teljes leírása. Alig néhány évi magyarországi működés után Gallen 1584-ben elhunyt. Hagyatéki leltára tételesen (néha túl rövid címmel) a teljes árusított könyvanyagot felsorolta, példányszámmal és árral együtt. A jegyzékből kitűnik, hogy a kassai könyvkereskedő birtokában nagy számban volt német nyelvű protestáns könyvanyag (Luthernek és követőinek művei, sőt még Kálvin is), de a készlet zömét tankönyvek, káték és széphistóriák tették ki. Például Molnár *Grammaticájából* 225 volt raktáron, Donatusból 4, Sturm *Epistolae Ciceronis*ából 21, Vergiliusból 17, több német szerzőtől különböző katekizmusok; Luther kis kátéja latinul 50, Stöckel *Catechesis* című műve 46, Luther-énekeskönyv is volt, illetve a *Deutsche Lieder*ből 126 darab.

A készletben szereplő igen sok magyar könyvcím is mutatja, hogy Gallen a hazai nyomdákkal, elsősorban Debrecennel és Kolozsvárral is felvette a kapcsolatot. Mintegy húszféle magyar nyelvű históriát tartott, vagy olyan magyar nyelvű könyveket (általában 3–5 példányban), mint a kolozsvári kiadású Biblia, *Chronica*, Heltai *Száz fabulája*, Melius *Herbariuma*, Werbőczy *Tripartituma*, Kulcsár *Postillái* (ez már valószínűleg bártfai kiadás) stb. A közönség érdeklődésére számot tartó álmoskönyvet (36 darab) és jóskönyveket (*Sibylla Weissagung* 18 darab, *Planetenbüchl* 12 darab) is árusított. Könyvkészletét több mint hatszáz féle mű alkotta. Az egyik rejtélyes adatára, Euripidész *Iphigeneia Auliszbanja* magyar fordításban (6 példány 59 dénárért), csak a legutóbbi időben derült fény, amikor előkerült az eddig ismeretlen, de Gallen könyvkészletében felsorolt erdélyi nyomtatványnak a töredéke.

Pozsonyból, a királyi kamara székhelyéről több olyan könyvkereskedő-könyvkötőről van tudomásunk, akiktől leginkább papírt, regiszteres könyvet, illetve kalendáriumokat vásároltak. 1556-ból Paul Strosser bibliopola nevét említik az iratok, 1557-ben Joannes Polonus kompaktort, 1566-ban Michael Panth pozsonyi könyvkötőt. Az 1580-as években Christoph Mandell pozsonyi könyvkötő adott el a kamarának nap-tárakat és regisztereket. Ebből az évtizedből már egy Petrus Desich nevű pozsonyi könyvkereskedőt is ismerünk. Róla tudjuk, hogy 1587-ben ő becsülte fel Mossóczy Zakariás püspök hátrahagyott könyvtárát.

Ezen a vidéken Bécs hatása is számottevő lehetett. (A 16. század első felének magyar könyvkiadásában éppen nem elhanyagolható, hogy a bécsi egyetemen tanító Pesti Gábor Újtestamentum-fordítását 1536-ban Hans Metzger bécsi könyvkereskedő adta ki.) Eduard Hiller bécsi könyvkereskedőről feljegyezték, hogy Pozsonyban is terjesztett protestáns műveket. Ugyanő az 1580-as évek elején Bornemisza Péter *Evangéliumok és epistolák* című detrekői nyomtatványának kiadását anyagilag segítette. Egy másik bécsi könyvkereskedő, Freitag, Kismartonban árusított könyveket, Ambrosius Frölich bécsi könyvárusnak pedig Debrecenben volt könyvraktára az 1560-as és 1570-es években.

Erdélyben a 16. század közepéről szintén ismerünk néhány könyvkereskedőt: Brassóban 1543-ban Valentinus könyvkereskedő 312 forintért, tehát tetemes összegért vásárolt könyveket a Honterus alapította új gimnázium könyvtára számára. 1562-ből Nagyszebenben Johann Schutth nevű könyvárus ismeretes. A már említett, külföldi könyvkereskedőket korlátozó rendelet kapcsán az erdélyi könyvek árusítására 1563-ban Kolozsvárott Ambrosius Falk és Johann Schessburger, Brassóban Calix Honterus könyvkereskedő kapott privilégiumot. Az erdélyi Christian Schesaeus *Ruinae Pannonicae* című, Wittenbergben megjelent költeményében (1571) írta az erdélyi szász könyvkereskedőkről, hogy még „Bizáncból” is beszereznek könyveket, amin bizonyára cirill betűs, ortodox műhelyekben készült nyomtatványokat értett. A fenti rendelet ellenére később is megfordult külföldi könyvkereskedő Erdélyben, így például Christoph Schram wittenbergi könyvkereskedő alkalmazottja, Matthäus Szener, aki az 1560-as években több alkalommal Erdélyben árusított könyveket, és itt érte a halál 1569-ben.

Az 1571-es erdélyi cenzúrarendelet után a könyvkereskedők által behozott könyveket csak hatósági vizsgálat után lehetett forgalomba hozni. Az erdélyi fejedelemségben ekkortájt Georg Wildt is árusított könyveket. 1581-ben hunyt el, s özvegye ekkor további két évre megkapta az árusítási engedélyt. Brassóban Peter Schirmer könyv- és papírárus 1585-ben halt meg. Hagyatékát özvegye és négy gyermeke között osztották meg, akik papírt és különböző könyveket is örököltek. (*Catechismus*, *Acta Apostolorum* és több bibliakiadás, pontosabban részei, például a *Psaltir* ógyházi szláv nyelven. Ezek persze nem „bizánci” könyvek voltak, hanem Lorinț vagy Coresi erdélyi nyomtatványai.)

A szakmájukat hivatásszerűen űző könyvárusok, könyvkötők és könyvárusító nyomdászok (pl. a kolozsvári Heltainé, a debreceni Komlós András, a bártfai Gutgesell, a Nyugat-Dunántúlon Manlius) mellett a könyvterjesztésben alkalmi segítséget vállaltak olykor a kiadás mecénásai és más személyek is. Bánffy Miklós Zala megyei főispán, aki Kulcsár György *Postilláinak* alsólindvai kiadását támogatta, 1578-ban a mű 350 példányát adta át terjesztésre a már említett Petrus Desich pozsonyi könyvkereskedőnek, és minden eladott példány után egy-egy tallért várt tőle. Desich hat év alatt is csak 142 forintot küldött Bánffynak. Bornemisza Péter könyveinek terjesztését sógora, Máriássy Pál vállalta, a köteteket lelkészeknek adva tovább. Ugyanakkor magyar főurak nemcsak az itthoni szűkös könyvterjesztési lehetőségekkel éltek, hanem közvetlenül külföldről is hozattak könyveket. A neves könyvgyűjtő, Batthyány Boldizsár például az 1570-es, 1580-as években nagy mennyiségben rendelt legkülön-

félőbb témájú, még természettudományos könyveket is Eduard Hiller bécsi német, Jean Aubry bécsi francia és Erhardt Widmar grazi könyvkereskedőtől.

17. századi könyvkereskedőinkről

A 17. században (miként az már korábban megkezdődött) nem ritka a váltás a könyvkötő-könyvkereskedő és a nyomdász szakma között, de mindig az utóbbi jelentett szakmai emelkedést. Könyvkötőből lett nyomdász Debrecenben Fodorik Menyhért, Lőcsén Brewer Lőrinc, Kassán Valentin Gevers és Severini Márk, Kolozsvárt Abrugi György, a század vége felé ismét Kassán Johannes Klein, illetve Debrecenben Töltési István.

A könyvkereskedelem és a nyomdászat összefüggésének módjára jó példa a Brewer testvérek tevékenysége. Ifjabb Bruno Brewer és Lőrinc a 17. század elejétől folytatták apjuk könyvkereskedői-könyvkötői tevékenységét. Ők azonban már csak könyvbehozattal foglalkoztak, másféle árukkal nem. A század első évtizedében 721 forint értékben hoztak be külföldről könyveket, az 1610-es években 1885, az 1620-as években 1520 forintért. Miután Lőrinc 1625-ben saját nyomdát alapított, a külföldi könyvbehozatal az 1630-as évekre lecsökkent (319 forintra), illetve Bruno halálával (1630-as évek vége) meg is szűnt. Lőrinc korai nyomtatványain több alkalommal bibliopégának, könyvkötőnek, illetve bibliopolának, könyvkereskedőnek nevezte magát, ami arra vall, hogy a környékbeli vásárlóközönség ilyen minőségében már jól ismerte őt.

A lőcsei könyvkereskedő testvérek üzleti kapcsolatainak irányát külföldi panaszlevelek jelzik. Ifjabb Bruno Brewer a boroszlói Eyring-Perfert könyvkereskedésnek

95. Könyvesbolt ábrázolása
Comenius *Orbis Pictus* című művéből (Lőcse, 1685)

tartozott nagy összeggel hitelbe történt vásárlás után. Az adósság valamikor az 1610-es évek végén, az 1620-as évek elején keletkezhetett, nagyjából egy időben a lőcsei nyomda anyagi megalapozásával. Majd másfél évtized telt el, míg az adóslevélhez jutó másik boroszlói könyvkereskedő, David Müller, valamint Bruno és Lőrinc megállapodtak az adósság részletre történő megfizetéséről.

Erdélyben a 17. század második-harmadik évtizedében a szebeni Benjamin Fiebick volt jelentősebb könyvkötő-könyvkereskedő. Saját kiadványaival is kereskedett: 1616–1617-ben terjedelmes német nyelvű evangélikus énekeskönyvet bocsátott ki (*Gesangbuch* és *Psalmen und Geistliche Lieder*) saját szerkesztésében. (Az erdélyi szász gyülekezetek között azonban ez a kiadvány azért nem terjedt el nagyobb mértékben, mert – Honterus nyomán – világi dalokat, horatiusi ódákat is belekevert az egyházi énekeskönyvbe.) Fiebick további kiadványai 1622-ig: Deidrich *Itinerarium*, Károlyi Péter görög nyelvtana és egy német nyelvű álmoskönyv. A görög nyelvtanra tíz évig tartó kizárólagos privilégiumot szerzett. Fiebick mellett ebből az időből Löfflerer Joachim kolozsvári könyvkötő nevét ismerjük: már a 16. század utolsó évtizedeiben is tevékenykedett, s 65 éves korában, 1623-ban hunyt el. Sírköve a házsongárdi temetőben még a 20. századra is fennmaradt.

A 17. század elejétől – nyilvánvalóan az ismétlődő harcok okozta súlyos bizonytalanság miatt – Erdélyben már elmaradtak a korábban gyakoribb külföldi vándor könyvkereskedők. Külföldi megjelenésű könyvek megszerzésének szinte egyetlen útja a külföldön tanuló diákok könyvbehozatala volt, amellyel számosan éltek is. Erdélyi főurak, még a fejedelem is igénybe vette e célra szolgálataikat. Tótfalusi Kis Miklós írta egy 1690-es levelében: „...már majd egy seculumtól fogva jőnek s mennek az ő országokon [azaz Lengyelországon] keresztül, szokások szerint, vallásunkon levő könyvekkel a mi deákink”. A hazatérő diákok számára a fejedelem menlevele – akár nagy mennyiségű könyvekkel együtt is – ingyenes szállítást biztosított. Teleki Mihály fejedelmi tanácsos részére is Danckában vásároltak az 1670-es években könyveket.

Pozsonyban a század első felében ismét több könyvkötőt ismerünk, akik legalábbis naptárakat eladtak: 1623-ban Gregor Zechel (Cheöhel, Chihel) kompaktor számára fizettek ki 40 forint 70 dénárt naptárakért és más, meg nem nevezett anyagért, 1638-ban már Zacharias Zechel (Cekelh) könyvkötőnek. 1643-ban pedig Bartholomäus Lilch bibliopolának fizetett a kamara 70, 90, 63, 131 forintos összegeket, nagyobb mennyiségű papír, valamint kalendárium vásárlása után.

Sopronban a 17. század első felében tevékenykedett és 1649-ben hunyt el Andreas Löffel könyvkötő-könyvkereskedő. Hosszabb ideig működött a városban, de nem volt polgár. Hagyatékának leírásánál először a kötött könyveket sorolták fel, ami meglehetősen sok, több mint száz tétel, majd négy olyan könyvet, amelyből nagyobb mennyiséget tartott: 102 *Psalter*, 50 *Gesangbücher und Habermann*, 38 *ungrische Evangelien*, 214 *Evangelia*, *Gesangbüchel und Jesus Syrach*, azonkívül igen sokféle tankönyvet. A könyvek között több magyar nyelvűt is találunk: Zvonarics, Telegdi, Keresztúri művét. A leltár legérdekesebb része az adósok felsorolása, amelyet a könyvkötő üzleti könyvéből másoltak ki. Ebből láthatjuk, hogy az említett soproni polgárok csak egy-két könyv vételével vagy kötésének árával voltak adósak, kevesen vásároltak ennél több könyvet egyszerre. Több környékbeli lelkész, így a kőszegi is, Löffel vásárlói közé tartozott.

A tartozásoknál leírt könyvek általában naptárak, katekizmusok, grammatikák, imád-
ságos- és énekeskönyvek voltak.

A 17. század közepére a nyomdavárosokban és szűkebb földrajzi környezetükben a könyvkereskedelem, amelyet maguk a tipográfiai és a velük kapcsolatban álló könyvkötők bonyolítottak le, a korábbiaknál már nagyobb fontosságra tett szert. A könyvvel való kereskedés megszokott formája a vásáron történő árusítás volt. Beythe András németújvári udvari lelkész egy 1619 körüli, Batthyány Ferencnek szóló leve-
lében például megemlíti a nagy hideg miatt a nyomdában dolgozni nem tudó tipográfusról, valószínűleg Bernhard Mátéról: „Mastan calendáriumokat vitt ki árul-
ni.” Jelentős városok országos vásáraitra nagyobb távolságból is érkeztek kereskedők. A debreceni városi tanács saját nyomdájának (és könyvkötőinek) érdekeit védte azzal a határozatával, mely szerint idegen könyvkereskedő csak a vásár ideje alatt árusíthatta könyveit.

Az ország nyugati szélén már a bécsi vásároknak is jelentős szerepük volt. Ismét Beythe említett leveléből idézünk: „Bécsben mast álítom, hogy sok szép új könyveket hoztanak le a vásárra, ugyan kár lenne, ha a mi új és Isten áldotta időnknek újságos kazdagsági Nagyságodhoz nem érköznének... Ha Nagyságodnak kedve lenne hozzá, könyveket kellene most elsőben megszörözni. Nem kár pénzt reájok költeni.” A német könyvpiac központja a 16–17. században Frankfurt volt: ismert egy 1614-es adat, mely szerint Forgách Ferenc esztergomi érsek a frankfurti tavaszi vásárról 206 féle művet hozatott magának: a fennmaradt jegyzék alapján nagyrészt latin nyelvű teológiai műveket, melyeknek értéke legalább négyszáz forint lehetett.

Visszatérve a hazai vásárokra: a „sokadalmak” idején elsősorban a népszerű és olcsó kiadványokból lehetett többet eladni. Legnagyobb népszerűsége az őszi nagy vásárok idején a kalendáriumoknak volt: szinte mindegyik tipográfia, hogy hasznát növelje, gondoskodott e csaknem biztos nyereséget hozó kiadványról. A kisebb méretűek ára ugyan csak 6–10 dénár volt, de sok száz példányt is eladhattak belőle. (Maga a kalendárium minden kereskedő és vásárló számára azért is bírt különös fontossággal, mert mind a királyi Magyarországon, mind Erdélyben közölte az összes megtartandó vásár időpontját.) Előfordult, hogy vásár idején találkozott és állapodott meg egymással szerző és tipográfus: például az 1632. évi Luca-napi (december 13.) vásárra Késmárkon a tudós naptárszerző, David Frölich, és az ottani vásáron könyveit kínáló Brewer Lőrinc.

Naptárakon kívül nagy kereslet mutatkozott a gimnáziumok alsóbb osztályainak tankönyvei, latin nyelvűkönyvek és katekizmusok iránt; azonkívül a módosabb pol-
gárok, birtokosok szívesen vásárolták még a többnyire magyar, esetleg német vagy szlovák nyelven kibocsátott népszerű vallásos műveket, kegyességi, ima- és énekes-
könyveket. A drágább kiadványok ára az 1–2 forintot is meghaladta. Olcsók voltak viszont a verses bibliai vagy szerelmi históriák, regényes történetek: 3–5 dénár áron keltek el. A vásárlóközönség, ha tehette, szívesen alkudozott. Tótfalusi Kis Miklós későbbi feljegyzéseiből tudjuk ezt: a debreceni vásárra vitt aranyos kötésű bibliájának (*Újtestamentum*) két forintos árát – a kiadással nagy áldozatot hozó tipográfus bosszúságára – többen nagyon le akarták nála alkudni.

Hogy a 17. század közepén mennyi könyvet tartottak egy jelentős nyomda rak-
tárában, arra egy példánk van, a lőcsei tipográfiaié. 1664-ben, amikor a nyomda alapító-

ja meghalt, a műhely melletti könyvraktár 2675 forint értéket tett ki. Ebből 1879 forint volt a kötetlen, 796 forint a bekötött könyvek értéke. A tipográfus behajtandó követelése pedig (valószínű, hogy jelentős része könyvekkel kapcsolatos) 4746 forintra rúgtak.

A nyomdászoknak és könyvkötőknek saját városukban, illetve egy adott vidék nagyobb vásárain lebonyolított könyvforgalmán túl, éppúgy, mint a 16. században, vándor könyvkereskedők tevékenységét is számításba kell vennünk, különösen a kevésbé ellátott területeken. Kőszegen egy Zacharias nevű személy hagyatékát írták össze 1653-ban: foglalkozása nem volt feltüntetve, valószínűleg vándor könyvárus volt, aki Kőszegen hunyt el. Szállásadónőjénél két könyve volt, egy helybeli iparosnál viszont egy nagy putonyra való könyve: tíz különböző könyv 22 példánya, 40 ív *Lieder*, 21 tábla parasztnaptár, továbbá egy bádoggannája, amelyben 1050 darab mindenféle német éneket tartott. Csak német nyelvű könyveket árult, vallási szempontból viszont többfélét: *Tizenkét üdvösséges elmélkedéseket* és Habermannt, vagyis protestáns imádságoskönyveket, továbbá katolikus katekizmust és perikópás könyvet. Ábécéskönyvek és egy históriás ének is volt árusított művei között.

Az ország másik feléből magyar vándor könyvkereskedőre jó példa Kecskeméti Soós János személye. Református vallású jobbágycsaládból származott, és műveltséget szerezve különösen a protestáns kegyességi könyvek terjesztését viselte a szíven. Testi fogyatékosága ellenére (sánta volt) Erdélyben városról városra járt, és sok helyütt elnyerte nemcsak a helybeli lelkészek, hanem birtokos urak, sőt a fejedelem pártfogását. A kassai reformátusok között, és még a hódoltságban is terjesztette a protestáns kiadványokat. Valószínűleg bizalmas levelek közvetítésére is igénybe vehették: a Wesselényi-összeesküvés után egyes tanúvallomások azt bizonygatták, hogy ő vitt leveleket dunántúli hitsorsosainak. Hogy Kecskeméti Soós nem volt egyszerű házaló könyvkereskedő, azt könyvkiadási tevékenysége is mutatja. Anyagi támogatások összegyűjtésével kiadóként ő rendelte meg Bayly *Praxis pietatis*ának (ez a század egyik legnépszerűbb protestáns kegyességi műve) hatodik, 1677. évi kolozsvári kiadását. Ezenkívül Debreczeni Kalocsa János kecskeméti, majd hajdúsági református lelkész több, általa sajtó alá rendezett műnél (Pápai Páriz Imre: *Keskeny út*, Szathmári Ötvös István: *Titkok jelenése*) meleg szavakkal emlékezett meg Kecskeméti Soósról mint e kiadások kezdeményezőjéről.

Az 1670-es években, éppen akkor, amikor az ország szellemi életét az ellenreformáció alaposan felkavarta, nem egy esetben tanúi vagyunk annak, hogy könyvkötő-könyvkereskedő – jól ismerve a helyi igényeket – saját kiadással jelentkezik. Matthias Fischer nagyszombati könyvkereskedő 1671-re még városának jezsuita irányítású tipográfijában nyomtatja ki Christoph Neubarth naptárát, de a következő évi kalendáriumot – lévén a boroszlói szerző protestáns teológus – már a protestáns zsolnai nyomdában kellett megrendelnie. Valószínű, hogy az a két bécsi könyvkereskedő, akinek neve ekkor hazai kiadványokon is felbukkant, a nyugat-magyarországi könyvpiacon is érvényesülni kívánt áruival: a nagyszombati egyetem nyomdájával igyekeztek szorosabbra fonnai az üzleti kapcsolatokat. Conrad Ludovicus Cicero-műveket adott ki ebben a jezsuita tipográfiában (1676), Anton Weyper pedig – 1678-as kiadványai címéből (*Wienerischer Schreibkalender* és *Calendarium olim Tyrnaviense, nunc Viennense*) megítélhetően – a Nagyszombatban kiadott naptár bekebelezésére törekedett, csak átmeneti sikerrel. Ezt követően

ugyanis a nagyszombati nyomda szerzett uralkodói privilégiumot a *Calendarium Tyrnaviense* kiadására.

Az 1670-es években a királyi Magyarországon könyvkötők-könyvkereskedők bocsátották ki még a következő műveket: Johann Seiberlich kassai könyvkereskedő 1676-ban Comenius *Janua lingvarum* című latin–magyar nyelvkönyvét, amelyet a protestáns gimnáziumokban széles körben használtak és – valószínűleg hivatali megbízásra – tárnokjogra vonatkozó rendeleteket. A már 1660-tól Pozsonyban tevékenykedő David Schäffer könyvkötő a *Vade mecum oder Handbüchlein* című protestáns vallásos munkát jelentette meg 1670-ben. A szintén pozsonyi Michael Faber 1676-ban és a bártfai Michael Berger 1679-ben egyaránt Balassi Bálint és Rimay János *Istenes ének*it adta ki, ennek a rendkívül népszerű műnek négy és fél évtized alatt már a 10., illetve 11. kiadását. Az evangélikus vallású Faber nem sokkal ezután Selmechányára költözött át, ahol az 1720-as évekig működött.

A nyugati határszélen a könyvkiadásban szerepet játszó könyvkötő-könyvkereskedő jelensége az 1670-es évek után is megmaradt, de csak a soproni országgyűlés (1681) után vállalkoztak evangélikus vallásos munkák kiadására, s akkor is külföldi nyomtatással. A már említett pozsonyi könyvkötő, David Schäffer 1683-ban David Titius pozsonyi evangélikus lelkész *Evangelischen Gottes-Dienstes oder Bet-Stunden und Kinder-Lehr-Ordnung...* című művét nyomatta ki külföldön, talán Regensburgban: ez agenda, énekeskönyv és imádságoskönyv egyszerre. Fia, Johann Christoph Schäffer, aki még 1711-ben is a városban dolgozott, 1694-ben ugyanezt a művet, illetve 1698-ban a *Vade mecum*ot jelentette meg a pozsonyi evangélikus gyülekezet számára, ugyancsak német városban. Valószínű, hogy a külföldi nyomdai megrendeléssel egy időben az ottani könyvbeszerzés lehetőségével is éltek. A pozsonyi könyvforgalom szempontjából a bécsújhelyi származású Jakob Kochberger könyvkötő tevékenysége sem lehetett jelentéktelen: 1668–1702 között szerepel a városi iratokban.

Sopronban tevékenykedő jelentős könyvkereskedő az 1673–1704 közötti években Zacharias Michel. Ő a brandenburgi fejedelemségből származott el, és vándorlása során jutott el a magyar királyság nyugati szélén fekvő szabad királyi városba. 1673-ban letelepedési engedélyt, 1674-ben polgárjogot szerzett, és feleségül vette egy volt soproni bíró árván maradt leányát. Több mint három évtizedet tevékenykedett a városban; itt is hunyt el 1704-ben. Hagyatékában, a régi, már eladhatatlan könyveket nem számolva, 5332 darab könyvet találtak, kisebb részét papír- vagy bőrkötésben, nagyobb részét kötetlenül, krúdában. E könyvanyag becsült összértéke 514 forint 8 dénár volt (de csak számítási hiba miatt, a valóságban ennél többet ért). A választék valamivel kevesebb volt 150 címnél.

A soproni könyvkereskedőnek ugyanis nagy készlete volt egyes német nyelvű vallásos művekből és tankönyvekből. Csak néhányat sorolunk fel közülük: *Ödenburgische Gesangbuch* 665 darab, *Ödenburgisches Gebetbuch* 703 darab, függelékéből 775 példány volt raktáron. Nem véletlen a nagy példányszám, ezek Michelnek saját kiadásai: a Lang Mátyás-féle soproni énekeskönyvet (*Oedenburgisches Tägliche Früh- und Abendgebeth* és az *Oedenburgisches vollständiges Gesangbuch*) adta ki újra 1700-ban valamelyik külföldi nyomdában, impresszum nélkül, csak a „Zu finden bey Zacharias Micheln, Buchbindern” megjelöléssel. A leltár további nagyobb tételei: német nyelvű

ábécéskönyv 773 darab, a Szentírás-idézeteket tartalmazó *Spruchbüchl* 415 darab, a boroszlói kiadású *Evangelium* 456 darab. Simon Gerengel 16. századi soproni evangélikus lelkész még ekkor is népszerű német nyelvű katekizmusából, amelyet a leltár csak Gerengl-ként említett, kétféle kiadás is volt: tizenhatodrétből 425 darab, harmincketredrétből 190 darab. Michel másfajta katekizmusokból (203 példány) és különböző vallásos és iskolai tematikájú könyvekből is még nagyobb készlettel rendelkezett. A soproni könyvkereskedő ezen kívül sok németországi kiadású kegyességi művet árult: Arndt, Olearius, Zeisse műveit, lüneburgi, nürnbergi, marburgi, jenai, altdorfi, augsburgi ima- és énekeskönyv-kiadásokat, de csak kis példányszámban. Üzletében a német nyelvű művek voltak nagy többségben, az igen kevés magyar nyelvű könyvet (ábécéskönyvön kívül néhány példány számtankönyvet, katekizmust, Balassit, *Leiki kincs* című imakönyvet, zsoltároskönyvet és *Szent Dávid bűnbánó zsoltárait*) a leltár végén sorolták fel.

Nagyszombatban tanulta ki a szakmát, és négy évig dolgozott Lőcsén segédként az a Georg Steinhübel, aki vándorútjáról hazatérve már nem Nyugat-Magyarországon telepedett le, hanem Lőcsén: itt volt jelentős könyvkötő-könyvkereskedő 1664-től 1698-ig. Ifjúkori vándorkönyve fennmaradt, amelyben érdekes feljegyzéseket olvashatunk 1660 tavaszától négy éven keresztül tartó németországi vándorútjáról. (Lőcsén ekkor már létezett könyvkötőcéh; mégis az a tény, hogy Steinhübel vándorlásának kezdetén Boroszlóban vizsgát tett, azt mutatja, hogy a lőcsei könyvkötőcéh ilyen, külföldön is elismert minősítést nem tudott neki adni.) Steinhübel Szászországban és északnémet területen: Lipcsében, Magdeburgban, Helmstedtben, Braunschweigben, Lüneburgban, Hamburgban, Lübeckben, Königsbergben, Danckában és Thornban töltött hosszabb időt. Szinte mindenhol a helyi könyvkötőcéh atyamestere gondoskodott szállításáról és végzendő munkájáról.

Steinhübel ezután Lőcsén lett önálló könyvkötőmester; több mint három és fél évtizedet tevékenykedett e jelentős nyomdavárosban. Képviselőtestületi előjáróvá választása, vagy a tiszteletére megjelentetett üdvözlő vers jól mutatja megbecsültségét. Nagyrészt hazai kiadású könyveket terjesztett: a helyi tipográfián túl legalább Nagyszombattal, Debrecennel, Szegbennel (itt Johann Löw könyvkötővel) volt szorosabb üzleti kapcsolata, gyakorlatilag Magyarország északnyugati szélétől egészen a déli Kárpátokig. Az igényeknek megfelelően protestáns és katolikus könyveket egyaránt forgalmazott, nagy mennyiségben árult debreceni zsoltároskönyveket és Nagyszombatban nyomtatott katolikus imakönyveket. Néhány külföldi könyvbeszerző útjáról is tudunk az 1660-as évek végén, 1685-ben és 1689-ben, valamint 1695-ben. Valószínűleg a sziléziai Boroszló lehetett úti célja, e város közvetítésével szerezte be külföldi kiadású, német nyelvű kegyességi művei túlnyomó részét; éppúgy, mint Michel, sok művet, de alacsony példányszámban.

Steinhübel hatvanöt éves korában, 1698 áprilisában hunyt el. Az 1699-ben felvett hagyatéki leltár szerint könyvesboltjában 52 különböző mű 167 bőrkötéses példánya, illetve 142 mű 2092 papírkötésű példánya volt (150 forint 87 dénár, illetve 417 forint 93 dénár értékben). A könyvesbolt választéka 179 műre terjedt, amelyből összesen 2259 példány volt raktáron, összértéke 568 forint 80 dénárt tett ki. Könyveken kívül legkülönbözőbb papírokat is (koncept, posta, regál, szürke, török papír stb.) is árusított.

4. K. Tör. ingobundum	24°	1.20.
10. K. Tör. f. ingobundum	12°	— 9.
1. K. Tör. f. ingobundum	4°	1.20.
10. K. Tör. f. ingobundum	8°	— 6.
3. K. Tör. f. ingobundum	8°	— 36.
4. K. Tör. f. ingobundum	18°	— 50.
10. K. Tör. f. ingobundum	8°	7.20.
41. K. Tör. f. ingobundum	8°	20.50.
3. K. Tör. f. ingobundum	8°	3.60.
2. K. Tör. f. ingobundum	8°	1.—
20. K. Tör. f. ingobundum	8°	9.20.
4. K. Tör. f. ingobundum	8°	2.—
1. K. Tör. f. ingobundum	8°	— 36.
10. K. Tör. f. ingobundum	8°	6.—
12. K. Tör. f. ingobundum	8°	6.—
9. K. Tör. f. ingobundum	8°	4.50.
3. K. Tör. f. ingobundum	8°	1.50.
52. K. Tör. f. ingobundum	8°	9.35.
7. K. Tör. f. ingobundum	8°	1.61.
0. K. Tör. f. ingobundum	8°	2.—
12. K. Tör. f. ingobundum	8°	1.20.
51. K. Tör. f. ingobundum	8°	4.— 8.
105. K. Tör. f. ingobundum	8°	7.35.
44. K. Tör. f. ingobundum	8°	3.52.
6. K. Tör. f. ingobundum	8°	— 57.
14. K. Tör. f. ingobundum	8°	1.20.
18. K. Tör. f. ingobundum	8°	1.—
85. K. Tör. f. ingobundum	8°	7.60.
12. K. Tör. f. ingobundum	8°	1.20.

96. Részlet Georg Steinhübel könyvkészletének leírásából (1699)

Legnagyobb készlete hazai kiadványokból, elsősorban ábécéskönyvekből, katekizmusokból és gimnáziumi tankönyvekből volt: ezek a készletnek kb. kétharmadát tették ki. (Ábécéskönyvből volt mintegy 550 darab, katekizmusból több mint 200, egyéb tankönyvekből több mint négyszáz.) Jelentős mennyiség volt még raktáron különböző német, magyar és szlovák nyelvű vallásos kiadványokból: több mint 300, azonkívül „mindenféle históriából” összesen 166, minden részletezés nélkül. Nap-tárakból (a tavaszi időpont miatt) csak kevés maradék volt raktáron, köztük boroszlói „Schreibkalenderek” is. A lőcsei könyvkereskedő nem fizető adósa általában városi polgárok voltak Lőcséről, Selmechányáról, Szomolnokról, Eperjesről, 2–4 forintos, kisebb adóssággal. Néhány birtokos nemes és arisztokrata nevét is olvashatjuk itt, így a Csáky és a Görgey család tagjait. A minorita rend, amelynek Lőcsén is volt rendháza, szintén Steinhübel vásárlói közé tartozott.

A 18. század elején, abban az időben, amikor már az uralkodó által jóváhagyott könyvkötői céhlevelek is megerősítették a könyvkötők jogát a könyvkereskedésre, Lőcsén tevékenykedett Georg Kraus könyvkötő is, akiről tudjuk, hogy 1700 körül 375 forint 23 dénár értékű könyvet vett át a Brewer-nyomdától. A lőcsei könyvkötőknek – céhlevelük szerint – joguk volt külföldről nagyobb mennyiségű kalendáriumot behozni és bekötve árusítani, amely lehetőséggel a helybeli nyomda kárára éltek is.

Besztercebányáról 1705–1707 között van biztos adatunk Andreas Peter Silbayer könyvkötő-kereskedőről. Ő 1705-ben 974 forint 50 dénár értékben vett át könyveket és egyéb anyagokat szintén Lőcséről, de adósságát későn törlesztette, s ezért a felkínált, a pénzromlás miatt már csekélyebb értékű rézpénzt a Brewer-örökösök nem akarták tőle elfogadni.

A 18. század elején Kassán működött Kaspar Wist könyvkötő-kereskedő. 1714-ben hunyt el. Hagyatéki leltára szintén értékes forrás a könyvkereskedelem történetéhez, annak ellenére, hogy a könyvek árát nem tartalmazza. Az árusított könyvek választéka bár 90-nél kisebb volt, de az összes példányszám a 2300-at meghaladta. Kötetlen ábécéskönyvből 1200 darab volt raktáron, de kötöttből is több mint 500: ez volt a legkelendőbb árucikke, amely készletének háromnegyed részét jelentette. A többi keresett tankönyv, elsősorban katekizmusok, bár csak kisebb példányszámokban voltak: Canisius katekizmusa magyarul 54, németül 10, latinul 21 példány, Luther katekizmusa szlovákul 20 példány, Siderius református katekizmusa 14, a „nagy kálvinista”, azaz a *Heidelbergi katekizmus* 8 darab. Comenius *Vestibulum*ából 33 példánya volt. Az imakönyvekből egyedül a *Kleiner Seelenschatz*ből volt sok: 21 kötve és 80 darab „in crudo” – a többi kegyességi könyvből, énekeskönyvből általában öt példány körüli készlete volt csak, „Balassából” viszont 9 darab. Wist könyvkészlete Steinhübelénél vagy Michelénél már jóval szegényesebb: a külföldi könyvanyag nagymértékben hiányzik (valószínűleg a Rákóczi-szabadságharc miatt nem is volt módja külföldi könyvbeszerzésre), s helyét nem pótolta gazdagabb hazai könyvválaszték. Így árukészletében a gyors nyereséget ígérő könyveken volt a hangsúly.

Könyvkereskedelmünk 1710-től 1770-ig

A 18. században a hazai könyvtermelés nagy mértékben megnőtt: az 1730-as évektől még csak lassan, fokozatosan, a század utolsó harmadában, Mária Terézia uralkodásának végén, amikor a korábbi igen szigorú cenzúrarendeleteket már enyhítették, de még inkább II. József uralkodása alatt ugrásszerű gyorsasággal. A 18. századi hazai könyvkereskedelemről szólva ezért célszerű a két korszakot elkülönítve tárgyalni. A század első kétharmadában a magyarországi könyvkiadást, a hazai és külföldi könyvek terjesztését egyházas, az ország katolikus szellemű átformálását célul kitűző kultúrpolitika, a protestánsokat alapvetően sújtó szigorú cenzúra és könyvrevízió befolyásolta. A Magyarországon központi szerepet játszó két jezsuita irányítású nyomda, a nagyszombati és a kassai – a katolikus könyvterjesztés minél nagyobb hatékonyságát célul tűzve – nem bízhatta kiadványainak terjesztését üzleti érdekektől befolyásolt könyvkötőkre-kereskedőkre. A terjesztés addig megszokott formáinak alárendelt szerepet

- ✧ Elmélkedéseknek és Lelki foglalatosságoknak Könyv. in 8vo, a 20. xr.
- Elő-vizsgálatok 1. sz. az a' Tháti Csudálatos Boldogságos Szűz Máriának hit. sz. és több eseményeknek el. te. eludalatosán tálatatott számolások és tiszteletlen jó-jóteményekkel, 's kegyelmekkel ki-foly. Kút Forrása. in 8vo, a 24. xr.
- Előv. A. M. Szent Pál. Lelki Elmélkedésekre gerjedeztető. Borslangia. in 4to, a 1. xr.
- Fekete Jánosnak hit. rövid Predikációi. in 8vo, a 6. xr.
- Görög S. J. Szentek. Lajstrom, avagy a' Szentek életéből, elzrendő által minden napra rendeltetett elmélkedések. in 8vo, a 18. xr.
- Hafana, és Szekács. Kezmelhik Sz. Szerzetben lévő Sz. Tisztségnek, ügyminiszter. in 12mo, a 17. xr.
- Hlevenel (Gábor-alal S. J.) A' negyven napi B'jének Szeretése, avagy a' Krisztus kifizetéséről a' nagyboldog. minden napjaira el rendeltetett. in 8vo, a 19. xr.
- Holtig való Barátság. in 12mo, a 8. xr.
- Holnapnapok, avagy tizenelmelmélkedések. in 12mo a 4. xr.
- Jerikobeli Róla, az az: 150. évvel ezelőből álló JESU és MARIA Rósiatuma. in 8vo, a 6. xr.
- Illés András, Erdély Fűfők: Keresztény Eletnek Példája, avagy Tükrök, az az: A' Szentek Élete. in 4to a 1. h. 30. xr.
- Illés István. Fasciculus Miscellaneus. Az az: Némely Soleritásokra készített Predikációk. in 4to, a 15. xr.
- Solári, avagy hallottas énekek. in 8vo, a 17. xr.
- Imádságos Könyvecske, avagy az együgyű, és újonnan meg-írt hívek kedvéért ki- valogatott ajtók. Imádságok. in 8vo, a 2. xr.
- Isteni Szeretéből eredendők kedves, és érdemes Száldának formája. in 12mo, a 3. xr.
- ✧ Kálai S. J. Az Vasnapokra- való Predikációknak el. is. Reize. Advent első Vasnapjától fogva Sz. Hitomság Vasnapjig. in folio a 2. h. 50. xr.
- Tíz Parancsolatokról. in folio, a 24. xr.
- Kempha Tamás a' Krisztus Kétségéről. in 12mo, a 15. xr.
- Keresztény Tud. 666. Kérdésből álló. in 12mo, a 5. xr.
- Keresztény Tud. 100. kérdésekből álló. in 12mo, a 1. xr.
- ✧ Keresztény Vitéznek, Lelki ellentét ellen való o. talmaoz Pál. in 24to, a 2. xr.
- ✧ Kilenz napi ájtatóságok gyakorlása, dicsőítésé Xaverius Sz. Ferenczhez. in 12mo, a 2. xr.
- Lendovics S. J. Novus Succursus, avagy Magyar Vasnapj Predikációk. Második Reize. in 4to a 45. xr.
- Lelki Fegyverház, imádság. könyv. képekkel együtt. in 4to, a 15. xr.
- Más, képekkel együtt. in 8vo, a 15. xr.
- Lelki kincs, Imádságos könyvecske, szép képpekkel fel-ékesítetett, 's énekekkel meg bővített. in 24to, a 3. xr.
- Lelki Liliom Korona, Imáds. k'nyv. in 8vo, a 12. xr.
- ✧ Lelki Paradisom, mely k'nyv. fel. ájtatásokkal, Imádságokkal, Litániákkal, és oktatásokkal be-ékesített. in 4to, a 1. h. 13. xr.
- Lelki Szeretése kerék. in 8vo, a 3. xr.
- ✧ Liliomvirágos kert. Imádságos k'nyv. in 8vo, a 17. xr.
- Liliomkert. Imádságos könyv. Molán szép Imádságokkal,

- kal, Míchhez tartozandó, eddig ki nem nyomtatott. Imádságokkal, és szép képpekkel meg-ékesített. in 8vo, a 12. xr.
- Magyar Catechismus, mely a' JESU Tisztségéből-v. ló Tiszteletű Patet Cuius Peter Theologus Pap-álal íratott. Kc. in 12mo, a 2. xr.
- Magyar Országok Jelen tündöklő Fel teltett Új Csislaga. Az az: a' világnak vége felé járó időkben fők és nagy eseményekről számol. B. Szűz MARIA in 4to, a 45. xr.
- Makula nélkül való Tükrök: mely átvizsgál JESU Krisztusnak, és Sz. Szenteknek életét adja elő. in 4to a 42. xr.
- Manuale Marianum, avagy Bold. Sz. Mária Makula nélkül való Fogantatásáról, kis Officium. in 12mo a 5. xr.
- ✧ Mária halála vitézknek, és meg Holtaknak Anyja. in 12mo, a 1. xr.
- Sz. Mária Magdolna Élete. in 4to, a 2. xr.
- Meanybe vétetett B. Sz. Mária Congregatiojának eredete, Regulái, Bűncsű Nagy Szombat. in 12mo, a 6. xr.
- Myrrhábeli fedett Lépes mez. avagy vitézknek kifizetésének, elmélkedéseire édesen Sz. Kereszt Solosmája. in 12mo, a 5. xr.
- Nagy Moyses, a' dicsőítéses örök Mindenható Sz. Hitomságot való vallás tette. in 8vo, a 4. xr.
- Nemes Ember. in 4to, a 1. h.
- Nyári Cantionale: avagy énekes könyv. in 4to, a 24. xr.
- Officium Szűz S. Apolloniához. in 12mo, a 7. xr.
- Szűz Sz. Klirhoz. in 12mo, a 1. xr.
- Szent Józsefhez. in 8vo, a 17. xr.
- Szent Mária Magdolna. in 12mo, a 1. xr.
- Szent Mária Jégpécziak. in 12mo, a 1. xr.
- ✧ Orokozsi, Isten előtt járóknak köellertelése. in 12mo, a 12. xr.
- Örök életnek eleven kút forrása kíváncz Szarvas. Az az: Mészáros Góf brebbli Erdődi György Országú Bírja temetetlen tetteit Predikáció in fol. a 3. xr.
- Tadrai Sz. Antal Solosmája életének, és Csisda Tetteinek rövid summában foglalatosított élete in 8vo, a 6. xr.
- Imádságokkal, és Solárokkal, ugyan azon Sz. Aatallhoz és a' Boldog Szűz Máriához, képpekkel együtt. in 12mo, a 10. xr.
- Tudai Sz. Ferenczhez való ájtatóság. in 12mo, a 1. xr.
- Tizminy Péter Imádságos könyv. in 8vo, a 14. xr.
- Terefele S. J. Magyar Grammatica. in 8vo, a 6. xr.
- Reggeli Imádságok. in 8vo, a 1. xr.
- Regi Magyar Szeretése, avagy Magyar Ország Szenteknek rövid summában foglalatosított élete in 8vo, a 6. xr.
- Regina Sanctorum Omnium. Az az: Esztendőnek minden napjaira ki-olt: Szentek élete, Bónes Mátyás által. in 4to, a 1. h. 6. xr.
- Regulái a' JESU Tisztségének. in 8vo, a 7. xr.
- Regulái avagy Rend tartási tekenetes, és nemzetes Nagy- Szombat Városházán lévő Nagy Boldog Áfistony Congregatiojának Sz. Miklós Fűfők, és Confrat. Templomában. in 8vo, a 16. xr.
- Róis kert. Imádságos könyv. in 4to, a 13. xr.
- Már. in 8vo, a 13.
- Rövid Keresztény Tudomány, mely Nyolczadik Kelemen Szentegén. Római Pápinak parancsolatából Mészáros Cardinal Bellarmius által egybe-füzetett

szánva, nyomtatott könyveiket a jezsuita kollégiumok, rendházak hálózatán keresztül juttatták el az általuk fenntartott iskolai intézményekbe, plébániákhoz, más rendi intézményekhez, de az iskolákon és a vallásos társulatokon keresztül a társadalom nagy tekintélyt élvező rétegeihez is. Ehhez már nyomtatott kiadói katalógusokat vettek igénybe. Az ezekben tükröződő nagy kiadói választék is megmutatja, milyen nagy különbség volt ezen, mindenféle alapítvánnyal gazdagon támogatott jezsuita nyomdák és az üzleti szempontoknak alávetett magánnyomdák között.

Az első ilyen nyomtatott kiadói katalógus 1710-ből ismeretes Nagyszombatból, *Catalogus librorum, qui in Academica Collegii Tyrnaviensis Typographia reperiuntur* címmel. Nyelvek szerinti ábécében tartalmazza a kiadványokat: túlnyomórészt latin nyelvűeket, a 390 tételből mindössze 75 magyar, 15 német és 25 szláv nyelvű. A katalógus – mint a nyomdai katalógusok általában – nem tartalmaz kiadási évet. Az azonosított könyvcímeknek kb. háromnegyed része a megelőző két évtized terméke, kevesebb származik az 1670-es vagy 1680-as évekből, és alig néhány ennél régebbi. A könyvek nagy többségének 10–20 dénár között szabták meg az árát, de igen sok művet 10 dénárnál olcsóbban is meg lehetett vásárolni. A katalógus 46 idegen (bécsi, prágai, illetve pozsonyi) kiadványt is felsorolt, amelyeket Nagyszombatban nem adtak ki, de keresett művek voltak, ezért példányaikat raktáron tartották.

Az első nagyszombati katalógust idővel újabbak követték, amelyek közül ma az 1724-ben, 1739-ben, 1743-ban, 1758-ban, 1770-ben és 1772-ben megjelenteket ismerjük. Az 1739. évi *Catalogus librorum* már közel kétszer nagyobb könyvválasztékot írt le, mint az 1710-es: 661 nagyszombati nyomtatványt; az utána következők már több mint hétszáz kiadványt. Ezek a könyvjegyzékek már áttértek egy – a jezsuita könyvtárak szakcsoportjainak megfelelő – szakrendre, amely a tartalmi eligazodást nagyban elősegítette: Ecclesiastici, Scripturistici, Theologici, Concionatores et Catechistae, Controversistici, Ascetici, Vitae, Precatorii, Juristae, Philosophici, Mathematici, Historici, Humanistici, Varii, vagyis: egyházatyák, Szentírás, teológusok, egyházi szónokok és hittanítók, hitvitázók, aszketikus irodalom művelői, szentek élete, imakönyvek, jogi, filozófiai, matematikai, történeti művek, ókori klasszikusok művei és nyelvtanok, különfélék, s végül szentképek. A korai jegyzékekben a Historici, Humanistici szakot még az átlagosnál több kiadvány képviselte, később a szakok súlya megközelítőleg azonos volt a jegyzékben és a könyvkiadásban is. A változó idők szellemét mutatta, hogy az 1770. évi nagyszombati katalógusból törölni kellett három erősen polemikus művet, mert ezek terjesztését a bécsi cenzúra ekkor már nem engedélyezte. E kinyomtatott művek (pl. Hertzig *Manuale controversisticum*) több ezer példányban maradtak raktáron.

Fontos tudnunk, hogy az a megközelítően hét-nyolcszázas választék, amelyet a nagyszombati jezsuita tipográfia katalógusai már a század közepétől tükröztek, milyen hatalmas könyvkészletet jelentett. A választék (amely szinte csak nőtt, mert a magas példányszámok miatt alig fogyott el régebbi kiadású könyv) és a raktárkészlet összehasonlítására az 1773-as feloszlítás után készült jegyzék ad lehetőséget. A nyomda raktárában ekkor csak bekötött könyvből több mint 140 féle mű volt, több mint ezer példányban. (Dufrène *Rudimenta historica* című tankönyve volt a legkeresettebb, ötven bekötött példánnyal.) A könyvkészlet túlnyomó részét azonban itt is krúdában őrizték: 623 féle könyvet, amelynek összesített példányszáma a háromezrezt is meghaladta.

Az *Officium Rakoczianum* című, sok kiadást megért imakönyvből ötezer darab volt, Dufrène különböző köteteiből három-négyezer, latin–magyar ábécés könyvből négyezer, latin–szlovákiból ezeröttszáz, csak szlovák nyelvűből kettőezerhatszáz; Alvarez nyelvtanát háromezer, Canisius magyar nyelvű katekizmusát négyezer, a *Keresztény tudomány* című katekizmust négyezeröttszáz, Pomey *Flos latinitatis* című tankönyvének ötezer példányát őrizték krúdában. Az *Officium Rakoczianum* példányszámát a többi imakönyv már nem érte el: Pázmányéból ezerhétszáz darab volt; a *Jó illatú rózsáskert*ből négyezer, a *Liliomkert*ből kétezer, a *Lelki fegyverházból* háromezer, az *Útitárs*ből ötezer, a *Geistliches Vergissmeinnicht* címűből négyezer, a *Rajkska ruže* című imakönyvnek férfiak és nők számára készített változatából egyenként háromezerhúsz példány. A felsőbb gimnáziumi, illetve akadémiai osztályokban használt szakkönyvekből, teológiai művekből átlag ezer példány volt raktáron. A nagyszombati nyomda 1773-as könyvraktárának együttes értéke 132 559 forint 40 krajcár volt.

Nem hét, hanem jóval több, tizenöt katalógus maradt fenn a kassai akadémia mellett működő jezsuita nyomdától. Az 1738-ra kiadott negyedré, latin nyelvű kassai naptárba (*Calendarium Cassoviense*) belekötve találunk először egy 1737-es évszámot viselő, két leveles könyvjegyzéket. Ezután a következő évekre állították össze a Kassán eladásra kínált választékot: 1738, 1741, 1744, 1748, 1753, 1757, 1761, tehát általában három-négyévente. Az első *Catalogus librorum* 178, a továbbiak 200–250 közötti könyvcímet tartalmaztak, nyelvek szerinti ábécérendben. Az 1764–1774 közötti évekből már nyolc kassai katalógust ismerünk, szinte mindegyik évből, csak 1768-ból és 1770-ből, valamint a felosztás évéből nem. Terjedelmük már négy levél, s jóval több tételt, 340–370 címet tartalmaztak: néhány kivétellel mind kassai nyomtatványokat. 1764-ben vettek fel először sok kis terjedelmű hitbuzgalmi művet, így ekkor a választék mintegy 30%-kal növekedett. (Természetesen az évtizedekig szereplő egy-egy könyvcím mögött – éppúgy, mint Nagyszombatnál – nem egy, hanem két-három kiadás is rejtőzhet, hiszen kiadási évet továbbra sem tüntettek fel a katalógusokban.)

A kassai kollégium számára Bécsben, az ausztriai provincia központjában évente készítettek nyomdai számadásokat, amelyek felsorolták a nagyobb mennyiségben kassai könyveket rendelő jezsuita kollégiumokat, rezidenciákat. E forrásból láthatjuk, mennyire felélénkítette a jezsuita renden belüli könyvforgalmat a Mária Terézia által Magyarországon 1754-ben elrendelt, a jezsuita egyetemek oktatására és használt tankönyveire vonatkozó reform (nyomtatott könyveket kellett használni az oktatásban). Ekkor fordult elő, hogy még a nagyszombati és győri kollégium is (holott mindkettő nyomdavárosban volt) sok könyvet rendelt Kassától, nem csak a közelebb fekvő kelet-magyarországi jezsuita intézmények, mint Liptószentmiklós vagy Ungvár. Kassának ugyanakkor a még mindig erősen protestáns Erdély felé, ahol a kolozsvári jezsuita akadémia tipográfiája csak kisebb arányú tevékenységet tudott kifejteni, igen jelentős szerepe volt a katolikus könyvek terjesztésében. A kolozsvári kollégium 965 forint 19 krajcár értékű könyvet rendelt meg Kassán csak az 1744-től kezdődő időszakban. A gyulafehérvári 173 forint 16 krajcár, a nagyszebeni 158 forint 30 krajcár, a nagybányai 2053 forint 59 krajcár értékű könyvet, s a nagyváradi is 387 forint 46 krajcár értékűt. Ezenkívül még az ország déli felében működő pécsi jezsuita kollégium is 130 forint értékben rendelt tőlük könyvet. A könyvrendelések az oktatáson túl aján-

dékozást is szolgáltak, s csak kisebb mértékben a jezsuita könyvtárak fejlesztését – ezekben ugyanis túlsúlyban volt a külföldi könyvanyag. Az eladáson túl a kassai kolégium bizonyos alkalmakkor a nép nyelvén írott, néhány krajcáros hitbuzgalmi műveket százas, ezres nagyságrendben osztotta szét a hívek között. A kassai jezsuita nyomda raktáron lévő könyvkészletét – miként a nyomdát is – Landerer János Mihály pozsonyi nyomdász vette meg a rend 1773. évi feloszlását követően.

A nagyszombati és a kassai nyomdánál esetleges, hogy mely könyvkötőkkel való kapcsolatukról maradt fenn feljegyzés. Nagyszombatnak az 1760-as években Karl Brömel és Ján Pokorni nagyszombati könyvkötőkkel, Kőszegen Johann Ludviggal, továbbá meg nem nevezett komáromi és nyitrai kompaktorokkal volt üzleti kapcsolata. Kassáról is csak annyit tudunk, hogy 1755-ben a miskolci Stelczer könyvkötő család vett át tőlük nagyobb mennyiségben könyveket, 1762-ben pedig Johann Hörmann kassai könyvkötőnek volt Kassán 57 forint 93 dénáros tartozása. A miskolciak 24 féle könyv 705 példányát vették át (értéke 58 forint 68 dénár volt). Gimnáziumi tankönyveket tíz-húsz példányban, latin–magyar ábécéskönyvet 50, magyar nyelvűt szintén 50, németet 25 példányban, ezenkívül különböző magyar nyelvű vallásos könyveket és naptárakat: ez utóbbiból 120 magyar, 60 német és 20 szlovák nyelvűt.

Az 1720-as években alapított budai Landerer-nyomda könyvterjesztésére vonatkozóan több adatunk is fennmaradt. 1733-ban egyleveles nyomtatott könyvjegyzéküket is (mely 33 kiadványukat tartalmazza) egy vitás ügy mellékleteként nyújtották be a városi tanácsnak. Zalonyi Nagy János nagyváradi kompaktor 1732 decemberében igen sok könyvet rendelt meg Budán: néhány száz példány német nyelvű ábécés-könyvet, 50–50 példányt az *Argirus históriából*, Gyöngyösi István két verses elbeszéléséből (*Kemény János emlékezete*, illetve *Murányi Vénus*), 25 példányt a *Lelki kincs* című imakönyvből. Utóbb a *Jó gazdaasszony históriájából* is hajlandó volt ezer példányt átvenni. A bizományba átvett könyveknél szokásos egy éves határidő lejárta után azonban Zalonyi Nagy pénzt nem, sürgetésre is csak goromba levelet küldött. Állandóan az erdélyi vásárokat járta, s ezért még elérni is igen nehéz volt; tartozását két év alatt sem egyenlítette ki.

A budai nyomdának 1730-ban még adósai közé tartozott Szász Gergely komáromi könyvkötő, 1736-ban pedig Drezonszky Sámuel kassai könyvkötő 18 forinttal. (Később, 1748-ban Joseph Chor pesti könyvkötő 80 forint 20 krajcárral tartozott Nottenstein Veronikának.) A könyvterjesztésben részt vevő budai és pesti könyvkötőknek ekkor legfőbb gondja az volt, hogy a házaló könyv- és képárosokkal szemben megvédjék üzleti érdekeiket. Pest város tanácsa 1721-ben, Budáé három évvel később tiltotta meg a vándor képkereskedőket, hogy az országos vásárok idején kívül a városban naptárt vagy más könyveket árusítsanak. Egy ilyen vándor könyvkereskedőről, a Budán 1729-ben elhunyt Johann Schwartzról tudjuk, hogy több kegyesert árult, mint könyvet.

Az 1770-ig tartó korszakban kiadói katalógust a felsoroltakon kívül – mai ismereteink szerint – csak egy nyomdász jelentetett meg: Landerer János Mihály Pozsonyban. Az 1751-es *Catalogus librorum* jórészt Royer-nyomtatványokat tükröz, ugyanakkor az 1754-es katalógushoz hasonlóan, a budai Landerer (Nottenstein)-nyomda termékeit is. A harmadik, 1759-ben megjelent *Catalogus librorum* már ilyen (családi) értelemben

sem volt kiadói katalógus, mert más magyarországi kiadványokat és külföldi könyveket is szerepeltetett a jegyzékben. Egyértelmű bizonyítékaul annak, hogy Landerer nemcsak saját könyveit terjesztő nyomdász volt, hanem könyvkereskedő is, aki idegen kiadványokat is forgalmazott.

Pozsonyban, a főkormányshékek (helytartótanács, kamara) székhelyén, fontos nyomdavárosban az 1720-as, 1730-as években már fejlett könyvkereskedelem jött létre, amit az is jól mutat, hogy a városban (a Váralját is beleértve) ekkor már több mint tíz önálló könyvkötőmester dolgozott. Ennek az időszaknak legjelentősebb könyvkötő-könyvkereskedője Spajzer Ferenc Domonkos. Apja, Spajzer Ferenc Győr püspöki városban gyakorolta a könyvkötő szakmát, két fia viszont már Pozsonyban tanult, és ott is telepedett le. András, az idősebbik, 1714-ben lett könyvkötőmester és polgár. Nemcsak könyveket forgalmazott: 1722-ben a pozsonyi kereskedők testülete felszólította őt, hogy hagyjon fel a kereskedelemmel, maradjon meg az iparánál. Spajzer András azonban – a magisztrátus támogatását elnyerve – az előbbi választotta: évtizedekig kalapokkal és rövidáruval kereskedett, és a pozsonyi kereskedők testületének is megbecsült tagja volt.

Öccse, Ferenc Domokos 1727-ben lett önálló könyvkötőmester és pozsonyi polgár. Töltési István komáromi nyomdász özvegyét vette feleségül, és folytatta Töltési naptárkiadását: 1728-ban a helytartótanáctól a privilégiumot is elnyerte hozzá. Spajzer az 1730-as években kiadója volt a *Krakkói házi és úrni-való kalendáriom*nak, 1741-től három évtizeden keresztül a *Házi és úti új kalendárium*nak. A német nyelvű Crackauer Schreibe-calender volt a legsikeresebb sorozata: 1732-től egészen 1776-ig jelent meg, még Keresztély nevű fia idejében is. A *Magyarországi státusok* című hivatali címtárát a győri naptár mellékleteként, ahhoz csatolva adta ki negyven éven keresztül, egészen 1777-ig. Latin nyelvű egyházi és világi sematizmusát pedig 1761-től 1778-ig jelentette meg a nagyszombati naptár részeként. Mindezek a naptárkiadások nagy jövedelmet biztosíthattak számára.

Spajzer tevékenységének sikerességét, nyereségességét jelzi az a közel három tucat kiadványa is, amelyet naptársorozatain kívül kiadott. Mind népszerű, többé-kevésbé értékes és hasznos könyvek voltak; magyar nyelvű verses művek, közülük Beniczky: *Magyar rithmusok* (1727, 1753), Balassi–Rimay *Istenes énekei* 1730, Nyéki Vörös Mátyás *A földi részek szerencséinek...* című sok kiadást megért műve 1746-ban, verses és prózai históriák (*Trója, Mária Magdolna história, Toldi, Stilfrid-krónika, Haller: Hármass história* stb.). Különböző vallásos, történeti művek, tankönyvek magyar, német és latin nyelven: Kurtz *verfasste ungarische Chronik*, Kovács: *A magyar krónikának 1–2. része* 1742, Kempis Tamás: *Vier Bücher von der Nachfolgung Christi* (1745–1756 között háromszor is), Alacoque Szent Margit *Jóillatú rósáskert* című imakönyve kétszer, Alvarez: *Syllabus vocabulorum* című tankönyve stb. Spajzer – kiadványaiból ítélve – már nagyobb mértékben foglalkozott magyar nyelvű könyvkiadással-könyvkereskedelemmel, mint némettel: szinte bizonyos, hogy vásárlóközönsége nemcsak Pozsonyban, hanem távolabbi környéken is volt. Két fia közül János 1766-ban Modorba költözött át, ott gyakorolta a könyvkötőszakmát, Keresztély fia pedig a pozsonyi üzletet vitte tovább, és 1770-től apja naptárkiadási tevékenységét is folytatta.

Spajzer Ferenc Domokoson kívül 1770-ig még öt, könyvkiadással is foglalkozó pozsonyi könyvkötő-könyvkereskedőt kell megemlítenünk: Johann Michael Kochbergert (négy művel), Joseph Gollnert (két művel), Jakob Finsterbuscht (egy Mária-naptárral), Karl Friedrich Geislert (két művel) és végül Johann Alexander Kämpfet. Kochberger hosszú időn keresztül tevékenykedett a városban: 1706-ban lett önálló könyvkötőmester. 1745-ben halt meg. Özvegyétől Joseph Gollner vette át a műhelyt, de hamarosan, 1750-ben ő is elhunyt. A Finsterbusch családnak két generációja is dolgozott könyvkötőként Pozsonyban: 1728-tól Johann Finsterbusch, majd fia, Jakob, aki már könyvet is kiadott. Már a század második felében, az 1760-as, 1770-es években tevékenykedett Pozsonyban Karl Friedrich Geisler.

A pozsonyi Kämpf család is a szakma jelentősebb művelői közé tartozott. Alexander Kämpf Schweinfurtból származott, és Johann Michael Kochbergernél tanulta ki a könyvkötészetet. 1714-ben lett mester, és felvették a városi polgárok közé. 1745-ben a könyvkötő céh atyamestere is volt. 1746–1749 között özvegye, Sophia vezette a műhelyt, majd a fiú, Johann Alexander Kämpf vette át, aki 1749-ben lett önálló mester és polgár. Az 1750-es, 1760-as években ő, illetve 1762-ben bekövetkezett halála után özvegye, Maria Susanna fontos német nyelvű evangélikus énekeskönyvet és imakönyveket adott ki: *Auserlesene Gebethe* (1753, 1762), *Neuvermehrtes Pressburgisches Gesangbuch* (1757, 1762), *Musicalische Andacht* (1762, 1764) stb., és az ismert szlovák evangélikus énekeskönyvet, a *Ciuhara sanctorumot* (1768).

A 18. század közepére a magyarországi protestáns könyvnyomtatás Debrecenre összpontosult, s ez a városnak igen jelentős, addig még nem látott méretű könyvforgalmat biztosított. A könyvek árusítását a nyomdai provizor vagy megbízottja végezte a nyomda épületében, vagy a vásárokon. A nagyarányú könyvforgalmat az is mutatja, hogy Debrecenben a 18. század közepén egyidejűleg már tíz könyvkötőmester dolgozott.

A debreceni nyomda monográfusai arra, hogy a nyomda kiadványai sokáig nem porosodtak raktáron, számos példát hoztak. Így a *Deák abct* 1737-ben 7500 példányban nyomtatták ki: 1739-re már csak 1509 példány maradt belőle. A magyar ábécéből egy fél év alatt 1891 darabot adtak el. Az 1737-ben 3011 példányban kiadott *Kis zsoltárból* két év múlva már csak 887 példány volt. *Vitéz Kádár István históriájából* hétszáz, Beregszászi Pál *Keserves sírással zokogó históriájából* 314 példány kelt el egy év alatt. A nyomda eladásait az 1754–1757 közötti évekből havi részletezésben is ismerjük. Ebből tehát nemcsak az éves összeldás tűnik ki (1754-ben több mint 17 ezer, 1755-ben 25 ezer, 1756-ban 19 ezer, 1757-ben több mint 17 ezer példány), hanem az is, hogy a január, április és július hónapok eladása volt kiugróan magas: ezekben a hónapokban tartották ugyanis az országos vásárokat Debrecenben. Különösen áprilisban kelt el sok könyv. De a vásárokon elsősorban az olcsó, néhány krajcáros könyvekkel csináltak nagy forgalmat, a drágább könyveket inkább vásáron kívül, a nyomdában adták el, iskolaidő alatt.

A debreceni nyomda bizományosi hálózata már az 1730-as évekre teljesen kiépült. Nem ismerünk minden könyvkötőt, aki a nyomdával kapcsolatban állt, csak azokat, akik a vállalt határidőre, év végéig nem számoltak el a hitelbe átvett könyvekkel. Így tudjuk, hogy az 1730-as években már Magyarország és Erdély igen sok városában tevékenykedő könyvkötő kapott terjesztésre Debrecenben nyomtatott

könyveket: Nagyvárad, Szatmár, Sárospatak, Miskolc, Kassa, Eperjes, Rimaszombat, az Alföldön és az ország közepén Kecskemét, Nagykőrös, Pest, Buda, Komárom, a Dunántúlon Győr, Kőszeg, az akkori főváros, Pozsony, Erdélyben pedig Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyszeben, Nagyenyed könyvkötői. Egy 1728-as feljegyzés szerint a következő könyvkötők nem számolták el tartozásaikat a debreceni nyomdának: Sírý Gáborné debreceni, Rottmeister József és Valther Mihály budai kompaktorok, valamint Turótzai Mihály és Sátor Péter komáromi könyvkötők. A budaiak csak kis összeggel, a komáromiak viszont 50–60 Ft körüli summával maradtak adósok. Még önálló, nem könyvkötő könyvárusok is foglalkoztak kiadványai árusításával, így az 1752-ben Debrecenben elhunyt Csóka Istvánné, akinek hagyatékában 12 különböző mű (vallásos könyvek, tankönyvek) 71 példányát találták meg.

1755–1758 között a debreceni nyomdának tíz város húsz könyvkötőjével szemben állt fenn követelése. Közülük debreceni kompaktorok voltak: Tabajdi György, Sarkadi János, Bonyhai Sámuel, Kazai György és Telegdi Péter. A városon kívüliek: Mezei István sárospataki, Kászoni János, Munkácsi Sámuel és Mezei József miskolci könyvkötők, Veresegyházi István Rimaszombatban, Jókai Mihály és Sátor Péter komáromi, Óltsai József és Veresmarti Sámuel kecskeméti, Viski István, Kisvárdai Pap Sámuel és Vetési Ferenc szatmári, Farkas Gergely nagykárolyi, Hagymási István (vagy Mihály?) marosvásárhelyi, Kassin Ádám szebeni könyvkötők. Legnagyobb tartozásuk sem volt több 70 forintnál, de inkább csak 20–30 forintnyi összeg volt. Az említett négy évben a debreceni nyomda összes ilyen jellegű kinnlevősége 77, 191, 124, illetve 290 forintot tett ki.

A speciálisan evangélikus könyvek iránti igényeket a debreceni nyomda nem elégíthette ki, így a dunántúli evangélikusok között igen nagy szerepet kapott egyes könyvkötők-könyvkereskedők kiadói tevékenysége is, elsősorban Sopron és Kőszeg városában. De először Győr püspöki városban Müller Jakab könyvkötő nevét kell említenünk, aki 1733–1755 között működött kiadóként, hét vallásos-teológiai kiadványából ítélve szigorúan katolikus jelleggel; három tankönyvkiadása is fennmaradt.

Sopronban Michael Schrabs 1732-ben elhunyt könyvkötő fia, Christian Gottfried Schrabs 1737–1746 között, majd 1747-ben bekövetkezett halála után az ő jóval fiatalabb öccse, Michael Gottlieb adott ki könyveket 1750–1752 körül és 1766–1775-ben. A soproni evangélikus egyház által használt énekeskönyv és imádságoskönyv, a *Neuvermehrtes Oedenburgisches Gesangbuch* és az *Oedenburgisches tägliches Früh- und Abendgebeth* volt legjellegzetesebb kiadványuk, amelyet mindannyiszor kihoztak, amikor a korábbi kiadás már elfogyott: így az énekeskönyvet 1737-ben, 1746-ban, 1772-ben és 1795-ben (ezt már az azonos nevű fiú, Michael Gottlieb), az imádságoskönyvet pedig 1746-ban, 1752-ben, 1766-ban és 1794-ben. Ezen kívül volt még több német és magyar nyelvű vallásos kiadványuk, így a Gerengel-féle katekizmus 1775-ben és 1792-ben. Matthias Fischer, aki Christian Gottfried Schrabs özvegyétől vásárolta meg a könyvkötő műhelyt 1767-ben, szintén kiadott három könyvet, közöttük ismét a *Neuvermehrtes Oedenburgisches Gesangbuchot* (1782). Ferdinand Krug soproni könyvkötő külföldről jöhetett, s nem is lett soproni polgár: ő a korral haladva francia nyelvtankönyvet jelentetett meg.

98. Ludvig János „augzburginak” feltüntetett soproni kiadványa

A kőszegi könyvkötő-kereskedő Johann Ludvig és fia, Jakob könyvkiadási tevékenysége legalább ilyen jelentős volt a dunántúli evangélikusok számára. Alapvető fontosságú énekeskönyveket és imádságoskönyveket jelentetett meg: Ács Mihály több évtizede népszerű *Zengedező mennyei kar* című énekeskönyvét (1735, 1747), illetve ennek lényegesen bővített kiadását, az *Új zengedező mennyei kart* (1750, 1760), Torkos András győri evangélikus lelkész *Engesztelő áldozat* című pietista szellemű imádságoskönyvét (1736), *Szent Dávid zsoltárait* (1750), Ács Mihály *Boldog halál szekere* című elmélkedését, *Arany lánc* című imádságoskönyvét (1751, 1760). A „találtatik Kőszegen, Ludvig János compactornál” impresszum még megfelelt a valóságnak, de az Augsburg, Lipcse, Frankfurt, Jena nyomdamegjelölés egytől-egyig hamis. A valóságos, eltitkolt hazai nyomdahelyeket, vagyis azt, hogy ezeket a műveket titokban Győrben és Sopronban nyomtatták, csak a legutóbbi időben tárta fel az alapos nyomdatörténeti kutatás. Jakob Ludvig az 1760-as, 1770-es években folytatta apja tevékenységét az *Új zengedező mennyei karral*, Torkos Győri *katekizmusával*, Gerhard *Liliomok völgye* című pietista kegyességi könyvével és több fontos, német nyelvű vallásos kiadvánnyal: a *Neuvermehrtes Oedenburgisches... Gesangbuch* című énekeskönyvvvel (1763, 1782) és más énekes- és imakönyvekkel. Egy kivétellel Sopronban, Siess nyomdájában nyomatta ki a műveket.

Sátor Péter komáromi könyvkötő is megjelentetett három magyar nyelvű protestáns kegyességi művet 1736–1743 között: Csúzi Cseh *Isten eleibe felvitetett lelki áldozat* című imádságoskönyvét, zsoldároscopyvet és a *Mennysorság útját* Szikszai Pap Sámuel-től. E könyveket titokban Győrött, illetve Budán nyomatta ki: a legutolsót is, „Tigurum” megjelöléssel, Streibignél. Sátor Péterről és Fülöp Mihály komáromi könyvkötő társáról feljegyezték, hogy 1740-ben a nagysallói vásárban (Bars megye) árusított könyvkészletüket a helybeli plébános lefoglaltatta.

Az északi vagy keleti országrészben élő könyvkötők többnyire könnyebben hozzáfértek a keleti, északkeleti országrész (Lőcse, amíg működött, Debrecen) vagy Erdély protestáns kiadványaihoz. Sokszor csak egy-két könyv kiadása teszi ismertté számunkra néhányuk nevét: így az eperjesi Gottfried Steinhübelét (1720–1721), a kassai Johann Friedrich Bischelét (1736), a szakolcai Jakob Schulczét, a selmecbányai Samuel Kothmayrét (1757), s a besztecebányai Samuel Quendlét (1761, 1784). Selmecbányán a 18. század első felében – a már említett Michael Faber könyvkötő mellett – Anton Ernest Kopp kántor is foglalkozott könyvkereskedéssel és külföldön német evangélikus énekeskönyvet adott ki.

Nagyszombat, Kassa kiterjedt és nagy támogatást élvező katolikus könyvterjesztése és a megtúrt protestáns könyvkiadás hálózata – Pozsony, Buda, Győr és majd a többi város magánnyomdái –, könyvkiadással is foglalkozó pozsonyi, dunántúli könyvkötők: mindegyik egy-egy szintet, egy-egy réteget képviselt a magyarországi könyvkereskedelem egészén belül. A legalsó szint azoké a kevésbé tehetős könyvkötőké volt, akik valóban csak könyvek bekötésével és vásárokon való forgalomba hozatalával foglalkoztak. Már azt is eredménynek tekinthetjük, hogy az 1750-es, 1760-as évekre számuk a nagyobb városokban növekedett, kisebb városoknak pedig már önálló könyvkötőjük lett, mert ezáltal (bármilyen kis számú vagy választékú) könyvhöz az érdeklődők az adott helységben juthattak hozzá.

A külföldi protestáns könyvek behozatala e korszakban nem kis nehézségekbe ütközött. 1712-ben Erdély központjában, Nagyszombaton jó lehetőség adódott volna: a gimnázium tanárának Halléből meghívott Christian Voigt tanártársával, Johann Baptist Habermannel együtt könyvesboltot nyitott a városban. Több ezer biblia (a Canstein-féle pietista kiadás) és más protestáns művek is voltak könyvkészletükben. Alig egy év múlva azonban Voigtot – pietizmusa miatt – kiutasították a városból, s így a könyvesbolt megszűnt.

Még az 1721. évi cenzúrarendelet kihirdetése előtti időből, 1719-ből közismert a debreceni rendelésre Leidenben kinyomtatott Komáromi Csipkés-féle biblia ügye. Észak felől behozván az országba, a több ezer kötetet lefoglalták, az egri püspök a kassai jezsuitákat bízta meg átvizsgálásukkal. Mivel ők az „eretnek” biblia számos tévedését kimutatták, a szállítmány nem is jutott el jogos tulajdonosáig: a kassai jezsuiták pénzében porosodott évtizedekig. Maradékához a debreceni protestánsok csak József császár uralkodása alatt jutottak hozzá.

Hasonló, de kevésbé „látványos” eset a külföldi könyvek behozatalát akadályozó könyvrevízióra később is szép számmal akadt. Georg Bauer bécsi könyvkereskedő például 1758-ban körmöcbányai és selmecbányai megrendelőinek Luther-bibliákat küldött; a szállítmányt a pozsonyi revízió másfél évig feltartóztatta. Természetesen

nem mindig vallási ok játszott közre: néha csak a jelentős mennyiségű átnézendő könyvanyag vagy hanyagság. 1764-ben például a szenci piarista kollégium részére feladott két csomag könyv hevert hosszabb ideig Pozsonyban.

A nyugat-európai országokból hazatérő protestáns diákok (számuk ekkorra már jelentősen megfogyatkozott) csak hosszas procedúra után kaphatták vissza a könyvrevízióról külföldön vásárolt könyveiket. Szilágyi Mártonnak, Szilágyi Sámuel püspök fiának baseli és göttingai tanulmányai során szerzett könyvtárát is lefoglalták a határon, és csak jó évtized után kaphatta vissza, amikor az 1770-es években az ifjú, még csak társuralkodó II. József Debrecenben látogatást tett. Főrangú ifjak azonban még így is szép könyvtárakat szedhettek össze külföldön: jó példa erre az ifjú Teleki Sámuel gróf számos nyugat-európai országba tett tanulmányútja, melynek kezdetén, 1763-ban már ezer forintot költhetett könyvvásárlásra.

A könyvrevíziót végző cenzorok számára útmutatóul a tiltott könyvek jegyzékének (*Index librorum prohibitorum*) különböző, Bécsben, egyre bővülő tételszámmal megjelenő kiadásai szolgáltak. Az egész európai irodalom jelentős vagy időnként teljesen jelentéktelen tiltott könyveit tartalmazták e jegyzékek: a vallási, politikai és erkölcsi szempontból kifogásolható műveket (az utóbbiba tartozott az erotikus, „gáláns” irodalom is). A könyvrevíziótól függetlenül megvoltak a praktikai annak, hogy mi módon lehetett tiltott könyvekhez jutni: sokszor egyenként más áruk közé keverték a külföldön megszerzett könyvet. Általában véve elmondhatjuk, hogy a külföldi könyvek beszerzése nem olyan csekély mértékű, mint azt a hazai könyvkereskedelem helyzetéből, vagy a szigorú cenzúrendeletből következtethetnénk. Főurak, főpapok, jómódú birtokosok, egyházi intézmények ezután is sok könyvet vásároltattak különböző megbízottak révén külföldön. E beszerzések zöme már az 1760-as, 1770-es évekre esik.

Erdély ilyen szempontból is elszigeteltebb volt: itt a 18. század során a belső erdélyi könyvpiacnak lett nagyobb jelentősége. A felvilágosodás idejéig – amely mindenhol a könyvanyag összetételének nagy méretű változását hozta magával – nem volt igazán lényeges különbség egy újonnan vagy ötven-száz éve megjelent könyv között: minkettőnek egyaránt keletje volt. A hagyatékokban lévő könyvtárak, gyűjteményrészek viszonylag könnyen új gazdát találtak. Csak néhány példa jelentősebb erdélyi árverésre: Szebenben, Erdély akkori fővárosában 1726-ban árverezték el az Apafiak egykori könyvtárát, két év múlva Kolozsvárt ennek maradványát. Bánffy Dénes, Kolozsvár megye főispánjának könyvtárát 1763-ban árusították ki ugyancsak Szebenben: ebből az alkalomból jelent meg az első hazai nyomtatott árverési katalógus, hosszú latin címe: *Catalogus librorum, in mense [Novemb.] die [1.] Cibinii 1763. in Domo, vulgo Regnicolari, licitationi seu plus offerentibus exponendum*. Az árverési katalógusok jellegzetessége, hogy számozva írták le a könyvanyagot: Bánffy könyvtárát 468 válogatott jó könyv alkotta, köztük számos magyar is. Az 1760-as évekből még jónéhány kisebb könyvtár elárverezéséről van adatuk (Pápai Páriz András, Inczédi József, Enyedi István, Huszti György, a nyomdász Páldi Székely István könyvei); 1770-ben pedig Bod Péter könyvtárát adták el az örökösök. Az árveréseket Szebenben, Kolozsvárt, vagy az enyedi kollégiumban bonyolították le, s a kisebb hagyatékokból vásároló protestáns kollégiumi könyvtárak is szépen gyarapodtak.

A külföldi könyvek magyarországi beszerzésére az egész korszakban (a jezsuita nyomdák, illetve a pozsonyi Landerer kisebb kiegészítő tevékenységén kívül) egy igazi lehetőség volt csak: Johann Gerhard Mauss pesti könyvesboltja, amely 1748-ban létesült. Jellemző, hogy a kölni származású, akkor harminchárom éves könyvkereskedő letelepedési engedélykérelmét a városi magisztrátus a könyvkötők érdekeit óva bírálta el. Mauss csak azzal a feltétellel nyithatta meg könyvesboltját, hogy csak régi könyveit árulja bekötve, az újakat pedig a pesti kompaktorokkal kötteti be.

Mauss Pestre hozott könyvkészletének nagyságát jól jelzi *Catalogus librorum... Verzeichniss...* címmel 1748-ban megjelentetett könyvjegyzéke. Ez az első nyomtatott könyvkereskedői (és nem a nyomdák által kibocsátott kiadói) katalógus Magyarországon. Nem 150–180 féle könyvet forgalmazott, mint alig néhány évtizeddel korábban egy igényes könyvkötő-könyvkereskedő, sem 300–700 féle könyvet, mint a század közepén egy nagyobb hazai nyomda, hanem több mint ezerfélét. Második, év nélkül, de 1755 táján megjelent katalógusa már több mint ezerötyszáz tételt tartalmazott. Katalógusaiban fel van sorolva már „Pest” impresszum is: annál a nyolc történeti-teológiai műnél, amelyet Mauss adott ki pesti működésének első évtizedében. (Saavedra *Idea principis Christiani*, Strada *De bello Belgico*, Gramond *Historia Galliae*, Stächer *Compendium theologia moralis* stb.)

Mauss könyvkészletének sokrétűségét igyekezett bemutatni a jegyzékek szakcsoport szerinti elrendezésével (teológia, jog, történelem, filozófia, matematika-fizika, széptudományok, szótárak és lexikonok, gazdaság, orvostudomány). A választék nagyobb része (több mint egyharmada) mégis teológiai-egyháztörténeti mű volt, ami azt is jelzi, hogy a könyvkereskedő elsősorban az egyházi intézmények rendeléseire számított. Árusított könyvei szinte mind latin és német nyelvűek, más nyelvű csak elvétve volt. Zömmel az 1730-as, 1740-es évek termékei, de régebbiek is akadtak közöttük. Beszerzési forrását (forrásait) nem ismerjük, de maguk az impresszumok nemcsak délnémet katolikus nyomdavárosokat neveznek meg, hanem – természetesen csak bizonyos történelmi, vagy orvosi szakkönyvek esetében – északnémet protestáns és holland városokat is. Mauss 1755 körüli katalógusába már néhány magyarországi nyomtatványt is felvett, tehát hazai nyomdákkal is (Nagyszombat, Pozsony, Kassa) kiépítette a kapcsolatot.

Mauss pesti könyveladására, üzleti sikerességére csak közvetett adataink vannak. Második katalógusába már sok könyvcímet nem vett fel, amely még megvolt az elsőben: ezeket a műveket 1748–1755 között már eladhatta. Számuk nem csekély, 544 tétel 1636 forint 27 krajcár értékben. Szakok szerint a következőképpen fest: történelmi, földrajzi könyvek 600 forint felett, teológia majdnem 500 forint, jogi munka több mint 150 forintért, filozófia, matematika 100 forint felett, orátorok, poéták 84 forint, lexikonok, szótárak ugyanennyiért és orvostudományi könyvet vettek a legkevesbé: csak 27 művet 36 forint 30 krajcárért. Mauss árai egyébként némileg magasabbak voltak a hazai könyvárnaknál: ez a nem csekély szállítási költségekkel is magyarázható. Az 1760-as években a pesti könyvkereskedő már nem vállalkozott könyvkiadásra. Tudjuk róla, hogy ekkor kapcsolatban állt Johann Baptist Prasser bécsi könyvkereskedővel, később pedig a szintén bécsi Krüchtennel, akinél 300 forinttal el is adósodott. Idős korában eladta könyvkereskedői jogát, és könyvkötőként, elszegényedve halt meg.

A vele egy időben működő, Győrből Pestre költözött Müller Jakab könyvkötőnek is nagy könyvkészlete volt: 1775-ben, halálakor 1267 bekötetlen és 767 bekötött könyve. Nagy adósságai voltak, 974 forint 21 krajcár erejéig csak a pozsonyi Landerernél. Hagyatéki leltára is az 1760-as évek szűkebb könyvpiacára utal: a szokásos keresett iskolai, vallásos könyvek mellett az igényesebb, főleg a tudományos irodalom az eladhatatlanok között volt felsorolva.

Felvilágosodás kori könyvkereskedelmünk 1770-től 1800-ig

A felvilágosodás terjedésével a 18. század közepétől rohamosan megnőtt az egyébként is gazdag könyvkiadás a fejlett nyugat-európai országokban, s megnőtt a tudásnak, az olvasásnak a jelentősége is. Az egyre növekvő szekularizáció a korábbi egyház- és vallásközpontú irodalom mellett, sokszor annak leértékelésével modern, világias szépirodalmat hozott létre. A tájékozódás elsőrendű eszközeivé ekkor váltak az újságok, amelyeknek nagy szerepük volt az olvasóközönség kinevelésében. Magyarországon is – hol lassúbb, hol gyorsabb tempóban – hatottak ezek a folyamatok: kezdetben az újságok felvilágosult ismeretterjesztésén, az oktatás állami kézbe vételén és színvonaemelésén volt a hangsúly, a jozefinista korszak viharos gyorsaságú politikai változásai – hála az európai mércével mérve is igen szabad cenzúrának – elsősorban a politikai hírlapokat és röpiratirodalmat virágoztatták fel, ugyanakkor a német nyelvrendelet éppen a magyar irodalom nagyobb fejlődésére hatott ösztönzően, míg nem a század utolsó évtizedében – döntően a francia forradalom keltette félelmek miatt – az addigi fejlődés visszafogása következett be.

A magyarországi könyvkereskedelem a felvilágosodás korszakában nagyot lépett előre: a korábbiakhoz képest jóval nagyobb hazai könyvtermést közvetített, a külföldi könyvekhez az eddiginél jóval könnyebben lehetett hozzájutni, és megindult a könyvkereskedelem központosulásának folyamata, az addig sokszor elkülönülő országrészek könyvforgalmának egy centrumban történő egyesítése.

Mivel a jezsuita kézből kivett királyi magyar Egyetemi nyomda méretei olyan nagyok voltak, hogy átvétele, költöztetése, megreformálása majdnem egy évtizedig húzódott, s így csak az 1780-as években gyakorolt hatást a könyvforgalomra – az áttekintést külföldről érkező német könyvkereskedők pozsonyi és pesti letelepedésével kell kezdenünk. A bajor származású Doll testvérek és Michael Benedict már 1767-ben Pozsonyban, Johann Michael Weingand pedig 1769-ben Pesten kértek könyvkereskedői engedélyt. Az ipart addig űzők ellenállása miatt azonban mindkét város csak 1770-ben engedélyezte könyvkereskedések nyitását. A Németországból származó, ott üzleti kapcsolataikat megalapozó, s magyarországi működésük alatt továbbra is ápoló könyvkereskedőkről elmondhatjuk, hogy rendkívül gazdag, zömmel német nyelvű könyvtermést közvetítettek, beleértve a francia, angol és más európai irodalmak nagyon gyorsan megjelenő német fordításait is.

Anton, Johann és Alois Doll tehát „Doll testvérek” név alatt 1770-ben nyitották meg könyvesboltjukat a pozsonyi vármegyeházával szemben, az Erdődy-palotában. Induló könyvesbolti készletük mintegy négyezer művének leírását tartalmazza a

Catalogus librorum omnium facultatum... Verzeichniss der Bücher aus allen Theilen der Wissenschaften... című, évszám nélkül megjelent, 384 lap terjedelmű katalógusuk. Szerkezete olyan, mint általában a nagyobb szortiment-katalógusoké: ábécérendben halad, s ezt időnként megszakítják egyes, az olvasók által gyakran keresett szakcsoportok, így például a komédiák, kertészeti könyvek, építészet, kémia, imakönyvek, történelem, szakácskönyvek, orvosi könyvek, szótárak, gazdasági művek, útleírások stb. Zeneművekre, amelyekről a Doll testvérek könyvesboltjukban külön jegyzéket tartottak, csak utaltak. Egyes szakoknál, például egyháztörténet, jog, természetesen nagyobb a latin nyelv aránya, mint a németé; a katalógus végén pedig francia és olasz műveket is felsoroltak.

A Doll testvérek kezdettől fogva könyvkiadással is jelentkeztek: a két latin nyomtatványon kívül (*Democritus ridens*, *Exempla biblica*) valamennyi német: Gottsched, Schönberg (vallástankönyve és a világba lépő ifjak oktatása), a katolikus pap Joseph Anton Weissenbachnak több felvilágosodásellenes műve: *Die kürzeste und leichteste Art, einen Freygeist umzuschaffen*. Kiadványaik közül a Gottsched-féle német grammatika négy kiadást ért meg egy évtized alatt.

Pozsonyban a Doll testvérek mellett Anton Löwének is volt könyvkereskedése, 1783-tól pedig nyomdája. Löwe az 1770-es években sokoldalú kiadó: 12 kötetes sorozatot adott ki német nyelvű színdarabokból a Pozsonyban sikeresen működő állandó színház társulata számára; magyar nyelvű bibliakiadás (1776), Windischnek, a *Pressburger Zeitung* tudós szerkesztőjének földrajz- és történelem tankönyvei, Horányi *Memoria Hungarorum* című életrajzi lexikona és Rautenstrauch apát Mária Terézia-életrajza a királynő halálakor mutatják sokoldalú tevékenységét. Löwe volt az *Ungarisches Magazin* című, felvilágosodott szellemű tudományos-ismeretterjesztő folyóirat kiadója 1781-től.

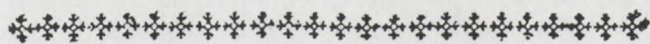
Michael Benedictnek, később Michael Benedict és társának a pozsonyi pálos rendházzal szemben volt üzlete. Egy 2000 kötetet felsoroló könyvkatalógust jelentettek meg év nélkül, a kiadási évszámokból megítélhetően 1775 táján. Ennek szövegezése szerint nem ez a jogi, történeti, természettudományi stb. irodalmat felsoroló jegyzékük volt az első, hanem az általunk nem ismert, az árusított teológiai művekről kibocsátott katalógusuk.

Pesten Mauss könyvkereskedői jogosítványának megvásárlásával nyitott üzletet 1770-ben a bajor származású Johann Michael Weingand és Johann Georg Köpff. Üzletük a Váci utcában volt. Mivel Pestnek ekkor még nem volt igazán nagy könyvforgalma, működésüket az a körülmény is nagyban támogatta, hogy Weingand bátyjának, Johann Georg Weingand bécsi könyvkereskedőnek is része volt az üzletben. Első katalógusuk az árusított történeti, politikai, teológiai, fizikai-matematikai, filozófiai, jogi, orvosi, gazdasági, építészeti, művészeti könyvekről már 1770-ben napvilágot látott. 138 lap terjedelmű, kb. 1200 tételt tartalmaz, tehát ez még kisebb, mint a pozsonyiaké, és kb. olyan nagyságrendű, mint Maussé volt évtizedekkel korábban. A *Catalogus universalis librorum* című második, 1774-ben megjelent könyvjegyzékük azonban már négyszer ennyi árusított könyvről tudósított. Weingand és Köpff ezt követően havonta kiadott egy ív terjedelmű hirdetésben (*Monatliche Anzeige von Büchern* 1775, 1776) tájékoztatták vásárlóikat könyvújdonságaikról. Egyre gyarapodó, anyagában cserélődő könyvkész-

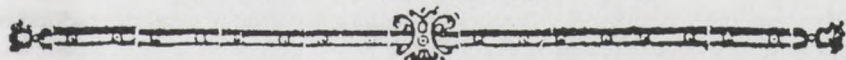
Monatliche
Anzeige von Büchern,
welche
zu Pest
in der

J. Mich. Weingand- und J. Georg Köpffschen
Buchhandlung

in der Balznergasse, im von Schoterschen Hause, dem goldnen
Hirsche gegenüber, um beygesetzten Preis zu haben sind.

Erster Jahrgang.

I 7 7 5.

letük, amelyet saját bevallásuk szerint nemcsak a német könyvpiacon, hanem közvetlenül az angol, holland, francia, svájci és itáliai üzletfelektől is beszereztek, két elkülönített katalógusban látott napvilágot az 1770-es évek végén: a teológiai könyvek jegyzéke volt a kisebb, az általános, vagyis a minden más szakba beleillő könyvek jegyzéke ennél jóval terjedelmesebb. E katalógusok már Budán létesített fióküzletüket is fel tüntették. A könyvesbolt teljes választékának elkülönítése teológiai-vallásos művekre és minden egyébre, ami a pozsonyi Benedictnél és Weingand-Köpffnél is megfigyelhető, azt mutatja, hogy a náluk lemérhető vásárlói érdeklődés ekkorra ebből a szempontból már eléggé szétvált.

A pesti könyvkereskedők ugyancsak könyvkiadók, magyar művekkel is jelentkeztek a piacon (Marmontel népszerű meséinek magyar fordítása, Kónyi János *Unalmas időkre szabható mulató óra* című műve, szintén németből fordítás). Az egyetem Budára költözése után egyetemi tanárok műveit is kezdték már megjelentetni, például Plenck két orvosi munkáját, 1779-ben pedig Katona István összefoglaló magyar történeti művét, a *Historica critica... Hungariae* című sorozatot. (A későbbiekben az Árpád-házi királyok koráig, a 4. kötetig jutottak: anyagi erő híján aztán a további kötetek megjelentetése egyházi mecénásokra, például a kalocsai érsekre maradt.)

A pozsonyi és pesti könyvkereskedők letelepedése után, 1772-ben a helytartótanács elérkezettnek látta az időt a magyarországi könyvkereskedelem központi szabályozására. Az „Ordo pro bibliopolis” kimondta, hogy a városi hatóságok egy városban se korlátozzák a könyvkereskedések számát egy bizonyos számra, de szükségtelenül ne engedjenek új könyvüzleteket nyitni. Ez utóbbit megakadályozandó, új könyvkereskedések nyitásához ettől kezdve a helytartótanács engedélyét kellett kikérni. Pozsonyban a kérelmezőnek legalább ötszáz forint anyagi alappal kellett rendelkeznie, más városokban pedig a helytartótanács által megszabott összeggel; de elég volt ennek csak felét felmutatni, a többire pedig jóállást szerezni. Az anyagi háttér mellett a rendelet nagyon fontosnak tartotta a leendő könyvkereskedő szakmai ismereteit is. Önálló könyvkereskedő csak az lehetett, aki segédként legalább négy évet szolgált egy könyvkereskedőnél, és megszerzett ismereteiről az egyetemtől vizsga letétele után bizonyítványt kapott. Németül és latinul kellett tudnia, és még egy idegen nyelvet elsajátítania.

A helytartótanácsi rendelet a könyvkereskedelem addigi főszereplőinek, a nyomdáknak és a bizományos könyvkötőknek a könyvforgalmon belül ezután már csak mellékes szerepet szánt. Kimondta ugyanis, hogy akinek nincs rá engedélye, nem folytathat könyvkereskedést a városokban, mezővárosokban vagy falvakban. A nyomdászok és könyvkötők tartózkodjanak a kereskedéstől, kivéve, ha erre eddig is jogosítottak voltak: ellenkező esetben eladásra szánt készleteiket elkobozzák. Az idegen országból jövő, nem letelepedett könyvkereskedők csak országos vásárok alatt árusíthatták könyveiket; a megmaradt könyveket el kellett szállítaniuk, vagy a következő vásárig elraktározniuk. Látható, hogy mindkét korlátozás a Magyarországon megtelepedetten működő külföldi könyvkereskedők érdekeit védte.

E rendelettel a könyvnyomdák és bizományos könyvkötők nem szorultak ki a könyvkereskedelemből, hiszen saját könyveik forgalmazására a nyomdáknak engedélyük volt, a könyvkötőknek pedig céhlevelekben rögzített privilégiumuk vagy helyi engedélyük. A rendelet lényegében a külföldi és a hazai könyvek forgalmazását választ-

totta ketté. Jól láthatjuk ezt Landerer János Mihály pozsonyi nyomdász eseténél, aki ellen 1775-ben mindhárom pozsonyi könyvkereskedő, Löwe, Johann Doll és Michael Benedict panaszt emelt, hogy az 1772. évi rendelet ellenére könyvárúsítással is foglalkozik. Landerer kénytelen volt visszakozni: 1777-ben Kassán megjelent nyomtatott kiadói jegyzékében már csak pozsonyi és kassai nyomdájának termékeit hirdette, idegen kiadványokat nem. Új nyomdák számára, ha külföldi könyveket is árusítani akartak, meg kellett szerezni a jogot. Így tett a nagyszebeni tipográfiát átvevő Hochmeister Márton is. „Kais. königl. privilegierte Buchdrucker und Buchhändler”, „cs. és kir. szabadalmazott könyvnyomtató és könyvárus”, hirdette magáról. *Catalogus librorum... Bücherverzeichniss* (1778) című könyvjegyzéke több mint 700 tételt tartalmaz, és azzal tűnik ki, hogy a német és latin nyelvű munkákon kívül sok magyar nyelvű művet is árusított.

A 18. század utolsó évtizedeiben hazai nyomdáink – saját termékeik terjesztése érdekében – továbbra is megjelentették kiadói katalógusaikat: ezek általában 130–160 kiadvány adatát tartalmazták. Ilyen nagyságrendű volt a budai Landerer Katalin könyvjegyzéke 1780-ból, vagy az egri püspöki nyomda 1782-ben megjelentetett katalógusa is. Ez utóbbi katolikus könyvkiadó kiadványait 1773-tól rendszeresen a *Calendariom dioecesanum v. cleri Agriensis* című egyházmegyei sematizmusban közölte. Terjesztésükről azt is megtudhatjuk a sematizmusból, hogy az egri nyomtatványok Miskolcon a minoritáknál, Pápán a pálosoknál, Gyöngyös, Sárospatak, Felsőbánya, Kolozsvár, Rozsnyó plébániáin, valamint a váci nyomdásznál és a pesti könyvkereskedőknél is hozzáférhetők voltak a vásárlók számára.

A debreceni nyomda ekkortájt azzal tűnt ki, hogy első nyomtatott kiadói jegyzéke (*Exemplárok katalógusa* 1778) mindössze 56 művet sorolt fel. A nyomdai számadásokból azt is tudjuk – és ez ritka adat –, hogy e katalógus háromszáz példányban készült.

Az 1780-as évekből több kiadói katalógust ismerünk Patzkó Ferenc Ágoston pozsonyi nyomdásztól (1787, 1789). Érdekes jelenség (de a József-korszak végének politikai hangulatát ismérve nem meglepő), hogy e két év alatt Patzkó magyar nyelvű kiadványainak száma majdnem kétszeresére emelkedett. Az ifjabb Hochmeister Márton Nagyszebenben 1790-ben adott ki jegyzéket, majd Kolozsvárra költözése után 1792-ben. Újvidéken a Jankovics-nyomdától, amely Hochmeisterhez hasonlóan könyvkereskedésként is működött, 1790-ből ismerünk nyomtatott jegyzéket.

1775-ből vannak először pontos adataink arról, hogy az Egyetemi nyomda kiadványainak árusítására mely könyvkötők-könyvkereskedők illetve más személyek voltak feljogosítva: Asztalos Mihály könyvkereskedő, Komárom; Pichlmayer József nyomdász, Kassa; Paracelsus Frigyes könyvkötő, Eperjes; Klinger János könyvkötő, Eszék; Holtzer könyvkötő, Győr; P. Baranyai Mihály, a lőcsei konviktus alrégense; Hellepauer Ferenc könyvkötő, Váradolaszi; Fluk József sóperceptor, Besztercebánya; Thiel könyvkötő, Pozsony; Vajdinger Márton könyvkötő, Pécs; P. Toldy János, a plébánia koadjutora, Rozsnyó; Haimbek Anna könyvkötő, Sopron; Stieber plébános, Esztergom; Lorberer Károly, resid. oconomusa, Selmecbánya; Skarnitzl Antal nyomdász, Szokolca; Echterling Antal könyvkötő, Trencsén; Augustin Bernardi könyvkereskedő, Bécs. Az Egyetemi nyomda régi felhalmozott és újabb kiadványainak érték-

kesítését az 1780-ban és 1784-ben kibocsátott *Catalogus librorum, Neues Verzeichniss* könnyítette meg. A választék nagyságrendje megfelelt a jezsuita korszaknak. Az 1784. évben – kiadói katalógusnál ez ritkaság – a könyvek megjelenési évét is megadták, így láthatjuk, hogy még 18. század elején nyomtatott könyveket is kínáltak megvételre. *Verzeichniss der Nationalschulbücher* címmel is megjelentettek 1784-ben egy kiadói katalógust, a német, magyar, szlovák, horvát, román tankönyveik (összesen 67 cím) teljes jegyzékét.

A könyvkereskedelem szempontjából legalább olyan fontos volt az a feladat, amelyet az Egyetemi Könyvtár látott el a felosztott szerzetesrendek gyűjteményeinek átcsoportosításában. A legnagyobb anyagot a jezsuita könyvtárak képviselték, az 1780-as években pedig a pálos könyvtárak, de további sok kis szerzetesi könyvtár anyagát fel kellett mérniük. A kiválogatás után (az Egyetemi Könyvtár állománya ekkor kb. 40%-kal nőtt) a felesleges könyveket árverezésre kellett bocsátani. Már 1783-ban megindultak az ilyen árverések vidéki városokban is, amelyekhez 1788-tól helytartótanácsi rendeletre nyomtatott katalógusokat is kellett készíteni. (Címük általában latin nyelvű: *Catalogus librorum auctione publica vendendorum* – de előfordult 1791-ben egy latin–magyar nyelvű is: *Feljegyzése azon könyveknek, melyek Pesten... a nagyobbik szemnáriumban... elkötyavetyéltetnek*.) A kimutatások szerint az Egyetemi Könyvtár 1787–1797 között kb. 25 ezer kötetet bocsátott aukcióra. A könyvárveréseket, kellő siker híján, gyakran meg kellett ismételni: valószínűleg közrejátszott ebben, hogy az idő előrehaladtával egyre nyilvánvalóbbá vált a tartalmában avuló könyvanyag és a modern könyvigények közötti különbség. A megmaradt eladhatatlan könyveket selejtnek tekintve papírmalmoknak adták át, bezúzták, vagy csomagolópapírt készítettek belőlük. (Egy időben szatócsok is vehettek belőle, akik a kisebb városokban még mindig kelendő régi hitbuzgalmi műveket krajcárokért vették meg, s drágán adták tovább. Utóbb az ilyen üzletelést már megakadályozták.)

Az 1780-as években továbbra is pozsonyi, illetve pesti cégek képviselték – már csak nagy számuknál fogva is – a legmagasabb szintet a hazai könyvkereskedelemben. Pozsonyban ekkor már hét önálló könyvkereskedés működött. A három Doll testvér közül Alois már önálló könyvesboltot nyitott Pozsonyban, és 1784-ben adta ki saját katalógusát. Ez idő tájt társult a nála fiatalabb Andreas Schwaigerrel, de Doll néhány év múlva Bécsbe távozott, ott lett sikeres könyvkiadó és könyvkereskedő. A pozsonyi üzlet tulajdonosa ekkor egyedül Schwaiger lett.

Alois Doll Andreas Schwaigerrel együtt 1786-tól megjelentetett kiadványai igen változatosak: teológiai tankönyv, szépirodalom, történeti-földrajzi tankönyv (*Amalie von Stranfort*, Rouville: *Geistliches Handbuch*, Gottsched helyett már Schlögel német grammatikája, Reinfeld: *Sermones sacri*, Windisch: *Geographie und Geschichte*). Érdekes kiadványuk a kor divatos szerzőjétől, Zimmermanntól: *Von den Nationallastern*. Már magyar nyelvű munkát is kiadtak: Molnár *Magyar Kátóját*. Doll Bécsben tevékenykedve is közös katalógusokat adott ki Schwaigerrel: jegyzékeik igen sűrűn, az 1786, 1787, 1788, 1791, 1794, 1796-os években láttak napvilágot.

Alois Doll 1786-ban kölcsönkönyvtárat is nyitott: ennek első jegyzékét még Michael Benedicettel együtt adta ki. (Ez már a második pozsonyi kölcsönkönyvtár volt, az első még 1782-ben alakult főleg újságolvasás céljára, majd bizonytalan időben megszűnt.)

„Lese kabinetet” azért nyitottak szívesen könyvkereskedők, mert az újságokat és szórakoztató szépirodalmat olvasó közönség meg is vásárolhatta a kölcsönkönyvtári könyveket. Alois Doll „nemzeti olvasókönyvtárának” (*Neue National-Lesebibliothek...*), valamint új könyveinek katalógusa is 1788-ban jelent meg, ezután távozott Bécsbe.

A Doll testvérek könyvesboltjának 1784–1788 között, év nélkül jelent meg katalógusa Johann Doll neve alatt. 1787-ből újabb két katalógust ismerünk: teológiai könyvek (kb. 700 tétel) és jogi, történeti, politikai, filozófiai, matematikai, szépirodalmi s egyéb könyvek (kb. 1000 tétel). Johann Doll ekkor már Győrre is kiterjesztette tevékenységét, fiókkönyvesboltot nyitott a dunántúli városban. Az, hogy a Doll testvéreknek ilyen szép választékuk volt teológiai könyvekből, sőt kiadványaik nagyobbik része is teológiai (Sappel: *Geschichte der fortgepflanzten Religion*, Haberkorn és Wagner latin nyelvű prédikációi, miserend latinul és magyarul, Cheminais *Saemtliche Predigten*), egyáltalán nem véletlen: a városban ekkor működő központi szemináriummal függött össze. De más témájú könyvet is megjelentettek, pl. a rendkívül divatos műfajú német levelezőkönyvet Sulzertől.

A már 1770-es évektől pozsonyi könyvkereskedő Michael Benedict kiadói tevékenysége az 1780-as évektől lett jelentősebb. Ő is teológiai munkákkal jelentkezett, illetve Nonnotte apátnak Voltaire tévedéseit számbavevő közismert művét adta ki német nyelven (1781). Több kiadványát másokkal összefogva jelentette meg, így pl. a budai Diepolddal együtt Jelky András regényes történetét német nyelven. Meyer Andrásnak nők számára írott erkölcstanát is megjelentette, és Joseph Weinbrenner nagyon megszívlelendő javaslatait a magyar kereskedelem fejlesztésére (*Propositio* 1782).

Korabinszky János Mátyás tanárból lett könyvkereskedő-könyvkiadó. Már 1780-ban benyújtotta kérelmét a helytartótanácsához könyvkereskedés alapítására, de a helytartótanács alapvetően azért, mert nem találta elég tőkeerősnek, elutasította kérvényét. Később, 1784-től Weber Simon Péter protestáns pozsonyi nyomdással összefogva számos értékes művet jelentetett meg. Iskolai célzattal: *Bibel für Kinder*, Gedicke: *Liber Latinus* 1784, *Anfangsgründe der lateinischen Sprachlehre, Gebete und Lieder* (az iskolások számára) 1785. Kiadta Bod Péter (*Szent Heortokrátés*) és Benckendorff egyháztörténeti műveit, Johann Seivert szebeni evangélikus tanár *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften* című alapvető könyvészeti művét és verseit, Lehoczky Dániel evangélikus lelkésznek a gyermekek keresztény neveléséről szlovák nyelven írott művét, Johann Georg Fock bécsi evangélikus lelkész vallástankönyvét (*Der evangelische Christ*), Shakespeare *Romeo és Juliáját* 1786-ban stb. Saját műveinek is kiadója volt: *Beschreibung der kön. ungarischen Haupt- Frei- und Krönungsstadt Pressburg, Geographisch-historisches und Produkten-Lexicon von Ungarn*, török szótára stb. Korabinszky lett Windisch Károly Gottlieb halála után a *Pressburger Zeitung* szerkesztője.

Karl Gottlieb Lippert pozsonyi könyvkereskedő, aki Felső-Lausitzból származott el, elsősorban szlovák evangélikusok vallásos könyvigényének kielégítését tartotta szem előtt. Az 1780-as évek elejétől egészen 1814-ig működött Pozsonyban. Társkiadója volt a szlovák nyelvű Újtestamentumnak, két-két alkalommal kiadta a *Cūhara sanctorum* és a *Ručni kancionálik* című énekeskönyveket, Ján Ribini pozsonyi evangélikus lelkész egyháztörténeti művét (*Memorabilia augustanae confessionis in Regno Hungariae* 1787–1789),

Ján Hrdlička szintén evangélikus lelkész *Modlitby krestanské* és *Knížecká pro czeled krestanskau* című vallásos műveit, szlovák nyelvű miserendet Institoris pozsonyi evangélikus lelkésztől. Jelentős német nyelvű kiadványa a *Neues Gesang und Gebetbuch* (1788, 1790) Windisch összeállításában: ez a felvilágosodás „racionális” szellemében megújított gyülekezeti énekeskönyv a pozsonyi evangélikusok számára.

Philipp Ulrich Mahler 1784-től 1794-ig volt könyvkiadó és könyvkereskedő Pozsonyban. Számos könyvjegyzéket jelentetett meg (az 1784, 1785, 1788, 1790, 1793. évek-ből). Az ő kiadási profilja már teljesen világi jellegű: színdarabok a pozsonyi német színház számára (Seipp: *Für seine Gebieterin, Theaterstückchen* 3 kötetben 1787–1791, *Friedrich Friedheim*, Clemens: *Die Schule glücklicher Ehen, Franz, oder jede Tugend belohnt sich, Gustav oder die Reise, Zwey Lustspiele* 1792). Egy regényt és *Damen Journalt* is kiadott. Új szellemű kiadványa Samuel Heinicke szótára Kant filozófiai műveihez, és a név nélkül, Forgách Miklós volt nyitrai főispán tollából megjelent merész antijozefinista politikai röpirat, a *Patriotische Vorstellung* (1788). Még egy nyolc kötetes enciklopédiát is kiadott: Heinrich Georg Hoff *Historisch-kritische Encyclopädie über verschiedene Gegenstände* címmel.

Schauff János Nepomuk, a művészeti érdeklődésű pozsonyi rajztanár könyvkiadással-könyvkereskedelemmel is foglalkozott, 1792 után már nyomdája is volt. Több művét megjelentette, pl.: *Theorie der Säulenordnungen*, vagy II. Lipót pozsonyi koronázásának leírását: ez utóbbit a nagy érdeklődésnek megfelelően a bécsi Albertivel összefogva. 1791-től *Windisch Neues Ungarisches Magazinjának* a kiadója volt.

Pest város könyvkereskedelmében ahhoz képest, hogy az 1770-es években csak egy könyvkereskedés (és nyomdák, könyvkötők) tevékenykedett, igen sok változás történt az 1780-as években. A Weingand–Köpff cég az évtized közepéig minden zökkenő nélkül működött, sőt terjeszkedett is: 1784-ben már Kassán nyitottak fióküzletet. Olyan nagy könyvanyagot forgalmaztak, hogy ebben az időben teljes készletkatalógust már nem is adtak ki, csak folytatásokat mind az általános, mind a teológiai könyvjegyzékhöz. Az 1784. évi 5. kiegészítés terjedelme szinte az alapjegyzékét is elérte: ezen keresztül is jól lemérhető a könyvtermelés fellendülése, a cenzúrarendelet felszabadító hatása Németországban is. Számos kiadványuk közül csak néhányat sorolunk fel: Palma magyar történeti művének 3. kiadását, Horváth Mihály egyetemi tanár *Chrestomathiáját*, Wiser *Hermeneuticáját*, Plencknek, az egyetem orvoskara tanárának sebészeti kompendiumait magyar, német és latin nyelven és Hoffmann Lipót Alajosnak, a pesti egyetem német irodalomtanárának szépirodalmi írásait.

A Weingand–Köpff cég azonban már 1783-ban elveszítette egyeduralmát, amikor Trattner Mátyás a város ellenzése dacára, helytartótanácsi engedéllyel új könyvkereskedést nyitott Pesten. Üzletvezetője Adolph Fingerhuth, majd az augsburgi származású Ambrosius Keil, végül 1787-től Trattner Mátyás sógora, a pesti születésű Johann Michael Pauer lett. Már az 1780-as évek közepén körlevélben hívta fel a vidéki könyvkötőket vásárlásra, hitelt, azaz bizományban történő árusítás lehetőségét kínálva számukra, ha hatóságuktól igazolást hoznak. Valóban tudjuk is róla, hogy a budai, óbudai, losonci, komáromi, veszprémi, pécsi, eszéki, kecskeméti, miskolci könyvkötőkkel is üzleti kapcsolatban állt. Könyvkereskedése azonban nem mehetett nagyon jól, mert 1789-ben eladta Pauernek. Johann Michael Pauer 1790-ben lett pesti polgár. *Verzeichniss...* című 1795-ös jegyzéke német és francia nyelvű könyvkészletét mutatja. De nem

sokkal ezután az üzlet tönkrement, s a csődtömeg jelentős részét az óbudai könyvkötő, Kiss István szerezte meg.

Visszatérve a Weingand-Köpff cégre: 1785-ben meghalt Johann Georg Köpff, s mivel az özvegy nem bízott meg az üzlettársban, osztozkodásra került sor. Az üzlet nagy méretét mutatja, hogy a behajtandó adósságok 12 059 forintot tettek ki. Szerteágazó külföldi kapcsolataikból adódó tartozásaikat is megfizették. Köpff özvegye tartotta meg lényegében a közös üzleteket, ahová üzletvezetőket alkalmazott (Pesten Adolph Fingerhuth, Kassán Prager Lőrinc személyében). Orvosi könyvei választékáról újabb könyvkatalógust adott ki 1787-ben. 1788-ban az erdélyi származású Strohmayer Ignácnak adta el könyvüzletét a budai és a kassai fiókkal együtt.

Az önálló sodó Johann Michael Weingand Pesten az egyetem közelében nyitott új üzletet, és Budán is volt lerakata. 1789-ben, éppen a francia forradalom évében az általa árusított francia, olasz és angol könyvekről jelentetett meg katalógust, 1792-ben pedig egy olyan könyvjegyzéket, amelyben nagyon sok kiadványát is és (nyilvánvalóan a közönség megnövekedett érdeklődésének megfelelően) sok általa terjesztett magyar vonatkozású, illetve magyar nyelvű művet felsorolt. Folytatta a történeti művek kiadását Katona István művének további három kötetével 1788–1790 között, ezenkívül Pray György több történeti munkájával. Millot apát világtörténetének 1. kötetével (1791) nagy bajt zúdított magára. Az ókort, a bibliában is szereplő népeket tárgyaló műhöz a fordító, Verseghy Ferenc olyan kísérőtanulmányt írt, amelyet a vallás tekintélyét sértőnek ítélt a cenzor, s ezért a munkát betiltatta, a példányokat a könyvesboltokból elkoboztatta. Weingand nevéhez még néhány mezőgazdasági és orvosi mű kiadása is fűződik.

Budán Weingand-Köpff üzlete mellett 1783-tól Floridus Diepoldnak volt könyvkereskedése. Könyvjegyzéke is megjelent 1786 körül. Csak néhány kiadványát ismerjük, Veronius: *Regula fidei* 1783, beszédek, 1790-ben Lipót koronázásának leírását, 1794-ben tudósítást XVI. Lajos kivégzéséről stb. Legjelentősebb kiadott művét ma is használják a történészek: Klein János Sámuel életrajzi lexikonát a magyarországi evangélikus lelkészekről. Amikor a müncheni származású Johann Lindauer Pesten könyvkereskedést szeretett volna nyitni, de nem kapta meg rá az engedélyt, Diepold társult vele, és 1788-ban az üzletet egyszerűen áthelyezték a Budánál jóval forgalmasabb Pestre is. Aztán különválva Diepold a budai, Lindauer a pesti üzletet tartotta meg. Lindauer az 1790-es évek elején néhány érdekesebb mű kiadója is volt: 1790-ben különböző politikai röpiratokat jelentetett meg, majd Szaicz Leó magyar nyelvű Magyarország földrajzát és történetét és Szirmay Antal jozefinista szellemű jogász, országgyűlési követ magyar egyházi jogi művét. Annak ellenére, hogy müncheni könyvkereskedő testvére, Josef Lindauer hitelezett neki, az üzlet 1795-ben mégis csődbe ment. Lefoglalt könyveinek összértéke 5793 forintot tett ki.

Strohmayer Ignác, aki Köpff özvegyének pesti, budai és kassai üzletét átvette, igen tevékeny könyvkiadó is volt 1789–1792 között. Pray György kínai témájú művét kivéve szinte minden kiadványa politikai vonatkozású volt (bár az előbbinek is lehetett jezsuitaellenes felhangja, hiszen az antijezsuitizmus igen kedvelt szólam volt a jozefinista időkben). Az 1790-es budai országgyűlésre kiadta egy régi, politikai tanulságul is szolgáló országgyűlésnek, az 1618. évinek az artikulusait, ezenkívül az országgyűlésre

készülő vármegyék 1789-es, illetve 1790-es, József rendeleteinek visszavonását lelkesen üdvözlő feliratait mint a bukott jozefinista rendszer dokumentumait. Strohmayer az ekkortájt rendkívüli népszerűségnek örvendő politikai röpiratok műfajával is foglalkozott: Darvas Ferenc, Szacsvey Sándor, báró Trenk Frigyes sok röpiratát jelentette meg. Kiadta a kassai akadémiai tanár, Tichy István művét is a szükséges pedagógiai reformokról. Két könyvjegyzéket is kibocsátott ezekben az években. Pesti könyvesboltjában is szívesen kiszolgált a külföldi: francia, angol, belga, porosz politikai témák iránt érdeklődő vásárlóit. Értesüléseiről, a politikai helyzet alakulásáról titkos besúgói jelentéseket küldözgetett Bécsbe. Üzleteivel azonban igen szerencsétlenül gazdálkodott: amikor 1792-ben meghalt, nagy adósságai miatt az örökösök kénytelenek voltak csődeljárást kérni. A pesti üzlet értékét ekkor 38 411 forintra becsülték, a budait 5500, a kassait pedig 6261 forintra.

A József-korszakból még egy pesti könyvkereskedés megalapításáról kell megemlékeznünk. A bécsi Joseph Stahel 1789-ben folyamodott üzletnyitási engedélyért. A magisztrátustól nem kapta meg, mert már sokallták a könyvkereskedések számát, a helytartótanács azonban engedélyezte működését. Maga mellé vette a würzburgi születésű, Pesten kifogásolható magatartása miatt elbocsátott könyvkereskedő-segédet, Kilián Ádámot, és Stahel–Kilián néven nyitotta meg üzletét. 1794-ben Kiliánra ruházta át az üzletet, aki György öccsével együtt, Kilián testvérek név alatt működött tovább. Kilián csak 1790-ben jelentetett meg három munkát, majd utána 1794-től a Kilián testvérek is egyet-egyet: közöttük Schraud Ferenc egyetemi tanár orvosi tanönyve és Horányi: *Nova memoria Hungarorum*ának I. kötete a jelentősebbek. A kilencvenes évek elején Kilián üzlete hirdette a francia forradalommal kapcsolatos legtöbb politikai munkát. Üzletét a politikai érdeklődésű vásárlók előszeretettel keresték fel, s tudunk egy olyan megtörtént esetről is, amikor 1791-ben néhány óra leforgása alatt több száz példányt vásároltak nála egy frissen meghozatott Lolme-műből, amely az angol alkotmány politikai jelentőségét tárgyalta.

Az 1770-es, 1780-as években a könyvkötő-kereskedőknek még mindig volt némi szerepük a könyvkiadásban, akár nyomdászékhelyen működtek, akár még ilyen szempontból ellátatlan helységben. Pozsonyiakat, egyes vidéki városok könyvkötőit, illetve budai és pesti könyvkötők neveit emelhetjük ki. A pozsonyi Spajzer Keresztély például továbbra is megjelentette apja jól bevált kiadványait: Beniczky *Magyar rhythmusait*, Kempis Tamást németül, és a korábban már említett naptársorozatok: német naptárt, latin sematizmust, 1780-tól a *Régi és új kalendáriumot* és 1778-tól az *Alt- und neuert*, illetve később *Neu- und alter Schreibkalendert*, egészen 1785-ig. Franz Xaver Thiel könyvkötőnek 1780-ból csak két pozsonyi kiadványát ismerjük, amelyet Mária Terézia halála ihletett. A főkormányzásokkal ő is Budára költözött, ott tartott fenn üzletet, és 1785–1786-ban ki is adott két hivatalos jellegű nyomtatványt (*Norma fixorum judiciorum*, illetve *Ordo universalis taxarum*), valamint egy német nyelvű *Gesangbüchel zur heiligen Messe* című könyvecskét.

Johann Friedrich Frank pozsonyi könyvkötő-kereskedő több szlovák nyelvű művet jelentetett meg: Jakobei imádságoskönyvét 1780-ban, *Nowy Zákon* (Újszövetség) 1781-ben és 1783-ban. Pius pápa nagy port felvert bécsi látogatása alkalmával kiadta Eybel *Mi a pápa?* című művét, 1783-ban pedig a *Neuvermehrte Beth- und Bussrose*

című vallásos könyvet. Pozsonyban Samuel Gottlieb Rosenkrantz később, 1790–1800 között négy alkalommal jelentette meg a *Cithara sanctorumot*; Némethy Mihály könyvkötő pedig 1792-ben Illyés Péter evangélikus lelkész *Új imádságos könyvét* adta ki.

Lőcsén Franz Kollar 1772–1774-ben vallásos kiadványaival jelentkezett (*Leidens und Sterbensgeschichte, Neu aufgelegtes Gebetbuch, Neuvermehrtes allgemeines Gesangbuch*). Az erdélyi Nagyszebenben Gottlieb Posch könyvkötő Kollmann kolozsvári nyomdász-szal társulva 1776-ban katolikus ájtatos munkát (*Mennyország kulcsa*) adott ki, Saur Jozefától *A böcsületes embernek kézikönyvét* és német nyelvű számtankönyvet.

titeln (Gesehe) des gegenwärtig ver-
flossenen Reichstages allergnädigst zu
verleihen geruhet.

Da nun aber der Buchdrucker
Weber in Preßburg, ohngeachtet dieser
allerhöchsten Privilegien, diese Artikel
gedruckt, so ist dessen Auflage nicht al-
lein dieserwegen, sondern auch weil
selbe sehr fehlerhaft, und undrauchbar
ist, von Sr. K. A. Apostolischen Maj.
vermögts postscript von 18 März d. J.
in allen K. K. Erbländern unter der
gehehnten Straffe zu verkaufen ver-
boten worden. Es dienet also allen,
welch. diese Artikel zu erhalten wün-
schen, zur Nachricht, daß die unter Auf-
sicht einer hochbl. Hungarischen Hof-
Kanzley veranfaltete correcte, und al-
lein authentische Auflage der Artikel
mit von Lauberschen Schriften ehelich
die Presse verlassen, und in allen Haupt-
städten der K. K. Erbländer um nam-
lichen Preis pr. 33 kr. als die Bedeu-
rlichen feyerliche Auflage zu haben
seyn werde.

Preßburg den 20. März 791.

Von Joseph Stahel und Kilian,
Buchhändlern auf dem Uni-
versitätsplatz in Pest, sind
nebst vielen andern neue Bü-
chern zu haben.

Schillers (F.) allgemeine Sammlung
historischer Memoires vom zwöl-
ften Jahrhundert bis auf die neue-
sten Zeiten durch mehrere Verfasser
übersetzt. 11. Abth. 3r. Band, gr.
8. Jena. 790. 1 fl. 30 kr.

Benbow'sky (bes Grafen M. A. v.) Be-
gebenheiten und Reisen von ihm
selbst beschrieben, a. b. C. von A.
D. Ebeling und Dr. J. P. Ebe-
ling mit des ersten Anmerkungen
und Zusätzen, wie auch einem Aus-
zug aus J. Stefanows russisch
geschriebenen Tagebuch über seine
Reise von Kasan nach Katak,
mit Landkarten und Kupfer 2 Bän-
de, gr. 8. Hamburg 791. 4 fl.

— — — — — übersezt von Förster, 2 Bde.

gr. 8. Leipzig. 791. 4 fl. 30 kr.

Oestreichischer Militär - Almanach,
für das Jahr 791. Wien, 1 fl.
20 kr. auf Schreibpapier, dersel-
be auf Druckpapier 1 fl.

North (A. Ph.) Historische oder my-
thologische Dichtungen der Älten,
mit 65 in Kupfern gestochenen Abbil-
dungen, 8. Berlin 791. 2 fl. 15 kr.

Voltaire's Leben, von dem Marquis v.
Condorcet mit autobiographischen
Nachrichten Voltaire's und Recht-
fertigungsgründen und andern Be-
lagen a. b. C. mit Anmerk. und
Zusätzen, 8. Berlin 791. 2 fl. 15 kr.

Oratio a Ste Salieja habita ad Gymna-
sii alumnos post Leopoldi II.
Romanorum Imperatoris semper
Augusti solennem inaugurationem
in Regem Hungariae Apostolicum.
8. maj. Vienna 12 kr.

Scarrons Tragisch --- komische No-
vellen, 2 Theile, 8. Wien 790.
1 fl. 15 kr.

Momus des Leo Baptista Alberti 2
Theile, Wien 190. 1 fl.
Lazarillo aus dem Spanische des Don
Hurtado de Mendoza, 12 Theile
8. Wien, 790. 1 fl. 8 kr.

Schädel (J. G.) allgemeine Sommer-
Mercur. Ober Qualitäten, Abzand-
lungen und Nachrichten für Kauf-
leute, 2. Bände 8. Nürnberg
790. 4 fl.

100. Részlet Stahel és Kilián könyvhirdetéséből,
Staats- und Gelehrten Nachrichten (1791)

Vácott az 1780-as években Gottlieb Antal, mielőtt még nyomdász lett volna, kiadóként működött. Veszelszki *A magyarországi méhtartás* című könyve (1782), majd egy magyar és egy szlovák vallásos könyvecske megjelentetése fűződik a nevéhez 1789–1790-ben. Rozsnyón Etthey Imre könyvkötő és Mayer Izrael kereskedő fogtak össze Torkos *Engesztelő áldozat* című imádságoskönyve kiadása érdekében (1786), Selmezbányán 1788–1789-ben August Joseph Haardoppler katolikus vallásos munkák (*Anmüthige Bussgedanken, Gesänge, Tägliche Andachtsübungen*) kiadója volt. Besztercebányán Christian Grimm 1790–1794 között négy szlovák nyelvű nyomtatványt jelentetett meg, Kassán pedig 1794-ben Johann Christian Scheibler három német művet és egy magyar nyelvűt XVI. Lajos francia királyról.

Győrött Müller Ferenc könyvkötő 1785–1799 között öt művet bocsátott ki: VI. Pius imádságos könyvecskéjét, Stánkovácsi Leopold ferences ünnepnapi és böjti prédikációit stb. Ő volt a jelentős részben magyar könyveket forgalmazó győri kölcsönkönyvtár megalapítója is. Székesfehérvár püspöki városban Adam Augustin Lang könyvkötő kiadványaival alkalmazkodott az igényekhez: *Preces quotidianae, Restauratio... magistratis* 1780, *Das allerheiligste Altarssakrament* 1787, és a *Calendarium dioecesanum Alba-Regalensis* 1793 című egyházmegyei sematizmus voltak a kiadványai. Veszprémben Franz Baumeister könyvkötőt 1790-ben a hazafiúi lelkesedés a *Repraesentatio a... Veszprém megyei... rendeknek* című politikai-hivatalos nyomtatvány kiadására ösztönözte. A Somogy megyei Hőgyészen Jakob Neumann két vallásos munkát adott ki a század végén (*Neu eingerichtetes Gesangbuch, Katechismus*).

Végül egy-két könyvet kiadó pesti és budai könyvkötő-könyvkereskedőket sorolunk fel: Joseph Kibling, Johann Fischer, Stephan Exner, Adam Kammerlohr (*Musenalmanachot* is kiadott), Institoris Gábor könyvkötő, aki egyébként magyar nyelvű olvasókabinetet alapított Pesten, és 1797-ben Molnár Borbála verseit is kiadta; végül Kiss István könyvkötő, 1800-tól a sikeres *Magyarországi kis kalendárium* kiadója. Johann Gleixner, aki 1787-től Pesten olvasókabinetet tartott fenn, 1793-ban szintén a francia király kivégzéséről jelentetett meg híradásokat.

Az 1780-as években a növekvő számú újságok igen jelentősek a könyvkereskedelem szempontjából is: egyre nagyobb számban jelentek meg bennük könyvhirdetések. A hosszabb, tudós recenzió is feltűntette, hogy a művet mely könyvesboltokban árusították, de a rövid híradásoknak is legalább ilyen nagy volt az értékük a közönség tájékoztatásában. Az *Allgemeine Staats- und Gelehrte Nachrichten* című, Budán kiadott újságnak a mellékletein pl. a pesti könyvkereskedők és egyes nyomdászok rendszeresen közzétették könyvhirdetéseiket. Az igen gyorsan megjelenő könyvhirdetések mellett még mindig volt jelentőségük a lassabban elkészülő nyomtatott katalógusoknak is. Az 1790-es évekből a Landerer család különböző katalógusait emelhetjük ki, és az Egyetemi nyomda 1798-as iskolai tankönyvjegyzékét, amely Agramtól (=Zágrábtól) Zomborig közölte azt a negyven városnevet, ahol a felsorolt bizományosok révén nyomtatványaikat meg lehetett vásárolni. A bizományosok majdnem fele könyvkötő volt, néhány nyomdász vagy könyvkereskedő, azonkívül sok gimnáziumi tanár, igazgató. A jegyzékből tudhatjuk meg, hogy az Egyetemi nyomda Pozsonyban ekkor már fiókküzletet tartott fenn.

A magyar könyvkereskedelem helyzetét, szereplőit az egyes földrajzi térségekben igen jól szemléltetik az 1780-as évektől elterjedt előfizetési felhívások. A *Magyar Költeményes Gyűjtemény kinyomtatására való újanabb segedelem kérés* (Győr 1786, Streibig József) című, önálló füzetben megjelent előfizetési felhívás például a következő könyvkötőket és könyvárusokat sorolta fel, ahol az érdeklődők előfizethették a könyvet:

Budán Benedict könyváros társasága,
Egerben Gyalogai Ignác könyvkötő úr,
Eperjesen Koller Gottfried könyvkötő úr,
Gyöngyösön Schuman könyvkötő úr,
Győrött Müller Ferenc könyvkötő úr,
Komáromban ifjabb Asztalos Mihály könyvkötő úr,
Körmöcbányán Groszmann könyvkötő úr,
Kőszegen Ludvig Mihály könyvkötő úr,
Lőcsén Kollár Dávid könyvkötő úr,
Pápán Szép Miklós könyvkötő úr,
Pesten Weingand könyváros társasága,
Pozsonyban Benedict könyváros társasága,
Rimaszombatban Tsapó József könyvkötő úr,
Selmechányán Harrdoppler Ágoston könyvkötő úr,
Sopronban Schrabs Gottlieb könyvkötő úr,
Szekszárdon Ámon Antal könyvkötő úr,
Szombathelyett bold. Wolf könyvkötő úr özvegye,
Temesvárott Lechner könyvkötő úr,
Vácott Plechel Leopold könyvkötő úr.

Erdélyben egyedül a szebeni Barth és Ganselmayer könyváros urakat sorolta fel a jegyzék.

Hogy a hivatásos könyvterjesztők mellett még az 1790-es években is mennyire fontos volt az intézményi hálózat, jól mutatja egy másik példánk a bécsi Magyar Kurírból, Milton *Elveszett paradicsomára* szóló előfizetési felhívás 1795 decemberében. A klasszikus művet Bessenyei Sándor fordította le mindazok számára, akik „a poézisben gyönyörködnek és az anglus nemzetnek felséges gondolkodás-módját ismerik”. A Debrecenben megjelenő nyomtatványt a következő év húsvétjára ígérte a felhívás 2 Rft áron. Újévig a következő „collector uraknál” lehetett rá előfizetni:

Bécsben „a három újságíró uraknál”.
Budán könyvkötő N. Kiss István.
Debrecenben Prof. Benkő.
Székesfehérváron T. ifjú Jankovich Miklós úrnál, Fejér vármegye aljegyzőjénél.
Gyulán főnótárius Domokos Lőrinc,
Károlyban Gáspár Pál úrnál, Szatmár vármegye főjegyzőjénél,
Kassán könyvnyomtató Ellinger,
Kecskeméten Tiszt. Göböl Gáspár,

Kolosváron Prof. Szathmári Pap Mihály,
Körösön Prof. Fodor Gerzson,
Miskolcon Prof. Váradai Gerzson,
Patakon Prof. Szombati,
Pesten könyváros Weingand és könyvkötő Institoris uraknál,
Pápán Prof. Márton István,
Posonyban Prof. Fábri és könyvnyomtató Wéber uraknál,
Tokajban Nádasdi András,
Váradon Prof. Müller Ferdinánd,
Marosvásárhelyen tab. adsector Aranka György úrnál.

Az előjegyzést gyűjtők nagyobbik része tehát nem könyvkereskedő vagy könyvkötő volt, hanem gimnáziumi tanár, protestáns lelkész vagy éppen megyei tisztviselő. Fáradáságukért minden tíz előfizetett példány után egy példány illette meg őket.

A vásárok szerepe a 18. század végi könyvkereskedelemben sem csökkent: inkább arra kell felhívunk a figyelmet, hogy a számos könyvesbolt ellenére, amely a városban működött, a pesti vásár egyre nagyobb, központi szerepet kapott az ország könyvkereskedelmében. Ez Pest központi fekvése és igen élénk kereskedelme miatt teljesen érthető: a négy országos vásár napján (József, Medárd, Szent János fejevétele és Lipót napján) a helyi lakosság többszöröse fordult meg a vásárban, rengeteg hazai és igen sok külföldi kereskedő is. Az 1780-as évek második felében már nem egy nyomdász valamelyik pesti vásárt jelölte meg a hirdetett kiadvány megjelenési idejével. Így tettek például a pozsonyi nyomdászok, akik a pesti vásár résztvevői voltak: még a vásár ideje alatti pesti szállásukat is előre meghirdették. A győri könyvnyomtató a pesti vásárra utalt, az erdélyi érdeklődőknek pedig a debrecenire: a debreceni vásárok alkalmából lehetett a könyveket Erdélybe kivinni. Az ország keleti feléből nézve is Pest volt a központ: Debrecenben megjelenő könyvnél például a Lőrinc-napi debreceni vásár idejére utaltak, az ország közepén, és a Dunántúlon lakóknak pedig a következő pesti vásár idejét adták meg, amikor ott a hirdetett könyv már elérhető lesz. 1795-ben Wéber Simon Péter már önálló vásári hirdetést, négy lap terjedelmű mellékletet adott ki a Magyar Kurírhoz a következő címmel: „*Híradás. A most legközelebb esendő József-napi pesti vásárra fognak találni Wéber Simon Péter pozsonyi typografusnál ezen következő új könyvek, több más magyar könyvekkel együtt.*” Címekkel és rövid ismertetésekkel 17 új magyar nyelvű szépirodalmi, történeti, természetrajzi és vallásos kiadványára hívta fel a vásárlók figyelmét.

Ifjabb Hochmeister Márton szebeni–kolozsvári nyomdász és könyvkereskedő 1790–1793 közötti évekből származó feljegyzései néhány konkrét adatot szolgáltatnak számunkra a keleti országrészben a debreceni vásárok illetve egyes erdélyi „sokadalmak” jelentőségéről. A feljegyzések családi naplóból valók, tehát ilyen szempontból szükségszerűen szűkszavúak. Hochmeister 1790. november 11-én a marosvásárhelyi vásárban járt. Könyvei közül 100 forint értékűt sikerült eladnia, de a fuvar költség ennek éppen fele, 50 forint volt. 1792. június 7-én a brassói vásárban már 150 forint árbevételt ért el. 1792-ben és 1793-ban három debreceni vásár adatát jegyezte be naplójába. Az 1792. évi Lőrinc-napi vásárok 300 forint értékű könyvet tudott eladni

Debrecenben, de ő is vett könyveket, birkabőrt és írópapírt, így a haszna (vagyis csak az üzleti úté, nem pedig a könyvnyomtatásé és könyveladásé) 150 forint volt. A következő évben március 24-én járt ismét a debreceni vásárban; 100 forint értékű könyvet cserélt (könyvcseré: saját nyomtatványait azonos értékben más nyomdák termékeire), sok nyomópapírt vásárolt; 1200 forint árbevétele volt és 400 forint kiadása. Az 1793. augusztus 10-i debreceni vásárról ismét akkurátusan feljegyezte, hogy 180 forint értékű könyvet cserélt, papírt vett, 50 forintba került az út, summa 700 forint, és 300 forint haszna volt az egész útból. Hochmeister tehát Debrecenben egy-egy vásár alkalmával (nyilván a kelendő könyvek mennyiségétől is függően) 300–700–1200 forint árbevételt tudott elérni; kisebb erdélyi városokban pedig legalább száz forintnyi bevételt.

Tudósítás.

Poson 1-18 Mártz. — Nem régenten a' Magyar Nemetség, és úgy holván az egész Nemzetiek elen egy igen gyalázatos Könyv jött ki, következő dő izim alatt: *Grafze Wahrheiten und Beweise in einem kleinen Auszuge aus der ungarischen Geschichte.* — Tsúfolsabban a' leg-alább való rendű köz-emben sem illethetné senki, mint ez az említett Könyv egész Nemzetünket. Fel-túrja ravalázzúl Hazánk Historiáját: és minden tselekedeteit édes Eleinknek mint ostobául, mint pedig orizáttan 's hazugul gyalázza 's motskolja, olly Izáudékkal, hogy el-hitelhesse a' mostani Magyar Nemetséget, hogy Oseinek Virtusában és hies Nevében éppen semmi dicséretet ne keressén. — De bezzeg meg-felel ezen hamis vádolónak egy Hazafiú: Német nyelvén úgyan — hogy a' külső Nemzetek is értsék, de ugyan tsak olly formán-is, hogy olly könnyen ki nem gázol azon Kukotz a' patsványsághból, mely-be hűltatta magát. — Éppen most van a' Sárk alatt *Weber* Könyv-nyomtató Urnál. Posonyban ezen Könyvetske, következő izim alatt: *Babul, oder der Volks-Verleünder in den angeblich grossen Wahrheiten und Beweisen* &c. A' jövő Pesti-Vásárig minden bizoanlyal el-készül, és ugyan ott az említett Könyvnyomtató Urnál fog találtatni, a' ki a' Hatvani Kapun kívül, jobb kézre, a' Kerékjáró *Felner* Házánál lakik; Vásár után pedig minden Könyv-áronál. — — — — —

Sz. S.

Az 1790-es évek közepére már – nem kis mértékben a szigorodó cenzúra-rendeletek hatására – a könyvkereskedelmi forgalom általában visszaesett, a pesti könyvkereskedők sorozatos csődjei (Strohmayer, Pauer, Lindauer) is ezt jelzik. A 18. század vége felé már csak a következő könyvkereskedők működtek Pesten: Johann Michael Weingand, a Kilián testvérek, Institoris Gábor könyvkötő magyar nyelvű kölcsönkönyvtára (amíg ezeket az intézményeket mindenhol be nem tiltják), Kis István könyvkötő, Budán pedig Franz Meissner. Johann Michael Weingand 1800-ban jelentette meg utolsó könyvkatalógusát. Üzletét halála után Joseph Eggenberger örökölte. Meissner 1794-ben Weingand budai üzletét vette meg, 5–6 ezer forint értékű könyvvvel együtt, és 1796-ban Pestre telepedett át. Csak régi könyvekkel, antikvár könyvkereskedelemmel kívánt foglalkozni. Nemsokára, 1797-ben azonban meghalt, és üzleti leltárának egyenlege siralmas volt: 3546 forint értékű könyvállomány és 1439 forint értékű adósság. Hagyatékát megvéve 1800-ban a bécsi származású Joseph Leyrer nyitott új könyvkereskedést Pesten. Üzlete azonban soha nem vált jelentőssé, végig anyagi nehézségekkel küszködött. Pozsonyban, a másik legjelentősebb városban a 18. század végére a félig bécsi, félig pozsonyi Doll-Schwaiger és a Lippert könyvkereskedések maradtak meg. Lippert 1799-ben még egy Verzeichniss is kiadott árusított könyveiről.

Ilyen, a könyvkereskedelem számára már kezdvezőtlenebb viszonyok között, mégis Pest egyre nagyobb központi szerepét felismerve kezdeményezte Schedius Lajos egyetemi tanár a 18. század utolsó éveiben összesített pesti vásárcatalógus megjelenítését. Saját maga vállalta a szerkesztését, s kiadói a Kilián testvérek voltak, a vásárcatalógus célja pedig a könyvvásárlók tájékoztatása az évenkénti magyar könyvtermésről. Először az 1798. pesti József-napi vásárra jelent meg. Címe: *Allgemeines Verzeichniß der inländischen Bücher, welche auf dem Pester Josephi Markt des 1798. Jahres... erschienen sind...* Ekkor még csak kevesen jelentették előre újdonságaikat: a legnagyobb bejelentők között volt Weber Simon Péter, a pesti Trattner Mátyás, Budáról Landerer Katalin és az Egyetemi nyomda, de Pozsonyból Schauf, Vácról Gottlieb és Erdélyből Hochmeister, továbbá bécsi kiadványok is szerepeltek a jegyzékben. Összesen 46 már megjelent és hat várható új könyv, és az Egyetemi nyomda tíz (szláv, szerb és román) könyve.

Az 1799. évi József-napi vásárra kibocsátott következő jegyzékből látható, hogy már jóval többen reagáltak a felhívásra: az előbb felsoroltakon kívül Komárom, Sopron, Lőcse, Pest (Landerer), Szombathely, Nagyvárad, Debrecen, Eger nyomdái is. Így a jegyzék már 125 új és 18 várható könyv adatát tartalmazta. Szinte ugyanennyi az 1800. évi jegyzék anyaga, és itt Schedius már a magyarországi írók jegyzékét is közölte. 1801-ben a háborús viszonyok miatt nem jelenhetett meg a jegyzék, így 1802-ben két év összesített anyaga látott napvilágot: egyúttal utoljára, mert ezzel az évfolyammal a pesti vásárcatalógus kiadása meg is szűnt. Érdekes, hogy Landerer „nemzeti könyvnyomtató” a vásárjegyzék német nyelvét kifogásolta: szerinte magyarul kellett volna közreadni. Schedius a bírálat ellenére (amelyben féltékenységet is látott), a könyvszakmára és külföldi kapcsolataira tekintettel mégis megtartotta a katalógus német nyelvét. A magyarországi könyvkereskedők külföldi kapcsolataihoz az eddig említetteken kívül röviden csak annyit: közülük sokan megfordultak a híres lipcsei vásárban, amely a 18. században már a német könyvpiac első számú központjának számított. Többen, így

Löwe, Korabinszky, Mahler, Doll és Schwaiger pozsonyi, Weingand-Köpff és Strohmayer pesti könyvkereskedők újdonságaikkal is jelen voltak a lipcsei vásárban.

A magyarországi könyvkereskedelem történetét 1800-ig röviden áttekintve hangsúlyoznunk kell, mennyire eltérőek voltak a körülmények kb. a 16. század utolsó harmadáig, amíg a könyvnyomdászat nem állandósult és szilárdult meg Magyarországon és Erdélyben; a 16. század végétől egészen a 18. század utolsó harmadáig, amikor a nyomdák és a velük kapcsolatban álló könyvkötők voltak egyre nagyobb mértékben, egyre nagyobb földrajzi területre kiterjedően a magyarországi könyvkereskedelem főszereplői, s mellettük a 18. században jelentőssé vált az egyházi intézmények könyvforgalma; s mennyire más a felvilágosodás korszakában, a 18. század végén, amikor már a mai értelemben vett könyvkereskedések jöttek létre, legalábbis az ország legnagyobb városaiban, Pozsonyban és Pesten. Ez a folyamat a vidék nagy városaiban a 19. század elején folytatódott: Debrecenben a 19. század első évtizedében alapították az első, nyomdától független könyvkereskedést. Emellett a vásárokra járó, könyveladással is foglalkozó könyvkötőknek még mindig megvolt a szerepük, elsősorban a kisebb települések könyvvvel való ellátásában.

E vázlatos áttekintés a magyarországi könyvkereskedelem alig több mint három évszázadának szereplőire összpontosított: a régebbi időszakban, amennyire lehetett, teljességre törekvően, a 17. század közepétől, de különösen a 18. században csak válogatva, a fontosabb személyeket kiemelve. A 18. század végén már a jelentős könyvkereskedők tevékenységét sem lehetett hosszabban bemutatni, Pest esetében azonban szerencsére utalhatunk már részletes könyvkereskedelem-történeti tanulmányokra. A magyarországi könyvkereskedelem egészéről azonban elmondható, hogy történetének megfelelő bemutatásához, kiegyensúlyozott értékeléséhez a mostaninál jóval több forrásanyagot kellene ismernünk. A magyar könyvkereskedelem korai évszázadai „fehér foltjainak” eltüntetésében ezért nagy szerepe lesz még az ezután végzendő, elsősorban helytörténeti szempontú és levéltári megalapozottságú kutatásoknak.

Ajánlott irodalom

Átfogó munka a magyarországi könyvkereskedelemről

KÓKAY György, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, Bp., 1997.

Könyvkereskedelmi adatokat is tartalmazó történeti munkák

- A magyar jakobinus mozgalom iratai*, sajtó alá rendezte BENDA Kálmán, I. kötet, Bp., 1957.
 BENDA Kálmán–IRINYI Károly, *A debreceni nyomda története*, Bp., 1961.
 BISZTRAY Gyula, *A prenumeráció*, (Egy fejezet a magyar könyvkiadás és olvasóközönség történetéből), in Horváth János-émlékkönyv, Bp., 1948, 177–192. (Magyar századok)
 CSÜRÖS Ferenc, *A debreceni városi nyomda története*, Debrecen, 1911.
 DONÁTH Regina, *Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzúra történetéhez*, MKSz, 1970, 176–181.
 V. ECSÉDY Judit, *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800*, Bp., 1996.
 FERENCZI Zoltán, *A kolozsvári nyomdászat története*, Kolozsvár, 1896.
 FITZ József, *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*, II, *A reformáció korában*, Bp., 1967.
 GULYÁS Pál, *A könyv sorsa Magyarországon*, III. kötet, Bp., 1961.
 HAIMAN György–MUSZKA Erzsébet–BORSA Gedeon, *A nagyszombati jezsuita kollégium és az Egyetemi nyomda leltára 1773*, Bp., 1997.
 HÁZI Jenő, *Soproni polgárcsaládok 1535–1848*, 1–2. kötet, Bp., 1982.
 HOCHMEISTER, Adolf, *Leben und Wirken des Martin, Edlen von Hochmeister*, Hermannstadt, 1873.
 HOLL Béla, *A kétszáz éves váci könyv*, (1772–1972), Bp., 1973.
 IVÁNYI Béla–GÁRDONYI Albert, *A királyi magyar Egyetemi nyomda története 1577–1927*, Bp., 1927.
 JÓZSA–HALÁSZ, Margit, *Aus der Geschichte der ungarischen Buchbinderzünfte*, Gutenberg Jahrbuch, 1996, 278–287.
 KÓKAY György, *Az első magyarországi kölcsönkönyvtár. Olvasókabinét Pozsonyban 1782-ben*, MKSz, 1984, 34–44.
 KULCSÁR Adorján, *Olvasóközönségünk 1800 táján*, Bp., 1943.
Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721, red. István MONOK, Péter ÖTVÖS, Harald PRICKLER, Szeged, 1994.
Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó), (1535–1740), hrsg. von Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, Károly KOKAS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Harald PRICKLER, Szeged, 1996.
Magyarországi magánkönyvtárak, I., 1533–1657, sajtó alá rendezte VARGA András, Bp.–Szeged, 1986. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13.)
 MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból, (1780–1867)*, Bp., 1985.
Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei, Bp.–Szeged, 1971, (Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.)
 PAVERCSIK Ilona, *A lőcsei Brewer-nyomda a 17–18. században*, 1. rész, OSZK Évkönyv, 1979, 353–408.
 PAVERCSIK Ilona, *Egy jezsuita kézben lévő tipográfia üzleti titkai. A kassai jezsuiták nyomdája*, OSZK Évkönyv, 1984–1985, Bp., 1992, 335–360.

POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Bp., 1979.

TÓTH András-VÉRTESY Miklós, *A Budapesti Egyetemi Könyvtár története (1561–1944)*, Bp., 1982.

WALDAPFEL József, *Örven év Buda és Pest irodalmi életéből, 1780–1830*, Bp., 1935.

Könyvkereskedelemmel foglalkozó tanulmányok

A legrégebb magyarországi könyváruhi jegyzék 1710-ből, MKSz, 1888, 59–84.

A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése, sajtó alá rendezte HERNER János, MONOK István, Szeged, 1983.

BARLAY Ö. Szabolcs, *400 éves francia levelek és könyvszámlák. Batthyány Boldizsár és Jean Aubry barátsága*, MKSz, 1977, 156–166.

BARTÓK Lajos, „Exemplárok Cathalogusa”, *A debreceni városi nyomda 1778-as könyvárjegyzéke*, MKSz, 1955, 305–307.

BARTÓK Lajos, *Egy elveszettnek hitt pesti könyvkereskedői katalógus a XVIII. századból*, MKSz, 1956, 251–252.

BORSA Gedeon, *Egy budai könyvkereskedő végrendelete 1509-ből*, MKSz, 1957, 360–364.

BORSA Gedeon, *Mohács előtti budai könyvkereskedők és kiadványaik Kemény Józsefnél*, MKSz, 1993, 197–205.

GÁRDONYI Albert, *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. században, különös tekintettel Budára és Pestre*, Bp., 1917.

GÁRDONYI Albert, *Régi pesti könyvkereskedők*, MKSz, 1926–1928 és Bp., 1930.

GÁRDONYI Albert, *Hazai könyvtermelésünk a könyvkereskedés önállósítása korában*, MKSz, 1944, 148–166.

GAZDA István, *Könyvkereskedők a régi Váci utcában a pesti könyvnyomtatás első száz évében*, Bp., 1988.

GULYÁS Pál, *Egy felsőmagyarországi könyvkötőcsalád feljegyzéseiből*, Bp., 1912.

HERMANN Szuzsanna, *Egy beszercebényai könyvkereskedő a XVI. század közepén*, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* III, 1966, Bp., 1966, 79–100.

HOLANOVÁ, Emilia, *Vydavateľ'sko-knihkupecké ponukové katalógy bratislavských kníhkupectiev Dolla a Schwaigera 18. a začiatku 19. storočia*, *Knihy '87*, Martin, 1988, 60–75.

HORVÁTH, Pavol, *Nakladateľská činnosť bratislavských knižiarov v rokoch 1670–1770*, *Knihy '93–95*, Martin, 53–63.

HUBAY Ilona, *Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek*, Bp., 1938.

INDALI György, *A kassai akadémia nyomdájának könyvkereskedelmi jegyzékei*, MKSz, 1987, 122–126.

JAKÓ Zsigmond, *Az erdélyi magyar antikvár könyvkereskedelem kezdeteiről*, in *Művelődési törekvések a korai újkorban, Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, Szeged, 1997, 219–229.

NÉMETH S. Katalin, *Magyar könyvek a 17. századi holland könyvpiacon*, MKSz, 1986, 305–309.

NÉMETHY Lajos, *Nyomdászok, könyvkereskedők és könyvkötők Budán és Pesten a XVII–XVIII. században*, MKSz, 1901, 53–62.

PAVERCSIK Ilona, *A „megvilágosodott” írók munkái a pesti könyvkereskedelemben*, in *Folytonosság vagy fordulat, (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*, szerkesztette DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996, 81–87.

PAVERCSIK Ilona, *A kassai könyvek útja a nyomdától az olvasóig*, Bp., 1992.

PAVERCSIK Ilona, *Georg Steinhübel könyvkereskedő hagyatéki leltára. Adatok egy felvidéki város polgárságának könyvkultúrájához*, MKSz, 1982, 254–266.

- PAVERCSIK Ilona, *Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem színvonala a 18. század közepén*, 1–2. rész, MKSz, 1990, 14–31, 113–128.
- REPČÁK, Jozef, *Bardejovský knihkupec Kristof Dudlig*, Kniha '77, Martin, 1978, 106–111.
- SZELESTEI N. László, *Korabinszky János Mátyás kísérlete könyvkereskedés nyitására (1780)* in *Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 1996, 249–254.
- VÉGH Gyula, *Budai könyvtárak jelvényei 1488–1528*, Bp., 1923.
- VITA Zsigmond, *Erdélyi könyvkereskedők és katalógusaik a felvilágosodás korában és a reformkorban*, A Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve, 1966, 55–73.

Könyvtörténeti fogalmak

antikva – A napjainkban is használt latin nyomtatott betű. Eredete a 15. századi reneszánsz ősnyomtatványokig vezethető vissza.

arabeszk – A keleti díszítőművészetből származó, egyszerűsített növényi száraz és levelek lendületes szövevényét tartalmazó díszítmény.

betű – A nyomdai betű betűféméből öntött kis fémhasáb, amelynek felső síkjában helyezkedik el a betű képe. A fémhasáb nagysága az úgynevezett betűmagasság.

betűfém – Történetileg és helyileg változó összetételű fémötvözet a nyomdai betűk öntésének céljára. Fő alkotórészei az ólom, antimon és ón.

betűfokozat – A betű nagysága, amelynek a 18. században egységes mértékrendszere is kialakult. Lényege, hogy a különböző műhelyekben készült betűket egységes betűtestre öntve készítsék és hozzák forgalomba. A betűfokozat mértéke a tipográfiai pont.

betűkészlet – A betűtípusoknak valamely nyomda birtokában lévő együttese, amelyben különféle írásmódú (pl. antikva, kurzív, cirill stb.) és különböző méretű betűsorozatok találhatók. A régi nyomtatványok meghatározásához, helyhez és időhöz kötéséhez jelentősen hozzájárul az a körülmény, hogy minden egyes régi nyomda felszerelése a betűtípusok jellegzetes együtteséből áll.

betűmetszés – Olyan fémmegmunkálási eljárás, amelynek során egy keményfém ötvözetből a betűmetsző a betűk pozitívját (patricát) egyenként kimetszi, ezáltal egyedi darabokat hozva létre. Ezekről készülnek a negatív öntvények (matricák) és végső soron az ismét pozitív, betűféméből öntött nyomtatóbetűk.

betűöntés – Az az eljárás, amelynek során a betű negatív képét mutató matrica segítségével a kézi szedésű nyomtatáshoz szükséges ólombetűket előállítják. Betűöntés csak azoknál a régi nyomdáknál folyhatott, ahol matrica is volt, tehát a régi magyarországi nyomdák többségében nem. Kivéve azt az esetet, ha a vándor betűöntő hozott matricát magával.

betűszekrény – A nyomdai betűk tárolására szolgáló állvány, rajta mintegy 140 rekeszre osztott, nyitott, lapos fiók, amelyből a szedés történt. Ebben helyezték el egy-egy betűtípus minden jelét; kisbetűk, nagybetűk, számjegyek, írásjelek és kizárások. Latin elnevezése: *casta*.

casta lásd betűszekrény

cifra lásd körzet

címlap – A nyomtatványnak az a lapja, amely a műre vonatkozó leglényegesebb adatokat közli, így a szerzőt, a címet és az úgynevezett impresszum-adatokat. Az idők

során az adatok közlésének bizonyos szokáson alapuló rendje alakult ki, amennyiben az impresszum a címlap alján helyezkedik el. Az ősnymtatványok még címlap nélkül jelentek meg: a címlap állandósulása az 1500 körüli évekre tehető.

compactor lásd könyvkötő

dúc (vagy nyomódúc) – Olyan fatömb, esetleg fémlap, amelynek felső oldalán egy síkban helyezkednek el a festékezést kívánó rajzi elemek, míg a festékezést nem igénylő részek bemélyednek. A dúcot mint iniciálét, díszet, illusztrációt rendszerint a szedett szöveggel együtt nyomtatták, tekintve, hogy ezek mindegyike magasnyomással készült.

faktor – A latin *factor* szó szolgált a nyomdai művezető vagy nyomdavezető megjelölésére. A kézműipari korszakban ő volt a képzett nyomdai szakember a többnyire ebben járatlan tulajdonos mellett.

formátum – A könyvészetben a régi nyomtatványok alakját, nagyságát jelenti, amely attól függően, hogy a nyomatásra kerülő papíriveret hányszor és milyen alakban hajtogatták, illetve vágták el, különböző alakú és méretű lehet. A régi nyomtatványok leírásánál a méretet nem centiméterben, hanem a formátumot jelölő arab számokkal, kitevőbe tett „o”-betűvel adják meg.

fűzetjel lásd ívjel

impresszum – A latin *impressum* szó könyvészeti értelemben az adatok összességét jelenti, amelyek a kiadás vagy nyomtatás helyét, évét, a könyvkiadó és/vagy nyomdász nevét adják meg. Ezeket a könyv létrejöttének körülményeire vonatkozó fontos adatokat általában a címlap közli vagy – különösen a Gutenberget közvetlenül követő évtizedekben – a könyv végén található kolofon.

incipit – A kódexeknek és a legkorábbi nyomtatott könyveknek kezdőszava, amely a címlap kialakulása előtt a kódexek és nyomtatott könyvek szövegének azonosítására szolgált.

ívfűzet – A papírviből összehajtogatással és vágással létrejött fűzet, amelyből a kézműipari korban a kész könyvet összehordták. Régi nyomtatott könyveknél az ívfűzeteket betűjellel, az íven belül az egyes leveleket a betű mellé nyomtatott számmal jelölték.

ívjel – Az ívjel vagy fűzetjel a régi nyomtatványt alkotó fűzetek megkülönböztető jelzése, amely leggyakrabban az ábécé nagy- vagy kisbetűjéből és egy szám kombinációjából áll. Ezt mindig a páratlan lap alján helyezték el. A régi nyomdászok és könyvkötők az ívek helyes sorrendbe rakásánál erre, és nem a lapszámra támaszkodtak.

kolláció – A régi nyomtatványok bibliográfiai leírása során a terjedelem jelölésének kiegészítő módja. Tartalmazza a nyomtatványban lévő ívfűzetek betűjelét, azok leveleinek számával együtt.

kolofon – A kiadásra vonatkozó különféle adatok közlése a régi könyveknél a könyv végén. Az ősnymtatványoknál elsősorban azokat az adatokat közölte, amelyek később a címlapon kaptak helyet. Címlappal ellátott régi könyveknél is található egy ideig kolofon a könyv végén. Elnevezését Kolophón görög városról kapta.

könyvkötő (*compactor*) – A kézműves korszakban akár a tipográfiához tartozó compactoriában, akár saját, külön műhelyében végezte a nyomdákban általában krúdában kikerült könyvek bekötését.

körzet (vagy *cifra*) – A könyvnyomtatás kézműipari korszakának kedvelt díszítési eszköze. Olyan könyvdísz, amelyet betűk módjára öntött, összerakható elemekből állítottak össze a kívánt formára, akár mint címlapkeret, akár mint díszléc, záródísz alakjában.

krúda – (*cruda*) a kinyomtatott, összehordott ívekből álló, még bekötetlen könyv.

lapszámozás – A lapszámozás az olvasót a könyvben való eligazodásban segítő számozás, amely a tartalomjegyzék vagy mutatók alapján a visszakeresést megkönnyíti. A lapszámozás csak a 16. század során kezdett elterjedni. Ekkor rögződött, hogy a könyv leveleinek jobb oldala kapja a páratlan, bal oldala a páros számot. A régi könyvek korában a lapszámozás majdnem mindig fent, a szedéstükör fölött helyezkedik el.

makulatúra – Nyomdai selejtpapír, azaz a nyomtatás során elrontott papír, vagy régebbi, a nyomdában visszamaradt kinyomtatott ívek, amelyekből például a könyvek kötéséhez táblákat ragasztottak össze.

nyomdafelszerelés – A főleg fából, kisebb részben fémből készült sajtó, ehhez járult többek között a betűk tárolására szolgáló szedőszekrény, a festéktároló edény és a festékezéshez szükséges labda. A nyomdafelszerelés legjellegzetesebb része volt a betűkészlet, amely különböző méretű ólombetű-típusokból állt, és amelyet a különböző nyomdai cifrák, könyvdíszek dúcái egészítettek ki. Mindezek együttese, ahogy az a nyomtatott könyvön megjelenik, teszi a régi nyomdák kiadványait egyedivé és jól megkülönböztethetővé.

ősnymtatvány – A Johann Gutenberg nevéhez fűződő, összerakott, majd újra felhasználható, öntött fémbetűkkel készült legkorábbi nyomtatványok elnevezése, amelyek a feltalálásától az 1500. év végéig láttak napvilágot. Latin elnevezése, *incunabulum*, bölcsőnyomtatványt jelent. A korai nyomdászok arra törekedtek, hogy az ősnymtatványok külsejükben a kéziratos könyvekhez, azaz kódexekhez hasonlítanak. Általában nincs címlapjuk, a nyomtatás és kiadás körülményeire vonatkozó adatokat a könyv végén, a kolofonban találni. Az ősnymtatványokat ritkán pergamenre, általában papírra nyomtatták, és egy részük gótikus (az itáliai reneszánsz) kötésben maradt fenn.

papírmalom – A nyomdák működéséhez fontos volt az elérhető földrajzi közelségben lévő papírmalom, amely a könyv alapanyagát szolgáltatta. A kézműipari korszakban vízkerékkel hajtott papírmalmokban állították elő a rongy alapú papírpépet és az ebből merített papírt. Az első hazai papírmalmok az erdélyi fejedelemség területén létesültek. A régi nyomtatványok meghatározásánál segíthet az egyes papírmalmok termékeit megkülönböztető, egyedi vízjel.

szedéstükör – A könyvnek az a megnyomtatott felülete, amelyet a szöveg a papírlapból elfoglal. Megállapításakor a nyomdászok azzal is számoltak, hogy az összehajtott ívekből a könyvkötő mennyit vág majd le. Díszes munkáknál a szedéstükör viszonylag kisebb, mint a közönségesebb könyveknél, vagyis nagyobb papírfelület marad üresen.

szedőszekrény lásd betűszekrény (*casta*)

vándornymdász – A magyar könyvtörténeti irodalomban korábban meghonosított kifejezés, amelyet – mintegy a vándorárusokkal azonosítva – azokra a 16. századi magyarországi nyomdászokra alkalmaztak, akik nem egyetlen állandó nyomdahelyen dolgoztak, hanem sűrűn változtatták helyüket.

vízjel (vagy vízjegy) – A papír minőségét vagy a malmot jelölő, rézhuzalból hajtogatott vonalas figura, esetleg betű vagy szám, amely megkülönböztethetővé tette a kézzel gyártott papírt.

Hely- és névmutató

A

Aaron, Petru Pavel 185
 Ab Hage, Laurentius Benjamin 98
 Abádi Benedek 37, 38, 40
 Abrudbánya, Alsó-Fehér vm. (Abrud, Románia) 77, 78, 82
 Abruji György 110, 257, 302
 Ács Mihály 96, 173, 317
 Acsády Ignác 285
 Adler, Aegidius (Bécs) 31
 Aesopus 30, 31, 49
 Ágh Jakab 108
 Agnes de Posonio 27
 Ágoston, Szent 44
 Agram ld. Zágráb
 Aksamítek, Zacharias Dominik 136
 Alberti, Ignaz 328
 Albrich 163
 Aldus Manutius 30, 44
 Alexandru, havasalföldi fejedelem 80
 Alsólehota, Árva vm. (Dolná Lehota, Szlovákia) 78
 Alsólindva, Zala vm. (Dolnja Lendava, Szlovénia) 35, 41, 61–63, 241, 264, 301
 Alsted, Johann Heinrich 125, 127
 Altdorf (Németország) 307
 Alvarez, Emmanuel 182, 312, 314
 Alvinczi Péter 76, 91, 92, 117
 Ambró Ferenc Ignác 190, 195, 196, 211
 Ambrosius (Késmárk) 298
 Ambrosovszky Mihály 191
 Ames, William 117
 Ámon Antal 333
 Amsterdam (Hollandia) 111, 112, 167, 232, 253, 283

Anghel, Athanasie 144, 145
 Anglia 11, 18, 120
 Angyal János ld. Engel János József
 Antalfi János 183
 Antoninus Florentinus 25, 26, 28
 Ányos Pál 223
 Apáczai Csere János 148
 Apafi család 319
 Apafi Mihály I., erdélyi fejedelem 111, 115, 117, 120–123, 126, 130, 143–145, 166–168, 200, 257, 319
 Apffl, Michael (Bécs) 31
 Arad, Arad vm. (Arad, Románia) 78, 82
 Aranka György 334
 Arany Tamás 52
 Arndt, Johann 112, 307
 Asztalos Mihály 325
 Asztalos Mihály, ifj. 333
 Aubry, Jean 106, 302, 339
 Augsburg (Németország) 25, 136, 137, 174, 210, 233, 272, 295, 307, 317, 328
 Augustinus de Zagabria 295
 Avram, archidiakónus 144

B

Bajorország 152, 159
 Balásfi Tamás 135, 233
 Balassa István 67
 Balassa János 35, 67
 Balassi Bálint 33, 34, 56, 67–69, 90, 102, 121, 160, 166, 284, 306, 307, 309, 314
 Balassi Menyhárt 77
 Balázsfalva, Alsó-Fehér vm. (Blaj, Romania) 146, 169, 184–187, 196, 228
 Bálint Ignác János 184, 185

- Ballagi Géza 278
 Banci, Mihai 144
 Bánffy Dénes 319
 Bánffy Miklós 35, 63, 301
 Bánfi Szilvia 84
 Bánhidi László 231
 Baranyai Decsi János 42, 50, 58, 275
 Baranyai József 229
 Baranyai Mihály 325
 Baranyai Mihály, P. 325
 Baranyai Pál 146
 Barkóczy Ferenc 182, 187, 189, 191–194, 197, 226, 228
 Barlay Ö. Szabolcs 339
 Baróti Szabó Dávid 202, 203
 Bártfa, Sáros vm. (Bardejov, Szlovákia) 13, 14, 50–58, 69, 74, 82, 87–91, 93, 94, 98, 100, 114, 118, 127, 139, 150, 172, 173, 181, 182, 204, 228, 229, 264, 265, 272, 273, 281, 297, 299, 300, 301, 306
 Barth (Szeben) 333
 Barth János I. 115,
 Barth János II. 161, 162
 Barth János III. 160, 162
 Barth János, ifj. 161
 Barth Péter 162, 210
 Barth Rebeka 217
 Barth–Ganselmayer-könyvkereskedés 332
 Bartholomeus von Usingen 297
 Bartók Lajos 339
 Basel (Svájc) 43, 44, 233, 234, 319
 Basilius Magnus 18, 19, 23, 24, 28
 Basire, Isaac 127
 Báthori István 50, 53, 62
 Báthori Kristóf 81
 Báthori Zsigmond 50
 Báthori Zsófia 129, 130, 138
 Batizi András 33
 Batsányi János 225
 Batthyány Ádám 107
 Batthyány Boldizsár 70–72, 102, 106, 339
 Batthyány Ferenc 72, 102, 104–107, 114, 304
 Batthyány Ferencné Poppel Éva 104, 106
 Batthyány Ignác 184, 196
 Batthyány József 194
 Bauer, Georg 318
 Bauer Károly József 154, 160, 189
 Bauer-nyomda 187
 Baumann, Georg (Boroszló) 100
 Baumeister, Franz 210
 Bayly, Lewis 121, 305
 Bazin, Pozsony vm. (Pezinok, Szlovákia) 153, 249
 Beatrix, Aragóniai, magyar királyné 27, 28
 Bécs (Wien, Ausztria) 12, 13, 15, 26, 29–32, 37–40, 43, 47, 53, 55, 56, 59, 61–63, 66–69, 71, 73–75, 77, 78, 101, 105–107, 112, 131, 136, 138, 153, 156, 159, 162, 164, 170, 174, 178, 180, 182, 183, 184, 185, 200, 203–205, 213, 214, 216, 220, 223, 225, 227, 232–234, 237, 238, 254, 256, 260, 264, 265, 267, 271, 273, 274, 295–297, 299, 301, 302, 304, 311, 312, 318–320, 322, 325–328, 330, 333, 336
 Becskereki Mihály 183–185
 Bécsújhely (Wiener Neustadt, Ausztria) 155, 306
 Bél Mátyás 154
 Béla József 196
 Belnay György 219
 Benckendorf, Heinrich 327
 Benda Kálmán 84, 148, 228, 243, 283
 Benedict, Michael 160, 321, 322, 326, 327
 Beniczky Péter 135, 330
 Benkner, Johann 80
 Benkő József 333
 Bényei Miklós 228
 Bercsényi Miklós 93, 100, 173
 Beregszászi Pál 315
 Beregszászi Péter 169, 186
 Beretzki György 136
 Berg, Johann von 47
 Bergai József 184
 Berger, Josef Leopold 177
 Berger, Michael 306
 Bernardi, Augustin 325
 Bernhard Máté (Szepesváraljai) 104–107, 304
 Bessenyei György 202
 Bessenyei Sándor 333
 Beszterce, Beszterce-Naszód vm. (Bistrița, Románia) 197, 199
 Besztercebánya, Zólyom vm. (Banská Bystrica, Szlovákia) 78, 79, 146, 204, 228, 307, 318, 325, 330, 339
 Bethlen Elek 122, 123, 241

- Bethlen Farkas 122, 148, 241
 Bethlen Gábor 91, 105–107, 119, 123–127,
 132, 133, 135, 267
 Bethlen Gáborné Károlyi Zsuzsanna 124
 Bethlen István 119
 Bethlen János 120
 Bethlen Miklós 120, 238
 Beyer, Johann 83
 Beythe András 72, 304
 Beythe Imre 105, 106
 Beythe István 70–72, 82, 102, 105
 Bihardiószeg ld. Diószeg
 Bikfalvi Falka Sámuel 254
 Biró Mihály 165, 196
 Biró Miklós 243
 Bischel, Johann Friedrich 318
 Bisterfeld, Johann Heinrich 125, 126
 Bisztray Gyula 338
 Bitskey István 228
 Bizánc 301
 Bocatius, Joannes 58, 91
 Bock, Michael 56
 Bocskai István 130, 138
 Bod Péter 166, 200, 273, 319, 327
 Bogdán István 262
 Bonfini, Antonius 273
 Bonyhai Sámuel 316
 Bornemisza András 134
 Bornemisza Péter 13, 35, 36, 40, 53, 57, 59–61,
 66–69, 238, 243, 301
 Boroszló (Wrocław, Lengyelország) 55, 101,
 299, 302, 303, 305, 307, 308
 Borsa Gedeon 28, 34, 83, 84, 147, 149, 229,
 230, 243, 262, 285, 338, 339
 Borsy Károly 230
 Bosytz, Stephan 93, 122
 Brancovici, Sava 143, 144
 Brancoveanu, Constantin 144
 Brandenburg (Németország) 306
 Brankovics Száva ld. Brancivici, Sava
 Brassai Major Márton 118, 119, 126
 Brassó, Brassó vm. (Braşov, Románia) 12, 14,
 40–49, 79–81, 87, 88, 109, 116, 118, 150, 160,
 161, 163, 166, 171, 187, 199, 248, 266, 274,
 275, 281, 298, 301, 334
 Braunschweig (Németország) 203, 207
 Braxatoris, Andreas 99
 Breitung-nyomda (Lipce) 212
 Brenndörffer Márton 163
 Brewer Bruno, sen. 94, 303
 Brewer Bruno, jun. 302
 Brewer család 95, 170
 Brewer János 96, 170
 Brewer Lőrinc 92, 94, 95, 272, 299, 302–304
 Brewer Sámuel 95–97, 170
 Brewer Zsófia 96
 Brewer-nyomda 139, 147, 164, 170, 185, 197,
 202, 229, 249, 274, 307, 338
 Brewer-örökösök 170, 307
 Brexel, Johann 94, 95
 Breza, Vojtech 227
 Brömel, Karl 313
 Brünn (Brno, Csehország) 25, 296
 Buchführer, Johannes 298
 Buda 11, 14, 16, 18–30, 40, 51, 147, 151, 152,
 153, 159, 160, 180, 187, 189, 190, 195, 196,
 201, 204, 210, 212, 214, 215, 219, 220, 222,
 223, 225, 226–228, 230, 231, 234, 254, 255,
 265, 271–275, 282, 283, 295–298, 313, 314,
 316, 318, 324, 325, 327–330, 332, 333, 336,
 339, 340
 Budinski, Joakim 231
 Bugenhagen, Joannes 45
 Buicliu, Dan 231
 Bukarest (Bucureşti, Romania) 144, 145
 Bulle, Johann 26
 Bullinger, Heinrich 59, 61
 Buzinkai Mihály 129, 130
 Bükyné Horváth Mária 228–231

 C
 Calvin (Kálvin), Jean 106, 112, 131, 300
 Canisius, Petrus 50, 137, 309, 312
 Canstein, Karl Hildebrand von 318
 Cassis, Joannes 295
 Cato 54, 182, 191
 Cekelh 303
 Cellarius 218
 Cheminais, Timoleon 327
 Chor, Joseph 313
 Chrastina, Daniel 171, 172
 Chrastina, Jan 171, 172
 Cicero, Marcus Tullius 182, 305
 Čížek (Zeisig, Zeissel), Nikodém 98
 Clemens 328
 Clusius, Carolus 71

- Colmar (Franciaország) 295
Comenius, Jan (Johannes) Amos 93, 96, 116, 118, 128, 129, 175, 232, 237, 257, 272, 302, 306, 309
Confessionale nyomda 18, 25–28
Coresi diakónus 80, 81, 142, 255, 301
Cosmerovius-nyomda (Bécs) 138, 233
Cotorea, Geronte 185
Crato, Johann Heinrich 42
Creutzer, Georg 57
Creutziger, Hans 82
Csáktornyai János 54
Csáky család 308
Csáky Miklós 159, 165, 184
Csapodi Csaba 28, 234, 285
Csécsi János 93
Csehország 33, 248
Csepreg 102–104, 147
Csíksomlyó, Csík vm. (Miercurea Ciuc, Románia) 87, 131, 139, 176, 180, 266
Csóka Istvánné 316
Csulai György 141
Csúzy Cseh János 318
Csűrös Ferenc 338
Čurlejšová, Anna 231
Czakó Elemér 149, 294
Czeglédi István 129, 130
Czene Zsuzsanna 229
Czvittinger Dávid 9
- D
- Dadan Erzsébet 99
Dadan János 98, 99, 171
Dadan János, ifj. 99
Daia, Gheorghe 144
Dancka (Gdańsk, Lengyelország) 112, 303, 307
Daniil mester 144
Darholcz Kristóf 92
Darvas Ferenc 330
Dávid Ferenc 50, 62
Dávid Zoltán 285
Deák György 200
Deáki (Filep) Sámuel 169
Debrecen 13, 14, 34, 41, 48, 50–54, 59–62, 63, 66, 67, 87, 93, 109, 116, 117, 123, 130, 139, 148, 150, 163–165, 169, 174–176, 187, 206, 228, 234, 238, 260, 261, 265, 268, 272, 275, 281, 285, 300–302, 307, 315, 316, 318, 319, 333–337
Debreceni T. István 117
Debreczeni Attila 340
Debreczeni János 300
Debreczeni Kalocsa János 305
Debreczeni Sámuel 200
Decsi Gáspár 63
Deidrich, Andreas 303
Demény Lajos 83
Desich, Petrus 300, 301
Detrekő, Pozsony vm. (Plavecký Hrad, Szlovákia) 66–68
Dévai Biró Mátyás 33, 37, 38
Diepold, Floridus 160, 327, 329
Diószeg, Bihar vm. (Diosig, Románia) 165, 206, 228
Diwalt, Johann Martin 187, 213
Dobner, Sebastian Ferdinand 156
Dobre mester 140, 142
Doll testvérek 327, 337
Doll, Alois 321, 322, 326, 327, 336, 339
Doll, Anton 321, 322, 326
Doll, Johann 321, 325–327
Domokos Lőrinc 333
Donáth Regina 338
Donatus, Aelius 37, 172, 232, 297, 300
Dorozsma (Kiskundorozsma) 211
Dörnyei Sándor 84
Drabik Miklós 271
Draskovich György 71, 74
Drescher Pál ld. Szentkuty Pál
Drezonszky Sámuel 313
Dudlig, Christoph 299, 340
Dufrène, Maximilian 182, 311, 312
Dugonics András 223
- E
- Eber, Blasius (Bécs) 31
Éble Gábor 68, 230
Eccard, Abraham 100
Echterming Antal 325
Ecker, Juraj 231
Eckhardt, Peter 199
Ecsedy Judit, V. 83, 148, 149, 229, 278, 338
Effmurd Jakab, Lignicei 124, 125
Eger 59, 160, 179, 184, 187, 189–191, 195, 228, 325, 333, 336

- Eger, Johann Friedrich 213
 Eggenberger, Joseph 336
 Eisenführer József 213
 Eitzenberger Anna Mária 222
 Eitzenberger Ferenc 185, 198
 Eitzenberger Ferenc Antal, id. 220, 222, 223, 225
 Eitzenberger Ferenc Antal, ifj. 222
 Eitzenberger Ferenc József 276
 Eitzenberger József 222, 265
 Eitzenberger-nyomda 216, 222
 Ellinger István 333
 Ellinger János József 203, 229
 Eleonora, királyné 146
 Elsholtz, Mathias 125
 Elsevier-nyomda (Leiden, Amsterdam) 119
 Ender, Balthasar Joachim 102
 Endrédi János (Ioaniche Diachonul) 186
 Endter, Wolfgang (Nürnberg) 232
 Endtner, Martin (Nürnberg) 170
 Engel Ferenc Antal 212
 Engel János József (Angyal) 153, 201
 Engel-nyomda 201
 Enyed ld. Nagyenyed
 Enyedi György 50, 110
 Enyedi István 319
 Eperjes, Sáros vm. (Prešov, Szlovákia) 82, 89, 99, 100, 174, 203, 298–300, 308, 316, 325, 333
 Erasmus 30, 37, 54
 Ericson, Eric 93
 Ernő főherceg 56
 Eröss Gábor 254
 Érsekújvár, Nyitra vm. (Nové Zámky, Szlovákia) 106
 Esterházy Károly 189, 191, 226
 Esterházy Pál 150, 155, 267
 Estienne nyomdászcsalád, Paris 270
 Eszék, Verőce vm. (Osijek, Horvátország) 178, 187, 212, 213, 226, 227, 228, 325
 Esztergom 73, 131, 176, 189, 192–194, 207, 222, 228, 291, 295, 296, 325
 Ethy Imre 332
 Euripides 300
 Exner, Stephan 332
 Eybel, Joseph Valentin 330
 Eyring–Perfert-könyvkereskedés 302
- F
 Faber, Michael 306, 318
 Fabinus, Lucas 82
 Fábri István 334
 Fabricius Balázs 114
 Fabricius, Johann 41, 42, 113
 Falk, Ambrosius 301
 Farinola, Valentinus ld. Mantskovit Bálint
 Farkas Ágnes 147
 Farkas Gergely 316
 Farkas Imre 73, 102–105, 147
 Fazakas József 84, 262
 Feger, Theobald 25, 295, 296
 Fekete Jakab 112
 Félegyházi Tamás 54, 66
 Felsőbánya, Szatmár vm. (Baia Sprie, Románia) 325
 Felső-Lausitz (Németország) 327
 Ferdinánd I., magyar király 30, 39, 48, 55, 59, 74, 76, 146, 267, 299
 Ferdinánd főherceg 30, 39
 Ferdinánd II., magyar király 146
 Ferdinánd III., magyar király 93
 Ferenc, Assisi Szent 283, 213
 Ferenczffy Lőrinc 107, 133, 136, 149, 177, 233, 234, 256
 Ferenczi Zoltán 229, 338
 Fernolend Márton 163
 Fest János 91, 92, 94, 96, 124
 Fey András 183
 Fidler, Johann (Bécs) 105
 Fiebig, Benjamin 113, 114, 303
 Fingerhuth, Adolph 328, 329
 Finsterbusch, Jakob 315
 Finsterbusch, Johann 315
 Fiol, Švietopelk 81, 146
 Firtinger Károly 149
 Fischer János (Kassa) 56, 57, 88, 90–92
 Fischer, Johann (Pest) 332
 Fischer, Matthias (17. sz.) 316
 Fischer, Matthias (18. sz.) 305
 Fitz József 17, 34, 83, 227, 230, 338
 Fiume (Rijeka, Horvátország) 9, 212, 213
 Fliess, Stephan 95
 Fluk József 325
 Fock, Johann Georg 327
 Fodor Gerzson 334

- Fodorik Menyhért 116, 117, 257, 302
 Fogaras, Fogaras vm. (Făgăraș, Románia) 81
 Folger János 225
 Forgách Ferenc 123, 126, 132, 133, 135, 136, 177, 304
 Forgách Miklós 328
 Formica-nyomda (Bécs) 233
 Földesi Ferenc 229
 Fraknó (Forchtenstein, Ausztria) 338
 Fraknói Vilmos 28
 Franciaország 18
 Francke, Hermann August 151
 Francofordia, Nicolaus de 297
 Frangepán Katalin ld. Perényi Gáborné
 Frank, Johann Friedrich 330
 Frankfurt am Main (Németország) 106, 232, 233, 304, 317
 Frankfurt an der Oder (Németország) 167
 Frankovics Gergely 71
 Fráter György 47
 Frauenheim, Johann Heinrich 182
 Fraitliger, Gregor 41
 Freitag, Elias 301
 Fronius, Mathias 41, 46, 116, 275
 Frölich, Ambrosius 301
 Frölich, David 90, 304
 Fülöp (Philip) mester 43, 79–81, 255
 Fülöp Mihály 318
- G**
 Gál László, H. 205
 Galgóc, Nyitra vm. (Hlohovec, Szlovákia) 66, 68, 69, 98
 Gall, Friedrich Arnold 177
 Gallen János 258, 300
 Galli Katalin 147
 Gálszécsi István 33
 Gánóczi Antal 184, 185
 Ganselmayer 333
 Gárdonyi Albert 84, 149, 228, 230, 285, 338, 339
 Gáspár Pál 333
 Gavanti, Bartolomeo 137
 Gazda István 339
 Gedicke, Friedrich 327
 Geisler, Karl Friedrich 315
 Gelbhaar-nyomda (Bécs) 233
- Geleji Katona István 141, 142
 Gemmarius, Thomas 40
 Genf (Genève, Svájc) 60
 Geréb László 20
 Gerengel Simon 307, 316
 Gergely XIII., pápa 63
 Gerhard, Johann 317
 Gessner, Salomon 202
 Gevers, Valentin 92, 95, 302
 Ghenadie I., erdélyi metropolita 81
 Ghenadie II., erdélyi metropolita 142
 Ghilányi Jakab 111, 166
 Gindl, Jozef 231
 Giunta, Lucantonio 297
 Glaser, Georg ld. Vitrarius, Georg
 Gleich, Johann Heinrich 177
 Gleixner, Johann 332
 Gollner, Joseph 315
 Goltz, Moritz 299
 Gottfried, Christian 316
 Gottlieb Antal (Máramarosi) 185, 195, 196, 284, 332, 336
 Gottlieb, Michael 316, 327
 Gottsched, Johann Christoph 322, 326
 Govora (Románia) 142
 Göböl Gáspár 333
 Gönc 69, 93
 Gönyei Gábor, ifj. 199
 Gönyei Pócs Gábor 198
 Görgy család 308
 Göttingen (Németország) 319
 Gradeczi Horváth Gergely 57
 Gramond, Gabriel Barthélemy de 320
 Grawer, Albert 58
 Graz (Ausztria) 70, 76, 131, 223, 233, 260, 302
 Gregor, Johann 137
 Greus, Georg 41, 42, 46
 Grimm, Christian 332
 Grossmann (Körmöcbánya) 333
 Grüll Tibor 338
 Gründer, Gottfried 100, 101, 137
 Grüngras, Simon 113
 Grynaeus, Georgius 298
 Gryphius, Theobald 43
 Guilielmus Parisiensis 296
 Gulyás Pál 9, 17, 34, 83, 147, 148, 227, 231, 243, 263, 278, 294, 338, 339

Gutenberg, Johannes 18, 21, 24, 235, 251
 Gutgesell Dávid 55–58, 69, 74, 79, 87, 91, 264, 299, 301
 Gutler, Kaspar 299
 Gübesch, Johann 42
 Gyalogai Ignác 191, 333
 Gyöngyös 325, 333
 Gyöngyösi István 96, 157, 160, 313
 Győr 15, 155–157, 172, 175, 178, 187, 190, 207, 210, 229, 233, 273, 275, 284, 314, 316–318, 321, 325, 327, 332, 333
 Gyula 78, 333
 Gyulafehérvár, Alsó-Fehér vm. (Alba Iulia, Románia) 61, 62, 66, 77, 79, 81, 113, 115, 116, 120, 123–126, 133, 140, 142–144, 146, 148, 176, 182–185, 196, 200, 243, 248, 249, 255, 257, 260, 312

H

Haardoppler, August Joseph 332, 333
 Haberkorn, Joseph 327
 Habermann, Johann 303, 305
 Habermann, Johann Baptist 318
 Haebler Mátyás 275
 Hagei Benjamin Lőrinc ld. Ab Hage, Laurentius Benjamin
 Hagymási István 316
 Haiman György 229, 230, 243, 262, 338
 Haimbeck Anna 325
 Hajnal Mátyás 137, 233
 Halle (Németország) 151, 167, 214, 318
 Haller János 139
 Hamburg (Németország) 307
 Han de Wyt alias de Ispár ld. Han, Johannes
 Han, Johannes (Han de Wyt alias de Ispár) 25, 26, 27
 Hanau (Németország) 106, 232
 Hardt János 163
 Has, Adam 125
 Házi Jenő 338
 Havasalföld 80, 140, 248
 Heckel, Stephanus 296, 297
 Heidelberg (Németország) 61, 77, 82, 232, 295
 Heimerl, Josef Matthias 153, 212, 213, 276
 Heinecke, Samuel 328
 Hellepauer Ferenc 325
 Heller Henrik János 184
 Helmstedt (Németország) 307

Heltai Anna (Hosszú /Lang/ Tamásné) 109, 110
 Heltai Gáspár 41, 47–51, 80–82, 109, 110, 243, 248, 262, 273, 274, 300
 Heltai Gáspár, ifj. 50, 109
 Heltai Gáspárné, özv. 53, 301
 Heltai-nyomda 12, 13, 46, 48, 50, 51, 58, 84, 110, 112, 148, 251
 Heltzdörffer Mihály 112, 161, 163, 166, 169
 Henrich Petri nyomda 43
 Heptner, Johann Georg (Bécs) 220
 Herepei János 148, 263, 338
 Hermann Zsuzsanna 339
 Hermelius, Johann 115
 Herner János 339
 Herrmann, Michael 118
 Hertzog, Franciscus 311
 Hertzog, Joannes 297
 Hervay Ferenc 28, 34, 83, 84, 285
 Hess András 11, 18–26, 29, 30, 159, 235, 286
 Heusler, Martin 41
 Hevenesi Gábor 182
 Heyden, Sebald 37, 54
 Heyll, Quirin 147
 Hildebrand, Christoph 115
 Hiller, Eduard 301, 302
 Hirnle-nyomda (Olmütz) 191
 Hirscher, Lukas 81
 Hochmeister Adolf 338
 Hochmeister Márton, id. 152, 161, 162, 196, 230, 325,
 Hochmeister Márton, ifj. 152, 183, 184, 211, 325, 335
 Hochmeister-nyomda 161
 Hoff, Heinrich Georg 328
 Hoffgreff György 47–49
 Hoffgreff–Heltai-nyomda 12, 46, 48
 Hoffhalter Rafael 13, 31, 36, 37, 53–55, 59, 61, 62, 66, 67, 71, 73, 114, 240, 290
 Hoffhalter Rudolf 13, 36, 41, 54, 61–64, 71, 79, 115, 119, 264
 Hoffmann Lipót Alajos 328
 Holanová, Emilia 339
 Holl Béla 28, 34, 149, 230, 231, 234, 338
 Holtzer (Győr) 325
 Holtzer Simon 158
 Homberger, Jeremiás 70, 71
 Honterus, Calix 301, 303

Honterus, Joannes 12, 33, 40, 41, 43–45, 116, 274, 301

Honterus-nyomda 43

Horányi Elek 322, 330

Horváth András 99, 100

Horváth János 28, 338

Horváth József 229, 230

Horváth Mihály 210, 328

Horváth, Pavol 147, 339

Horvátország 70, 103, 214

Hosszú (Lang) Tamás 109, 110

Hőgyész 332

Hörmann, Johann 313

Hörmann, Johann Andreas 177, 182

Hralo, Michal 207

Hrdlička, Ján 328

Hubay Ilona 339

Huszár Antal 205, 206

Huszár Dávid 59–61, 105, 264

Huszár Gál 13, 36, 37, 40, 51, 53, 59–62, 66, 67, 69, 82, 84, 90, 264

Huszthy Riskó Sámuel 165

Husztí György 319

Husztí Péter 272

Hutter, Elias (Nürnberg) 273

Hübschlin, Johann Baptist 155

I

Illésházy család 98, 99

Illyés András 135, 178

Illyés Péter 331

Illyési István 95, 120

Inczédi József 319

Indali György 339

Institoris Gábor 328, 332, 334, 336

Institoris-Mošovský, Michal 328

Ioanachie Diachonul ld. Endrédi János

Iosif mester 144

Irinyi Károly 84, 148, 228, 243, 338

Istvánfi Miklós 274

Istvanovics, Mihai (Stefansvili, Stefanidze) 144–146

Iványi Béla 84, 149, 230, 338, 339

Iványi Sándor 228

Ivirean, Antim 144, 145

Ivul, Gabriel 134

Izabella, magyar királyné 30, 274

J

Jakab Elek 227

Jakó Zsigmond 84, 228, 262, 339

Jakobei, Pavol 330

János I., (Zápolya) magyar király 32,

János Zsigmond, erdélyi fejedelem 30, 45, 49, 50, 62, 298

Jankovich Miklós, ifj. 333

Jankovics, Emanuel 214, 231

Jankovics-nyomda 325

Janson, Anton 112

Janus Pannonius 31

Jelínek, Václav 172, 180, 207

Jena (Németország) 233, 307, 317

Jeromos, Szent 25, 28

Joannes (Miskolc) 299

Johannes (Szeben) 296

Jókai Mihály 316

Jonas Jakab József 213

Józsa-Halász Margit 263, 338

József II., magyar király 16, 161, 175, 205, 214, 215, 225, 226, 265, 269, 271, 277, 278, 282, 309, 318, 319, 330

Jurkovich Emil 228

Justinellus, Petrus 138

Jüngling, Agnes 115

Jüngling, Stefan 115

K

Kájoni János 139, 180

Kalapis Zoltán 230

Káldi György 241

Kállai Gergely 165, 184

Kalocsa 192–194, 222, 324

Kammerlohr, Adam 332

Kanizsai Pálfi János 104–107

Kanizsay Orsolya 39

Kant, Immanuel 328

Kaprontzai Nyerges Ádám 169, 200, 205, 206, 254

Karádi Pál 77, 78, 82

Kárai László 20, 21, 24

Karancsi György 116, 117

Karletzky, Laurenz Alois 213

Károly ld. Nagykároly

Károly főherceg 60

Károly III., magyar király 265, 268

- Károlyi Antal 198
 Károlyi Ferenc 155, 165, 171, 197, 198
 Károlyi Gáspár 57, 66, 69, 112, 119
 Károlyi György 199
 Károlyi Péter 303
 Károlyi Zsuzsanna ld. Bethlen Gáborné Károlyi Zsuzsanna
 Károlyi-nyomda 150
 Kassa, Abaúj vm. (Košice, Szlovákia) 14, 56, 59, 69, 79, 82, 85, 88, 90–97, 100, 114, 117, 122, 123, 124, 127, 129, 131, 133, 135, 138, 139, 147, 150, 152, 164, 172, 173, 176, 180–184, 187, 189, 201, 203, 215, 216, 228, 229, 248, 254, 257–259, 267, 272, 273, 276, 282–284, 300, 302, 305, 306, 309, 312, 313, 316, 318, 320, 325, 328–330, 332, 333, 339, 340
 Kassai András 139
 Kassai Pál 117, 164, 254
 Kassin Ádám 316
 Kászoni János 316
 Kathona Géza 84
 Katona István 180, 194, 226, 324, 329
 Kauder Vilmos 171
 Kaym, Urbanus 296, 297
 Kazai György 316
 Kazinczy Ferenc 202, 203
 Kazy Ferenc 180, 182
 Käfer István 28, 34, 149, 230
 Kämpf, Alexander 315
 Kämpf, Johann Alexander 315
 Kämpf, Maria Susanna 315
 Kämpf, Sophia 315
 Kecskemét 316, 328, 333
 Kecskeméti C. János 88–90, 117
 Kecskeméti Gábor 340
 Kecskeméti Soós János 305
 Kegelius, Philippus 273
 Keil, Ambrosius 328
 Kemény József 297, 339
 Kempelen Farkas 225
 Kempis, Thomas 154, 314, 330
 Kénosi Tözsér János 229
 Keresd, Nagy-Küküllő vm. (Criș, Románia) 111, 112, 121–123, 148, 241
 Kereskényi Ádám 183
 Keresztély Ágost, szász herceg 153
 Keresztesi József 206, 228
 Keresztúr, Sopron vm. (Németkeresztúr, Deutschkreutz, Ausztria) 35, 70, 73, 102, 103–105
 Keresztúri Pál 104, 303
 Kertész Árpád 243, 262
 Kéry János 100, 101
 Keserű Bálint 148, 339
 Késmárk, Szepes vm. (Kežmarok, Szlovákia) 95, 150, 164, 173, 174, 298, 304
 Keveházi Katalin 338
 Kézdivásárhelyi Matkó István 129
 Kibling, Joseph 332
 Kijev (Ukrajna) 142
 Kilián Ádám 330
 Kilián György 330
 Kiriak (Moldvai) 115, 144
 Kis Imre 129
 Kis István 336
 Kis Miklós ld. Tótfalusi Kis Miklós
 Kis-Komárom ld. Komárom
 Kismarton (Eisenstadt, Ausztria) 155, 229, 301, 338
 Kiss György 200
 Kiss István 329, 332
 Kiss István, N. 333
 Kisszeben, Sáros vm. (Sabinov, Szlovákia) 82
 Kisvárdai Pap Sámuel 316
 Kitonich János 132
 Klapka Károly József 213
 Klein János Sámuel 329
 Klein, Johannes 93, 302
 Klemann József 198, 222
 Klimó György 201
 Klinger János 325
 Klöss Jakab 50, 56–58, 69, 87, 88, 90, 91, 94, 118, 272
 Klöss Jakab, ifj. 58, 88, 90, 118
 Klöss-nyomda 87, 89, 90, 94
 Kmita (Lengyel) Andrásné 112, 166
 Kmita János 166
 Knapp Éva 229
 Koberger, Anton 296
 Kochberger, Jakob 306
 Kochberger, Johann Michael 315
 Kochutová, Olga 231
 Kokas Károly 338

- Kókay György 338
Kolb Antal 212
Köleséri Sámuel 117, 169
Kollár Ádám 271
Kollar, David 333
Kollar, Franz 331
Kollár-kiadó (Lőcse) 215
Koller, Gottfried 333
Kollmann József Ferenc 183, 331
Kollonich László 211
Kollonich Lipót 140, 146
Kolozsvár, Kolozs vm. (Cluj-Napoca, Románia) 14, 34, 46, 47, 49–51, 54, 81, 82, 87, 109, 111–113, 115, 117, 119–124, 126, 130, 148, 150, 152, 160, 164, 166–170, 183, 184, 196–198, 200, 205, 211, 212, 214, 229, 234, 248, 254, 257, 260, 261, 266, 273, 275, 276, 281–284, 290, 300–302, 316, 319, 325, 334
Komárom 60, 106, 107, 117, 156, 158, 159, 184, 207, 209, 217, 229, 259, 275, 277, 284, 313, 314, 316, 318, 325, 328, 333, 336
Komáromi Csipkés György 117, 121, 164, 268
Komjáti, Nyitra vm. (Komjatice, Szlovákia) 59, 60, 67
Komjáti Benedek 30, 33, 34, 37
Kumlós András 41, 50, 53–55, 301
Kumlós Andrásné, özv. 54, 63
Koncz József 230
Konstantin 144
Kónyi János 222, 324
Kopcsányi Márton 233
Kopp, Anton Ernest 318
Korabinszky János Mátyás 217, 327, 337, 340
Korneli János 101
Kosáry Domokos 285
Kothmayr, Samuel 318
Kovachich Márton György 226
Kovács József László 147
Kovács Sándor Iván 147
Kovácsnai B. Imre 88
Köleséri Sámuel 117, 169
Köln (Németország) 274, 320
Königsberg (Németország) 307
Köpf, Johann Georg 160, 322–324, 329, 337
Körmöcbánya, Bars vm. (Kremnica, Szlovákia) 318, 333
Körtvélyes, Máramaros vm. (Hrušov, Ukrajna) 146, 147, 149
Kőszeg 56, 102, 105, 174, 229, 305, 313, 316, 317, 333, 338
Krakkó (Kraków, Lengyelország) 12, 30–34, 37, 38, 43, 44, 47, 81, 82, 96, 146, 248, 298, 299
Kramer, Konrad 94
Kraus, David 137, 138
Kraus, Georg 95, 309
Kresznerics Ferenc 209
Krischan, Alexander 231
Krmann Dániel 99, 171
Krolop, Wenceslaus 171
Krug, Ferdinand 316
Krüchten, Joseph 320
Kulcsár Adorján 338
Kulcsár György 56, 240, 300, 301
Kultsár István 209, 210
Kuntár Lajos 231
Kurböck, Josef (Bécs) 204, 254
Kusmann, Jakob 95
Kürner-nyomda (Bécs) 233

L
Lackner Kristóf 104
Laibach (Ljubljana, Szlovénia) 70, 71, 82
Lajos II., magyar király 30, 271, 298
Lajos XVI., francia király 329, 332
Lajta folyó 76, 137
Lámkerék, Szeben vm. (Lancrăm, Románia) 249
Landerer Ferenc 203
Landerer János Mihály 154, 157, 160, 183, 189, 201, 203, 204, 214, 215, 218, 220, 222, 223, 226, 227, 243, 273, 313, 325, 336
Landerer János Sebestyén 159
Landerer Katalin 190, 201, 222, 277, 325, 336
Landerer Lipót Ferenc 160, 189, 220, 222
Landerer Mihály 195
Landerer-nyomda 153, 158, 159, 201, 203, 212, 219, 222, 223, 248, 254, 276, 277, 283, 313
Landerer–(Nottenstein)-nyomda 153, 158, 159, 201, 203, 212, 219, 222, 223, 248, 254, 276, 277, 283, 313

- Landerer Veronika ld. Nottenstein Veronika
 Landerer–Heckenast-nyomda 222
 Lang (Hosszú) Tamásné ld. Heltai Anna
 Lang, Adam Augustin 332
 Lang Mátyás 306
 Lang Tamás ld. Hosszú (Lang) Tamás
 Langguth-nyomda 217, 227
 Laskai János 90
 Laudivius 18, 25, 26, 28
 Lauer-nyomda (Roma) 21
 Lechner (Temesvár) 333
 Lechner Anna (Eisenführerné) 213
 Lehmann, Christian 199
 Lehoczky Dániel 327
 Leiden (Hollandia) 120, 164, 186, 318
 Lemberg (Lvov, Ukrajna) 198
 Lengfelner, Daniel 100
 Lengfelner, Johannes 100
 Lengyel Andrásné ld. Kmita Andrásné
 Lengyelország 55, 68, 90, 94, 112, 128, 166, 254, 264, 298, 303
 Lesznó (Leszno, Lengyelország) 128
 Letavszky Ferenc 182
 Letenyei István 104
 Lettner, Josef Gottfried 153, 216, 222, 255
 Leyrer, Joseph 336
 Lichtenstein, Petrus 297
 Lignicei Effmurd Jakab ld. Effmurd Jakab
 Lilch, Bartholomäus 303
 Lindauer, Johann 160, 329, 336
 Lindauer, Joseph 329
 Linz (Ausztria) 105, 114
 Lipcse (Leipzig, Németország) 54, 83, 116, 172, 174, 214, 233, 307, 317, 336, 337
 Lipót I., magyar király 116, 140
 Lipót II., magyar király 328, 329
 Lippai János 135
 Lippay György 133, 136, 137
 Lippert, Karl Gottlieb 327, 336
 Lipsiai Rheda Pál ld. Rheda Pál
 Lipsius, Justus 90, 117
 Liptószentmiklós, Liptó vm. (Liptovský Mikuláš, Szlovákia) 312
 Listius László 233
 Liszkai Mihály 112
 Löffler, Joachim 303
 Logofát, Daniil 144
 Logofát, Dumitru 144
 Lolme, Jean Louis de 330
 London (Nagy-Britannia) 120
 Lorántffy Zsuzsanna 128, 129
 Lorberer Károly 325
 Lorettom (Loretto, Ausztria) 76, 104, 131, 137, 138, 149
 Lorint ld. Lőrinc diák
 Losonc, Nógrád vm. (Lučenec, Szlovákia) 328
 Lőcse, Szepes vm. (Levoča, Szlovákia) 14, 56, 81, 82, 88, 91–97, 115, 120, 123, 125, 127, 139, 147, 150, 158, 164, 167, 170, 174–176, 185, 197, 203, 204, 215, 229, 237, 248, 249, 258, 260, 263, 266, 273, 275, 276, 284, 299, 302–304, 307–309, 318, 325, 331, 333, 336, 338
 Lőcsei Pál 139
 Löffel, Andreas 303
 Lőrinc diák (Lorint) 79, 81, 274, 301
 Lőrinci (Heves m.) 211
 Löw, Johann 307
 Löwe, Anton 217, 219, 227, 322, 325, 337
 Lubovienski Ferenc 139
 Lucius, Jacobus 51
 Ludovicus, Conrad 305
 Ludvig, Jakob 317
 Ludvig, Johann 174, 313, 317
 Ludvig, Michael 333
 Ludvig-nyomda 174
 Lugos, Krassó–Szörény vm. (Lugoj, Románia) 78
 Lukinich Imre 148, 229
 Lupeănu-Malin, Alexandra 228
 Lutheolus ld. Čížek
 Luther, Martin 33, 34, 45, 118, 172, 204, 266, 270, 298, 300, 309, 318
 Lübeck (Németország) 307
 Lüneburg (Németország) 119, 307
 Lyon (Franciaország) 297

 M
 Mácza, Michal 229
 Madarász Márton 173
 Magdeburg (Németország) 307
 Magio, Lorenzo 74, 75
 Magyar Ágh Jakab 106, 108
 Magyar István 103, 131

- Magyaróvár (Óvár) 51, 53, 59, 60, 264
 Mahler, Philipp Ulrich 328, 337
 Major Márton ld. Brassai Major Márton
 Makai Nyíró János 110
 Malbaša, Marija 228
 Mályuszné Császár Edit 278, 338
 Mănăila nyomdász 80, 81
 Mandell, Christoph 300
 Manigay György 196
 Manlius, Joannes 13, 32, 36, 37, 40, 63, 70–73, 75, 82, 83, 102–105, 262, 272, 301
 Mannsfeld-betűöntőde (Bécs) 203
 Mantskovit Bálint 57, 58, 66, 68, 69, 79, 83, 87, 91, 265
 Marburg (Németország) 307
 Máramarosi Gottlieb Antal ld. Gottlieb Antal
 Märcklinger, Johann Karl 182
 Marcus (Eperjes) 298
 Margit, Alacoque Szent 314
 Margitai István 165
 Margitai János 165
 Mária Terézia, magyar királynő 151, 152, 161, 163, 179, 182, 186, 197, 204, 209, 213, 216, 226, 254, 268, 271, 277, 309, 312, 322
 Máriássy Pál 301
 Máriavölgy, Pozsony vm. (Marianka, Szlovákia) 226, 229
 Marien nyomdász 81
 Markos Béla 228, 230, 231, 234, 285
 Marmontel 324
 Marne, Claude de 106
 Marosvásárhely, Maros-Torda vm. (Țirgu Mureș, Románia) 169, 200, 205, 206, 230, 254, 316, 334
 Martin, Albertus 125
 Márton bibliopola 298, 299
 Márton István 334
 Mártonfalvi György 117
 Mârza, Eva 149
 Matkó István 129
 Mátyás I. (Hunyadi), magyar király 20, 21, 24, 25–27, 29, 30, 51, 295, 296
 Mátyus István 206
 Mauss, Johann Gerhard 320, 322, 340
 Mayer, Izrael 332
 Mayr, Philipp Jakob 133, 134
 Medgyes, Nagy-Küküllő vm. (Mediaș, Románia) 199
 Medgyesi Pál, író 90, 119, 121, 122, 128, 129, 273
 Medgyesi Pál, nyomdász 206
 Medgyesi-nyomda 206
 Meissner, Franz 336
 Melanchthon, Philipp 37, 45, 274
 Melius Juhász Péter 50, 52, 53, 60, 62, 300
 Meltzer, Gregor 78
 Meszléni Márton 124, 125
 Metastasio, Pietro 183
 Metzger, Hans 301
 Metzger, Johann 31
 Meyer András 327
 Mezei István 316
 Mezei József 316
 Michael Vratislaviensis 297
 Michel, Zacharias 306, 307, 309
 Migazzi Kristóf 195
 Mihály püspök 81
 Mihálykó János 272
 Mikes Kelemen 210
 Miksa I., magyar király 59, 63, 267, 271
 Milchner, Michael 297
 Miles, Mathias 116
 Miller Jakab Ferdinánd 185
 Millot, Claude-Francois Xavier 329
 Milotai Nyilas István 91
 Milton, John 333
 Mindszenty Sámuel 207
 Miskolc 299, 313, 316, 325, 328, 334
 Miskolczi Csulyak Ferenc 112, 164, 170
 Miskolczi Csulyak Gáspár 164
 Misztótfalusi Kis Miklós ld. Tótfalusi Kis Miklós
 Modor, Pozsony vm. (Modra, Szlovákia) 314
 Mohács 11, 35
 Mohr nyomdász 146
 Moldva 81, 139, 140
 Moldvai Kiriak ld. Kiriak, Moldvai
 Mollerus, Nikolaus 91, 123, 124, 132, 133
 Molnár Borbála 332
 Molnár Ferenc 326
 Molnár Gergely 118, 163, 175, 274
 Molnár Mihály 134

- Monok István 338, 339
 Monoszlói András 76
 Monyorókerék, Vas vm. (Eberau, Ausztria) 35, 70–72
 Moravus, Matthias 26–28
 Mossóczy Zakariás 75, 274, 300
 Munkács, Bereg vm. (Mukacsevo, Ukrajna) 226
 Munkácsi Sámuel 316
 Mura folyó 62, 63
 Muratoris, Johann 164, 174
 Muszka Erzsébet 230, 243, 262, 338
 Mühlsteffen, Johann Gottlieb 162
 Mühlsteffen, Johann Theophil 162
 Müller, David 303
 Müller Ferenc 158, 332, 333
 Müller Jakab 158, 316, 321
 Müller Jakab Ferdinánd 334
 Müller, Nikolaus 118
 München (Németország) 329
 Murmelius 33
- N**
 Nádasdi András 334
 Nádasdy Ferenc 73, 76, 101–104, 137, 138, 149
 Nádasdy Pál 104
 Nádasdy Tamás 12, 35, 37–40, 48, 59
 Nádasdy Tamásné Kanizsay Orsolya 39
 Nagy Ferenc 191
 Nagy Zoltán 262
 Nagyari Benedek 121
 Nagybánya, Szatmár vm. (Baia Mare, Románia) 83, 184, 257, 312
 Nagydisznód, Szeben vm. (Cisnadie, Románia) 161, 230
 Nagyenyed, Alsó-Fehér vm. (Aiud, Románia) 120, 122, 123, 126, 130, 166, 200, 205, 254, 316
 Nagykároly, Szatmár vm. (Carei, Románia) 150, 165, 171, 185, 187, 197, 198, 206, 222, 226, 230, 333
 Nagykőrös 314, 316
 Nagysalló, Bars vm. (Tekovské Lužany, Szlovákia) 318
 Nagyszeben ld. Szeben
 Nagyszombat, Pozsony vm. (Trnava, Szlovákia) 11, 13–16, 31, 32, 36, 37, 56, 60, 73–76, 79, 84, 87, 91, 97, 101, 102, 123–125, 131–137, 140, 149, 150, 152–154, 159, 160, 166, 172, 176–180, 182, 183, 187, 189, 192, 193, 203, 204, 207, 214–216, 220, 225, 230, 233, 237, 239, 241, 243, 249, 254, 255, 259, 260, 262, 264, 267, 274, 276, 282–284, 305–307, 309, 311–314, 318, 320, 338
 Nagyvárád ld. Várád
 Naményi Lajos 148, 230
 Nápoly (Napoli, Olaszország) 26–28
 Nedelic, Zala vm. (Nedelišće, Horvátország) 41, 54, 61, 63, 71
 Neisse (Németország) 82
 Németalföld 14, 15, 18, 119, 120, 158, 164, 167, 168, 232, 237, 239, 254, 268, 296
 Németh S. Katalin 339
 Némethi Jakab 14, 133, 136, 137
 Némethi Lajos 339
 Némethi Mihály (17. sz.) 111
 Némethi Mihály (18. sz.) 331
 Németkeresztúr ld. Keresztúr
 Németlövő ld. Sicz
 Németország 14, 15, 18, 47, 51, 79, 122, 147, 156, 203, 232, 248, 254, 260, 298, 307, 321, 328
 Németújvár, Vas vm. (Güssing, Ausztria) 35, 70–72, 82, 104–108, 302
 Nenadović, Pavle 226
 Neubarth, Christoph 305
 Neuber, Ulrich 47
 Neuhold János Jakab 156
 Neumann, Jakob 332
 Neuner Frigyes 194
 Neuser, Adam 77, 78, 82
 Niczky Kristóf 225
 Nicolai nyomdász 144, 146
 Nicolaus de Francofordia 297
 Nógrádi Mátyás 117
 Nonnotte, Claude Francois 327
 Nottenstein János György 159, 160, 276
 Nottenstein Veronika (Landerer Veronika) 277, 313
 Novák László 243, 294
 Novaković, Stefan 227
 Nürnberg (Németország) 43, 47, 102, 174, 176, 232, 273, 295–298, 307
 Nyakas Sarolta 230
 Nyéki Vörös Mátyás 136, 137, 154, 167, 196, 314

- Nyíró János 46
 Nyitra, Nyitra vm. (Nitra, Szlovákia) 207, 226, 328
 Nyugat-Magyarország 16, 70, 76, 104, 152
- O
 Óbuda 328
 Ó-hegy, Zólyom vm. (Staré Hory, Szlovákia) 205
 Ocherlan, Leonhard 89
 Oderlitzky, Anton Michel 219, 227
 Oláh Miklós 59, 60, 298
 Olearius, Johann 307
 Olmütz (Olomouc, Csehország) 191, 216
 Ólsai József 316
 Oppenheim (Németország) 272
 Oprea nyomdász 80, 144
 Orosz Ferenc 287
 Ostrogóvski (Scharffenberg) Matthias 33
 Otmar Bálint 75
 Óvár Id. Magyaróvár
 Ozorai Imre 33
 Ötvös Péter 338
- P
 Pach, Christoph 95
 Padányi Biró Márton 271
 Pádé, Torontál vm. (Padé, Padej, Jugoszlávia) 211, 230
 Padua (Padova, Olaszország) 300
 Paep, Ioannes 296, 297
 Pál III., pápa 39
 Páldi Székely István 168, 169, 185, 186, 200, 254, 319
 Pálffy István 107
 Pálfi Ferdinánd 134
 Palkovich Márton 134
 Palma Ferenc Károly 328
 Panth, Michael 300
 Pápa 59, 102, 105–108, 210, 230, 325, 333, 334
 Pápai Páriz András 319
 Pápai Páriz Ferenc 96, 112, 119, 169, 200, 273
 Pápai Páriz Imre 170, 305
 Pape, August Heinrich 203
 Papst József 215
 Paracelsus Frigyes 325
 Paris (Franciaország) 71, 106, 223
 Patachich Ádám 184
 Pataki Füsüs János 90
 Pataki (Sárospataki) József 167, 169, 200
 Pataki Sámuel 169, 276
 Pataky Dénes 294
 Pathai István 104–107
 Patzkó Ferenc Ágoston 214, 216, 220, 222, 276, 325
 Patzkó Ferenc József 216
 Pauer, Johann Michael 328, 336
 Pauschner, Sebastian 40
 Pavercsik Ilona 10, 147, 228, 229, 262, 263, 338, 340
 Payr Sándor 229
 Paxy Lajos 159
 Pázmány Péter 76, 101, 104, 131, 133, 135, 136, 137, 157, 177, 182, 233, 312
 Pécs 151, 152, 176, 201, 230, 325
 Pécseli Király Imre 106, 107
 Pécsi Lukács 75, 76
 Perényi Gábor 31, 33
 Perényi Gáborné Frangepán Katalin 33
 Perényi István 33
 Perényi János 33
 Perger Ferenc 209
 Pergossich 63
 Perkins, William 117
 Perlaky Dávid 207
 Pest 16, 151, 152, 160, 185, 195, 198, 203, 204, 209, 214–216, 219, 220, 222, 223, 225, 228, 230, 231, 234, 259, 265, 276, 282–284, 313, 316, 320–322, 324–326, 328–330, 332–334, 336–340
 Pesti Gábor 30, 31, 37, 273, 301
 Pesti Gáspár 44
 Pesty Ferenc 300
 Péter, Canisius Szent 50, 137, 215, 275, 309, 312
 Pétervárad Id. Újvidék
 Pethő Gergely 233
 Petri, Heinrich (Basel) 43
 Petrik Géza 17, 227, 234
 Pétzeli József 207
 Pfannenschmidt, Martha 118
 Pfannenschmidt, Peter 118
 Pichler, Leonhard 76
 Pichlmayer József 325

- Pilgram György 139
Pintér Márta 17
Piscator, Ludovicus Philippus 125
Pistorius, Marcus (Lintzi) 114
Pistorius, Martinus (Lintzi) 114
Pitroff Pál 229
Pius VI., pápa 330, 332
Plachy, Andreas 205
Plechel, Leopold 333
Plenck, Joseph Jakob 324, 328
Podhoránszky Mihály 203, 204
Pogány Péter 339
Pokorni, Ján 313
Polonus, Joannes 300
Polumsky, Kaspar 95, 96, 115
Pomey, Francois Antoine 312
Porta, Giuseppe 191
Pósházi János 129, 130
Posch, Gottlieb 331
Pottendorf (Ausztria) 104, 138, 149
Poznań (Lengyelország) 61
Pozsony, Pozsony vm. (Bratislava, Szlovákia)
14–16, 19, 24–28, 76, 83, 91, 100–102, 107,
119, 123, 124, 131–133, 135–137, 149,
151–154, 157, 159, 160, 165, 172, 177, 178,
180, 183, 187, 189, 190, 201, 203, 204, 207,
210, 214–220, 222, 223, 227, 231, 233, 234,
238, 243, 254, 259, 267, 271, 273, 275–277,
281–284, 298, 300, 301, 303, 306, 311,
313–316, 318–322, 324–328, 330–334, 336,
337, 338
Prága (Praha, Csehország) 75, 98, 154, 311
Prágai András 90
Prager Lőrinc 329
Prandtner Lipót 194
Prasser, Johann Baptist 320
Pray György 180, 226, 329
Preszáka, Alsó-Fehér vm. (Felső-) (Presaca,
Románia) 140, 142
Prewsz, Joannes 298
Pribicerus, Jacobus 79
Prickler, Harald 338
Prischwitz, Michael 297
Prisol, Stefan 172
Prössl, Blasius 115
Puhó, Trencsén vm. (Puchov, Szlovákia) 98,
154, 171, 172, 174, 229, 231, 266
Pusztai Ferenc 243
- Q
Quendl, Samuel 318
- R
Rábai István 206
Ráday Pál 173
Rákóczi Ferenc I., erdélyi fejedelem 130, 138
Rákóczi Ferenc II., fejedelem 259
Rákóczi György I., erdélyi fejedelem 119, 123,
125–128, 141, 142
Rákóczi György II., erdélyi fejedelem 119,
126, 129, 130, 138, 145
Rákóczi Zsigmond 128, 129
Ransanus, Petrus 75
Rapa-Buicliu, Dan 231
Rárbók, Pozsony vm. (Rohožník, Szlovákia)
66, 68
Ráth György 294
Ráth Mátyás 216
Rautenstrauch, Johann 322
Ravius András ld. Szörös András
Ravius Mátyás ld. Szörös Mátyás
Redlitz, Ferdinand Johann 203, 204
Redlitz, Magdalena 203
Regensburg (Németország) 43, 189, 306
Regiomontanus, Johannes 21, 24
Reichard, Marcus 115, 161
Reinfeld, Joseph Ignaz 326
Renius György 128, 129
Rennauer János Fülöp 152, 156, 158, 159
Repčák, Jozef 147, 227, 228, 340
Rév-Komárom, Komárom vm. (Komárno,
Szlovákia) 60
Révai Miklós 216, 225, 226
Rheda Pál 54, 116
Rheda Péter 116
Rhenius, Johannes 175
Ribini, Ján 327
Richter, Josef 204
Rickhes-nyomda (Bécs) 136
Rimaszombat, Gömör és Kishont vm. (Ri-
mavská Sobota, Szlovákia) 316, 333
Rimay János 90, 121, 160, 166, 284, 306, 314
Rimnic (Románia) 145, 186
Rimnicianul, Petru 186
Ritoók Zsigmond 28
Roden, Georg Andreas 177
Róma (Olaszország) 21, 22, 145, 249

- Romhányi Károly 263
 Rosenkranz, Samuel Gottlieb 331
 Rosnyai János 117, 129, 130
 Rottmeister József 316
 Rouville, Alexandre Joseph 326
 Royer Anna Mária 154, 189
 Royer Ferenc Antal 154, 160, 179, 189, 192, 193, 194, 215, 222, 223, 228, 238, 273
 Royer János Pál 153, 154, 157, 160, 172
 Royer Veronika 159, 160
 Royer-nyomda 153, 154, 172, 187, 189, 192, 194, 215, 216, 222, 238
 Rózsahegy, Liptó vm. (Ružomberok, Szlovákia) 172
 Rozsnyó, Gömör és Kishont vm. (Roznava, Szlovákia) 324, 332
 Rozsondai Marianne 263
 Rudolf I., magyar király 13, 56, 62, 74, 75
 Rusnai Lőrinc 191
 Ruszt, Sopron vm. (Rust, Ausztria) 338
 Rühel, Johann 299
 Rühel, Konrad 299
 Rüm, Georgius 297
- S
- Saavedra, Fajardo Diego 320
 Sabisch, Melicher 219, 227
 Sagittarius, Johann 95, 139
 Sajó Géza 28
 Salm, Julius 35, 67
 Salzburg (Ausztria) 153
 Samarjai János 107
 Sámbar Mátyás 129
 Sambuch, Georgius 88
 Sammer Id. Számmer
 Sappel, Ladislaus 327
 Sárdi Nagy János 120
 Sárdi Sámuel 161, 200
 Sarkadi János 316
 Sárospatak 14, 93, 95, 117, 119, 123, 125, 127, 128–130, 138, 148, 164, 237, 258, 283, 292, 316, 325
 Sárospataki József Id. Pataki József
 Sárvár-(Újsziget) 12, 35, 37–40, 44, 47, 51, 59, 60, 67, 70, 73, 84, 102, 103, 131, 238, 262, 290
 Sashegyi Oszkár 278
 Sátor Péter 316, 318
 Saur Jozefa 331
 Schäffer, David 306
 Schäffer, Johann Christoph 306
 Schaller, Jacobus 297
 Scharffenberg, Crispin 55, 299
 Schauff, Johann Nepomuk 219, 221, 227, 328, 336
 Schedius Lajos 336
 Scheibler, Johann Christian 332
 Schemnicensis, Andreas Gregorius 126
 Schesaeus, Christian 301
 Schespurgensis, Caspar 50
 Schessburger, Johann 301
 Schirmer, Peter 301
 Schlögel, Franz Anton 326
 Schmid János Miklós 156, 158, 159, 184, 207
 Schmid-nyomda 155, 158
 Schmidt David 92
 Schneckenhaus, Venceslaus Melchior 134
 Schobeln János György 163, 187
 Scholtz, Christoph 78, 79, 204
 Scholtz, Daniel 100
 Scholtz, Thomas 88, 89, 99, 100, 172, 173, 203, 204
 Schotter János 212
 Schönberg, Matthias 322
 Schönborn Emil 226
 Schönwiesner István 209, 226
 Schrabs, Christian Gottfried 316
 Schrabs, Michael 316
 Schrabs, Michael Gottlieb 333
 Schram, Christoph 301
 Schraud Ferenc 330
 Schreck, Wolfgang 82
 Schröder, Nicolaus 169
 Schulcz, Jakob 318
 Schultz Dániel 91, 92, 94
 Schumann (Gyöngyös) 333
 Schutth, Johann 301
 Schwaiger, Andreas 326, 336, 337, 339
 Schwartner Márton 271
 Schwartz, Johann 313
 Schweinfurt (Németország) 315
 Sculteti, Severinus 57

- Seel, Paul 113
 Segesvár, Nagy-Küküllő vm. (Șighișoara, Románia) 122
 Seiberlich, Johann 93, 306
 Seipp, Christoph 328
 Seivert, Johann 327
 Selmezbánya, Hont vm. (Banská Štiavnica, Szlovákia) 206, 231, 306, 308, 318, 325, 332, 333
 Sélyei Balogh István 121
 Semmelweis, Karl 84, 229
 Sempte, Nyitra vm. (Šintava, Szlovákia) 60, 66, 67
 Sennovitz Adolf 230
 Șerban nyomdász 80, 81
 Seuler, Johann 163
 Seuler, Lucas 118, 163
 Seuler-nyomda 161, 163, 199
 Severini Márk 92, 95, 302
 Severini, Susanna 92
 Shakespeare, William 327
 Sibianul Péter ld. Tekeld Péter
 Sicz, Vas vm. (Németlővő, Deutsch-Schützen, Ausztria) 70, 72
 Siderius János 309
 Siebeneycher, Martin 299
 Siess Antal József 209
 Siess János József 152, 154, 156, 209
 Sifft, Johann 199
 Sifft, Johann Michael 199
 Silbayer, Andreas Peter 309
 Simánd, Arad vm. (Șimand, Románia) 77, 78
 Simonchicz Imre 185
 Sinapius, Joannes 98
 Singrenius (Singriener), Joannes (Bécs) 273
 Singriener, Johannes 31
 Sinzendorf, Philip Ludwig 156
 Sipos Gábor 262
 Siry Gáborné 316
 Skarnitz, Franz Xaver 191
 Skarnitzl, Josef Anton 191, 325
 Slovatzek József Antal 153, 212, 213
 Snagov (Románia) 144
 Soltész Zoltánné 28, 83, 294
 Somorja, Pozsony vm. (Šamorin, Szlovákia) 102, 105, 108
 Sonntag, Johann Ferdinand 102, 153
 Soós Kristóf 58
 Sopron 15, 70, 71, 103, 137, 146, 155, 156, 158, 160, 172, 175, 177, 184, 187, 209, 233, 271, 275, 298, 303, 306, 316, 317, 325, 333, 336, 338
 Sopronkeresztúr ld. Keresztúr
 Spajzer András 314
 Spajzer Ferenc 216, 314
 Spajzer Ferenc Domonkos 216, 275, 277, 314, 315
 Spajzer János 314
 Spajzer Keresztély 216, 314, 330
 Spajzer kiadó 154
 Spanyolország 11, 18
 Spielenberger, Samuel 94
 Springer, Georg 94
 Stächer Péter 320
 Stahel, Joseph 330
 Stainhofer, Kaspar (Bécs) 31
 Stainville 166
 Stanczel József 190, 191
 Stankovics János 137
 Stánkovácsi Leopold 332
 Ștefan, Ohridi 126, 143, 144
 Stefáni, Ján 205
 Stefansvili v. Stefanidze ld. Istvanovics
 Stein (Ausztria) 159
 Steinhübel, Georg 95, 258, 307, 340
 Steinhübel, Gottfried 318
 Stelczer család (Miskolc) 313
 Stieber (Sopron) 325
 Stotzinger, Ruprecht 77
 Stöckel, Leonhard 55, 56, 90, 299, 300
 Strada 320
 Strassburg (Strasbourg, Franciaország) 297
 Streibig János Gergely 154, 155, 157, 160, 177
 Streibig József 157, 210, 273, 275, 333
 Streibig József Antal 155, 160, 275
 Streibig-nyomda 155, 210, 222, 229, 271, 277, 283, 284
 Strohmayer Ignác Antal 160, 329, 330, 336, 337
 Strosser, Paul 300
 Strutius, Johannes 38, 39
 Sturm, Joannes 300
 Sulc Jakab 191
 Sultzer, Salomon 54, 56, 69, 94, 256, 262
 Sulzer, Johann Franz 206
 Sulzer, Karl 327

- Svájc 18, 44, 61, 155, 322
 Svédország 128
 Sylvester János 30, 32, 37, 38, 49, 82, 273
- SZ
- Szabó András 225
 Szabó Károly 17
 Szacsvey Sándor 330
 Szaicz Leó 329
 Szakolca, Nyitra vm. (Skalica, Szlovákia) 191, 318, 325
 Szalárdi János 119
 Számmer Alajos 210
 Számmer Mihály 210
 Számmer-nyomda 210
 Szántó Tibor 262
 Szárászi Ferenc 117
 Szász Gergely 313
 Szászország 307
 Szászsebes, Szeben vm. (Sebeș, Románia) 79, 80, 143, 144
 Szászváros, Hunyad vm. (Orăștie, Románia) 79, 81
 Szathmári Ötvös István 305
 Szathmári Pap Mihály 334
 Szathmári Pap Sándor 167, 200
 Szatmárnémeti, Szatmár vm. (Satu Mare, Románia) 316
 Szatmárnémeti Pap István 165, 171, 197, 198
 Szeben, Szeben vm. (Sibiu, Románia) 12, 14, 40–43, 46, 63, 79, 80, 87, 96, 109, 111, 113–116, 120, 126, 143, 144, 152, 161, 166, 167, 169, 205, 212, 214, 230, 248, 266, 271, 284, 293, 298, 301, 307, 316, 318, 319, 325, 331
 Széchy Mária 138
 Szeged 62, 82–84, 147, 148, 212, 229
 Szegedi Gergely 54
 Székely Ádám 169
 Székely István 33, 34
 Székesfehérvár 210, 332, 333
 Székesi Mihály 122, 123
 Szekszárd 333
 Szelepcsényi György 267
 Selestei N. László 228, 230, 340
 Szenc, Pozsony vm. (Senec, Szlovákia) 319
 Szenci Csene Péter 106, 272
 Szenci Kertész Ábrahám 14, 95, 109, 111–113, 115, 119–122, 126, 128, 148, 166, 272, 273
 Szenci Molnár Albert 92, 106, 117, 121, 167
 Szener, Matthäus 301
 Szenice, Nyitra vm. (Senica, Szlovákia) 98, 171, 232, 273
 Szentgyörgy, Pozsony vm. (Svätý Jur, Szlovákia) 219, 227
 Szentiványi Márton 102, 134, 135, 177, 180, 267, 274
 Szentkuty Pál 262, 294
 Szép Miklós 333
 Szepesapolca, Szepes vm. (Spisská Teplica, Szlovákia) 94
 Szepesváraljai Bernhard Máté ld. Bernhard Máté
 Szepsi Csombor Márton 88, 91
 Szered, Pozsony vm. (Sereď, Szlovákia) 225
 Szigethy Mihály 165, 198, 206
 Szikszai Fabricius Balázs 54, 114
 Szikszai Pap Sámuel 318
 Szilágyi Márton 319
 Szilágyi Sámuel 319
 Szilécia 124, 307
 Szilvási András ld. Válaszúti Szilvási András
 Szily János 209
 Szimonidesz Lajos 231
 Szirmay Antal 329
 Szlavónia 9, 214
 Szókratész 19, 28
 Szombathely 151, 156, 176, 209, 210, 231, 333, 336
 Szombati János 334
 Szomolnok, Szepes vm. (Smolník, Szlovákia) 308
 Szőnyi Benjámin 196
 Szőrös (Ravius) András 110
 Szőrös (Ravius) János 110
 Szőrös (Ravius) Mátyás 110
 Sztárai Mihály 59
- T
- Tabajdi György 316
 Takács Béla 148, 262
 Takáts Ráfael 211
 Tapolcainé Sáray Szabó Éva 228
 Tarnai Andor 340

- Tarnóczy István 233
 Tasi Gáspár 137
 Tata 207
 Tatai-Baltă, Cornel 228
 Tattay István 134
 Taxonyi János 157
 Tejfalu, Pozsony vm. (Milečno, Szlovákia) 102, 105, 107, 108
 Tekeld (Sibianul) Péter 185, 186
 Telegdi (Káptalani) nyomda 73–76, 84, 132, 133, 134, 264, 303
 Telegdi Miklós 31, 36, 73–75, 131, 177, 238, 274
 Telegdi Pap Sámuel 112, 167, 183
 Telegdi Péter 316
 Telegdy Anna 88
 Teleki Mihály 303
 Teleki Sámuel 206
 Teleki Sámuel, ifj. 319
 Temesvár, Temes vm. (Timișoara, Románia) 78, 82, 151, 152, 212, 213, 231, 333
 Deutsch, Friedrich 230
 Theofil, ortodox püspök 144
 Thiel, Franz Xaver (Pozsony, Buda) 330
 Thilo, Jakob 113
 Thorn (Toruń, Lengyelország) 307
 Thököly Imre 122
 Thuróczy János 24, 272, 296
 Thurzó Erzsébet 67
 Tichy István 330
 Tiflisz (Tbiliszi, Grúzia) 145
 Timon Sámuel 180, 182, 273
 Tinódi Sebestyén 37, 48, 49
 Tirgoviște (Románia) 79, 80
 Titius, David 306
 Tokaj 334
 Toldy János 325
 Toldy János P. 325
 Tolnai Dali János 128
 Tolnai Pap István 127, 128
 Tolvaj Menyő Ferenc 163
 Toma archidiakónus 144
 Tordasi Mihály 81
 Torkos András 317
 Toroczkai Máté 50
 Tótfalusi Kis Miklós 14, 109, 111–113, 115, 117, 119, 121, 122, 127, 148, 161, 164, 166–170, 186, 229, 232, 237–239, 242, 251–253, 256, 262, 268, 283, 303, 304
 Tóth András 339
 Tóth Béla 263, 294
 Tóth Samu 243
 Töltési István 117, 158, 159, 254, 257, 275, 277, 302, 314
 Török István 169
 Török Mihály 53
 Trapoldner, Lukás 40
 Trattner János Tamás (Pest) 223
 Trattner, Johann Thomas (Bécs) 180, 213, 220, 223, 254, 273
 Trattner Mátyás 195, 214, 223, 225, 230, 328, 336
 Trattner–Károlyi-nyomda 185, 220, 225
 Trenck Frigyes 328
 Trencsén, Trencsén vm. (Trenčín, Szlovákia) 14, 98, 99, 147, 171, 172, 231, 290, 325
 Trieszt (Trieste, Olaszország) 254
 Trócsányi Zoltán 234, 285
 Tsapó József 333
 Tudor nyomdász 80
 Tumler, Johann Josef 204, 205
 Turótz Mihály 158, 316
 Türsch, Johann David 92

 U
 Udvarhelyi Mihály 115, 120
 Újfalvi (Anderkó) Imre 59
 Újsziget ld. Sárvár-Újsziget
 Újvidék, Bács-Bodrog vm. (Novi Sad, Jugoszlávia) 212–214, 231, 325
 Pétervárad ld. Újvidék 213
 Ulászló II., magyar király 30
 Ungler, Florian 33
 Ungvár, Ung vm. (Uzshorod, Ukrajna) 312
 Utrecht (Hollandia) 167, 186, 233, 234

 V
 Vác 100, 151, 176, 185, 190, 195, 196, 210, 211, 231, 284, 325, 332, 333, 336, 338
 Vajdinger Márton 325
 Valach, Július 227
 Válaszúti Szilvási András 110, 124
 Valentinus (Brassó) 301
 Valther Mihály 316

- Vanier, Jacob 203
 Várad, Bihar vm. (Oradea, Románia) 14, 53,
 54, 61–63, 82, 84, 85, 92, 95, 109, 111–113,
 115, 119–123, 126, 128, 148, 150, 165, 166,
 168, 178, 184, 185, 206, 230, 260, 272, 273,
 316, 325, 334, 336
 Váradi Gerzson 334
 Váradolaszi ld. Várad
 Várdy Kata 88
 Varasd, Varasd vm. (Varaždin, Horvátország)
 63, 70, 71
 Varga András 338
 Varjas Béla 34, 84
 Vásárhelyi Gergely 50, 233, 275
 Végh Gyula 340
 Velence (Venezia, Olaszország) 11, 22, 23, 79,
 81, 295–297
 Veracius ld. Fratrum Veracii, Constantini et
 Speracii
 Veresegyházi István 111, 316
 Veresegyházi Szentely Mihály 111, 120–122,
 130, 257, 260
 Veresmarti Sámuel 316
 Vergilius Maro, Publius 300
 Veronius, Franciscus 329
 Verseghy Ferenc 225, 329
 Vértesy Miklós 339
 Veszelszki Antal 332
 Veszprém 151, 176, 210, 211, 230, 231, 271,
 328, 332
 Veterini Erzsébet ld. Dadan Erzsébet
 Veterini Pál 98
 Vétési Ferenc 316
 Vétsei P. István 198
 Vetter, Daniel 128
 Vietor, Hieronymus (Bécs és Krakkó) 31–33
 Vimpác, Sopron vm. (Wimpassing an der Lei-
 tha, Ausztria) 37, 76, 77, 84
 Vincze György 117
 Virág Benedek 225
 Viski István 169, 316
 Viski Pál 164, 165
 Vita Zsigmond 340
 Vitéz János 11, 20–25, 27
 Vitnyédi István 109
 Vittrarius (Glaser) Georg 164, 174
 Vittrarius, Matthäus 95, 173
 Vitze Gedanensis, Paulus de 125
 Vizer János 201
 Vizi István 200
 Vizsoly 57, 58, 66, 69, 87, 91, 240, 265, 281,
 Vlaicu nyomdász, fametsző 186
 Voigt, Christian 318
 Vokál, Dorota 98
 Vokál, Václav 98
 Voltaire 327
 Vörösmarti Mihály 135, 137
 Vramec, Anton 71
 W
 Wagner, Gregorius 62
 Wagner János József 194
 Wagner, Valentin 41, 45, 47, 274
 Waldapfel József 339
 Wallaszky Pál 203
 Walo, Johann 83
 Weber György 217
 Weber Simon Péter 207, 216, 217, 327, 334,
 336
 Weber-nyomda 207, 215, 229
 Wechel András 106–109
 Wechel János Zsigmond 107, 108
 Wechel, Johann (Bécs) 106
 Weichenberg Tádé Simon 183
 Weilhammer Bernát 183
 Weinbrenner, Joseph 327
 Weingand és Köpff kiadó 160
 Weingand, Johann Georg 322
 Weingand, Johann Michael 321, 322, 329, 333,
 334, 336, 337
 Weinmüller Bálint József 209
 Weissenbach, Joseph Anton 322
 Werbőczy István 31, 53, 62, 96, 117, 180, 273,
 274, 300
 Wesselényi Ferenc 138
 Wesselényi Miklós 101
 Weypert, Anton 305
 Widmar, Erhardt 302
 Wierzbiet, Matthias 33
 Wildberg (Ausztria) 155
 Wildt, Georg 301
 Willmann, Matthias 134
 Windisch Károly Gottlieb 322, 326–328
 Windischgrätz, Gottlieb 138
 Wintzler, Martin 41
 Wiser, Adam 328

- Wist, Kaspar 309
Wittenberg (Németország) 29, 33, 37, 38, 44,
45, 47, 48, 70, 78, 95, 176, 298, 299, 301
Wix Györgyné 229, 230
Wolf, Christian 167
Wolff József 184, 333
Wolff, Paul 113
Wolfgang, Martin 88, 118
Wolfné, özv. (Szombathely) 333
Würzburg (Németország) 330
- X
Xenophón 23, 24
- Z
Zacharias (Kőszeg) 305
Zágráb (Zagreb, Horvátország) 332
Zalonyi Nagy János 313
Zátonyi Sándor 147
Zavari György 136
Zechel, Gregorius 303
Zechel, Zacharias 303
- Zeisig Id. Čížek
Zeisse, Christian 307
Zeissel Id. Čížek
Zerweg, Johann Gregor 100–102, 137, 153
Žibritová, Gabriela 84
Zilah, Szilágy vm. (Zaláu, Románia) 129
Zimmermann, Johann Georg von 326
Znióvárálja, Turóc vm. (Klaštôr pod Znievom,
Szlovákia) 249
Zoba, Ioan 144
Zoltai Lajos 285
Zombor, Bács-Bodrog vm. (Sombor, Jugo-
szlákia) 332
Zöldfü Simon Id. Grüngras, Simon
Zrínyi György 63, 71, 72
Zrínyi Miklós 109, 205, 233
Zsámboki János 273
Zsigmondy Árpádné 84, 147
Zsolna, Trencsén vm. (Žilina, Szlovákia) 98,
147, 150, 171, 172, 231, 266, 305
Zürich (Svájc) 61
Zvonarics Mihály 103, 104, 303

Magyarországi nyomdák és nyomdászok 1473—1800

- Ab Hage, Laurentius Benjamin (Trencsén) 1648–1654
- Abádi Benedek (Sárvár) 1541
- Abrugi György (Kolozsvár) 1630–1660
- Akadémiai nyomda (Kassa) 1715–1773
- Akadémiai nyomda (Kolozsvár) 1726–1773
- Akadémiai nyomda (Nagyszombat) 1648–1773
- Aksamítek, Zacharias Dominik (Pozsony) 1647–1649
- Albrich-nyomda (Brassó) 1773–1797
- Ambró Ferenc Ignác (Vác) 1772–1792
- Avram (Szeben) 1696
- Bálent Ignác János (Nagyvárad) 1771–1786
- Banci, Mihai (Szeben) 1696
- Bártfa város nyomdája (Bártfa) 1668–1710 (Kassa) 1710–1714
- Barth János I. (Nagyszeben) faktor 1692–1693, 1696–1702
bérlő 1702–1706
- Barth János II. (Nagyszeben) 1714, 1716–1746
(Nagydisznód) 1717, 1738
- Barth János III. (Nagyszeben) 1747–1775
- Barth János IV. (Nagyszeben) 1776–1779
- Barth-nyomda (Nagyszeben) 1747–1832
- Barth Péter (Kolozsvár) 1790–1803
(Nagyszeben) 1779–1801
- Bauer Károly József (Eger) 1759–1766
- Becskereki Mihály (Kolozsvár) 1739–1745
(Nagyvárad) 1746–1755
(Balázsfalva) 1756–1757
- Beregzászi Péter (Kolozsvár) 1770–1772
- Berger, Josef Leopold (Nagyszombat) 1732–1739
- Bernhard Máté (Németújvár) 1617–1619
(Pápa) 1624–1632
- Biró Mihály (Debrecen) 1752–1753
(Nagykároly) 1756–1757
- Bornemisza Péter (Sempte) 1574–1578
(Detrekő) 1579–1584
(Rárbók) 1584
- Bosytz, Stephan (Kassa) 1677–1686
- Brassai Major Márton (Gyulafehérvár) 1647–1658
(Szeben) 1662–1665
- Brenndörffer Martin (Brassó) 1761–1793
- Brewer János (Lőcse) 1705–1739
- Brewer Lőrinc (Lőcse) 1625–1664
- Brewer-nyomda (Lőcse) 1625–1739
- Brewer Sámuel (Lőcse) 1665–1699
- Brewer Sámuel örökösei (Lőcse) 1699–1712
- Brewer Zsófia, özv. (Lőcse) 1699–1705
- Calin (Brassó) 1557, 1561–1563, 1569–1578, 1579
- Chrastina, Daniel (Zsolna) 1712–1715
(Puhó) 1717–1742
- Čížek, Nikodém (Trencsén) 1655–1664
- Constantin, Vasilie (Balázsfalva) 1751
- Coresi (Brassó) 1557, 1561–1563, 1569–1578, 1579, 1581, 1583
(Erdély) 1567
(Szászsebes) 1580
- Crato, Johann Heinrich (Szeben) 1591–1594
- Csáktornyai János (Debrecen) 1590–1594

- Dadan János, id. (Zsolna) 1665–1674
 Dadan János özvegye (Zsolna) 1675–1683
 Dadan János, ifj. (Zsolna) 1684–1715
 Dadan-nyomda (Zsolna) 1665–1708
 Daniil (Szászsebes) 1683
 Deáki Filep Sámuel (Kolozsvár) 1784–1790
 Debreczeni Sámuel (Nagyenyed) 1768–1774
 Divalt, Johann Martin (Eszék) 1775–1806
 Dobner, Sebastian Ferdinand (Sopron) 1723–1727
 Dobre pap (Gyulafehérvár) 1641
 (Preszáka) 1642
 Eckhardt, Peter (Beszterce) 1789–1799
 Effmurd Jakab (Gyulafehérvár) 1628–1634
 Egyetemi nyomda (Buda) 1777–
 Eisenführer József (Temesvár) 1787–1788
 Eisenführer-nyomda (Temesvár) 1787–1790
 Eitzenberger, Anna Maria (Pest) 1770–1784
 Eitzenberger Ferenc Antal, id. (Pest) 1756–1767
 Eitzenberger Ferenc Antal, ifj. (Nagykároly) 1778–1782
 (Nagyvárad) 1786–1797
 Eitzenberger József Domonkos (Pest) 1768–1769
 Eitzenberger nyomda (Pest) 1756–1784
 Eitzenberger örökösök (Pest) 1769
 Ellinger János József (Kassa) 1786–1810
 Engel Krisztina (Pécs) 1795–1813
 Engel János József (Pécs) 1773–1795
 Engel-nyomda (Pécs) 1773–1813
 Ericson, Eric (Kassa) 1669–1674
 Érseki nyomda (Pozsony) 1609–1617
 Érseki nyomda (Balázsfalva) 1747–1948
 Érseki nyomda (Kalocsa) 1765–1767
 Fabricius, Johann (Szeben) 1595
 Farkas Imre (Keresztúr) 1608–1620
 (Csepreg) 1626–1643
 Fejedelmi nyomda (Gyulafehérvár) 1623–1658
 (Szeben) 1662–1666
 (Kolozsvár) 1667–1672?
 Ferences kolostor nyomdája (Csiksomlyó) 1676–1897
 Fernolend Márton (Brassó) 1740–1752
 Fest János (Kassa) 1614–1622
 Fischer János (Kassa) 1610–1614
 Fey András (Kjolozsvár) 1739–1741, 1746–1747, 1766
 Fodorik Menyhért (Debrecen) 1631–1651
 Frauenheim, Johann Heinrich (Kassa) 1721–1737
 Frautliger, Gregor (Szeben) 1576
 Gál László, H. (Marosvásárhely) 1787–1790
 Gall, Friedrich Arnold (Nagyszombat) 1715–1732
 Geich, Johann Heinrich (Nagyszombat) 1711–1712
 Gevers, Valentin (Kassa) 1653–1657
 Gottlieb Antal (Vác) 1793–1823
 Gönyei Pócs Gábor (Nagykároly) 1797–1827
 Greus, Georg (Szeben) 1581–1582, 1584 (Brassó) 1583
 Gründer, Gottfried (Pozsony) 1669–1673
 Grüngras, Simon (Szeben) 1601–1608
 Gutgesell Dávid (Bártfa) 1577–1599
 Guttmann, Johann Paul (Nagyvárad) 1798–1803
 Hardt János (Brassó) 1796–1797
 Heimerl, Josef Matthias (Temesvár) 1771–1784
 Heller, Johann Konrad Heinrich (Nagyvárad) 1768–1769
 Heltai Anna (Kolozsvár) 1624
 Heltai Gáspár, id. (Kolozsvár) 1550–1553, 1559–1574
 Heltai Gáspárné, özv. (Kolozsvár) 1574–1582
 Heltai Gáspár, ifj. (Kolozsvár) 1586–1618
 Heltai-nyomda (Kolozsvár) 1550–1660
 Heltai örökösök (Kolozsvár) 1619–1660
 Heltzdörffler Mihály (Kolozsvár) 1702 (Brassó) 1702, 1720–1739
 (Nagyszeben) 1706–1716
 Herfurth, Friedrich August (Brassó) 1800
 Hermelius, Johann (Szeben) 1691
 Herrmann, Michael (Brassó) 1638–1660
 Herrmann-nyomda (Brassó) 1638–1692
 Hess András (Buda) 1473
 Heusler, Martin (Szeben) 1575, 1576
 Hildebrand, Christoph (Szeben) 1659–1660
 Hochmeister Márton, id. (Nagyszeben) 1778–1789

- Hochmeister Márton, ifj. (Nagyszeben)
1789–1837
(Kolozsvár) 1790–1809
- Hochmeister-nyomda (Nagyszeben)
1789–1847
- Hoffgreff György (Kolozsvár) 1550–1552,
1554–1558
- Hoffhalter-nyomda (I.) 1565–1569
- Hoffhalter-nyomda (II.) 1570–1590
- Hoffhalter Rafael (Debrecen) 1565
(Várad) 1565–1567
(Gyulafehérvár) 1567–1568
- Hoffhalter Rafael özvegye (Gyulafehérvár)
1568
- Hoffhalter Rudolf (Várad) 1570, 1584–1585
(Nedelic) 1573, 1574
(Alsólindva) 1573–1574
(Debrecen) 1576–1584, 1586
- Honterus, Joannes (Brassó) 1539–1549
- Honterus-nyomda (Brassó) 1539–1594
- Hörmann, Johann Andreas (Nagyszombat)
1693–1703
(Kassa) 1721–1722
- Huszár Antal (Marosvásárhely) 1793–1794
- Huszár Dávid (Pápa) 1577
- Huszár Gál (Óvár) 1558–1559
(Kassa) 1560
(Debrecen) 1561–1562
(Komjáti) 1573–1574
- Huszthy Riskó Sámuel (Debrecen)
1787–1792
- Hübschlin, Johann Baptist (Kismarton)
1712–1713
- Iosif (Gyulafehérvár) 1687–1688
- Istvanovics, Mihai (Gyulafehérvár)
1699–1702
- Jankovics, Emanuel (Újvidék) 1790–1791
- Jankovics, Johann (Újvidék) 1794–1798
- Jankovics-nyomda (Újvidék) 1790–1798
- Jelínek, Václáv (Nagyszombat) 1788–1823
- Jezsuita akadémiai nyomda (Kassa)
1673–1674
- Jezsuita kollégiumi nyomda (Pozsony)
1623–1652
- Jezsuita nyomda (Szokolca) 17??–1760
- Jonas Jakab József (Temesvár) 1790–1804
- Jüngling, Agnes, özv. (Szeben) 1687–1693?
- Jüngling, Stefan (Szeben) 1666–1687
- Kállai Gergely (Nagyvárad) 1745
(Debrecen) 1654–1759
- Kaprontzai Nyerges Ádám (Kolozsvár)
1781–1784
(Marosvásárhely) 1785–1786
- Káptalani-nyomda (Nagyszombat)
1588–1609
- Karádi Pál (Abrudbánya) 1569
(Simánd?) 1570
- Karancsi György (Debrecen) 1662–1676
- Karletzky, Laurenz Alois (Fiume)
1780–1796
- Karletzky-nyomda (Fiume) 1780–1897
- Karletzky, Rosina, özv. (Fiume) 1799–1823
- Károlyi-nyomda (Nagykároly) 1754–1827
- Kassai András (Csiksomlyó) 1676
- Kassai Pál (Debrecen) 1686–1696
- Kassai Pál özvegye (Debrecen) 1696
- Kauder Vilmos (Zsolna) 1707–1708
- Keller, Johann Georg (Brassó) 1759
- Kiriak, Moldvai (Gyulafehérvár) 1687–1689
- Kiss György (Nagyenyed) 1763–1767
- Klein, Georg (Brassó) 1739
- Klein, Johannes (Kassa) 1691–1694
- Klemann József (Nagykároly) 1782–1797
- Klöss Jakab, id. (Bártfa) 1597–1613,
1616–1619
(Lőcse) 1614
- Klöss Jakab, ifj. (Bártfa) 1622–1665
- Klöss-nyomda (Bártfa) 1597–1666?
- Kmita (Lengyel) Andrásné (Kolozsvár)
1699–1703
- Kollmann József Ferenc (Kolozsvár) 1768,
1774–1783
- Komlós András (Debrecen) 1569–1575
- Komlós Andrásné, özv. (Debrecen)
1576–1577
- Kraus, David (Loretom) 1670–1672
- Krolop, Wenceslaus (Zsolna) 1704–1706
- Landerer Ferenc (Kassa) 1795–1822
- Landerer János Mihály (Pozsony)
1750–1795
(Kassa) 1775–1795
(Pest) 1784–1795
- Landerer János Sebestyén (Buda)
1724–1727

- Landerer Katalin, özv. (Buda) 1770–1802
 Landerer Lipót Ferenc (Buda) 1751–1770
 Landerer Mihály (Pest) 1795–1809
 (Pozsony) 1795–1805
 Landerer-nyomda (Buda) 1724–1833
 (Pozsony) 1750–1852
 (Kassa) 1775–1822
 (Pest) 1784–1840
 Landerer Veronika, özv. (Buda) 1727–1728
 Langguth-nyomda (Pozsony) 1792–1793
 Lavrentie (Erdély) 1582
 Lechner Anna, özv. (Temesvár) 1789–1790
 Lehmann, Christian (Brassó) 1755–1758
 (Beszterce) 1760–1781
 Letavszky Ferenc (Kassa) 1716–1717
 Lettner, Josef Gottfried (Pest) 1784–1788
 Logofát, Dumitru (Szászsebes) 1683
 Lorint (Brassó) 1567–1572
 (Gyulafehérvár) 1578–1579
 Lőcsei Pál (Kassa) 1673
 Löwe, Anton (Pozsony) 1783–1791
 Lubovinsky Ferenc (Kassa) 1674
 Ludvig, Johann (Kőszeg?) 1735–1736
 Lutheolianis, typis (Trencsén) 1663
 Makai Nyirő János (Kolozsvar) 1617–1621
 Mănăila (Brassó) 1579, 1583
 Manlius, Joannes (Németújvár) 1582–1585,
 1589, 1595–1597
 (Monyorókerék) 1587–1589, 1590–1592
 (Sicz) 1592–1593
 (Keresztúr) 1598–1601, 1603–1605
 (Sárvár) 1600–1602
 Mantskovit Bálint (Detrekő) 1579–1584
 (Galgóc) 1584–1588
 (Vízoly) 1589–1596
 Mantskovit-nyomda 1584–1599
 Märcklinger, Johann Karl (Kassa)
 1741–1742
 Margitai István (Debrecen) 1759–1786
 Margitai János (Debrecen) 1733–1751
 Margitai János özvegye (Debrecen) 1752
 Margitai-örökösök (Debrecen) 1786–1787
 Marien (Szászváros) 1582
 Mayr, Philipp Jakob (Nagyszombat)
 1648–1653
 Medgyesi-nyomda (Diószeg) 1788–1795
 (Nagyvárad) 1798
 Medgyesi Pál (Diószeg) 1788–1791
 Medgyesi Pálné, özv. (Diószeg) 1795
 Meszléni Márton (Gyulafehérvár)
 1624–1627
 Miskolczy Csulyak Ferenc (Debrecen)
 1713–1719
 Mollerus, Nikolaus (Nagyszombat)
 1619–1620
 (Kassa) 1621–1622
 Molnár Mihály (Nagyszombat) 1660
 Mühlsteffen, Johann Gottlieb (Nagyszeben)
 1789–1790, 1792
 Mühlsteffen, Johann Theophil (Nagyszeben)
 1787–1788
 Mühlsteffen-nyomda (Nagyszeben)
 1787–1790
 Müller, Nikolaus (Brassó) 1666–1702
 Müller, Stefan (Brassó) 1704–1718
 Nádasdy Ferenc nyomdája (Loretom)
 1670–1672
 Némethi Mihály (Kolozsvar) 1684–1693
 Neuner Frigyes (Kalocsa) 1783–1792
 Nicolai (Gyulafehérvár) 1701–1702
 Nicovici, Sandul sin Ieremisa Bucurestinul
 (Balázsfalva) 1765
 Nottenstein János György (Buda) 1728–1737
 Nottenstein Veronika, özv. (Buda)
 1737–1751
 Nyirő János (Brassó) 1580–1581
 Ocherlan, Leonhard (Bártfa) 1683–1684
 Oderlitzky, Anton Michael (Pozsony)
 1790–1792
 Onjest, Stefan (Brassó) 1795
 Oprea (Brassó) 1557
 Oprea (Szeben) 1696
 Ortodox érseki nyomda (Szászsebes) 1683
 (Gyulafehérvár) 1687–1689, 1699–1702
 (Szeben) 1696
 Otmar Bálint (Nagyszombat) 1583
 Páldi (Székely) István (Kolozsvar)
 1755–1769
 Páldi (Székely) István özvegye (Kolozsvar)
 1769
 Pandovici, Dimitrie (Balázsfalva) 1747
 Pape, August Heinrich (Eperjes) 1781–1801
 Pataki (Sárospataki) József (Kolozsvar)
 1745–1770

- Patzkó Ferenc Ágoston (Pozsony)
1771–1797
(Pest) 1788–1796
- Patzkó Ferenc József (Pest) 1797–1806
(Pozsony) 1797–1806
- Patzkó-nyomda (Pozsony) 1771–1806
(Pest) 1788–1829
- Pfannenschmidt Peter és Martha (Brassó)
1675–1678
- Philip (Szeben) 1544–1552
- Piarista-nyomda (Kalocsa) 1768–1816
- Pilgram György (Kassa) 1674
- Pistorius, Marcus (Szeben) 1629–1657?
- Podhoránszky Mihály (Lőcse) 1776–1824
- Polumsky, Caspar (Szeben) 1695
(Lőcse) 1695
- Popovici, Petru (Balázsfalva) 1765–1777
- Prössl, Blasius (Szeben) 1663
- Püspöki Lyceumi nyomda (Eger)
1766–1949
- Püspöki nyomda (Gyulafehérvár)
1785–1798
- Püspöki nyomda (Kolozsvár) 1783–1798
- Rábai István (Diószeg) 1795
(Nagyvárad) 1798
- Redlitz, Ferdinand Johann (Eperjes)
1775–1776
- Redlitz, Maria Magdalena, özv. (Eperjes)
1776–1780
- Redlitz-nyomda (Eperjes) 1775–1780
- Református Egyházközség nyomdája
(Kolozsvár) 1668–1770
- Református Kollégium nyomdája
(Kolozsvár) 1755–1897
- Református nyomda (Kassa) 1695–1704?
- Reichard, Marcus (Nagyszeben) 1696–1702
- Renius György (Sárospatak) 1650–1657
- Rennauer János Fülöp (Sopron) 1738–1746
- Rennauer-nyomda (Sopron) 1738–1747
- Rennauerin, Anna Maria, özv. (Sopron) 1747
- Rheda Pál (Debrecen) 1596–1619
- Rheda Péter (Debrecen) 1620–1629
- Rîmniceanul, Dimitrie (Balázsfalva)
1756, 1762
- Rîmniceanul, Ioan (Balázsfalva)
1756–1757, 1763–1765
- Roden, Georg Andreas (Nagyszombat)
1712–1715
- Rosnyai János (Sárospatak) 1657–1663,
1665–1671
(Kolozsvár) 1671–1676?
(Debrecen) 1677–1682
- Rosnyai János özvegye (Debrecen) 1683
- Royer Ferenc Antal (Pozsony) 1748–1750
(Eger) 1755–1758
(Esztergom) 1763–1765
(Kalocsa) 1765–1766
(Pest) 1772–1783
- Royer János Pál (Pozsony) 1718–1736
- Royer Maria Magdalena (Pozsony)
1736–1740
- Royer János Pál örökösei (Pozsony)
1740–1747
- Royer-nyomda (Pozsony) 1718–1750
- Sambuch, Georgius (Bártfa) 1668–1669
- Számmer Mihály, id. (Veszprém)
1794–1806
- Számmer-nyomda (Veszprém) 1794–1837
- Sárdi Sámuel (Nagyszeben) 1748–1779
- Schauff, Johann Nepomuk (Pozsony)
1792–1801
- Schemnicensis, Andreas Gregorius
(Gyulafehérvár) 1644–1646
- Schespurgensis, Casparus (Kolozsvár) 1583
- Schmid János Miklós (Sopron) 1733–1738
(Komárom) 1740
- Schmidt, David (Kassa) 1632
- Schneckenhaus, Venceslaus Melchior
(Nagyszombat) 1655–1663
- Schobeln János György (Brassó) 1798–1805
- Scholtz, Christoph (Besztercebánya) 1578
- Scholtz, Thomas (Eperjes) 1656
(Bártfa) 1669, 1694–1710
(Kassa) 1710–1714
- Schultz Dániel (Lőcse) 1617–1622
(Kassa) 1623–1629
- Schultz Dániel özvegye (Kassa) 1629–1634
- Seel, Paul (Szeben) 1610
- Seiberlich, Johann (Kassa) 1676
- Șerban (Szászváros) 1582
(Brassó) 1586–1588
- Seuler, Johann (Brassó) 1736–1757
- Seuler, Johann özvegye (Brassó) 1758–1772
- Seuler, Lucas (Brassó) 1693–1735
- Seuler-nyomda (Brassó) 1693–1772
- Severini, Marcus (Kassa) 1657–1663

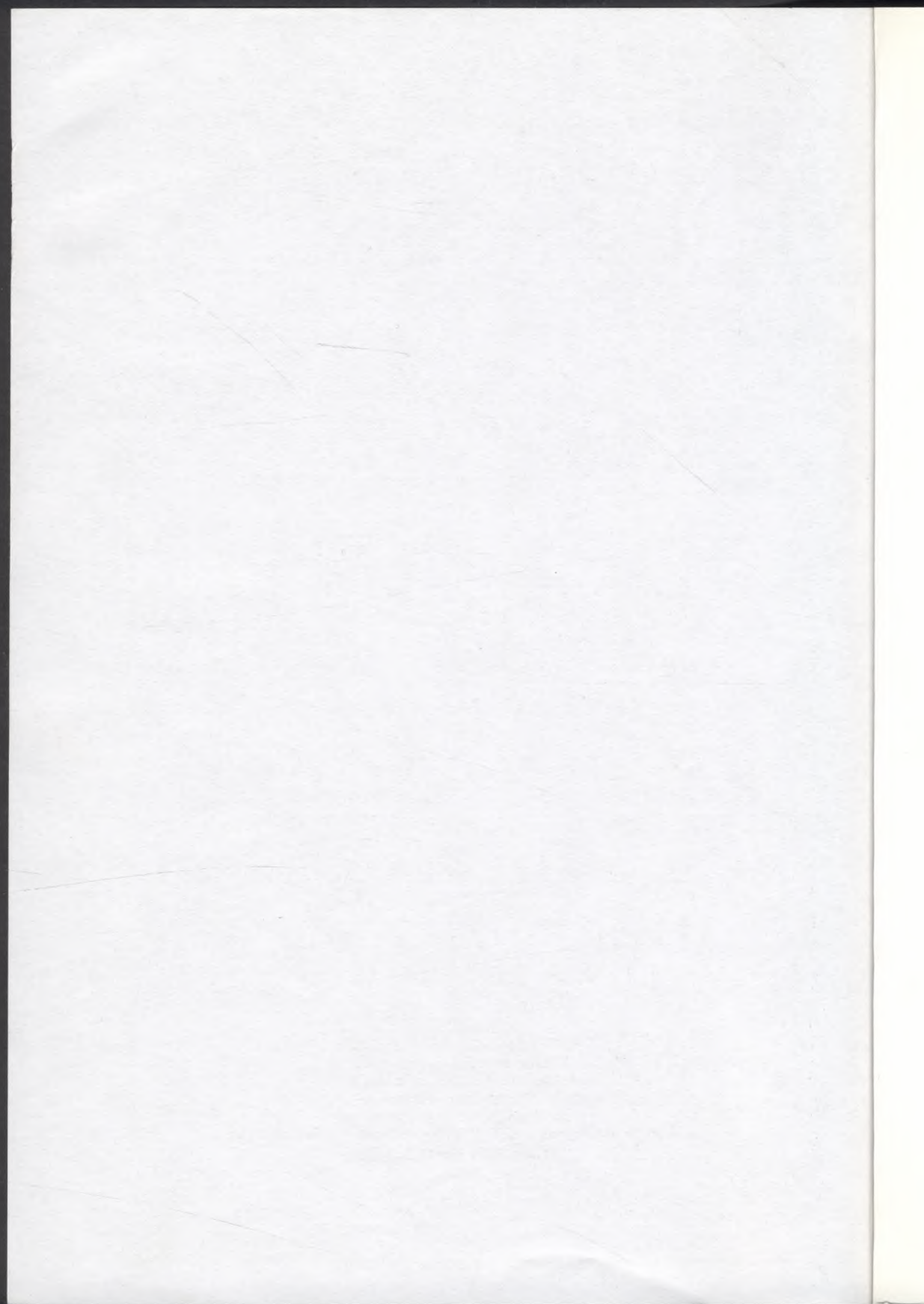
- Severini, Susanna, özv. (Kassa) 1663
 Sibianul, Petru (Balázsfalva) 1759–1760
 Siess Anna Klára (Sopron) 1789–1800
 Siess János József (Sopron) 1748–1789
 (Szombathely) 1788–1789
 Siess Antal József (Szombathely) 1789–1806
 (Sopron) 1800–1806
 Siess-nyomda (Sopron) 1748–1847
 (Szombathely) 1788–1806
 Siess-örökösök (Sopron) 1800
 Sifft, Johann (Beszterce) 1761–1765
 (Medgyes) 1765–1788
 Sifft, Johann Michael (Medgyes) 1790–1810
 Skarnitzl, Franz Xaver (Szakolca)
 1799–1828
 Skarnitzl, Josef Anton (Szakolca) 1761–1798
 Skarnitzl-nyomda (Szakolca) 1761–1897
 Slovatzek József Antal (Temesvár)
 1785–1790
 Stefán, Ohridi (Gyulafehérvár) 1648–1651,
 1656?
 Stefáni, Ján (Besztercebánya) 1796–1822
 Streibig János Gergely (Győr) 1737–1781
 Streibig János Gergely örökösei (Győr)
 1781–1783
 Streibig József (Győr) 1783–1818
 (Pápa) 1788
 (Veszprém) 1789–1818
 Streibig József Antal (Kismarton) 1720
 (Sopron) 1721–1727
 (Győr) 1727–1736
 Streibig-nyomda (Győr) 1727–1850
 Strutius, Joannes (Sárvár) 1541
 Sultzer, Salomon (Bártfa) 1589
 Sulc Jakab (Szakolca) 1760–1761
 Sulzer, Johann Franz (Selmezbánya)
 1788–1824
 Sulzer-nyomda (Selmezbánya) 1788–1826
 Sylvester János (Sárvár) 1539–1541
 Szathmári Pap Sándor (Kolozsvár)
 1731–1745
 Szatmárnémeti Pap István (Nagykároly)
 1756–1776
 Székesi Mihály (Keresd) 1684–1693?
 Szemináriumi nyomda (Nagyvárad)
 1745–1804
 Szenci Kertész Ábrahám (Várad) 1639?
 1640–1660
 (Kolozsvár) 1660–1662
 (Szeben) 1663–1667
 Szigethy Mihály (Debrecen) 1792–1804
 Takáts Ráfael (Pádé) 1788?–1792?
 (Lőrinci) 1792?–1795?
 (Dorozsma) 1796?–1798?
 Telegdi Miklós (Nagyszombat) 1578–1587
 Telegdi Pap Sámuel (Kolozsvár) 1702–1730
 Telegdi Pap Sámuel özvegye (Kolozsvár)
 1730–1731
 Thilo, Jakob (Szeben) 1616–1622
 Toma (Szeben) 1696
 Tótfalusi Kis Miklós (Kolozsvár) 1693–1702
 Töltési István (Debrecen) 1683–1685
 (Komárom) 1703–1721
 Török János (Kolozsvár) 1793–1830
 Török Mihály (Debrecen) 1563–1564, 1567
 Trapoldner, Lukás (Szeben) 1529–1530
 Trattner, Johann Thomas, id. (Pest)
 1783–1788
 (Temesvár) 1784
 Trattner János Tamás, ifj. (Pest) 1789–1824
 Trattner Mátyás (Pest) 1783–1829
 Trattner-nyomda (Pest) 1783–1827
 Tudor (Brassó) 1561–1562
 Tumler, Johann Josef (Besztercebánya)
 1783–1794
 Turótz Mihály (Komárom) 1721–1737
 Türsch, Johann David (Kassa) 1663,
 1665–1668
 Typographia S. Caes. Reg. Apost. Majestatis
 (Kassa) 1774
 Udvarhelyi Mihály (Szeben) 1667–1668
 Unitárius Egyház nyomdája (Kolozsvár)
 1697–1703
 Universitas nyomda (Kolozsvár) 1774–1783
 Válaszúti Szilvási András (Kolozsvár)
 1623–1624
 (Gyulafehérvár) 1624
 Városi nyomda (Bártfa) 1668–1710
 Városi nyomda (Brassó) 1625–1692
 Városi nyomda (Debrecen) 1630–1949
 Városi nyomda (Kassa) 1610–1694
 Városi nyomda (Nagyszeben) 1575–1789
 Városi nyomda, Bártfa (Kassa) 1710–1714
 Veresegyházi István (Kolozsvár) 1693
 Veresegyházi Szentyel Mihály (Kolozsvár)
 1668–1683

- Vincze György (Debrecen) 1697–1705
Viski István (Kolozsvár) 1772–1775
Viski Pál (Debrecen) 1722–1733
Vitrarius, Matthäus (Késmárk) 1704–1710
Vladul, popa (Balázsfalva) 1755
Vokál, Václáv (Szenice) 1636
(Trencsén) 1637–1641
Vokál, Dorota, özv. (Trencsén) 1641–1647
Wagner, Gregorius (Gyulafehérvár) 1569
Wagner János József (Kalocsa) 1766–1767
Wagner, Valentin (Brassó) 1549–1557
Walo, Johann (Pozsony?) 1594
Weber Simon Péter, id. (Pozsony)
1783–1815
Weber-nyomda (Pozsony) 1783–1852
Wechel János Zsigmond (Téjfalu) 1637–1645
Wechel András (Somorja) 1650
(Kőszeg) 1651–1668?
Weichenberg Simon Tádé (Kolozsvár)
1731–1737
Weilhammer Bernát (Kolozsvár) 1726–1730
Weinisch, Georg (Brassó) 1753–1754
Weinmüller Bálint József (Komárom)
1794–1800
Weinmüller Klára, özv. (Komárom)
1800–1827
Weinmüller-nyomda (Komárom)
1794–1827
Willmann, Matthias (Nagyszombat) 1654
Wintzler, Martin (Szeben) 1575
Wolff, Josef (Nagyvárad) 1761–1766
Wolff, Paul (Szeben) 1611–1612
Wolfgang, Martin (Bártfa) 1620
(Brassó) 1625–1635
Zárda-nyomda (Csiksomlyó) 1676–1897
Zerweg, Johann Gregor (Pozsony)
1675–1678

Balassi Kiadó
Felelős kiadó Kőszeghy Péter igazgató
Felelős szerkesztő Nyerges Judit
Műszaki szerkesztő Harcsár Magda
Tördelte Kátai Ferenc
Megjelent 32,8 (A/5) ív terjedelemben
A nyomdai munkálatok az ETO-Print Nyomdaipari Kft.-ben készültek
Felelős vezető Balogh Mihály

A szerző a magyarországi könyvnyomtatás legkorábbi időszakának történetét vázolja fel a kezdetektől 1800-ig. Tárgyalja az egyes nyomdák, kiadók, illetve könyvkereskedők történetét, munkásságát és hozzájárulását a magyarországi könyvkultúrához. Az utóbbi évtizedekben erőteljesen megnőtt az olyan, forrásokra támaszkodó könyv- és nyomdatörténeti cikkek, tanulmányok száma, amelyek lényegesen megváltoztatják és bővítik a magyarországi nyomdászatról és könyvkiadásról-könyvkereskedelemről meglévő ismereteinket. Ezek összefoglalását és rendszerezését vállalja ez a kötet a kézműipari könyvnyomtatás határáig.

1500 Ft

9 789635 062706

V. Ecseedy Judit · A könnyunyomtatás Magyarországon 1473–1800